

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

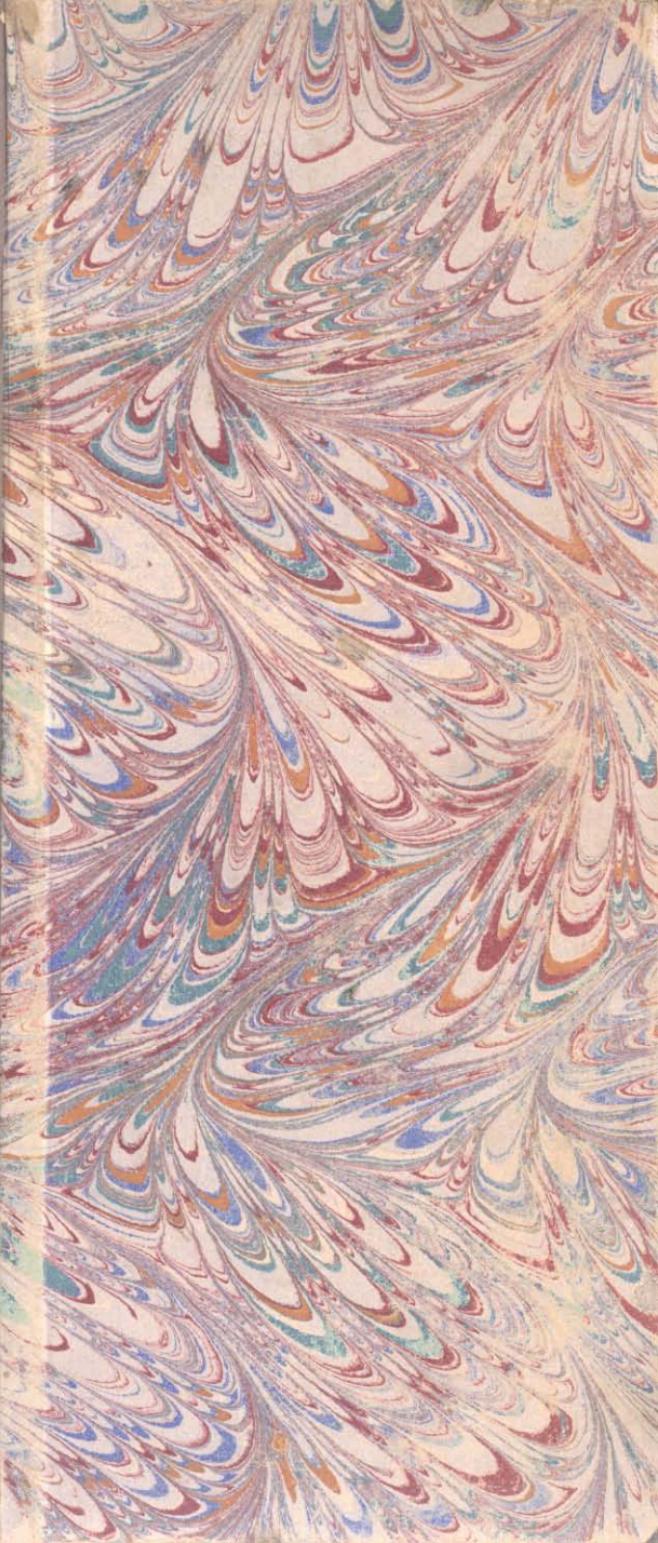
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1999

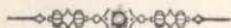
1

1

2

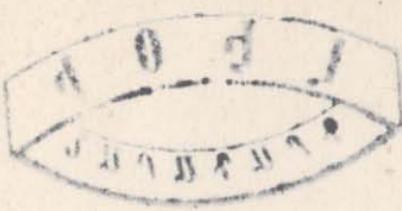

ԼՈՒԴՈՎԿԻԿՈՍ ԺԶ

ԱՐԵՑՔ ԹԱԳԱԽՈՐԾՎԱՆ ԸՆՏԱՆԵԱՑ

" "

“ ”

ՀՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԶ

ԱՐԵՏՔ ԹԱԳԱԽՈՐԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԵԱՅ

ԵՐԿԱՍՈՒՐԵԱՅ

Հ. ԳՐԻԳՈՐ Վ. ՃԵԼԱՆ

Ի ՄԻՒԹՈՐԵԱՆ ՈՒԽՑԵՅ

ԱՐԵՏՔ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ԴԱԶԱՐՈՒԻ

1861

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱԱՐԺԱՐԱՐՄԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՏԻՏԱՆ ՀԱԳԻՈՒՑ

ՄԱՆՈՒԿ ՊԵՅԻ ԱԱՏՈՒԱՆԱՇԱՏԵԱՆ

ՀԲ 1235

91231-100

10.81

Ա Զ Դ

Այս զրուածքիս մէջ հեղինակին վախճանն եղած է առաքինի ու թշուառ թագաւորի մը ու իր ընտանեաց քաշած վշտերսն նկարագրութիւնը պարզ ոճով մը պատմել յօդուա և՝ ՚ի շնութիւն աղգային ընթերցողաց, միանգամայն յախորժ զգայսն անձանց, որ սրտաշարժ պատմութիւններ կը սիրեն կարդալ, թէպէտ կարդացած դէսքեր նուն ցաւը սրտերնին աղդէ. հասարակաց խօսք է թէ առաքինութիւնը օրինակով աւելի զիւրաւ կը սորվեցուի :

Այսպիսի վախճանի մը համար յօրինուած ըլլալով այս երկասիրութիւնը, բուն պատմական գրքի մը բազմապատիկ ընտիր յատկութիւնները չունի, որոնք մնատենա գրութեան պանծալի մասերէն մէկը կը սեպուին. բուն պատմական գիրքը մը ըսելով կը հասկընանք բարձրագոյն ոճով և փիլիսոփայական, բարոյական ու քաղաքագիտական տեսութեամբք և բաւական ընդարձակութեամբ գրուած պատմութիւնները : Գաղղիոյ Յեղափախութեան այն դէպքերը միայն խառնեցինք Լուդովիկոս ԺԶի ընտանեաց պատմութեանն հետ, որոնք անմիջական վերաբերութիւն

Pelée sc.

Հոդովիկոս ՃԶ

ՀՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԶ

ԱՂԵՏՔ ԹԱԳԱԽՈՐԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԵԱՑ

Ա.

Հոկտեմբերի 5, 1789.

Տխուր ու արեան տառերով գրուած տեսարան
մը պիտի բանանք այս պատմութեան մէջ. Յեղափո-
խութեան միջոց Գաղղիոյ մէջ եղած անլուր անօրէ-
նութեանց ու անհաւատալի մտածութիւններու և
գործոց պատկերը տեսնողը՝ կ'իմանայ որ Գաղղիա-
ցի ազգն այն ամէն աստուածատուր կարգերն ու
կապերը խզած խորտակած՝ որով որ մարդկային ըն-
կերութիւնն հաստատուած ու ամրացած է, գրեթէ
խառնակութեան անգնդոց մէջ կ'ուզէր նորէն կոր-
ծանել ինքզինքը: Բայց այս անզգամութեան խա-
ւարին վրայ մէկ անոյշ ու պայծառ լոյս մը անընդ-
հատ կը ծաւալէր, ու իր մաքուր փայլովը կը ջանար
ամէն սրտերու մարած ջահը բորբոքել. սակայն
գժբաղգաբար ինքը անոնցմէ յաղթուեցաւ, ու իր
լուսաւորութիւնն ալ մարը մտաւ: Այսլուսաւոր սիր-
ութ՝ լուգովիկոս ԺԶ թագաւորն էր, որուն ձեռքը
չնորհէր էր Աստուած Գաղղիոյ բաղդն 1774 տա-
րիէն սկսեալ: Մեծ ըսուելու յատկութիւնները չու-
նէր լուգովիկոս. բայց ամենայան ՚ի բագաւորս պա-

տուանունն իրեն պահուած էր : Թագաւորական աթոռն որ ելաւ , այն դիտաւորութիւնը միայն ունեցաւ՝ որ բարիք ընէ իր ժողովրդեանը . բարերար ըլլալու ոչ փափազը միայն ունէր , այլ նաև եռանդն ու բորբոքը : Իրեն ամենէն մեծ ուրախութիւնն այն էր՝ որ ժողովրդէն սիրուի , և անոր սիրոյն նուազիլը՝ աշխարհքիս դառնազոյն տանջանքն էր իրեն համար . ասովէ որ իր թագաւորութեան առջի տարիները իբրև հայր յորդւոց այնպէս կը սիրուէր ամենէն : Այն բաներն որ օգտակար սեպեր էր ազգին և այն բաներն որ կրնային թեթեարեւն ընել անոր քաշած ծանրութիւնները , չէր զանց առած ՚ի գործ գնելու . վերցուցեր էր այն ամէն զեղծմունքներն որոնց կամ ինքը կ'անդրադառնար կամ ուրիշներէն կը խրատուէր , թէպէտ անոնց խափանմամբը իր գանձին վեաս և իր արքունական պատուոյն չքեզութեանը նուազութիւն ըլլար : Մասնաւորապէս շատ կը նեղանար պաշտօնատեարց ըրած անհաւատարմութեանցն ու յափշտակութիւններուն , որոնք տղգայնոց հարստութեամբը կը ճոխանային :

Խել մը բարեկարգութիւններով պայծառացուց կուգովիկոս իր հայրենիքը . կալուածատեարց հպատակներուն ձրի աշխատութեան բանագատութիւնը¹ բոլորովին վերուց , ու անոր տեղը հարկ մը գրաւզոր նոյն իսկ իր ստացուածներուն համար ինքն ալ սլիտի վճարէր . երկրագործութեան վրայ եղած տուրքերը թեթեցուց . տանջանքը ջնջեց օրինաց գրքին մէջէն . Շէրպուրի նաւահանգիստը բացաւ Մեծին Բրիտանիոյ կողմի , որպէս զի Անգղիացին գողացընէ . Սպանիոյ կողմն ալ՝ Բոր-Վանտարը ըսուածը . մէկ կողմանէ ալ փառօք կը սաւառնէին ծովերու վրայ Տիւքէզնը , Տիւկէ-Դրուէն և Յովհաննէս Պարծովակալներուն յաղթական դրօշները , և միւս կող-

1 Գաղլիոյ մէջ կալուածատէրութեան ժամանակ հպատակները ասրւոյն մէջ երբեմն երբեմն կը կանչուէին իրենց տէրերէն՝ ձրի տշխատելու անոնց երկիրներուն մէջ :

մանէ երիտասարդ Ամերիկան ազատութեան սլարդ կը սկսէր վայելել՝ շուշանազարդ հին գրօշակին չնորհքովը : Մեծ էր իրաւցընէ Գաղղիոյ երջանկութիւնն ու յառաջադիմութիւնը . շրջակայ և հեռաւոր ազգերն աչքերնին զարմացմամբ անոր վրայ գարձուցեր էին : Ժողովուրդը չկարենալով զապել իր եռանդուն համակրութիւնը , վազեց Հենրիկոս Դին արձանին պատուանդանին վրայ գրեց . Յարոցկալ ՚ի մեռելոց . և բոլոր Եւրոպայի մէջ խորունկ մոտածող և փորձ մարդիկ կ'աւետէին Գաղղիոյ թէ Լուգովիկոս Ժ.Զի թագաւորութիւնը նշանաւոր ժամանակ մը պիտի ըլլայ նոր գարերուս պատմութեանը մէջ :

Բայց Լուգովիկոսի ձիրքերը , բնութիւնն ու սիրտը՝ իրեն ժամանակին յարմար չէին . անոր համար խորագէտ աչք մը ան ատենէն ՚ի վեր կրնար մակաբերել որ ժամանակաւ մեծամեծ կնճիռներ պիտի ելլային թագաւորին առջեւ : Լուգովիկոսի չափ արդարասէր մարդ քիչ կը գտնուի . իր պարտքերուն քաջ մոտագիր էր , լուսաւորեալ մտքով բայց միանգամայն վախոկոտ . կրնար իր բնաւորութիւնը գժբաղդութիւն կրել անխռով գէմքով , սակայն վտանգներու յաղթելու կարըճութիւնը չունէր : Խելացի և ուղիղ էին իր տեսութիւնները , սակայն ինքն իր խելքին վրայ վատահութիւն չունէր . մանաւանդ որ իր պապուն՝ Լուգովիկոս Ժ.Ի.ին թագաւորութեան միջոցն ամեննեին գործքի մէջ մոտած չըլլալով , կը ձանչնար իր անփորձութիւնը : Թէ որ խաղաղ ժամանակի մը մէջ թագաւորութիւնը վիճակած ըլլար իրեն , զերազանց թագաւոր մը եղած կ'ըլլար . որովհետեւ այն մարդիկներէն մէկն էր , որոնց առջեւ մէկ դժուարութիւն մը միայն կայ , որ է պարտքերնին կարենալ ճանչնալը . որովհետեւ ճանչցածնուն պէս՝ կը կատարեն : Սակայն ան ատենը անանկ չար ժամանակ մըն էր , որ տէրութեան կառավարը պէտք էր բոլորովին Լուգովիկոսի ունեցած կատարելութեանցն ու պակսութիւններուն հակառակ

կատարելութիւններուն ու պակսութիւններուն տէր
ըլլար :

Նորութեան և փոփոխութեան սէր մը կար բո-
վանդակ ազգին մէջ, որ շատոնց սկսեր էր իր թոյնը
ծաւալել ու տէրութեան հիմունքը փորել. միտքն,
որ քանի մը էական բանի մէջ պէտք է ինքդինքը հը-
պատակեցընէ, ո և իցէ ծառայութեան լուծը թօ-
թափած՝ ամէն բանի վրայ ինքնիշխան ուղածին պէս
ազատ համարձակ կը մտածէր. գժուարութիւն և
կամ անտեղութիւն ալ վերցուեր էր և ամենայն ինչ
կարելի կը կարծուէր: Ժողովրդեան ընդհանրու-
թեանը մէջ անսանձ փափաք մը կը տեսնուէր՝ աղ-
գային ընկերութեան վիճակին նորոգութիւն մը տա-
լու: Գիտնականաց գրուածքներուն մէջ, ռամկին
խօսուածքին մէջ գուրս կը ցատքէր այս բուռն հա-
կամիտութիւնը, և օդուն մէջ ալ այնպիսի նշաններ
կը նշմարուէին, որ մեծամեծ փոփոխութեանց ճամ-
բայ բացող են: Այս հեղեղն, որ իր թումբերն անգա-
դար հարուածելով՝ մօտեցեր էր ողողելու ընդարձակ
աշխարհ մը, և ուղովիկոս ԺԴի վերջին տարիներէն
՚ի վեր սկսեր էր ժողվիլ ու ձևանալ. թագաւորու-
թեան զեղծմունքները սկսեր էին ոգիները գրգռել,
որովհետեւ չափազանց բացարձակ իշխանութիւն մը՝
վերջապէս ապստամբ կ'ընէ իր հպատակները:

Անկարելի էր խափանել բոլորովին այս շարժումն
որ Գաղղիացւոց ոսկերաց մէջ թափանցած էր. շատ
շատ այնպիսի նախատես ու ազգու, այնպիսի հաս-
տատուն բնաւորութեամբ, այնպիսի անփոփոխ ու
քարէ կամքով, և անանկ ամէն որոշմունքները մէ-
կէն ՚ի գործ գնող թագաւոր մը պէտք էր, որ կարե-
նար գոհ ընել ամենուն հակամիտութիւնն ու նորա-
սիրութիւնը, միանգամայն օրինաւոր չափին մէջ
բռնելով: Եւ ո՞լ զիսէր թէ ան ալ կրնար յաջողել
զսպելու. որովհետեւ մեծամեծ գժուարութիւններ
կային լեռներու պէս բարձրացած, ազգին գլուխը
դինովցած էր, և որ ահաւորն է՝ ապականութիւնը
տարածուած էր սրտերուն մէջ:

Առաջուկիկոս ընդ հակառակն մարդկանց չարութեան չափն հասկընալու չափ թափանցողութիւնը չունէր, և պէտք էր գիտնար որ մարդասիրութիւնը թէ որ միացած ըլլար իրեն վրայ անմեղիկելի արիութեան հետ, չէր կրնար կառավարել հպատակաց բազմութիւնը: Ինքը այն հօրը կը նմանէր որ որդւոյն պակասութիւնը տեսած ատենը՝ թէպէտ կ'ուզէ յանդիմանել, այլ սիրտը չտանիր ու կարեկից աչքով կը նայի անոր սխալանացը վրայ: Թէպէտ հմտութեամբ տեղեկացած ու կիրթ էր միտքը, սակայն մէկ գիտութիւն մը միայն կը պակսէր իրեն, որ էր կառավարելու գիտութիւնը: Զրպարտութենէ ամենեին չվախնալով, որովհետեւ խիղճը մաքուր էր, չար մարդիկ անպատուհաս ամէն ստութիւն շինեցին ու հրատարակեցին իր վրայ, որով կատաղի ու վայրագ սրտերը գրգռուեցան անմեղին դէմ. ասով կ'իմացուի որ որչափ առանձնական մարդիկ զրպարտութենէ պէտք չէ վախնան, նոյնչափ թագաւոր մը պէտք է քսու ու անիրաւ լեզուները լոեցընել տայ: Ի ընէ վախսկոտ ըլլալուն, ինչպէս ըսինք, փոխանակ առաջուց նախատեսութեամբ գալիք դիպուածներուն առջևն առնելու՝ թող կու տար որ հանդիպին. որով կերպով մը ինքը իրեն կը պատրաստէր իր թշուառ կատարածը. որովհետեւ այս գիպուածներն ուրիշ բան չէին, բայց եթէ օրինաւոր ժառանգութիւնը, թագաւորական իշխանութիւնն ու կրօնքը հիմնովին վերցընելու ջանք :

Բազմաթիւ առաքինութիւններուն հետ միատեղ՝ երկու գլխաւոր պակասութիւն ունէր բնաւորութեան, որ մեծապէս վեասակար եղան իրեն: Առջինն այն էր՝ որ չէր կրնար երկար ատեն ժողովրդեան մէկ նոր հակամիտութեանը դէմ կենալ ամրութեամբ. և փոխանակ այն հակամիտութիւնն իր գիտաւորութեանցը ծառայեցընելու, ինչպէս նաւաստիներն հակառակ հովերով իրենց առագաստները կը բանեցընեն, քիչ ատենէն կը զիջանէր ու ինքը անոր կը հետեւէր. և անկէ ետքը անիկայ կ'ըլլար իր կող-

մնացոյցը : Կրկրորդն ալ ան էր՝ որ շատ անգամ՝ կը
թողուր իր մտածութիւնները , որ սովորաբար ընտիր
էին , և այն մարդկանց մտածութիւնները կ'առնէր ,
զսրոնք իբրև կարող անձինք կը խրատուէր ուրիշ-
ներէն տէրութեան պաշտօններուն վրայ գնելու ,
ինչպէս էին Գիւրկոյ , Պրիան , Գալօն , Նէքէր ,
և այլն , որոնց տեսութիւնները շատ անգամ ան-
գործադրելի էին : Ասանկով որոշու հաստատուն ըն-
թացք մը չըսնեց . ամէն բան փորձեց , և շատ ան-
գամ իրարու հակառակ բաներ , որով ալէկոծու-
թեան վտանգին մէջ կը գնէր իր կառավարութիւնը :
Իրեն մէկ խօսքէն կ'իմացուի իր տկարութիւնն ու
զիջանելու յօժարութիւնը . երբոր արքունական
գահն ելաւ Լուգովիկոս , գումարել տուաւ Հին
խորհրդարանները , զորմնք Մօրու ցրուեր էր . ինքն
ալ զիտէր ասոր անպատշաճութիւնը , և երբոր պաշ-
տօննեայ մը անդրադարձուց իրեն , ասանկ պատաս-
խանեց . « Ես ալ զիտեմ , բայց կ'ուզեմ ու պարտք
ալ ան է որ սկզբան զիս ժողովրդեան սիրցընել
տամ » : Ասանկով է որ խորհրդարաններէն վերջը
զիջաւ Գլխաւորաց ժողովքին գումարմանը , անկէց
Ամենայն կարգաց ¹ ժողովքին գումարման , ետքը
Երրորդ գասուն ² ժողովականաց թիւը կրկնապատ-
կելուն , գասուց զանազանութիւնը վեցուելուն ,
Օրէնսդիր ժողովքին . անկէց յուշիսի 15 ը եկաւ ,
անկէց ալ հոկտեմբերի 5ն ու 6ը , և հուսկ ուրեմն
իր աղէտալի մահը :

1785 տարւոյն , մարտի 27ին , իրիկուան ժամը եօթ-
նին ատենները ծնաւ իրեն երկրորդ օրդի մը Վեր-
սայլի պալատին մէջ . զոր նոյն օրը մկրտեցին Սդրազ-
պուրի եալիսկոպոս և առաջին ողորմաբաշխ Ռոհան
կարդինալն ու Պրօքվիէլ տեղւոյն ժողովրդապետը ,
և անունը գրին Լուգովիկոս-կարոլոս , գուքս Նոր-
մանտիոյ տիտղոսով : Թագաւորը պալատականաց

1 Գլ. États généraux.

2 Գլ. Tiers état.

հետ միատեղ պաշտին մատուքը ժողվուեցան , ուր Զքեզ Աստուած զովարաննեմք երգն երգցուեցաւ : Անմիջապէս վերջը Ա . Հոգւոյ կարգին պատուոյ շղթան ու խաչը հօրը կողմանէ նորածին տղուն տարին : Իրիկուան իննին միջոցները զինուց հրապարակին վրայ գեղեցիկ հրախաղութիւն մը կատարուեցաւ , որուն ներկայ էին թագաւորն ու բոլոր պալատականք :

Լուգովիկոս ԺԶ հրամայեց արարողութեանց մեծ վերակեցուին որ երթայ իմացընէ իր Բարիգու սիրելի բնակչացը՝ Աստուծոյ իրեն տուած երկրորդ պարգեզը : Բւրախութեամբ լեցուեցաւ մայրաքաղաքը մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը , և քիչ ատենէն բոլոր Գաղղիա : Պասդիլիի ու Անկարող զինուորաց անկելանոցին թնդանօթներն որոտացին . ամէն տեղին նայութար լուսաւորութիւններ , զանգակներուներդաշնակ հնչումն , և կեցցէի աղաղակներ լսուեցան . ասոնք աղզին սիրոյ նշանն էին այն թագաւորին վրայ , որ իրեն երջանկութիւն կը սեպէր ժողովը դեպէան երջանկութիւնը : Մայիսի 24ին երբոր թագուհին՝ Մարիամ Անդուանէթ՝ Բարիդ եկաւ , ցնծութեան աղաղակները բարձրացան ժողովրդեան բերնէն :

Նոյն խնտումի աղաղակները դարձեալ լսուեցան թագաւորին ճամբորգութեան միջոցը , երբոր 1786ին յունիսի 21ին Շէրպուր գնաց , որպէս զի անձամբ զննէ այն զինուորական նաւահանգստին մէջ շինել տուած ամրութիւններուն գործադրութիւնը : Լուգովիկոս մանրամասն ցուցակ մը շինած էր իր ճանապարհորդութեանը , որուն մէջ նշանակած էր ամէն տեղի գլխաւորաց գղեակներն ու ապարանները , հանդերձ տերանց անուամբն ու տէրութեան ըրած ծառայութիւններովը : Կը զարմանային այն մարդիկները թէ ի՞նչպէս թագաւորն ոչ միայն իրենց անունները զիտէր , այլ և իրենց կենաց մանրամասն պարագաները . և իր այս ցըցուցած մտադրութեամբն աւելի կը խանդաղատէին վրան : Շատ

միմիթարեալ դարձաւ Լուգովիկոս աս ճամբորդութենէն , և մտքէն չէր ելլէր անոր քաղցր յիշատակը . անոր համար գոհ էր որ այն նահանգին անունը տուաւ իր երկրորդ որդւոյն տիտղոս , և գրկելով կ'ըսէր ստէպ անոր . « Գիրկս եկուր , սիրուն Նորմանտացիս . քու անունդ պիտի երջանկացընէ գքեզ » :

Իրօք անանկ մը կ'երեար՝ որ բազգին սիրելի էր յիշեալ մանուկը : Իր անդրանիկ եղբայրը՝ Լուգովիկոս-Յովսէփ-Քսաւերիոս-Փրանկիսկոս , որ 1781ին հոկտեմբերի 22ին ծնած էր և անդրանկութեան իրաւամբը տօֆեե անունը կը կրէր՝ իրը ժառանգ թագաւորութեան , մեռաւ 'ի Մէօտօն 1789ին յունիսի կին : Վաղամեռիկ տղուն ճակատը , սիրուն ու բարքը՝ մեծ թագաւոր մը կը գուշակէին . բայց Աստուած չար օրերէ պահելու համար զինքը՝ շուտով քովե առաւ : Բովանդակ աշխարհը սգաց անոր մահուանը վրայ : Երրորդ դասուն ժողովքը՝ մահուան օրը իր երիցագոյն անդամը խրկեց թագաւորին ու թագուհոյն՝ իր խորին վշտակցութիւնը յայտնելու համար . նոյն բանն ըրին նաև ազնուականները : Անդրանկին մահուամբը՝ Նորմանտիոյ դուքսը տօֆեե եղաւ , և ամենուն աչքն ու յոյսը իրեն վրայ էր : Խեղճ տղան չէր զիտէր թէ ինչպիսի ժառանգութիւն կը ձգէր իրեն մեծ եղբայրը . երջանիկ հասակ :

Անկէ վերջը Լուգովիկոս մասնաւոր խնամք մը սկսաւ տանիլ անոր վրայ , որովհետեւ արքայութեան արժանաւոր ժառանգ մը պէտք էր պատրաստէր . թագուհին ալ բոլոր հոգն անոր վրայ կը թափէր , և մայր ըլլալէն զատ՝ կ'ուզէր դաստիարակութիւն ալ ընել զաւկին : Ան միջոցին չորս տարեկան էր . ճակատը լայն ու բաց , աչուքները մեծ ու աղուոր կապոյտ . մազերը մոխրագոյն գեղին էին ու ինչուան ուսերը կ'իջնային . փափուկ էր մարմնոյն շէնքը , և քալուածքն ու ձևերը վայելուչ : Ան հասակին մէջ ալ անանկ բնական ու գեղեցիկ խօսքեր կը զուրցէր , որ կը զարմացընէր գիմացինները , և կարելի բան

չէր որ խօսակցութիւնը լսողը չսիրէր զինքը : Ամեն և նեին անձնասիրութիւն չունէր , և միշտ զուրիշները կը մտածէր . զինքը սիրողները կը սիրէր , հետո խօսողներուն հետ ամենայն ակնածութիւն կը բանեցընէր , և ո և իցէ անձի հետ քաղաքավար էր : Այս ձիրքերուն հետ՝ անհամբերութիւն մըն ալ ունէր , և իրեն խնամք տանող կանանց չէր ուզէր հպատակիլ . բայց մօրը ներկայութեանն առջև հլու էր :

Մայրը վարպետութեամբ ու առանց խմացընելու կը սկսէր անոր բնաւորութիւնը շտկել , պակառութիւններն ուղղել . և նախակրթական տեղեկութիւնները տղուն դիւրացընելու կերպ չմնաց որ չըհնարէ : Չուղեց կարդալ սորվիլն անոր պարաք մը գնել , միտքն ան էր որ տղուն եռանդը բորբոքել տայ կարդալու : Կը կարդար անոր առջև , կամ անոր կարդալ կու տար Լաֆոնդէնի , Բէոօլի և Պէրքէնի պարզ ու ախորժելի առակները , որոնք տղայոց համար դիւրահասկանալի են ու բարոյականնին ուղիղ . և այս առաջին դասերը իբրև զուարձութեան նիւթ կու տար անոր : Ծզան բոլոր աչք ու բոլոր ականջեղած՝ առած զգացմանքները դէմքին վրայ կը նկարուէին . իսկ այն բաներուն վրայ որ չէր հականար՝ բնական ու զուարճալի հարցմանքներ կ'ընէր . չէին պակսէր բերնէն նաև անանկ նախատիպ դիտողութիւններ և անանկ հանճարեղ խորհրդածութիւններ , որ կը հիացընէին լսողները :

Զգայուն և փափուկ էր սիրտը , ինչպէս որ կը վայլէր իր տագանդին ու ազնուական բնաւորութեանը : Առվորաբար ընթերցմունքէն ու ընաանեկան խօսակցութենէն վերջը թագուհին դաշնակ կամ տափղ կը զարնէր , որպէս զի երաժշտութիւնն ընտանի ու սիրելի ընէ որդւոյն . ան միջոցին տղուն դէմքը կը պայծառանար , և հանգարտ կերպարանքով կ'ընկղմէր լսած ներդաշնակութեան ախորժին մէջ :

Լուգովիկոս ԺԶ իր որդւոյն արքունիք չտուաւ , այսինքն այն պաշտօնակալաց , ազնուականաց ու

ծառաներու բազմութիւնն՝ որ միշտ տօֆեներուն ըսպասահարկութիւն կ'ընէին, որպէս դի անոնց շողոքորթութենէն չաւրուի: Առաքինութեան և ճշմարիտ փառաց հովանւոյն տակ կը ցանկար որ տղան աճէր:

Թագաւորին ժառանդին մանկածուն Բոլինեագղրսուհին էր, թագուհւոյն սրտակից մտերիմը. Տավոյ քահանայն ալ վարժապետ դրսւեցաւ, որ քանի մը տարիէ ՚ի վեր իր քրոջը՝ Թագաւորական Տիկնոջ¹, ընթերցումն, քրիստոնէական, պատմութիւն, դիցաբանութիւն և աշխարհագրութիւն կը սորվեցընէր: Բայց հանդերձ այսու՝ Լուգովիկիոս միտքը դըրած էր ինքն անձամբ մանկածութիւն ընելու, և երբոր սկսաւ այս դիտաւորութիւնն ՚ի գործ գնել, ըստ թագուհւոյն. « Փու բռնած ոճովզ զարգացընելու պիտի ջանամ ես ալ մեր զաւակը, որովհետեւ միտքս դրած չեմ որ քու ինչուան հիմա ըրածէդ աւելի աղէկ պիտի կարենամ ընել » :

Այսչափ խնամոց որ կը տարուէր վրան՝ արժանի էր տղան. և իր սրամիտ խելքն ամէն առթի մէջ կը ցուցընէր: Որ մը դաս սորվելու միջոցը՝ սկսաւ սուլել. թագուհին վրայ հասաւ ու քաջցրութեամբ յանդիմանեց: « Մայր իմ, պատասխանեց տօֆենը, դասս անանկ գէշ սորվեր էի, որ ես դիս կը սուլեի »: Ուրիշ օր մը Պակաղէլի պարտիզին մէջ աշխուժովկ կրակութոց գարձած վազելու ատենը, վարդենւոյ մը վրայ կ'երթար նետուելու: Մէկէն Հիւծառաներէն մէկը վազեց բռնեց զինքը, ու ըստ. « Այս փուշերէն մէկն ալ միայն, տէր իմ, կրնայ աշքդ հանել կամ երեսդ պատրուել »: Տղան դարձաւ, նայեցաւ մէյ մը ծառային երեսն, ու « Փշալից ճամբաները, զուրցեց, կը տանին զմարդ ՚ի ժառու »:

Թագուհին որ լսեց այս պատասխանը, մէկէն կանչել տուաւ տղան, ու ըստ. « Ազնիւ որդեակ, ըստ

առածդ գեղեցիկ է , բայց տեղւոյն յարմար չէ : Պարզ վազելու և խաղալու հաճոյքին համար աչքը հանելուն մէջ փառք մը չկայ : Թէ որ վասակար կենդանի մը մեռցընելու ըլլայիր , կամ մարդ մը վտանգէ խալըսէիր , կրնար կերպով մը փառք սեպուիլ . բայց քու ըրածդ անմտութիւն ու անխոչեմութիւն է : Քիչ մ' ալ սպասէ , զաւակս , և անատեն փառաց վրայ խօսէ՝ երբոր պապերուդ ու գաղղիացի գիւցազանց վարքերը կարդաս , ինչպէս կէսգլէնի , Պէյարի , Դիւրէնի , տ' Ասափ և ուրիշ շատերուն , որոնք իրենց կեանքը վտանգի մէջ դրած են Գաղղիան ու մեր թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար » : Այս խրատն , որ քաղցրութեան հետ ունէր նաև մայրենի ծանրութիւն մը , մեծ տպաւորութիւն ըրաւ տղուն վրայ , անանկ որ մէկէն կարմրեցաւ . ետքը մօրը ձեռքը պազնելով՝ ըսաւ . « Ասկէց վերջը , սիրելի մայրս , իմ փառքս ան պիտի ըլլայ՝ որ քու խրատներուդ հետեւիմ ու խօսքիդ հնադանդ ըլլամ » :

Աննման սիրով կը սիրէր Լուգովիկոս-Կարոլոս իր մայրը . և առիթ մը չէր փախցընէր որ փորձով ցուցընէ անոր իր սէրը : Դիտեր էր որ թագուհին ծաղկանց սիրող է . անոր համար ամէն առաւօտ առջի գործողութիւնն ան կ'ըլլար՝ որ կ'իջնար Վերսայի պարտէզը , փունջեր կը կապէր ու կը բերէր թագուհւոյն զարդարուելու սենեակը կը գնէր՝ քանի որ անիկայ անկողինն էր : Ամէն օրուան արեւուն պէս ծաղկանց փունջն ալ միշտ նոր էր . ասանկով իր առաջին գործողութիւնն ու առաջին աղօթքը մօրն համար էր : Երբոր օդին գէշութեան սրատճառաւ կը խափանուէր իր ընծան քաղելու պարտիզէն , կը տիսրէր՝ իբրև թէ յանցանք մը ըրած ըլլար :

Հօրը խնտումն անպատմելի էր՝ երբ կը տեսնէր տղուն մօրը վրայ ունեցած խանդաղատանքն ու պատկառանքը : Անոր ամէն կրթութեանցը ներկայ կ'ըլլար . թզթերը կը զննէր , անձամք անոր հարցմունքներ կ'ընէր , խաղալու միջոցը կը գիտէր , որ

պէս զի աղէկ մը ըմբոնէ անոր հակամիտութիւններն ու բնաւորութիւնը : Եւ մարմնակրթանաց ախորժ մը նկատելով զաւկին վրայ, կտոր մը տեղ երկիր պալատին պարտիզին մէջ մասնաւոր իրեն տըւաւ, և քերիչ, բահ, ցնցուղներ և պարտիզի համար հարկաւոր եղած ուրիշ ամէն գործիքները : Ուստի ազատ ժամանակները հոն կը զբաղէր տօֆեր . նախանձելի զբաղանք, որովհետև բնութիւնը մարդուս կորուսած երջանկութիւնը դարձեալ կը չնորհէ իրեն :

Երկայն կը լլար պատմութիւննիս՝ թէ որ ուղենայինք այդ մանկական հանճարին ամէն խելացի խօսքերն ու գործերը մէկիկ մէկիկ յիշատակել : Բաւական սեպենք հետեւեալը . որ մը տղան պարտէզը պարտելու ատենը՝ հետը քալող ծառային սրինդը չարութեան համար առեր ու տերեւախիտ ծառի մը ճիւղերուն մէջ ծածկեր էր : Թագուհին իմանալով այս չարասրտութիւնը, փոխանակ զինքը պատժելու՝ պատիժը իր մէկ սիրած բանին վրայ դրաւ : Տըղուն Մուշիլէ շունը մութ բանտի մը մէջ փակեցին, ուր խեղճը ցաւէն սկսաւ դուռը ճանկըսաել, վրնկվրնկալ, և բոլոր ուժովն ոռնալ : Այս խղճալի ձայները տղուն սիրտը կտոր կտոր ըրին . վաղեց գնաց մէկէն մօրն, ու « Խեղճ Մուֆլէն չէ յանցանք ընողն, ըստաւ . ուստի պատիժ կրողն ալ պէտք չէ Մուֆլէն ըլլայ . կ'աղաչեմ աղատէիր զինքը, ևս իրեն տեղը բանտ կ'երթամ » : Երբոր մօրը հաւանութիւնն առաւ, գնաց ինքը փոխանակեց շան տեղ բանտին մէջ, և որոշուած ժամանակէն ալ աւելի կեցաւ : Եւ աղատածին պէս՝ գնաց մէկէն սրինդը տիրոջը դարձուց :

Այս տղուն տուած դուարճախառն ակնկալութիւններուն հետքիչ ատենէն թշուառութեանց մարդարէական նշաններ խառնուեցան : Ժողովրդեան մէջ արտաքոյ կարգի ցնցունք մը մտաւ, ինչպէս ահաւոր երկրաշարժէ մը առաջ երկրիս խորերուն մէջ սարսափ մը կ'ընթանայ . ասիկայ յառաջըն-

թաց էր աղէտալի պատահարներու . ամէն բան մէկ տեղ եկած , յանցանքներ , զանձուն նուազիլը , որ մասամբ մը պաշտօնէից յանդուդն փորձերուն հետեանքն էր , անխոհէմութիւններ՝ թագաւորին անփորձութենէն առաջ եկած , չբաւորութեան ու սովուն օրէ օր զայրանալը , և խռովալից յուզմունքներ՝ լուգովիկոս ԺԶի թագաւորութեան ոսկեասակ արշալյար ու գիշեր դարձուցեր էին : Մեծամեծ փորձանքներ ճիրաննին բացած՝ Գաղղիոյ վրայ կու գային :

1789 տարւոյն յունիսի 17 էն սկսեալ Երրորդ գա-
սուն նուիրակներն , որոնց թիւը վերջապէս կրկնա-
պատկուեր էր , խափանեցին Ամենայն կարգաց ժո-
ղովրին իրեք դասուց մէջ եղած խտրութիւններն ու
իրենք իրենց ինքնիշխանաբար Ազգային ժողովք ա-
նունը տուին : Լուգովիկոս ԺԶ յունիսի 23 ին գու-
մարման մէջ ջանաց ցրուել Երրորդ գասուն ժողով-
քը . բայց վերջապէս գլուխ ծոեց :

Այն օրէն ՚ի վեր թագաւորութիւնը մերկացաւ իր
իշխանութենէն , և խռովութիւնն սկսաւ տիրել . թա-
գաւորութեան ու Ազգային ժողովրին մէջ եղած հա-
ւասարակշռութիւնը վերցուեցաւ , և յետինն իմա-
ցաւ որ ալ ասպարէզը բաց էր իր առջել . մանա-
ւանդ Երրորդ գասուն անձինքներն , որ իրենց ե-
ղած անարգանաց վրայ չարաչար զայրացած էին ,
անհաւատալի ոյժ ու կշիռ մը առին : Անկէ վերջը ալ
անհնարին էր կանոնաւոր կերպով կառավարութեան
պակսութիւններն ուղղելու ջանք ընել , և կարգեր
ու օրէնքներ սահմանել . Ազգային ժողովքը միտքը
դրած էր որ թագաւորական իշխանութիւնն իրեն
հպատակեցընէ . բայց այս բանս ձեռք ձգելու հա-
մար՝ հարկ էր որ հասարակ ժողովուրդը ուտք հա-
նէր . որով քիչ ատենէն պիտի ստիպուէր ինքն ալ
պամկին բռնաւոր կամքին գերի ըլլալ :

Սուսերամարտկաց ասսպարէզ մը դարձաւ Գաղ-
ղիա . ամէն օր գաւառներէն լուր կու գար որ դղեակ-
ներու և դիւաններու կրակ տրուեր է , չփոթութիւն-

ներ ու սպանութիւններ եղեր են . վերջապէս՝ բոլոր ոգիք գրգռուած էին : Թագաւորն ապահովութեան համար՝ տասը հազար զօրք բերել առւալ՝ մաս մը Բարիդ, մաս մը Վերսայ , մէյ մ'ալ Ազգային ժողովին բենին որոտաց Միրապոյի ճարտասանութիւնն , որ քան զսուր հատու էր, և պահանջեցին թագաւորէն որ զօրքերն ետ խրկէ : Յուլիսի 11ին Նէրէր պաշտօնէն ելաւ ու հեռացաւ , ինքն որ ան միջոցին ժողովրդեան կուռքն էր, ոչ այնչափ իրական արդիւնքով մը՝ որչափ շողոքորթական խոստամունքներով : Երբոր երկրորդ օրն իրիկուան դէմ Բարիզու մէջ տարածուեցաւ իր հրաժարման լուրը , ամէնքը զարմացան զայրացան , բարկութիւննին զեղաւ , թատրոնները պարպուեցան , խանութիւնները գոցուեցան , սրճանոցները լեցուեցան , փողոցներն ամբոխով ծեփուեցան . Արքունական—Պալատին մէջ խոննեցաւ բազմութիւնը , Օպէանի դքսին և Նէրէրի կիսարձանները յաղթանակաւ բերելով . Կամիլոս Տէմուլէն , զոր խռովարաբք ան ատեն մինչև ցերկինս կը բարձրացընէին , ի զէն՝ ի զէն պոռալով կանաչ ազգային² նշան բաժնեց ամենուն . ամէն մարդ փողոցը վաղեց , զանգակներ հնչեցին , պատնէններուն վրայէն կրակ կը թափէր , մարդ մարդու , զէնք զէնքի կը զարնուէր , աղազակ գոռում գոչումն երկինք կը թնդացընէր , ընդարձակ քաղաքը հնոց մը գարձեր էր . ահա այն ատեն ծնաւ խռովութիւնը . չտեսնալու հրէշ մը :

9ինուորները դուրս ելան . բայց հրաման չունենալով զէնքերնին գործածելու , անշարժ կեցան . իոկ գաղղիական պահանորդաց վաշտը ուամկին կողմէ անցաւ : Խռովարաց թիւն երթալով շատցաւ , ու

1 Գ.լ. Palais-Royal. այս պալատը Ռիշըլէէօ ծիրանաւորը չինել առւաւ 1636ին . Երբոր իրէք տարի վերջը մայր թագուհին բնակեցաւ մէջը , Արքունական-Պալատ անունը առւաւ անոր , որ ինչուան հիմա կը պահէ :

2 Գ.լ. Coecarde.

իւրաքանչիւր վայրկենին քարեր կ'աւելնային իրենց շէնքին վրայ . և տեսնալով որ Արդուայի կոմսին ծառայից նշանազգեստին գոյնն ալ կանաչ էր , փոխեցին իրենցը , ու տեղը կապոյտ , կարմիր ու ճերմակ եռագոյն ժապաւէնը փոխանակեցին : Անկարող զինուորաց անկելանոցը վագեցին , մէջի զէնքերն յափշտակեցին , ու Պատդիյլի վրայ քաղեցին (Ակ յուլիսի 1789) . յարձակելն ու առնելը մէկ եղաւ , և անհամար ամբոխ մը խառնիճաղանճի ներս թափեցաւ ու սպաննեց տեղւոյն վերակեցուն և քանի մը անկարող զինուորներ : Ֆլէսէլ վաճառականաց ոստիկանն ատրճանակի հարուածով մը սպաննեցին . անոր տեղն անցաւ Պայլեի , բայց Բարիզու քաղաքապետի անուամբ : Թագաւորն Ազգային ժողովին խորհրդարանը գնաց . և անոր հետևանքն ան եղաւ որ զինուորները ճամբուեցան , և Լաֆայէթ մարդիզին յանձնուեցաւ աղդային պահանորդներ ստեղծելու և հրահանդելու պաշտօնը : Թագաւորն ոտքով գարձաւ պալատը , և թագուհուոյն ու զաւակներուն հետ միատեղ պատուհանն ելաւ . կեցցէի աղաղակները հնչեցին վարէն , և թագաւորական ազգատոհմն անկէց մատուն անցաւ , որպէս զի աստուածային միսիթարութեամբ իր վշաները քիչ մը քաղցրացընէ : — Յեղափոխութիւնն իր թարմ արմատները ձգեր տարածեր էր ընդհանուր Գաղղիացոց սրախն մէջ . թագաւորութիւնն , որ խուզութեան առջի վայրկեաններուն իր տկարութիւնն ու ինքզինքը պաշտպանելու անկարողութիւնը ցըցուցեր էր , ալ ահարկու ըլլալու տեղ՝ պէտք էր ինքը գողար :

Այս վտանգաւոր միջոցներուն՝ թագաւորին ու թագուհուոյն հոգը չէր ըլլար աւեսնելով որ իրենց ամենէն աւելի հաւատարիմ անձինքները կը փախչէին քովերնէն . մանաւանդ թէ ան աստիճան հասան՝ որ իրենք ստիպեցին իրենց մարդիկներէն շատերը հեռանալու . ասանկով սկսաւ նոյն ատենուան պանդը լսութիւնը : Բոլինեագ ազգատոհմն որովհետեւ

խառնիճաղանձին նախանձու ակուաները կը կրծաեցընէր, թագուհին հրամայեց բոլինեադ դքսուհւոյն որ հեռու երթայ իրմէն . երբոր անիկաց չէր հաւանէր, թագուհին ըստ . «Կ'ուզես ուրեմն տաղնապներս շատցընել, և տանջանք մը աւելցընել ինձի » : Հնաղանդեցաւ դքսուհին , ու չերմուկի բաղանեաց երթալու պատճառանքով Զուփերի քաշուեցաւ , անկէց ալ Աւատրիա . բայց որովհետեւ արքունի տան զաւակաց մանկածուն չէր կրնար հեռանալ , պաշտօնին հրաժարականը տուաւ : Թագուհին տեղը Դուրզէլ մարգիզուհին դքաւ , որուն անվրդով աշրիութիւնն ու անձնանուէր կարքճութիւնն այնպիսի ժամանակի մէջ արդարացուցին իր առաքինութեան համբաւը :

Մինչդեռ ամբաստանք և սուտ լեզուներ կը զըրպարտէին թագուհին իրեւ թէ ինքզինքը հաճոյից տուած էր , Մարիամ՝ Անդուանէթ օրուան մեծ մասը իր մայրենի պարտքերուն փոյթ տանելով կ'անցընէր : Առաւոտեան ժամը տասնին՝ տղաքն իր քովը կու գային , և իր առջեւ կ'առնէին ու և իցէ դասերնին : Եւ որչափ արտաքին աղմուկները կը սաստկանային , այնչափ իր մայրենի խնտոմբը կը կրկնապատկէր , որ առաջ իր երջանկութիւնն էր , իսկ հիմա վշտաց միսիթարութիւն :

Որովհետեւ պատմութիւննիս դեռ Վերսայլ է , համառօտ մը թագուհւոյն նկարագիրը տանք , անոր՝ որ անզգամ՛ ու թունալից բերաններու պատուական որսն եղաւ : Կայսերական մեծ ցեղի մը մէջ սնած օրիորդ մը ըլլալով , և այնպիսի թագաւորական աթոսի մը վրայ նստելով՝ որ կը բռապայի մէջ ամենէն երկելին կը սեպուէր , և ամէն իր վրայ նայող աչքերուն մէջ զարմանք ու պատկառանք տեսնելով , բնականապէս ինքզինքը վերին աստիճանի սահմանուած դրած էր միտքը . բայց առանց ապականելու իր բարքն ու գեղեցիութիւնը հապարաւութեամք : Իր ախործելի ու չնորհալից վարժամերն ու իր վիճակին անմեղ քաղցրութիւններուն վայելքովն անանկ ան-

դորրաւէտ ու անոյշ կեանք մը կ'անցընէր իր երի-
տասարդութեան օրերուն , որ կարծես թէ երազ
մըն էր : Անգամ մը եղած չէ որ թշուառէ մը երեսը
դարձուցած ըլլայ . իր աղնիւ սրտին գիմողներէն
մէկն ալ չկրնար բողոքել անոր դէմ : Եւս առաւել
գիտէր մտերմութեան յարգը , և բարեկամութեան
ամէն պարտքերուն հաւատարիմ էր : Իր հոգերուն
սահմանը պալատին պատերուն մէջ փակուած չէր,
և աղջին բարօրութեանն ու յառաջադիմութեանը
վրայ խելք և սիրտ կը մաշեցընէր : Դժբաղդաբար
թագուհին ալ թագաւորին պէս անփորձ էր . ուստի
թէ իր ձիրքերն ու թէ թերութիւնները վնաս բերին
իր անձին : Պարզ թագաւորին գլուխոն ու անգին
կեանքը՝ թեթև յագուրդ էր չարասրտութեան . ա-
նոր ընկերոջ օրերն ալ կ'ուզէր կարճեցընէլ :

Յուլիսի 17ին Լուգովիկոս ԺԶ ուգեց տուած
խոսամունքը պահել ու բարիդ երթալ , թէպէտ ձաւ-
խորդ գուշակութիւններ կային մէջտեղը . և սրտա-
շարժ բարեններ տալէն վերջը իր ընտանեացը , ժա-
մը 44ին կառք մտաւ : Թագուհին թագաւորին կենաց
վրայ վախնալով , բոլոր օրը մեծ անձկութեամբ ան-
ցուց . տղաքները քովէն չբաժնուեցան , և աօթենն
անդադար պատուհանը կը վաղէր , որպէս զի հօրը
դարձն աւետողը ինքն ըլլայ առաջինը . « Կու գայ ,
կու գայ , կ'ըսէր մօրը . հօրս պէս աղնիւ անձին չեն
դաշիր » : Վերջապէս հասաւ Լուգովիկոս . կառքէն
ելածին պէս՝ թագուհոյն ու զաւակացը հետգրկուե-
ցաւ : Վերսայլի մէջ ուրախութիւնը տիրեց . ժողո-
վուրդը պալատին գաւիթը վազեց , ձեռքն ուռենոյ
ոստեր՝ որոնց վրայէն ժամանակացը հետգրկուե-
ցաւ : Վերսայլի մէջ ուրախութիւնը տիրեց . ժողո-
վուրդը պալատին գաւիթը վազեց , ձեռքն ուռենոյ
ոստեր՝ որոնց վրայէն ժամանակացը հետգրկուե-
ցաւ : Հասարակաց ցնծութիւնն ան աստիճա-
նի էր , որ երկու անդամ հարկ եղաւ թագաւորն ըն-
տանեացն հետ միատեղ պատուհանն երեայ : Սա-
կայն իրիկուան պայծառութիւնը չէր կրնար մոռցը-
նել տալ Լուգովիկոսի նոյն օրուան մէջ ունեցած
տագնապները . որովհետեւ շատ հաւանական էր որ

Բարիզու մէջ եղած փոթորիկը Վերսայիլի վրայ ալ քալէր :

Երկար ժամանակէ 'ի վեր խռովիչներն առիթ կը փնտուէին մեծ շփոթութիւն մը հանելու : Ան միջոցին թագաւորին պահապան գնդին զինուորները կերակուր մը տուին պալատին թատրոնի գահլըճին մէջ ֆիանտրայի վաշտին պաշտօնակալաց , որ նոր եկերէր Վերսայիլի պահանորդութիւնն ընելու (Հոկտեմբերի 1789) . և այս կերակրոյն՝ վայրկեան մը թագաւորական ընտանիքը ներկայ եղաւ : Խռովուրաները մէկէն այս պարագան առին ու չարի մեկնելով՝ ապստամբութեան նշանը տուին . սուտումուտ պատմութիւններ բերնէ բերան անցան , ամբաստանութիւնները բարդ 'ի բարդ գիզուեցան , կատաղութեան սանձերն արձրկուեցան . մոլեգին մարդիկներու խումբ մը մայրաքաղքին մէջ վեր վար քալել սկսան , չաց , հաց պոռալով : Թմբուկները կը զարնէին , զանգակները կը քաշուէին . արուարձաններուն ուամիկն ոտքի վրայ ելաւ ու ճամբայ ընել սկսաւ (Ծ Հոկտեմբերի) . մազերնին ձգած կանայք և զինովարը կ'երթային առ բազմութեան առջեն , որ քանի որ կը քալէր՝ այնչափ կ'աճէր կը բազմանար . զրգուղները կացիններով ու դանակներով զինեալ՝ ազգային պահանորդաց հետ խառնուեցան ու մէջերնին առին զլաֆայէթ , որ բըռնադատուեցաւ Վերսայլ տանելու զիրենք : Երբոր Վերսայլ մօտեցան , բանակին յառաջապահ գունդն՝ որ կանայք էին՝ նուիրակներ խրկեցին պալատը . Լուիզ Շապիրի անուամբ կինը , որուն յանձնուած էր խօսիլը , հազիւ քանի մը խօսք զուրցեց թոթովելով ժողովրդեան խեղճութեանն ու չքաւորութեանը վրայ , և քիչ մնաց կը մարէր՝ թագաւորին խաղաղ կերպարանքէն ու հանգարտ նայուածքէն սաստիկ պատկառելով : — « Բարեկամք իմ , պատասխանեց թագաւորը , ինձմէ չէ ձեր թշուառութիւնը . ես ձեզ մէ աւելի թշուառ եմ : Մէկէն հրաման կու տամ Գորալէլի ու կամքի ցորեննոցներուն վերակե-

ցուաց որ կրցածնուն չափ ունեցած ցորեննէն ու ալիւրէն տան : Երանի թէ այս հրամաններս աւելի ճիշդ կատարուին քան թէ ինչուան այսօր տուածներս » : Այս որ լսեցին կանայքն , որոնց անիծելու պարագ դրած էին կաշառողները , բերաննին փոխեցին ու կ'օրէնէին թագլաւորը , կեցցէ՛ արքայ , կեցցէ՛ արքայ պոռալով : Այս անկարծելի աղաղակին՝ ատելութեան ու կատաղութեան մռնչիւններ պատասխանեցին բազմութեան մէջէն . կատաղիններն առին Լուիլ Շապրին ու քիչ մնաց որ հօն տեղւոյն վրայ պիտի կախէին , թէ որ քանի մը զինուորներ ժողովուրդը ճղքելով՝ վրայ հասած ու յափշտակած չըլլային դանիկայ :

Սակայն պալատին չորս կողմը ծովու ալեաց պէս կ'ուուէին կը փրփրէին մեզերայից անարդ խումբեր , անոնց ետևէն պատառատուն զգեստով ու սատանայական գէմքերով գնդեր , որոնք ձեռուընին եկած բաները զէնք առեր էին իրենց , կացին՝ գաւազան՝ նիզակ՝ գանակ . այս մարդիկները բանտերուն բրած ընծաններն էին խոսվարաբաց , և զօրոնք տեսնողը կը վախէր մարդ . ալ անուանելու . անոնց ետևէն ալ Բարիգու կանոնաւոր զօրքը կու գար , որոնց զլուխը այնպիսի անձ մըն էր՝ որ դիպուածները զինքը կը մզէին և կարծես թէ ինքը դիպուածները կը մզէր , արդարասէր մարդ՝ բայց խաբէական կարծիքներով պաշարուած և տարտամ . անձ մը , որ այնպիսի բաններու պատճառ եղաւ՝ զօրոնք կ'ուուէր խափանել , և ինքն իսկ կը զարմանար թէ ինը վնասակար հետևանքներ կ'ելլային իր ըրած գործերէն՝ որոնք բարի դիտմամբ և իրու օգտակար հապարած էր :

Այս զինուորականն էր Լաֆայէթ , որն թագաւորին օգնութեան եկեր էր , և սրտանց կ'օրդէր զանիկայ վտանգէն խալլասել , բայց միանդամայն վախանալով անոր կողմը շատ բանելու : Հանդերձ այսու ամուր բռնեց ինքզինքն ու խրախոյս տուաւ թագաւորին , խոստանալով թագաւորական ընտանեաց ասդահովութիւնը քանի որ ինքը ողջ է . քանի մը

Հրամաններ տուաւ, քանի մը պահապաններ դրաւ, և ազգային պահանորդաց խօսակցութիւնն մը ընկը էն ետքը՝ Նօայլի պալատը քաշուեցաւ գիշերային հանգստեան համար: Բայց անզգամները չէին քնաւնար. առաւօտեան լոյսը գեռ չծագած (6 հոկ. 89), արքունական պալատին դրանց վանդակները կոտըրտեցին, թագաւորական ընտանեաց սենեակներուն մէջ վաղեցին, և սպաննեցին թագաւորին պահանորդ գնդին զինուորներէն անօնք, որոնք թողլ չէին տար թագուհոյն սենեակը մտնալու: Ներս մտան մոլեզին վայրենութեամբ, ու տեսնալով որ անկողինը պարագալ էր՝ վրէժնին անկէց առին կտոր կտոր ընելով զան սրոյ հարուածներով. հազիւ հազ Մարիամ Անդուանէթ կրցեր էր փախչիլ: Թագաւորը տօֆենին խուցը վաղեց, գրկին մէջ առաւ, և սպանողաց ձեռքէն խալրսելու համար՝ մութ ստորեր կրեայ անցքի մը մէջէն տարաւ. ճամբան ձեռքի ճրագը մարելով, խարիսափելով առաջ գնաց, և երրոր իր խուցն համար, հոն գտաւ թագուհին՝ անկողնի զգեստով, իր եղբայրը՝ մօսիւկօ՝ հանդերձ խաթունովը, քոյրը՝ Եղիսաբեթ տիկինը, իր աղջիկը, և Գուրզէլ մարդիզուհին: Ամէնքը մէկտեղ հոն կը սպասէին իրենց վիճակին որոշուելուն:

Վերջապէս Լաֆայէթ երեցաւ ու պարագել տուաւ պալատը. ետքը ժողովրդեան բերան եղած՝ խնդրեց թագաւորէն որ ան օրուընէն սկսեալ դայ Բարիդ բնակի. և կ'ըսէր որ եթէ մերժուելու ըլլայ աս խընդիրքը, ճախորդ դիպուածներ հանդիպելու վտանդներ կան: Ան միջոցին ապստամբաց ամբոխն, որ պարտէն վարնտուեր էր, քիչ մը ետև քաշուելէն ետքը՝ նորէն միացաւ ու խառնաշփոթ աղաղակներով թագաւորը կ'ուղէր: Թագաւորին քովի մարդիկն աղաչեցին իրեն որ մտիկ չընէ. բայց Լուդովիկոս խոհեմութիւնն ուրիշ ժամանակի թողլով, պատուհանն ելաւ, և իմացուց ժողովրդեան որ բոլոր ընտանիքովը Բարիդ պիտի երթար: — « Թագուհին՝ կ'ուղենք » սկսան աղաղակել ոմանք: Թագուհին՝

մէկ ձեռքով տօֆենը բռնած , միւս ձեռքովն աղջիկը ,
սկսաւ առաջ գալ . ան ատեն աղաղակներն աւելի
բարձրացան , ու « Թագուհին միայն կ'ուզենք , կը
պոռային , թագուհին միայն , առանց զաւակնե-
րուն » : Թագուհին թէպէտ իմացաւ իր վտանգը ,
անվեհեր համարձակութեամբ թողուց տղաքները ,
մինակ պատուհանն ելաւ՝ իր անստղիւտ խղճմանքն
ընկեր առած իրեն . թե թեր անցուցած վեհ կեր-
պով մը աչքերը բազմութեան վրայ դարձուցած կը
նայէր . ժողովուրդն ապշած՝ ծափ զարկաւ , անզգամ-
ներն ալ քար կտրեցան մնացին . այսչափ պատկա-
ռելի է անմեղութիւնը :

Երբոր թագաւորին քով դարձաւ Մարիամ Ան-
դուանէթ , գրկին մէջ առաւ իր որդին , և ըստ ա-
նոր հօրը . « Կ'աղաշեմ , տէր , թէ որ կ'ուզես Գաղ-
ղիոյ , քուկին և սիրուն տղուս փրկութիւնը , խօսք
տուր ինծի խնդրեմ՝ որ եթէ ուրիշ անզամ՝ մ'ալ
այսպիսի դիպուած մը հանդիպի , փախչիս հեռա-
նաս հոստեղուանիքն » : Աս խօսքը շատ մեծ տպա-
ւորութիւն ըրաւ թագաւորին վրայ . առանց խօսք
մը արտաքերելու քովի սենեակը զնաց :

Ճամբորդութեան պատրաստութիւնները շուտով
տեսնուեցան . Ազգային ժողովին ալ իմացուց որ
թագաւորին հետ ինքն ալ բարիզ կը փոխազրուի :
Ժամը մէկին՝ լուգովիկոս ՓԶ , թագուհին , Եղի-
սարեթ տիկիինն , երկու տղաքն և Դուրզէլ մարզի-
զուհին կառքով ճամբայ ելան՝ բազմութեամբ թնդա-
նօթաձիգ կառքերու . ետևնէն առջևնէն նիզակնե-
րով զինուած , տղմով զինով և արեամբ շաղախած
անօրէն մարդիկներ . զինով ու խառնափնդոր մա-
զերով կանայք ալ , որոնց մէկ մասը թնդանօթնե-
րուն վրայ հեծած՝ մէկ մասն ալ պահակապան զինուո-
րաց ձիերուն վրայ , ումանք զրահաւորած , ումանք
ձեռքերնին հրացան կամ թուր , անառակ երգերով
կամ վայրագ անէծքներով կը գողացընէին օգը :
Թագաւորին զաւակներն ապշած էին ժողովրդեան
կատաղութեանն ու չարասրտութեանը վրայ , ան

ժողովրդեան՝ զորն որ սիրելը իրենց պարտքն էր : Կանանցմէ ետքը երկու հարիւր զինուոր կու գային պահանորդաց գնդէն , զէնընկէց , առանց գլխարկի , և առանց մախաղի , և ուրիշ կարգի զինուորներ ալ . որոնց մէջէն շանթացանով լեցուած թընդանօթներ կ'երթային : Երկու մարդ (արժանի են արդեօք աս անուանը) մէյմէկ նիզակի ծայրն անցուցած կը տանէին Տէղիւթ և վարիգուր երիտասարդ պահանորդաց անշունչ գլուխներն , որոնք ժողովրդեան պալատն յարձակման միջոցը՝ կեանքերնին իրենց պարագերնուն զոհեր էին . և երբոր Աւագը գեղն հասան , շտկել կոկել տուին անոնց մազերը : Այս երկու գլուխներուն մէջէն կը քալէր Նիկողայոս Ճուրտան , ու ու երկայն մօրուքով , կրակէ աչուբներով և թեւերը սոթտած մարդ մը , որ երեսն ու ձեւքերն արեամբ լոււացեր էր , և թաց կացինն օդուն մէջ կը խազցընէր , պարծենալով նոյն օրուան ստացած պատույ անուանը վրայ , որ էր Գյիահատ : Երազի մէջ ալ ահաւոր և սարսափելի կու գան մարդուս այսպիսի տեսարաններ . ո՞չափ տուել ճշմարիտ եղածները , և ան՝ արդարութեան վրէժինդիր թագաւորի մը աչքին առջեւ :

Եօթը ժամ՝ տեսելին ետքը ճամբորդութիւնը , վերջապէս Բարիզ հասան : Ժողովուրդը բոլոր պատուհանները թափեր էր և աս անհաւատալի տեսարանը կը զննէր : Թագաւորին հետ քալող կանայքն սկսան պոտալ ուամկին . « Ա՛լ մի վախնաք , ասկէ վերջը կարօտութիւն չենք քաշեր . որովհետեւ հացադործ մը կը բերենք ձեզի հանդերձ կնիկովն ու աշխատաւոր տղով մը » :

Լաֆայէթ Պայլի քաղաքապետին ներկայացուց Լուգովիկոս ՃԶը : Քաղաքապետը քաղաքավարական խօսքերով յայտնեց թագաւորին՝ Բարիզու ժողովրդեան փափաքն որ մայրաքաղաքին մէջ հաստատէ իր բնակութիւնը : Լուգովիկոս պատասխանեց

թէ ո Ես միշտ սիրով և վատահութեամբ կու գամ իմ
սիրելի Բարիզուս ժողովրդեան մէջ : Երբոր Պայ-
լի թագաւորին աս խօսքերը կը կրկնէր անոնց՝ որ
չէին լսած, մոռցաւ վատահութիւն բառը զուրցելու .
ան ատեն թագուհին « Զուրցէ վատահութիւն բառն »
ըսաւ :

Արիւնասէր բազմութիւնն , որ իբրև աւար մը կը
քալցընէր թագաւորական ընտանիքը , Դիւլերիի
առջևի ծառազարդ գետեղերքէն անցնելու ատենը ,
ժողովրդեան մէջէն երկու պատանի կը նայէին ա-
նոնց վրայ բարկութեան աչքով : Ասոնցմէ մէկը ,
որ արձուոյ պէս սուր աչքով էր և հին ժամանակի
գէմք մը ունէր , գարձաւ ըսաւ իր ընկերոջը . « Աս
ի՞նչ բան է : թագաւորին թնդանօթ կը պակսի աս
անզգամները մէջտեղէն աւկելու սրբելու » : Աս պա-
տանւոյն անունն էր Նաբոլէոն Պոնաբարդ :

Բ

20 Յունիս , 1791 :

Լուդովիկոս Ժ. եկաւ բնակելու Դիւլերիի պա-
լատին մէջ , որ 1655 տարիէն 'ի վեր գրեթէ միա-
կերպ անբնակ մնացած ըլլարվ , թագաւորավայել
բնակութեան մը հարկաւոր եղած բաները չէր մնա-
ցած մէջը . կահկարասիքը կոտրտած էին , գորգերն
հինցած ու գունաթափ , և սենեակներն ալ շատ խեղճ
լուսաւորած :

Կարծես թէ քիչ մը ատեն խաղաղացաւ Բարիզ
թագաւորական ընտանեաց ներկայութեամբը : Լու-
դովիկոս Ժ. ամէն ջանք 'ի գործ դրաւ մայրաքաղա-
քը պաշար հասցընելու և կարդ կանոն մտցընելու

ժողովրդեան մէջ, և միաբը դրած ըլլալով որ անցու ղական բան մըն էին հանդիպած շփոթութիւնները, ժողովրդեան սիրաը նորէն շահելու ետևէ եղաւ. գթութեան տեղեաց այցելութեան կ'երթար, ոտքով կը քալէր արուարձաններուն մէջ, և գրաւատան ալ պատուիրեց ձրի ետ դարձընելու աղքատաց ըզգեստները :

Ասկայն ատելութիւնը բունած էր շատերու սրբատին մէջ, որոնք ձեռքի տակէ կ'աշխատէին և կը դրգուէին մէկը մէկալն ընդգէմ թագաւորական ընտանեաց : Ուամիին մէջն ալ անանկ ապատամբութեան հոգի մը մտեր էր, որ քաշած վշտերնուն պատճառու թագաւորը կը սեպէին և արգելը մը կը համարէին զանիկայ իրենց յոյսերուն ՚ի գործ գրուելուն : Այն աստիճանի հասաւ ասոնց լիրը յանդգնութիւնն, որ արքունական պալատին առջե ժողվուած՝ նախատինք ու անլուր խօսքեր չէր մնար որ չպոռային : Այսափով ալ գոհ չեղած, նուիրակի անուամբ ամենէն ստորին կարգի ցած մարդիկներ ներս խըրկեցին : Պաշտօնեայք կ'ուզէին որ արգիլուի այնպիսի ներուն ներս մտնալը. բայց թագաւորն ու թագուէին չշաւաննեցան : Թողունք աս նախատինքները, թագաւորական ընտանիքն ալ գերի եղած էր . Բարիգէն դուրս ելլել ամեննեին չէր ըլլար, և օրուան մէջ որոշեալ ժամ՝ կար պարտէզը քալելու . ան ժամերուն ժողովուրդը դուրս կեցած՝ կը զուրցէին իրարու թէ « Յագաւորն կապանքներէն արձեկուեր է » :

Եղան քանի մը ազնիւ սրասով անձինք որոնք կը վշտանային մեծապէս տեսնալով տէրութեան դիսուն ասանկ անարգուիլն և ուրիշի կամքէն կախուիլը . Բարիզու քաղաքապետը քանի մը նուիրակաց գլուխ եղած՝ առաջարկեց թագաւորին որ որսորդութեան զուարճութիւնը նորէն ձեռք առնէ, որպէս զի չզըրկէ ինքզինքը հարկաւոր սփոփանքէ մը : « Իրաւ, պատասխանեց լուգովիկոս, առողջութեանս համար հարկաւոր է . բայց հիմա հասարակաց իրաց ծանր վիճակը թող չտար որ ասանկ բանի վրայ մտածեմ » :

Գրգռուած ոգւոց աստիճանաբար բորբոքմանն առիթ չէր պակսէր . Աղջային ժողովքը պահանջեց որ քննէ կարմիր զիրքը , որուն մէջ կ'արձանադրուէին գաղտնի ծախքերը , և տարագրել տուաւզան , որուն կը սպասէին անյագաբար ամէնքը : Երբոր յայտնուեցաւ տէրութեան գանձուն անկարծելի խեղճ վիճակը , ալ անիշտանութիւնը զօրացաւ տիրեց Գաղղիոյ նահանգներուն մէջ , առանձնականաց ստացուածքներն ոտքի տակ առնուեցան ու յափրշտակուեցան , այրած պալատներուն ծուխը մինչեւ երկինք բարձրացաւ , օրէնք մտիկ ընող չմնաց , ու ատենակալք իշխանական աթոռներու վրայ պարզ զարդի տեղ ծառայեցին : Բարիզու մէջ պաշար բերուիլն արդիլուելով խռովարաբներէն , օրուան հաց չկար ժողովրդեան : Ասոնք որոշեցին ընդհանուր խոսվութիւն մը հանելու հոկտեմբերի 19ին . Հացագործներուն մեծ մասը՝ ոմանք համոզմամբ , այլք սպառնալիքով , հնագանդեցան չարագործներուն խօսքին և նախընթաց գիշերն ամենեին հաց չեփեցին : Բայց եղանակոր մտիկ չզրին անոնց հրամանին . ուստի անանկներուն խանութներն աւարի առնուեցան : Մէջերնէն Փրանկիսկոս անունով հացագործին՝ Ազնուապետական ես ըսելով խառնիճաղանձը , առին փողոցի մը կանթեղին երկաթէն կախեցին :

Հոկտեմբերի 19ին եղած խառնակութիւններն ու անկարգութիւնները իշխանութեան վրայ եղողներուն աչքը բացին : Աղջային ժողովքն առաջարկեց զինուորական օրէնքը գործադրելու . յետ բազմադիմի ընդդիմութեանց ընդունուեցաւ առաջարկութիւնը : Ժողովրդեան գրգռմանքը նորէն հանդարտեցաւ քիչ մը ատեն . մանաւանդ որ հարկաւոր եղած պարէնն անխափան սկսաւ ներս մտնալ և թագաւորն ալ բարերարութեան և մարդասիրական գործեր ընելէ ետ չէր կենար :

Այս միջոցներուն Աղջային ժողովքը առաջ կը տանէր Աահմանազրութեան վրայօք սկսած աշխա-

տութիւնը : 1790ին փետրուարի կին, թագաւորը
Նէքէրի խորհրդովը (որ նորէն առջի պաշտօնին հա-
սած էր) Ազգային ժողովին գումարմանը ներկայ
եղաւ, և ազգու խօսակցութեամբ մը յորդորեց զան՝
միանալու իրեն հետ և իմացընելու ազգին իր ճշմա-
րիտ օդուտը, և կը խոստանար որ ոչ միայն կը պա-
հէ սահմանադրական ազատութիւնը, այլ և հիմա-
կուցուընէ թագուհւոյն հետ մէկաեղ իր որդուցն
սիրել տալ կը սկսի նոյն տեսակ կառավարութիւնը :
Անանկ հայրական իմաստներով ու ձայնով խօսե-
ցաւ Լուգովիկոս, որ ժողովականաց ամենուն սիր-
ութ սաստիկ շարժեցաւ : Ծախահարութեամբք դուրս
ելաւ, և Ազգային ժողովը նուիրակներ սահմա-
նեց որ ընկերեն իրեն մինչեւ ՚ի Գիւլերի : Թա-
գուհին տօֆենին ձեռքէն բռնած, Լուգովիկոսի տու-
ջեն ելաւ, և նուիրակաց դառնայովը ըստաւ . « Իմ
սիրտս մէկ է թագաւորին հետ, և ինչ որ ինքը ժո-
ղովրդեան սիրոյն համար կ'ուղէ ընել ես ալ նոյնը
կ'ուղեմ : Ահա կը տեսնաք զտակս . Ես միշտ իր ան-
նման հօրն առաքինութեանցը վրայ պիտի խօսիմ
հետը, և առաջուցուընէ սիրտը պիտի դնեմ որ հա-
սարակաց ազատութիւնը պաշտպանէ, և օրէնքները
պահէ . և յուսամ որ օր մը անոնց ամենէն զօրաւոր
ամրութիւնն ինքը պիտի ըլլայ » :

Ա.փսո՞ս որ աս սիրոյ ցոյցերը պարզ ընդհատութիւն
մըն էին խռովալից օրերու . և քանի մը փայլակի
համառօտ լուսովն ահաւոր մրրիկի մը մութ մոլեգնու-
թիւնը կը դադրի արդեօք : Այս ընդհատութիւննե-
րէն անմիջապէս վերջը՝ անիշխանութիւնը նորէն ե-
րեան կ'ելլէր և կորսնցուցած ժամանակին տեղը
հսկայի քայլեր ընելով կը բռնէր : Ազգային ժողով-
քը հրովարտակաւ կարգադրեց որ կղերին բոլորինչ-
քերը ծախուին, կրօնաւորաց դասը վերցուի, և ե-
կեղեցիներուն հարստութիւններն առնուին . կղե-
րին քաղաքական սահմանադրութիւն մը տալ վճռեց,
որուն հետևանքը աստուածապալաշ քահանայից հա-
լածանքն եղաւ . դարձեալ սահմանեց որ ազնուակա-

նութիւնը ջնջուի , և տիտղոսները , կնիքներն ու նշանազգեստքն անհետանան : Ջենք վախեր ըսելու որ խոռովութեան ոգին քան զժանտախտն աշ չար ու փոխադրական է . որովհետեւ նոյն այդ ոգին Գաղղիայէն ճամբայ երաւ ու ծովերու վրայէն անցնելով , գաղղիական գաղթականները տակնուվրայ ըրաւ , սեերը ճերմակներուն դէմ հանեց , գերիները՝ տէրերուն դէմ , մշակեալ անդաստաններու կրակ տըւաւ , ու գետի պէս վաղած արիւնը խմելով զովացուց սիրտը :

Դիւրաւ կրնայ մակաբերուիլ թէ որչափ տօֆենին սիրտն ու միտքը վերսայլ կ'երթար , հիմա որ գրեթէ առտուընէ մինչեւ իրիկուն պալատին մէջ փակուած էր : Երբեմն կառքով իր մանկածուին հետ պլատելու կ'ելլար . սովորաբար հինգշաբթի օրերը Լէյտի մարգիզուհւոյն քով կը տանէին զինքը , որ Սէն-Ժէրմէն արուարձանին մէջ ազուոր պալատ մը ունէր ընդարձակ պարտիզով : Հօն տղան աղատութիւն ու բաց օդ կը գտնար , ծաղկըներու տեսութեամբը կը յագենար , և հասակակից մանկանց հետ կը վազէր ու կը խաղար . առանց ասոնց բնչուէս կրնայ տղայ մը աղէկ աճիլ , ասոնք իրեն զովարար ու անոյշ ցօղն են : Թէպէտ օրէ օր իր անմեղ դրադանքները կը քիչնային , գանգատ մը չէր հանէր բերնէն . սակայն 1790ին ապրիլի 7ին՝ ասանկ ըստ Դուրզէլ մարգիզուհւոյն . « Այսօր սիրտս շատ կը ցաւի՛ ալ պարտէզ չունենալուս . վազը կ'ուղէի երկու մեծ փունջ շինել , մէկը մօրս , մէկալն ալ քրոջս համար » : Երկրորդ օրը՝ իր քոյլն առաջին անդամ հաղորդութեան սուրբ խորհրդոյն պիտի մերձենար . առաւօտը թագուհին իր աղջիկը թագաւորին սենեակը տարաւ , ու ըստաւ . « Հօրդ ոտքը ինկիր , աղջիկս , խնդրէ իր օրհնութիւնը » : Թագաւորական Տիկինը ծունկ չոքեցաւ . հայրը զինքը վեր հանեց , ու « Բոլոր սրտանց կ'օրհնեմ զքեզ , ըստաւ , աղջիկս , ու կը խնդրեմ Աստուծմէ որ տայ քեզի շնորհէ՝ իմանալու թէ ինչ մեծ գործողու-

թիւն պիտի ընես հիմա : Սիրտդ անմեղ ու մաքուր ըլլալով Աստուծոյ առջե , քու ազօթքդ ալ հարկաւ հաճոյական կըլլան իրեն . աղօթէ մօրդ ու ինձի համար : Խնդրէ իրմէն որ լուսաւորէ զիս , որպէս զի կարենամ երջանկացընել հալատակներս , որոնք իմ տղաքս են : Խնդրէ որ քրիստոնէական կրօնքն անխախուս պահէ Գաղղիոյ մէջ . և յիշէ , աղջիկս , որ կրօնքն է երջանկութեան աղբիւր և ձախորդութեանց միջոց մեր ամրութիւնը : Սիրտդ չդնես թէ դու ազատ ես ձախորդութիւններէ . թէպէտ իրաւթարմ ես հասակաւ , բայց հօրդ վշտերը կը տեսնաս : Զես զիտեր թէ Նախախնամութիւնն ինչ սահմանած է քեզի . արդեօք հո՞ս պիտի մնաս , չէ նէ ուրիշ աշխարհ պիտի երթաս բնակիս : Ուր որ ալ դնէ զքեղ Աստուծոյ ձեռքը , միտրդ քեր որ պէտք է բարի օրինակ ըլլաս , և բարեգործելու առիթները ձեռքէ չփախցընես : Բայց ամէն բանէ աւելի , սիրելի զաւակս , նայէ որ ձեռքէդ եկածին չափ կարօնաներուն ու թշուառներուն օգնութեան հասնիս . Աստուած անոր համար զմեղ այս վիճակն հասուցեր է՝ որպէս զի անոնց երջանկութիւնն հոգանք և վշտերնին սիփոփենք : Գնա գնա խորանին առջե , և հայցէ բարեգութն Աստուծմէ որ հօրդ խրատները չելլան մոքէդ » : Այս համառօտ խրատն աղէկ կը ցուցընէ Լուգովիկոսի կրօնական գերազանց զգացմունքն ու ժողովրդեան սիրով զեղուն սիրտը . մեզք որ իրեն խնամք տարած ժողովուրդը գաղան մըն էր : Տօֆենի գաստիարակութիւնը դուրսն եղած չփոթութիւններէն ամեննեխն չէր խափանուէր . և անմիջոցին կը սորմէր ընթերցումն , քրիստոնէական , պատմութիւն , թուարանութիւն , աշխարհագրութիւն , և բուսարանութիւն : Աս յետին ուսմունքը դիւրացընելու համար՝ տնկոց հաւաքում մը պատրաստուեցաւ , որ միանդամայն տղուն զուարձութիւն մըն էր : Ասոնցմէ զատ՝ մարմառակրթանաց ալ փոյթ կը տարուէր , և օգտակար խաղերով ընութիւնը զօրացընելու զանց չէին ընէր . աղան ձկուն

ու գիւրաշարժ մարմին ունենալով, զգալի կերպով
կը յառաջադիմէր անոնց մէջ։ Դիւլերիի շրջապա-
տին մէկ ծայրը ցանկապատ պղտի պարտէզ մը կար.
անիկայ տօֆենին տրուեցաւ, որպէս զի Վերասյլի
պէս Բարիզ ալ ուրախ ըլլայ և առողջ։ Այն պար-
տիզին ժառանգութիւնը՝ տղուն համար թագաւո-
րութեան մը չափ կ'արժէր . նորէն իր սիրելի ծա-
զիկներուն հետ սկսաւ ապրիլ, ու ճագարներ ալ
դրաւ։ Այս փոքրիկ պարտիզին հողը ժամանակաւ
բարձրացուցին, ու քիչ մ'ալ ընդարձակեցին . և
Նաբոլէսն իր որդւոյն՝ Հոռմայ թագաւորին՝ տուաւ
զայն, ետքը Կարոլոս Ժ՝ Պորտոյի դքսին, և Լուգո-
վիկոս-Փիլիպոս՝ Բարիզու կոմին : Ինչե՛ր կը ճգէ
մարդուս միտքն աս պատառ մը տեղ երկիրը, որուն
վրայ չորս մանկական հասակներ եկան անցան՝ ա-
ւելի իբրև հիւր մը, քան թէ իբրև տէր։ Ասոնցմէ
մէկը բանտի մը մէջ մեռաւ տաօը տարեկան . եր-
կրորդը, գեռ խանձարրոց մէջ մրրիկն եկաւ տա-
րաւ զինքը, և պարզ հօրն անունը սորվելու և մէջ
քէն կախած սրոյն վրայ նայելու չափ ապրեցաւ.
Երրորդն ու չորրորդը, փոթորիկը զիրենք ալ տուաւ
քշեց, բայց կեանքերնուն չկրցաւ դպչիլ . և այս-
օրուան օրս մէկն Աւտրիոյ՝ միւսն Անդղիոյ ընդար-
ձակ սահմաններուն մէջ Գաղղիոյ երկինքը կը փրն-
առեն : Չորսն ալ արտասուաց արժանի . հապա ի-
րենք ալ որչափ արցունք թափելու իրաւունք ունէին
իրենց հօրերնուն վրայ : Մէկը կախաղանին վրայ
թողուց անմեղ գլուխը, միւսը մարդասապանի մը
դանակին մատնուեցաւ, ուրիշ մը ծիէ վար իյնալով
փողոցին մէջ գիսակ գարձաւ . իսկ չորրորդն, որ
Աստուծոյ ստեղծած հանձարներուն մէջ մեծագոյն-
ներէն մէկն է, Պրոմէթէոսի պէս ժայռի մը կու-
պուած՝ իր փառաց յիշատակներովը ծանր ծանր մա-
շեցաւ սպառեցաւ կեանքը : Թշուառութեան սիրե-
լի պարտէզ, այսչափ ծանրակշիռ արժէք ունի եղեր
քու ժառանգութիւնդ :

Կարոլոս-Լուգովիկոս երբոր իր նոր պարտէզը

կ'երթար, սովորաբար հետը ազգային պահանորդաց ան խմբէն քանի մը զինուորներ կ'ըլլար, որոնց յանձնուած էր Դիւլեռիի պահպանութիւնը։ Փիչ ատեն էր որ զինաշարժութիւն սորվիլ սկըսեր էր, և շատ անգամ ազգային պահանորդաց նշանազգեատը կը հագուէր։ Մեծ ուրախութիւն կը զգար երբոր աս զինուորներէն շրջապատած կը քալէր, և երեսէն ալ կ'իմացուէր սրախն ցնծումը։ Երբոր քիչ էին թուով զինուորները, իր պարտէզը կը մացընէր զանոնք։ Որ մը որ բաղմաթիւ էին և բռնադատուած էին դուրս կենալ, « Թողութիւն ըրէք, պարոնայք, ըստ։ շատ կը ցաւիմ պարտիզիս պղտիկ ըլլալուն վրայ, որովհետեւ զձեղ ամէննիդ ալ ներս ընդունելու հաճոյքէն կը զրկուիմ»։ Ետք ցանկին մօտեցողներուն ծաղիկներ ընծայ ըրաւ։

Տօֆեկին օրինակէն յորդորուելով, Բարիկու խել մը պատանիք Տօֆեկի վաշտ անունով խումբ մը կաղմեցին, թագաւորէն հրաման առնելով։ Աս պատանիներուն զգեստներն և ուրիշ ամէն պիտոյքներն իրենց ծնողքներէն կը մատակարարուէին . և ստէալ տօֆեկին առջեւ փորձ կ'ընէին։ Առջի անգամն որ ներկայացան իրեն, պարտիզին մէջ զբաղած էր, քովն ալ մեծամեծներ կային։ Այս յետիններէն մէկը, « Կ'ուզես, հարցուց իրեն, աս վաշտին հազարապետն ըլլալ։ — Ի՞նչ ըսել է, պատասխանեց արքայորդին։ — Ան ատեն ալ ասկէ ետքը մօրդ համար ծաղիկ ու փունջ չկայ։ — Զէ, չէ. անիկայ արգելք ըլլար իմ ծաղկըներու։ Մանուանդ թէ աս իմ հասակակից զինուորներս ըսին ինծի թէ շատերնին պարտէղ կը նային. ուստի իրենք ալ իրենց հազարապետին պէս թագուհին սիրեն, որով մայրս ամէն օր փունջերու վաշտ մը ընծայ ունենայ»։

Հասարակ տնէ պատանի մը չէր գտնուէր այս խմբին մէջ. և օրէ օր կը բազմանար թիւերնին. մանաւանդ երբոր լրագրաց մէջ հրատարակուեցաւ թագաւորին թոյլտուութիւնը, խել մը ազգատօհմեր փութացին խրկեցին իրենց զաւակները։ Այս

դեռահասակ զինուորներն իրենց կօղմանէ ակնածութիւն և յարգանք ընել կը ջանային թագաւորին որդւոյն . բայց թագաւորն ըսեր էր որ « Կ'ուզեմ ընկերներ ունենայ՝ որպէս զի եռանգը վառի , բայց չեմ ուզեր պատի շողոքորթներ որ ամէն ուզածը կատարեն » : Այս խումքը գաղղիական պահակապահաց նշանազգեստը կը հագնէր . և երբոր սաստիկ բազմացաւ ու թագաւորական-ջօֆէն անունն առաւ , հարկ եղաւ որ կարգ կանոն զրուի և պաշտօնակալներ որոշուեցան . և շաբաթն երկու անգամ բուն պաշտօնակալ մը կը կրթէր զանոնք :

Այս վաշտը կամաց կամաց ինքն իր վրայ համարմունքը աճեցուց , և պահանջեց որ զինուորութեան կարգ մը սեպուի : Հարկ եղաւ որ թագաւորական պալատին , Բարիդու քաղաքապետին և ազգային պահանորդաց ընդհանուր հրամանատարին պալատներուն պահապատույց սիրակի հրապարակին վրայ կ'երեւար , թագաւորը պալատէն սիրակիր դէմքով կը բարեէր գրօշակը , և տօֆէնն ալ իր ուրախութիւնն ու մէրը կրցածին չափ նշաններով կը յայտնէր :

Ան միջոցներուն ուրիշ վաշտ մ'ալ տղայոց զուրս ելաւ՝ իբոյեղ-Պրանշ անունով : Աս երկու գնդերուն մէջ անանկ նախանձ մը մտաւ , որ կոիւներու ու մենամարտութեանց ճամբայ բացաւ . իրեք տղայ հրացանի սուբինով վիրաւորուեցան , շորրորդ մ'ալ սրոյ հարուած մը առաւ : Երբոր տղոց ծնողքներն առ չփոթութիւններն ու աղէտալի հետեւանկըները տեսան , առանց իրարու հետ խորհրդակցելու՝ տղարնին քաշեցին առին քովերնին , ու ասանկով թագաւորական-ջօֆէնի գունդն ինքիրեն ցրուեցաւ :

Պատմութեան կարգին գարձնելով խօսքերնիս , անկէց վերջը երբոր տօֆէնը պարտէզ կ'երթար՝ միշտ ճամբուն վրայ խել մը մայրերու և խել մը տղոց կը հանդիպէր . և ամենուն ալ պատշաճ բարեը կուտար : Հետը խօսել ուզող տղաքը՝ ընկերով պէս կը մօտենային քովը . և որոնց որ խօսքերէն կը հասկը

նար տօֆենն աղքատութիւննին, ստակ խրկել կուտար ծնողքնուն: Օր մը խեղճ մայր մը եկաւ գտաւ զինքը պարտիզին մէջ, և խնդրեց որ իրեն համար շնորհք մը ընդունի. «Ա՛հ, տէր իմ, կ'ըսէր, թէ որ աս շնորհքս ըլլուկի ինձի, թագուհւոյ մը չափ երջանիկ կ'ըլլամ»: Տղան, որ ծռած ռէյն-մարկրիդ ծաղիկը կը քաղէր, զլուխը վեր առաւ, ու « թրագուհւոյ մը պէս երջանիկ, ըսաւ... ես թագուհի մը կը ճանչնամ, որ միակերպ արցունք կը թափէ»: Ետքը առաւ անոր աղերսագիրն . ու երբոր երկրորդ օրը գտաւ զանիկայ նոյն տեղը, «Պատասխանը ըերի» ըսաւ ուրախութեամբ, և զրապանէն թղթի մէջ ծալլած ոսկի մը տալով, «Ասիկայ մօրս կողմանէ է, զուրցեց . և մեծ փունջ մը ընծայ ընելով, Աս ալ իմ՝ կողմանէս»:

Ծնողաց բարի օրինակը տղոց մարին մէջ արմատ կը ձգէ ու աճելով գեղեցիկ բողբոջներ կ'արձըկէ . այսպէս կարուս-Լուգովիկոս ալ առաւ սեփականեց իրեն՝ բարեգործութեան սէրը, որ թագաւորին ու թագուհւոյն առաջին կատարելութիւնն էր : Մարիամ Անդուանէթ առիթ չէր փախցընէր միշտ անոր ականջը գնելու որ թագաւորազունք երկրիս վրայ թշուառաց նախախնամութիւնն են . և խօսքով միայն չէր սորմվեցընէր, հապա ո և իցէ տառապելոյ մը արցունքներն անտես չէր թողուր և հարկաւոր եղած օգնութեամբը կը սփոփէր : Իր տղան մէկտեղ կ'առնէր աղքատանոցներու ու առանձին տուններու այցելութեան գացած միջոցը . և տօֆենին ետեէն երկու ծառայ կը քալէին՝ մէյմէկ մեծ քսակներ բռնած . տղան ինքն իր ձեռքովը կ'առնէր մէջէն ստակը ու կը բաժնէր իւրաքանչիւր կարօտելոց : Երբոր կը տեսնէր խեղճերուն խնտումն ու անհամար օրհնութիւններ կը լսէր, կը զգար բարեբարութեան յարգը : Ամենէն աւելի իրեն հասակակից տըղայոց խեղճութեանը վրայ սիրտը կը շարժէր : Ամէն անգամուն որ որբանոցէն գուրս կ'ելլային, կը ցաւէր շուտով բաժնուելնուն վրայ . և իր պարտիզին

մէջ ալ կ'աղաչէր պահապանաց որ ազատ թողուն տղաքն , որպէս զի կարենայ հետերնին խօսիլ ու մէջերնէն կարօտներուն ստակ բաժնել : Խեղճը առատագութ սրտիւ կը հոգար իր հասակակիցներն ու կը խանդաղատէր վրանին . օր պիտի գար որ ինքը ամենուն երեսէն պիտի ձգուէր , և ստար երկիրներ թագաւոր ճանչցուած՝ իսկ իր բնակարանին մէջ թշուառութիւնը պիտի ըլլար իրեն գահոյք , և պատական՝ տնանկութիւնը :

Մայրենի կաթին հետ կարեկցութիւնն ալ ծծած ըլլալով , ինչպէս քիչ մը առաջ ըսինք , բարեգործութիւնը բնութիւնն մը եղաւ իրեն : Ակսաւ մէկդի դընել իր զուարձութեանցն համար գործածուելիք ըստակին մեծ մասը . և հօրաքոյրն ալ Եղիսաբեթ տիկինը , որ իրեն հարստութիւնը շատցընողներուն մէջ առջինն էր՝ պարզ վերոյիշեալ բարի դիտմանն համար , աղուոր արկդիկ մը ընծայ ըրաւ իրեն որ մէջը պահէ ստակները : Լուգովիկոս ՓԶ , որ չէր գիտէր աս բանս , տեսաւ օր մը աղան որ լուրջ դէմքով կը համրէր իր վահանակներն՝ ու դէղ դէղ արկդիկին մէջ կը շարէր : « Ի՞նչ , կարողս , ըսաւ , ագահի պէս ստակ կը դիզես » : Ագահի անունէն կարմրեցաւ սկզբան արքայորդին . ետքը ինքն իրեն գալով , զուարթալից և մաքուր ձայնով մը ըսաւ . « Հրամերես , աղահ եմ , հայր իմ , բայց որբերուն համար է դիզածս : ԱՇ , թէ որ տեսնայիր զանոնք . իրաւցընէ գութ կը շարժեն » : Աս խօսքին թագաւորը գիրկն առաւ զինքը , ու գորովանօք համբուրելով , « Երբոր ասանկ է նէ , ըսաւ , ես ալ սնտուկդեցընելու կ'օգնեմ » :

Այքունական պալատն առաքինութեան սրբազան տաճար մը գարձած միջոցը , գուրսը անսանձ կըրքերը կը մոընչէին . օրերն առաջ կ'երթային , բայց խոռովութիւնն անոնցմէ արագ կը վազէր : Յուլիսի 14ին (1790) , որ Պասդիլի առմանը տարեղարձն

էր, Արեսի հրապարակին¹ մէջ քաղաքական հանդէս մը պիտի կատարուէր ՚ի յիշատակ բոլոր Գաղղիոյ գաշնակցութեանը : Ժողովուրդն եռանդնալից տենչմամբ կը փափաքէր այսպիսի մեծ հանդէսներու, որ բոլոր աղջն ոտքի վրայ կը հանեն ու կ'ելեքտրացընեն ամէն սրտերը : Ամէնքը մտքերնին դրած էին որ սահմանադրական կառավարութեամբ բարեկարգութիւն, խաղաղութիւն, աղատութիւն, յառաջադիմութիւն և բարեբաստութիւն սլիտի մտնար Գաղղիա . և թէ ան աշխարհն, որ տասնըչորս դար տեսած էր, 1790 տարւոյն յուլիսի 14ին պիտի սկըսէր կենդանութեան շարժումն ունենալ : Բոլոր նահանդաց գաշնակիցներն Արեսի հրապարակը ժողովուեցան . կարծես թէ հրաբխի մը խառնարան դարձեր էր, որուն մէջ հուր և ծուխ, բարերն ու ծծումքը կ'եռան կը գոչեն, կամ անտառներն զեծել տուող մրրկեալ փոթորիկը : Թագաւորը նոր սահմանադրութիւնն երդմամբ ընդունեցաւ . իրմէ վերջը անհամար ձեռքեր բարձրացան օդուն մէջ . թընդանօթները կը նետէին, փողերը կը հնչէին, կեցյէի աղաղակիներ կը լսուէին ամէն կողմանէ . թագուհին, որուն համար մասնաւոր փայտակերտ բաղմաց շինուած էր, տօֆենը դիրկն առաւ, և կարծես թէ ժողովրդեան, բանակին և բովանդակ աղջին կը ներկայացընէր . տղան ալ անմեղ ձեռքերը դէպ՚ի երկինք վերուց, կարծես թէ աստուածային օրհնութիւնը կը հայցէր Գաղղիոյ վրայ : Ամէն մարդինքիրմէն գուրս յափշտակուած էր խնտումէն . և անտարակոյս խենթի տեղ կը դրուէր՝ թէ որ մէկը դար ան հանդինին մէջ ու գուշակէր քիչ ատենէն դալիք աղէտքները . այնչափ խաբէական է վայրկենական ուրախութիւնը : Գաշնակցաց բարիդ կեցած օրերը, Դիւլերիփի պարտէզն ու պալատը միակերպ կեցցէներու ու օրհնութեանց արձագանդ կուտային . և պարտիզին ծառերէն ու պաղատին պատե-

րէն մեծարանաց և հաւատարմութեան խորհրդաւոր նշաններ կը կախուէր :

Դաշնակցաց գիտաւորութիւնը բարի էր . բայց ով կրնար սանձել ազգը . անիշխանութիւնը քամէն իշխանութիւն կը զօրանար : Յրագիրներն իրենց աղատախօս յանդգնութեամբը ատենակալաց ձեռքերը կը կապէին . և Նէքէր, որ քիչ մը առաջ կուռքի մը պէս՝ ազգին մեծարանքը պատուանդանն էր իրեն , թողուց պաշտօնն հեռացաւ , և Ազգային ժողովքն ուրախացաւ անոր անկմանը վրայ : Թագաւորական գերդաստանէն ոմանք Հառոմ քաշուելու գիտաւորութեամբ ճամբայ որ ելան , Արնէ-լը-Տիւգ հասած միջոցնին՝ խել մը օր թող չարուեցաւ իրենց ճամբանին առաջ տանելու , Ազգային ժողովքէն անցագիր չունենալնուն համար . ան ատենէն՝ ի վեր խոռվարարք սկսան ձեռքերնին երկնցընել արքանական ազգատօհմին վրայ : Յրէ օր թագաւորին իշխանութիւնը կը տկարանար , և աղատութիւնն ալ կը նուազէր : Մէջ մ'ալ ան միջոցին մահն առաւ զՄիրապոյ , և իրեն հետ՝ թագաւորութեան վերջին հետքերը : Թագաւորին թշնամի ապրեցաւ Միրապոյ , և բարեկամ՝ կը մեռնէր . բայց Եղիսաբեթ տիկինը չէր յուսար որ անկէց բարիք մը ըլլայ իրենց , և կը գրէր առ Ռէժգուր տիկինն՝ իր բարեկամուհին . « Ես չեմ կարծեր որ սկզբունք ու գովելի կենցաղավարութիւն չունեցող մարդկանց ձեռքով Աստուած մեզ զի օգնէ » :

Աւագ շաբաթն որ մօտեցաւ , Լուգովիկոս վախոնալով որ չկրնար ան օրերն հոգեւոր ամփոփմամբ անցընել , ու իր չերմեռանդութիւնը կատարել բարիզու մէջ , միտքը դրաւ որ տասնըհինգ օր մը Վէն-Գլու երթայ , պատճառ բերելով որ գիւղորէց օդին կը կարօտի անցուցած ծանր հիւանդութենէն բոլորովին վրայ գնելու համար : Խոռվարարաց պարագնուխները քաղքին ամէն կողմը ձայնձընեցին թէ թագաւորը փախչելու միտք ունի . և թէ իր սովորական խոսապվանահայրը թողուցեր է՝ երդմունք

տուած ըլլալուն համար : Գիւրահաւատ ռամիկը բոր-
րոքած՝ չէր ուզէր որ Լուդովիկոս տեղէն շարժի :
Թագաւորը այսչափ ընդգիւմութիւն տեսնալով, միտ-
քը փոխեց . բայց Պայլեի և Լաֆայէթ մեծաւ աղա-
չանօք համոզեցին զինքը . առաւտեան ժամը տաս-
նըմէկին կառք մտաւ ընտանեաց հետ . բայց մէկէն
անհամար բազմութիւն մը կառքին չորս կողմն ա-
ռաւ : Ապստամբ զինուորներ արքունական պարատին
գոները գոցեցին , կառքին վրայ յարձակեցան՝ ըս-
տառնալից խօսքերով պուալով կանչելով , և հրացա-
նի սուխնները ծիերուն կուրծքին կրթընցընելով :
« Պիտոր երթայ թագաւորը , աղաղակեց լաֆայէթ .
Հարկ ըլլայ նէ բոնութիւն ալ կը գործածեմ , արիւն
ալ կը թափեմ » : Բայց խոռվարաները չվախցան ու
ճամբայ չբացին . և բոնութիւն ալ չգործածուելով
անոնց դէմ , երկու ժամ ասանկ միակերպ կոռուով
տագնապելէն ու ցած նախատինքներ լսելէն ետքը ,
թագաւորն ետ կեցաւ ճամբորդութենէն , ու պարապ-
կամ մանաւանդ թէ բանտը դարձաւ : Տօֆենը , որ
ուրիշ տղոց պէս՝ ինքն ալ կը սիրէր փոփոխութիւն ,
և հաղարումէկ զուարձութիւններ ընելու դիտումն
ունէր հոն , մեծապէս տիրեցաւ աս բանիս վրայ :

Երկրորդ օրը թագաւորը Ազգային ժողովին գու-
մարմանը ներկայ գտնուեցաւ , և « Պարոնայք , ը-
ստ , ինչուան հիմա ես միշտ վստահութեամբ եկած
նստած եմ մէջերնիդ : Գիտէք երէկուան եղած ընդ-
դիմութիւնն իմ Աէն-Գլու երթալու . ես չուզեցի
որ բոնութեամբ դէմն առնուի , որպէս զի չըլլայ որ
պատժուին ուրիշներէն խարուող անձինքները , ո-
րոնք օրէնքն ոտքի տակ կ'առնեն՝ մոքերնին դնելով
թէ անոնց համաձայն կը գործեն . բայց պէտք է աղ-
գը ցուցընէ որ ես աղատ եմ . ապա թէ ոչ ձեր հրո-
վարատկներուն տուած հաստատութիւնս զօրու-
թիւն մը չունենար : Այս պատճառիս համար հաս-
տատուն կը կենամ Աէն-Գլու երթալու դիտաւորու-
թեանս վրայ , և անտարակոյս Ազգային ժողովը
ալ կը մըռնէ ասոր հարկաւորութիւնը » :

Մտածութիւնն ու հոգը առաւ Աղջային ժողովը.
պահերէցը պատասխան տուաւ թէ աղատութիւնն
իր աղէկութիւններուն հետ քիչ մը շփոթութիւն ալ
կը պատճառէ , բայց ամենուն սիրաը թագաւորին
հետ սիրով կապուած է , և ինչպէս որ թագաւորը
ժողովրդեան երջանկութիւնը կ'ուզէ , այսպէս ժո-
ղովուրդն ալ թագաւորին աղէկութիւնը կը փա-
փազի : Համառօտ ըսենք , Լուգովիկոս Սէն-Գլու-
չգնաց . և տեսնալով որ օր օրուան վրայ ժողովը-
դեան ատելութիւնը կը սաստկանայ երդում՝ չտուող
քահանայից դէմ , աղաչեց իր մատրան եկեղեցա-
կաններուն հեռանալու իր պալատէն : Բայց այս ա-
մէն զիջողութիւններն ալ բաւական չեղան ապրո-
տամբաց , որոնք պահանջեցին որ ապրիլի 24ին ,
Զատկի օրը , թագաւորն ու թագուհին Սէն-Ժէր-
մէն-լ՛Օրդէուա երթան , որ իրենց պալատին ժո-
ղովրդապետական եկեղեցին էր , և հոն սահմա-
նադրական քահանային պատարագը տեսնան :

Թագաւորին քոյրը՝ Եղիսաբեթ տիկինը՝ բռնա-
դատուած չըլլալով՝ աս բանիս , իմացուց որ ինքը
Զատկին օրը միտքը դրած էր պալատին մատրան
մէջ իր ողորմաբաշխ քահանային պատարագը տես-
նալու : Աս որ լսուեցաւ , իր բնակութեան մօտ սրա-
հի մը պատերէն ամպարիշտ յայտարարութիւններ
կախեցին , որոնցմով կը սպառնային իրեն թէ որ
թագաւորին հետ ժողովրդապետական եկեղեցին
չերթար նէ : Եղիսաբեթ տիկինն արհամարհելով ըս-
պառնալիքները , հաստատուն կեցաւ որոշմանը վը-
րայ , բայց հազորդութեան խորհրդոյն չմերձեցաւ .
և այսպէս կը դրէր . « Ես միտքս դրած էի որ աւագ
հինգշարթի և Զատկի օրը կրնամ հազորդուելու
բաղդն ունենալ . բայց պարագաներն արդելք եղան ,
որովհետեւ վախ կար որ պալատին մէջ խռովութիւն
կ'ելլէ » :

Ընդունայն տեղը ամենայն զոհ ընելով իր իշխա-
նութենէն կը ջանար Լուգովիկոս խաղաղութիւնն
ու հանդարտութիւնը երկրին մէջ նորէն հաստատե-

լու . իր համբերութիւնն ու աղնուռութիւնը՝ փոխանակ ժողովրդեան սիրտը սիրով տաքցընելու , աւելի կը համարձակեցընէին զանիկայ դրպարտութեանց , մոլութեանց սանձն աւելի կ'արձըկուէր , և որ օրուան վրայ մէկմէկէ աւելի յանդգնական պահանջմունքներ դուրս կ'ելլային : Ա՛լ թագուհին չէր կրնար գլուխը պատուհանէն դուրս հանել . ապաթէ ոչ արհամարհանք ու նախատինք կը լսէր վարէն : Անանկ ծանրացաւ այս լուծը թագաւորական ընտանեաց վրայ , որ հարկ էր կամ վիզերնէն սահեցընէին կամ խորտակէին : Ինչուան այն վայրկեանը յեղափոխութիւնը Լուդովիկոսի թագաւորական իրաւանցն ու անձնական ազատութեանը դպեր էր . իսկ հիմա Ազգային ժողովքը կրօնից տիրաբար խառնուելով ու կղերին քաղաքական սահմանադրութիւն տալով , քրիստոնէութեան ամրակառոյց չէնքը կ'ուղէր խախտել , որուն պաշտպանութիւնը թագաւորին յանձնուած է : 1790ին յուկիսի 10էն ՚ի վեր Պապը գրեր էր Լուդովիկոսի . « Թէ որ դու թագաւորութեանդ սեփական իրաւունքներէն ալ կարենայիր հրաժարել , բայց ամեննեին իրաւունք չունիս հեռացընելու կամ երեսէ թողլու ան բանն որ Աստուծոյ կամ Եկեղեցւոյնն է , որուն դու անդրանիկ որդին ես » : Խոռվարքը չէին ճանչնար կրօնքի գորութիւնը . չէին գիտէր որ թագաւորը ամէն բանի կրնար տեղիք տալ , բաց ՚ի կրօնքէ . տառապանք և կապանք չէին սարսափեցընէր ան ոսկեծոյլ գլուխը , լած նախատինքները փունջ մը կ'ընէր ու կը կապէր իր բազմաթիւ առաքինութեանցն հետ , և թագաւորական իշխանութիւնն ալ կը թողուր որս անոնց կատաղութեանը . բայց կրօնից մատնիչ ըլլալ անհնարին էր Լուդովիկոսի համար . ընկճեալ գլուխը վեր վերուց Լուդովիկոս , ու կրօնքով կտրը ճութիւն գտաւ :

Գ

Փախուստ :

Լուգովիկոս ԺԶ Յակոբ Բի ու Կարոլոս Ախն օ-
րինակն աչքին առջեւ ունենալով, ոչ առջինին պէս
արքունական պալատէն կ'ուղէր հեռանալ, և ոչ ալ
երկրորդին պէս Ազգային ժողովքին ընդդիմանալ.
անոր համար անսահման համբերութեամբ մը զի-
նուեր՝ միաքը գրեր էր սահմանադրական կառավա-
րութեամբ թագաւորելու : Բայց անսահման համբե-
րութեանն ալ սահմանը հատաւ, և ցաւերը սաստկա-
նալով դառնակսկիծ տանջանք դարձան : Խել մը ա-
տեն դէմ կեցաւ Լուգովիկոս անոնց, որ խորհուրդ-
կու տային փախչելու թագաւորական ընտանեաց
հետ միատեղ : Ազգբան այս խորհուրդը թագաւո-
րին, թագուհւոյն ու Եզիսաբեթ տիկնոջ մէջ միայն
կը պատըտէր, ու Բարիգէն դուրս Պուլեէ մարդիզը տե-
ղեակ էր, որուն հաւատարմութեանն հաւաստինշան
մըն էր Նանսիի պահապան զօրաց ապստամբու-
թիւնն ընկճելը, և իր բանակին մէջ բարեկարգու-
թիւն մտցընելը :

Միրապոյ, մահուընէն քանի մը օր առաջ առա-
ջարկեր էր որ թագաւորը սահմանագլխին մօտ քա-
զաք մը փախչի, և հաւատարիմ բանակի մը մէջ
ամրացած՝ Ազգային ժողովքին հետ սկսի խօսիլ :
Միրապոյի այս առաջարկութիւնը սկզբան մէկդի
թողուեցաւ . բայց հուսկ ուրեմն Լուգովիկոս տես-
նելով որ իր խղճմտանքն ալ գերի ընել կ'ուղեն,
համոզուեցաւ անոր :

Ծածկագրութեամբ թղթակցութիւն կ'ընէր Լո-
գովիկոս Պուլեէ մարդիզին հետ, որ բազմաթիւ

բանակի մը հրամանատարն էր՝ ՚ի Դրուա-դլվէշէ . իր զօրքը բաժնուած էին ֆրանց-Գոնդէի , Շամբանեի , Ալսակիոյ և Լոռէնի մէջ , որով կը պաշտպանէր Գաղղիոյ սահմանադլուխները Զուիցերիէն ըսկըսեալմինչև ցՄողէլ և Սամալը գետերը : Բայց յեղափոխութեան ողին Ափրիկէի խորշակին պէս ասբանակին վրայ ալ հասեր էր , և զօրագլուխը հազիւթէ քանի մը գերմանացի խմբի և իրեք չորս ձիտւոր զօրքի վաշտի վրայ կրնար վստահութիւն ունենալ :

Թագաւորն ու զօրսավարը որոշեցին մէջերնին որ Լուդովիկոս Ժ. Մոնմէտի երթայ , որ բերդաքաղաք մըն էր սահմանադլիխն մօտ : Պուլեէ խորհուրդ կու տար որ աւելի անվտանգ կ'ըլլար թէ որ առաջ թագուհին ու տօֆենը միայն ճամբայ ելլան . բայց թագուհին ասանկ պատասխանեց . « Թէ որ պիտի փրկուինք նէ , ամէնքնիս մէկտեղ փրկուինք » : Անատեն Լուդովիկոս գրեց Պուլեէի (29 ապրիլի) որ մասնաւոր՝ պետին ըստւած կառք մը շինել կու տար , որուն մէջ բոլոր ընտանիքը սզմին : Զօրավարը ջանաց թագաւորին միաքը փոխել , որպէս զի կառքին նոր ձեւ՝ տեսնողներուն աշքն իրեն չքաշէ , և անոր տեղ կը յորդորէր երկու անդդիական ճեպընթաց կառք գործածելու , որ նոյն միջոցին սովորական էին : Դժբաղդաբար թագաւորը իր մտքէն ետ չկեցաւ :

Լուդովիկոս Պուլեէն վտանգի մէջ չաղելու համար , Բարիդէն ճամբայ ելլալէն առաջ հետեւեալ նամակը գրեց անոր .

* ՅԱՆՈՒԽ ԹԱԴԱՎԱՐԻՒԽ *

« Դիտաւորութիւն ունենալով Մոնմէտի երթալու յունիս ամսուս 20ին , կը հրամայենք Պարոն Պուլեէ զօրավարին որ մեր անձին և ընտանեաց ապահովութեանն համար Շալոն Մառնի քաղքին ճամբուն վըրայ մինչև ՚ի Մոնմէտի շարէ իր զօրքն ինչ կերպով որ պատշաճ կը տեսնէ , պատուիրելով որ ասբանիս

Համար սահմանուած զինուորները կատարեն Պ .
Պուլեէի հրամանները , ապա թէ ոչ պատասխաննա-
տու կը լլան իրենց զանցառութեանը :

Տուեալ 'ի Բարիլ , 15 յունիս 1791 .

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ .

Պուլեէ իր ձեռքովը հրամանագրին տակն ասանկ
գրեց .

« Կը պատուիրեմ Պ . Մանտէլի , և Թագաւորա-
կան-Գերմանացի վաշտին պաշտօնակալաց , սաորին
պաշտօնակալաց և ձիաւորներուն՝ գործադրելու և
գործադրել տալու այս հրամանը :

Սէն-Մէ , 21 յունիս 1791 .

ՊՈՒԼԵԷ .

Ճամբորդութիւնն , որ սկզբան որոշուած էր յու-
նիսի 19-20ին զիշերն ընելու , 20-21ին զիշերուան
ձգուեցաւ , որպէս զի ըլլայ որ թագուհւոյն սենե-
կալան մէկ նամիշտը ճամբու պատրաստութիւննե-
րը տեսնէ ու իմաց տայ գուրսը , ռամկավար կարծիք-
ներով բոլնկած կին մը ըլլալուն . ասոր ծառայու-
թեան ժամանակն ամսուն 19ին կը լմբննար :

Աճապարել հարկ էր . փախստեան դիտաւորու-
թիւնը քիչ քիչ սկսեր էր ճայնձընուիլ , որովհետե-
պէտք էր իմացընել գաղոնիքն անոնց՝ որոնց օգնու-
թեանը կարօտ էին : Ան մարդիկներն իրենց մէկ
քանի մտերիմներուն բացուեր էին , և սսանկ ան-
խոհեմութեամբ զիացողներուն թիւը կրկնապատկեր
էր : Անանկ որ Գաղղիայէն գուրս աստիճանաւոր
անձանց ընկերութիւններու մէջ տարածուեր էր թէ
Գաղղիոյ թագաւորական ընտանիքը քիչ ատենէն
պիտի փախչէր , իսկ Դիւլեըրիի մէջ ալ ծառաներուն
բերանն ինկեր էր : Երթալով այնչափ հրատարա-

կուեցաւ այս լուրը , որ յունիսի 19ին և 20ին շփոթութիւն ինկաւ ժողովրդեան մէջ և ոստիկանութեան¹ իմաց տրուեցաւ : Այսպիսի ձայներուն բնականաբար հետեանքն ան էր՝ որ կրկնապատիկ հըսկողութիւն ըլլուի արքունական պալատին , որուն արդէն ամենամեծ արթնութիւն կը ցուցընէին նոյն միջոցներուն , անանկ որ Դիւլերին տեսակ մը բանտ էր , որուն աղգային պահանորդները բանտապանն էին , և Լաֆայէթ ալ բանտապետ , պատասխանատութեամբ հանդերձ : Օրուան ընթացքին մէջ թագաւորը , թագուհին և Եղիսաբեթ տիկինը կառք իջած միջոցնին՝ պաշտօնակալները կ'առնէին զիրենք ու սենեակնին կը տանէին՝ մեծարանաց պատճառանքով , որ ընդ հակառակն պարզ դիտողութեան համար էր . գիշերը՝ թագաւորը , թագուհին և Եղիսաբեթ տիկինը խուցերնին որ կը քաշուէին , պահապանները անկողիններ կը դնէին դռներուն մէջտեղը , որպէս զի թէ որ խցէն դուրս ելլող ըլլայ նէ՝ հարկ ըլլայ անոնց վրայէն անցնիլ . ասանկով անկողիններն ալ պահպանութիւն կ'ընէին , և կարծեմ ընտրելազոյն էին քան զբուն պահապանները :

Թագաւորական ընտանիքն առաջուց նախահոգ զգուշութեամբ ծածուկ ելքեր շինել տուեր էր . յունուար ամսուն Եղիսաբեթ տիկինոջ սենեակին մէջ անանկ վարպետութեամբ գաղտնի դուռ մը բացեր էին , որ առանց մասնաւոր ուշագրութեան չէր կը նար իմացուիլ . աս գրանն առջև պղտի սանդուխ մը կար , որ թագուհւոյն սենեակներուն մօտ կը տանէր : Ուրիշ ասանկ դռներ ալ բացուած էին արքունական ընտանեաց սենեակներուն մէջ . ասկէ կիմացուի թէ ինչ աստիճանի խստութեամբ փակուած էին պալատին մէջ . որովհետեւ բանտարդեալները միայն այսպիսի դիւտեր կրնան հնարել :

Յունիսի 20ին առաւօտը , տօֆիեր ժամը տասնին

իր պարտէզը գնաց . տասնըմէկին , թագուհին իր հետևորդաց հետ պատրագի գնաց , և մատուռէն ելլելու ատենը՝ պատուիրեց որ կառքը իրիկուան ժամը հինգին պատրաստ ըլլայ : « Բոլոր նոյն օրը , ատեն անցնելէ ետքը կը պատմէր թագաւորական Տիկինը , ծնողքս շատ շփոթած երեցան աչքիս , թէ պէտ պատճառը չէի զիտէր : Իրիկունը մայրս զիս ու եղբայրս առած՝ պատշելու ելաւ . և քալելու միջոցնիս՝ հետս առանձնացաւ և ըստ որ սիրտս հանդարտ բռնեմ ըլլալիք բաներուն վրայ » :

Թագաւորն ու ընտանիքը , իրիկուան ընթրիքը սովորական ժամանակին ընելէն ետքը , ժամը տասնէն վերջը իրենց սենեակները քաշուեցան : Տօֆենը ժամը իննին պառկեցուցեր էին , թագաւորական Տիկինը՝ տասնին , թագուհին՝ տասնուկէսին անկողին գացեր էր , և թագաւորը տասնըմէկը քսան վայրկեան անցած : Երկրորդ օրուան ամէն հրամանները տրուած էին . գռները բալիքներով գոցուած էին , և քանի մը տեղ ալ պահապաններուն թիւը կրկին էր , ինչպէս Եղիսաբեթ տիկնոջ գրանն առջեւ :

Հազիւ թէ ծառայը քաշուեցան , թագաւորը , թագուհին և Եղիսաբեթ տիկինն ոտքի վրայ ելան , և մէկէն ճամբու պատրաստութիւնը տեսան : Թագուհին աղջկանը խուցը գնաց . աղջիկն արթըննալով աս ձայնէն , իր սենեկապանին իմաց տուաւ : Պրիւնիէ տիկինն ալ մէկէն ելաւ բացաւ գուռը : Թագուհին ներս որ մտաւ , իմացուց Պրիւնիէ տիկնոջ փախչելու զիտաւորութիւննին , և թէ զինքն ու նէօվիլ տիկինը կ'ուզէ առնել իր հետը , և հրամայեց թագաւորական Տիկինն հագուեցընելու ու տօֆենին քով տանելու :

Տօֆենին աղջկան զգեստ հագցուցին . խեղը անանկ քուն ունէր , որ հազիւ թէ աչքերը կրնար բանալ , ու չէր հասկընար թէ ինչ էր եղածը : Քոյրը հարցուց իրեն թէ աս բանիս ծայրը ո՞ւր պիտի երթայ : « Կարծեմ թէ , պատասխան տուաւ տօֆենը , խաղ պիտի ձեւացընենք , որովհետև կեղծ զգեստներ հագեր ենք » :

Նէօվիլ և Պրիւնիէ տիկնայքն տօֆենն ու քոյրը
թագուհւոյն խուցը տարին, ուր էր Դուրզէլ մար-
դիզուհին ալ, ժամը զրեթէ տասնըմէկուկէս էր :
Հոնկէց սանդուխէ մը վար իջնալով, սրահէ մը ան-
ցան, որ Վիլքիէի սենեակները կը տանէր : Որոշած
էին մէջերնին որ զատ զատ դուրս ելլան՝ պահապա-
նաց աչքին չղարնելու համար : Թագուհին ընկերեց
տօֆենին, թագաւորական Տիկնոջ և Դուրզէլ մար-
դիզուհւոյն մինչև կառքը, որ Խշանաց գաւիթը կե-
ցած էր, ետքը նորէն պալատը դարձաւ : Աս կառ-
քին կառավարը Աքզէլ Ֆէրուէն շուետացի կոմն
էր, որ Սդոքհոլմէն մասնաւոր եկեր էր թագաւորին
փախուստը գիւրացընելու համար : Կառքը ճամբայ
ելաւ, ու փորբիկ Գառուղէլը գնաց կանկ առաւ մէ-
կալնոնց ապասելու, ինչպէս որ խօսք դրեր էին :
Հոն կեցած միջոց՝ քովէն Լափայէթ անցաւ կառ-
քովը, և առջեւէն ջահերը կ'երթային ըստ սովորու-
թեան . բայց բան չտեսաւ :

Ժամ՝ մը վերջը Եղիսաբեթ տիկինն հասաւ . բայց
թագաւորն ու թագուհին ուշացան : Կէս ժամ՝ մը
անցնելէն ետքը՝ թագաւորն եկաւ Մալտանի հետ,
որ սուրհանդակի զդեստ հագուեր էր : Թագուհին
Լուդովիկոսի ետեէն կու գար . բայց յանկարծակի
Լափայէթի կառքը տեսնալով, ուզեց մէկդիքաշուիլ՝
թէպէտ զլխարկովը կերպարանքը ծածկած էր, և
նեղ փողոցներու մէջ մտնալով՝ կորսուեցաւ . և
վախնալով ալ ճամբան հարցընելու, հաղիւ խել մը
պտքատելէն ետքը նշանակեալ տեղն հասաւ : Ո՞վ գի-
տէ թէ աս մէկ ժամոււան յաղաղումը թագաւորա-
կան ընտանեաց ; Գաղղիոյ և բոլոր Եւրոպայի վի-
ճակիր չփոխեց :

Երբոր Սէն-Մարդէն արուարձանն հասան, գտան
հոն պետին կառքը հինգ կտրիճ ձիով լծած, որ
երկու ժամէ ՚ի վեր կը սպասէր . երկու զինուոր-
ներ պահանորդաց գնդէն, Վալորի և Մուսդիէ,
ծառայի նշանազգեստ հագած էին, և երրորդն ալ
Ֆէրուէնի կառավարն էր, անունը Պաղտասար Սա-

թէլ : Վալորի անգղիացի ճիռւ մը վրայ հեծած՝ դէպ
ի Պոնտի վազեց , որպէս զի փոխնորդի ճիերը պա-
տրաստել տայ :

Առաւօտեան նախկին ազօտ պայծառութիւնն ըս-
կըսեր էր հորիզոնին վրայ երենալ , ժամը երկուքը
քիչ մը անցեր էր՝ երբ հասան վերոյիշեալ արուարձա-
նը : Երկու կառքերն իրարու մօտեցան , և առջինին
դռնէն մէկալին մէջ անցան մէջի եղողները : Ֆէրսէն
դուռը դոցեց , և ճամբուն մէկ կողմը ձգեց առջի
կառքը , և անոր ճիերէն մէկն ալ փոսին մէջ նետեց ,
որպէս զի չշարժի : Եաքը մէկէն կառքին առջեր
նստաւ՝ Մուսդիէի քովը , ու ըսաւ իր կառավարին .
« Քեզ տեսնամ , կտրիմ , վազցուր զմեզ » :

Հիմա տեսնենք թէ ինչ անուններ առեր էին մեր
ճանապարհորդները : Դուրզէլ մարզիզուհին՝ պարո-
նունի Քորֆ անունն ունէր . (իրաւցընէ այս անուամբ
ուուս պարոնուհի մը կար , որ նոյն օրերը պիտոր ել-
լար Բարիզէն բազմաթիւ ուղեկցօք , և Ֆէրսէնի
խնդիրքին զիջանելով իր անցագիրը թագաւորին
շնորհեր էր) :

Թագաւորական Տիկինն ու տօֆենը , իր աղջիկներն
եղեր էին , Ամալիա և Ալլակ անուամբ :

Մարիամ՝ Անդուանէթ , անոնց երկուքին ման-
կածուն , տիկին Ռոշէ անուամբ :

Եղիսաբեթ տիկինը , իբր սենեկապան , Ալոգալիա
անուամբ :

Լուգովիկոս ԺԶ , սենեկապան ծառայ , Տիգրան
անուամբ :

Ասոնցմէ զատ կային նաև իրեք զինուոր պահա-
նորդաց գնդէն , ինչպէս վերն յիշեցինք . այսինքն

Մալտան , որ Մէն-Ժան անուամբ ծառայ ծեացեր
էր , և երբեմն կառքին ետեւը կը նստէր , երբեմն ալ
Ճիով կ'երթար մէկտեղ :

Մուսդիէ , Մեղոն անունով ծառայ , կառքին դի-
մացը նստած էր :

Վալորի , սուրհանդակ՝ Փրամեկիսկոս անուամբ :
Ֆէրսէն կոմսն անհամբերութեամբ խարազանը

կը հնչեցընէր ու կը պոռաք կառավարին . « Երթանք ,
Պաղտասար , վազենք . ձիերդ աղէկ չեն քալեր » :
Զիերն արագութենէն գրեթէ կը թոշէին օդուն մէ-
ջէն . բայց հանդերձ այսու դեռ կամաց կ'երեար
Ֆէրսէնի , որ աղէկ կըմբռնէր թէ ինչ մեծ վտանգի
մէջ է թագաւորական ընտանիքը : Կէս ժամուան
մէջ Պոնտի հասան . Վալորի վեց ձի պատրաստել
տուեր էր հոն , ու ինքը գէպ 'ի Գլէյ ճամբայ ելաւ
որպէս զի հոն ալ նոյն բանն ընէ : Պոնտի հասնելնէն
վերջը , Ֆէրսէն թագաւորէն բաժնուեցաւ ու Բա-
րիզ գարձաւ , անկից ալ նոյն օրը գէպ 'ի Պրիւսուէլ
ճամբայ ելաւ :

Գլէյ որ հասան , Նէօվիլ և Պրիւնիէ տիկիններուն
հանդիպեցան , որոնք առանձին կառքով մը քանի
մը ժամ առաջ ճամբայ ելեր էին : Հոն քանի մը նո-
րոգութիւններ հարկ եղաւ ընել պեղինին , թէպէտ
նոր էր : Այս գանդաղման վայրկեաններն որչափ
արիւններ վագելու առիթ պիտի ըլլային : Եղոժ գե-
ղը , որ Մոնմիրայլի և Շալոնի մէջ տեղն է , վախ-
ցան որ ճանչցուեցան . որովհետեւ թագաւորն իր
վստահ բնաւորութեամբը ինքզինքը շատ կ'երեցը-
նէր . խել մը անդամ կառքէն վար իջաւ , զառ 'ի
վայր տեղուանք ոտքով վեր ելաւ , ինչուան գեղա-
ցոց հետ խօսակցութիւն ալ ըրաւ : Խոկ Շալոնի
մէջ , ուր իրիկուան ժամը չորսին հասան , բոլորովին
ճանչցուեցան ձիերու իջևանին վերակեցուէն և ու-
րիշ քանի մը անձինքներէ որ զլ ուդովիկոս տեսած
էին թագաւոր օծուած օրը . բայց ասոնք հաւատա-
րիմ և խոհեմ մարդիկ ըլլալով , ձայն չհանեցին ու
կը քաղձային սրտանց որ յաջողի փախուստը , մա-
նաւանդ թէ ձիերուն լծելուն օդնեցին և կառավար-
ները փութացուցին : Կերակրոյ համար տեղ մը չէր
կենար կառքը , հասլա կառքին մէջ կ'ուտիէին :

Սոմ-Նէզլի կամբջին քով հիշարհներու խումբ մը
պիտի գտնուէր , որ կառքը մինչև Մոնմէտի պիտի
տանէր . բայց ժամը վեցին որ հոն հասան , թագա-
ւորը ոչ զինուոր գտաւ , ոչ Շուազէօլ և Կոկլա զի-

նուորականներն, որ Պուլեէ մարգիղին կարգագրութեանցն համեմատ՝ առաջնորդութիւն պիտի ընէին թագաւորական ընտանեաց : Լուգովիկոս չիմացաւ բանին էութիւնը, որովհետեւ չէր կրնար մարդու բան հարցընել. վերոյիշեալ զինուորները վեց ժամ առաջ եկեր էին, ձեւացընելով թէ ստակով բեռնաւորուած կառքի մը պիտի ընկերեն . բայց երկար ատեն հոն կենալնուն՝ ժողովրդեան մէջ խօսակցութիւն ու շփոթութիւն ելեր էր . անանկ որ Շալոնի հասարակութեան՝ տեսուչները մարդ խրկեր էին իմանալու այս զինուորաց գալստեան պատճառը . Շուազէօլ վախնալով որ յանկարծ գաղտնիքը դուրս կրնայ ելլել, հաւտալ ձեւացուցեր էր ճանապարհորդի մը խօսքին, որ կը հաստատէր թէ առաւօտեան ձեսլընթաց կառքն արտաքոյ կարգի բեռնաւորած էր . « Անտարակոյս ստակն անոր մէջ եղած պիտի ըլլայ, ըստ Շուազէօլ . ուստի մեր պաշտօնը լինցած է, ետ քաշուինք » : Ասանկով զինուորներուն երթալով՝ ժողովուրդն ալ հանդարտեր էր : Հաղիւթէ ժամ՝ մը անցեր էր այս գիպուածին վրայ, թագաւորն հասաւ . և առանց գժուարութեան նոր ձիերը լծեցին . բայց զարմանալին ան է՝ որ առջևի չորս ձիերը, թէպէտ զօրաւոր էին, դեռ քայլ մը շրբած երկու անգամ վար ինկան ամէնը մէկտեղ :

Իսկ Շուազէօլ վախնալով որ Սէնդ-Մընըհուկ ալ նոյն շփոթութիւնը կ'ելլէ՝ ինչ որ Շալոն ելեր էր, խօսոր ճամբաներով քալցուցեր էր իր զինուորները, որպէս զի քաղքէն չանցնին : Անոր համար թագաւորական ընտանիքը ճամբուն վրայ չհանդիպեցաւ անոր, և Սէնդ-Մընըհուկ հասաւ, ուր արակոն ըստած զինուորութեան գունդ մը պիտի սպասէր իրեն . բայց անոնց զլիսաւորն, որուն անունն էր տ' Անտուէն, սահպուեր էր հասարակաց ժողովարանն երթալու և համար տալու այս զինուորաց շարժմունքներուն վրայօք, որ չարասիրտ ժողովրդեան

կասկած կու տային , և քիչ մը տեսն գրեթէ բան-
տարդուեր էր : Ասիկայ տեսնելով որ թագաւորա-
կան ընտանեաց կառքին ձիերը կը լծուէին , մօտե-
ցաւ Մուստիէի , և առանց կենալու ու երեսը նայե-
լու՝ ցած ձայնով մը ըսաւ անոր . « Փութացէք գա-
ցէք . ապա թէ ոչ բաներնիդ բուսած է » . Հոն ե-
ղողներէն ոչ ոք լսեց աս խօսքը :

Թագաւորը տեսնելով որ սահմանուած զգուշու-
թիւններէն մէկն ալ՚ի գործ գրուած չէր , խել մը ան-
գամ զլուխը պատուհանէն դուրս հանեց , և տես-
նուեցաւ Տրուէ միոց իջևանին վերակեցուէն : Ասի-
կայ սկզբան չճանչցաւ զլուգովիկոս . բայց տրակոն-
ներուն դալուտեան պարագան կասկած ձեկլով միտքը ,
թղթադրամ մը առաւ ձեռքք՝ որուն վրայ թագաւո-
րին պատկերը կար շատ նման , և կառքին մէջ տե-
սած դէմքին հետ բաղդատեց . թագուհին տեսնա-
լով աս բանս , վախն առաւ սիրտը . բայց կառքը
մէկէն ճամբայ ելլելով , վախը փարատեց :

Տրուէ իմաց տուաւ Աէնդ-Մընըհուլի համարակու-
թեան պաշտօնակալաց , և բոլոր ժողովաւրդը զէնք
առաւ : Մէյ մ՚ալ ան միջոցին , որ իրիկուան ժամը
եօթը քառորդ մը անցած էր , Շալոնէն Մառնը գա-
ւառին վարիչ ժողովքէն խրկուած սուրհանդակ մը
հասաւ , և թագաւորին փախստեան ստոյգ լուրը
տարածեց : Ան ատեն որոշուեցաւ որ Տրուէ փա-
խըստականաց ետեւէն վազէ , ու բռնել տայ թէ որ
հասնի նէ : Ուստի մէկէն ձի հեծաւ Տրուէ , հետո
առած Մեծ-Եղջերաց ըսուած պանդոկին տիրոջ գու-
լիւմոս որդին :

Տամա , որ տրակուններու խմբի մը հրամանատար
էր , իրիկուան դէմ Գլէրմոն գացեր էր . հրաման
արուած էր իրեն՝ յունիսի 21 ին իրիկուան ժամը հին-
գին ձի հեծնալ , և արքունական ընտանեաց հոնտե-
ղէն անցնելէն վերջը՝ դէպ՚ի Վարան երթալ : Այս
հրամանին համեմատ՝ ինչուան մութն իր զօրքին հետ
ձիու վրայ կեցաւ . բայց տեսնելով որ եկող գացող
չկայ , դարձի նշանը տուաւ զօրքին : Ժամը իննու-

կէսն էր . նոյն միջօցին հասաւ թագաւորական կառքն ու ճամբան շարունակեց : Տամա տեսնելով անոր անցնիլը , մարդ խրկեց որ երթան կանչեն իր ծիաւորները . բայց աս բանիս պատճառաւ մեծ շփոթութիւն մտաւ քաղաքացւոց մէջ , հասարակութեան տեսուչներն ուաք ելան , վէճեր սկսան երկու կողմին մէջ , և անանկ զայրացաւ , որ պատերազմի նրան հնչեցուցին՝ մէկ կողմէն Տամա իր ծիաւորներուն , միւս կողմէն հասարակութեան տեսուչները ժողովրդեան : Զիաւորները չինազանդելով իրենց պաշտօնակալներուն , մէկանոնց կողմն անցան . հազիւ հաղ Տամա կրցաւ փախչիլ :

Թագաւորին կառքը Գլէրմոն ծիերը փոխելով դեռ նոր ճամբայ ելեր էր , երբոր Տրուէ հոն հասաւ . ինքն ալ ծին փոխեց ու առաջ տարաւ ճամբան : Կարուս Տամա խմանալով Տրուէի գալուստն ու հազիւ հաղ ճամբայ ելլալը , Լակաչ անունով ստորին պաշտօնակալ մը ետևէն արձըկեց , որ խափանէ զանիկայ : Լակաչ Տրուէին հասնելու ու բռնելու վրայ էր , երբոր անիկայ հասարակաց ճամբէն խոտորելով անտառին մէջ նետուեցաւ , և գիշերուան մթութիւնն իրեն օդնական առած , ճամածուու ճամբաներով որ իրմէ զատ ոչ ոք գիտէր՝ թագաւորէն առաջ Վարան հասաւ , գիշերային ժամը տասնըմէկը քառորդ մը անցած : Զարմանք չէր իր ասանկ շուտով հասնելը . որովհետեւ Գլէրմոնէն դէպէ՛ի Վարան երթալու ճամբուն վրայ՝ թագաւորական կառքին կառվարները դիտմամբ արտաքոյ կարգի ծանր կը քալցընէին ծիերը , և թէպէտ թագաւորը կ'աղաչէր ու խոստմունքներ ալ կ'ընէր , բայց անօդուտ տեղը :

Թագաւորական ընտանիքը ժամը տասնըմէկուկէսին Վարան հասաւ . այս պղտի քաղքին մէջ , որ անդաստաններու մէջ շինուած ըլլալուն քաշուած գիրք մը ունէր , ծիերու իջևան չկար . բայց ուրիշ տան մը մէջ պատրաստուած պիտի ըլլային ծիերը , և Լուգովիկոս գնաց անձամբ զարկաւ անոր գուռը ու ծիերն ուզեց . բայց ներսէն պատասխան տուին

թէ անանկ բան չեն գիտեր : Որովհետեւ շըշնկոց
ելած ըլլալով քաղքին մէջ , ձիերը բերողներն զգու-
շութեան համար էր գետին մէկալ կողմը պանդոկի
մը մէջ պահեր էին զանոնք : Բայց ցաւալին ան է՝ որ
թագաւորին առաջնուց իմաց չէր տրուած աս բանս .
պարապ տեղը Մուսպիէ և երկու ընկերներն որ
տունն որ լոյս կը տեսնային՝ դուռը կը զարնէին ու
կը հարցընէին թէ ուր կրնան ըլլալ ձիերը : Թագու-
հին ալ վար իջաւ կառքէն , ու թագաւորին հետ կը
քալէր , յուսալով որ թերեւս դիպուածով մէկէ մը
կրնան տեղեկութիւն առնել . բայց ժամանակն անօ-
գուտ կ'անցնէր , որ Տրուէի համար մեծ շահ էր : Ան
ատեն ճանապարհորդները կառք մտան , ու ըսին
կառավարներուն որ քեն կառքը . բայց անոնք պա-
տասխան առւին թէ ձիերը յոգնած են ու չեն կրնար
առաջ երթալ : Խել մը վէճէ վերջը , կառավարները
զիջան թագուհւոյն աղաչանացն ու յանձն առին
քաղքէն դուրս հանել կառքը : Ան ատեն ճանապար-
հորդներուն սիրտն հանգստացաւ , կարծեցին թէ
ձի փոխելու հրամանները սխալ հասկըցուեր են , և
ալ կը յուսային Պուլեէի հաւատարիմ զօրաց քով
հասնելու :

Աւելի աղէկ հասկըցընելու համար հոս պատմե-
լու գիպուածները , Վարանի գրին համառօտ տե-
ղեկութիւն մը տանք : Վարան զառ ՚ի վայրի մը վը-
րայ կանգնուած ըլլալով , երկու մասն ունի՝ այսինքն
վերին քաղաք և ստորին քաղաք , կամ՝ մանաւանդ
թէ ըսենք՝ երկու թաղ էր գետով իրարմէ բաժ-
նուած և կամրջով մը միացած : Ան միջոցին , Գլէր-
մոնէն հոն հասնողը՝ քաղաք մտնալու համար , փո-
խանակ աղուոր հրապարակէ մը անցնելու՝ ինչպէս
այսօրուան օրս , փողոցի մը մէջէն պէտք էր անց-
նէր , որուն ծայրը կամարով մը գոցուած էր : Այս
կամարը կը զատէր զանգակատուն մը , որ ինչուան
այսօր կեցած է , եկեղեցիէ մը՝ որ վերջէն կործա-
նեցաւ . և զանգակատան կպած էր Ոսկի բազուկ ը-
սուած փոքրիկ պանդոկը , որուն տէրը Լըպլան ըն-

տանիքն էր : Կամարին տակէն անցածիդ պէս , Էր գետին վրայի կամուրջը կու գար : Հոն դարան պատրաստեր էր Տրուէ թաղաւորին : Պանդոկապետն , որ միանգամայն աղզային պահապան գօրաց պաշտօնակալ էր , անկողնէն վեր ցատքեց՝ երբոր Տրուէ արթնցուց զինքը , ու հասարակութեան գործակալին քով վազեց , որուն անունն էր Սօս . Ետքը եղբօրն հետ զէնքերնին առած , կամարին առջև կեցան : Սօս արթնցընել տուաւ հասարակութեան բոլոր պաշտօնակալները . և քովի գեղերը մէկէն մարդի խրկեցին : Սօսի տղաքը քաղքին մէջ վազվեզելով , ի զեն՝ ի զեն կը պոռային , և Տրուէ ալ ուրիշի մը օգնութեամբը բեռնաւորած կառք մը բերաւ կամարին առջև դրաւ , որպէս զի թաղաւորական ընտանեաց կառքին անցը խափանէ : Երբոր աս ամէն պատրաստութիւնները տեսնուեցան , մէյ մ'ալ պեղինին գալու ձայնը լսուեցաւ , որ վերին քաղքէն առանց արգելքի անցեր էր , որովհետեւ գրեթէ ամէն տուն գոց էր հոն ու բնակիչքը զիշերային հանգըստեան մէջ էին :

Քայց երբոր կամարին տակն հասաւ , ձիերը գետին կործանած սայլն և ուրիշ արգելքներ տեսնելով դիմացնին , խրտեցան ու յանկարծակի կեցան . ան ատեն տասը հոգիի մը չափ զինեալ անձինք մութէն դուրս ելլելով՝ չորս կողմէն « կեցէք , կեցէք » պոռացին , ձիերուն վրայ վազեցին , ձիավարները վար առին , և կառքին պատուհաններուն մօտենալով , հարցուցին ճամբորդներուն թէ ով են : — « Քորք տիկինն ու իր ընտանիքը , պատասխան տըրուեցաւ : — Կարելի է , ըսաւ մէկը դրսէն , բայց պէտք է փորձով տեսնենք » :

Թագաւորին հետ եղող պահանորդաց գնդէն իրեք զինուորները ձայնն ու հրացաններուն և սուրերուն փայլիլը տեսածնուն պէս , մէկէն տեղերնէն ելեր ու ձեռքերնին՝ ծածկած զէնքերնուն վրայ տարեր էին , աչքով հրաման խնդրելովներսէն՝ գործածելու զանոնք . բայց լուգովիկոս արգիլեց բռնու-

թիւն բանեցընելու : Տրուէ ճրագ մը առաւ ձեռքը , թագաւորին դէմքին բոնեց , ու առանց անուն տալու հրամայեց որ հասարակութեան գործակալին քով երթայ ու անցագիրը ցուցընէ : Լուդովիկոս դեռ յուսալով որ ճանչցուած չէ , վար իջաւ , ընտանիքն ալ հետք :

Երբոր փողոցին մէջէն կը քալէին , քանի մը հիւսար տեսան , որ Շուազէօլի խոտոր ճամբաներով բերածներն էին . Կօկլա ալ նոյն միջոցին հասաւ : Ազգային պահակապաններն , որոնց թիւը բազմացեր էր ու պատնէշ շինելու ետևէ կ'ըլլային , թող չտուին անոնց անցնելու՝ մինչև որ ճանչցուեցան , և ամէն նախահոգ զգուշութիւն ըրին՝ զանոնք չափու մէջ բռնել տալու համար : Տրուէի գործունէութիւնն ՚ի զուր չէր գացած . զանդակները կը հնչէին , և թրմը բուկներն ուժգին կը զարնէին . քաղքին ծայրի ճամբաները կը զոցէին . շրջակայ գեղերն ալ զէնք կ'առնէին ձեռուընին , և թագաւորին անցած քաղաքները՝ փախստեան ճայնը լսածնուն պէս՝ ոտքի վրայ կ'ելլային : Հասարակութեան գործակալին տունն , ուր տարին թագաւորական ընտանիքը , երկու յարկ ունէր . առջի յարկը երկու սենեկով էր , որոնց մէմկը փողոցին վրայ կը նայէր , մէկալը պարտիզին վրայ : Աս վերջինիս մէջ դրին թագաւորը . բայց երկու սենեակներն իրարու հետ հաղորդութիւն ունենալով , առջի խուցէն թագաւորական ընտանիքը կանթեղներուն լուսովը կը տեսնային պատուհաններուն ետևէն ժողովրդեան բազմութիւնն որ երթալով կ'ածէր :

Հասարակութեան գործակալն ու Տրուէ յետ հարկաւոր զգուշութիւններն ընելու , եկան թագաւորին քով ու ծանր խօսքերով յանդիմանեցին զինքը՝ ըսելով թէ օտար երկիր կ'ուզէր փախչիւ , որպէս զի աղզին դէմ պատերազմ ըանայ : Լուդովիկոս դեռ կը ժխտէր յայտնելու զինքը . բայց երբոր Սօս ու ատենին դատաւորներէն մէկն ըսին որ աղէկ կը ճանչնային դինքն ու ընտանիքը , — « Անանկ է նէ ,

ըսաւ թագուհին՝ որ ինչուան ան ատեն լուռ կեցած
էր, թէ որ կը ճանչնաք որ ձեր թագաւորն է, իբրև
թագաւոր մեծարեցէք զինքը » : Այս խօսքէն սիրտ
առնելով լուդովիկոս, բայցաւ սիրտն հոն եղողնե-
րուն, յայտնեց իր ճամբորդութեան պատճառներն
ու նպատակը, ունեցած դիտաւորութիւնները, և
ժողովրդեան հիմնական պիտոյքները ճանչնալու ե-
ռանդեան փախարք, ան ժողովրդեան՝ որ իր սիրոյն
միակ առարկայն էր և որուն երջանկութեանն հա-
մար ամէն բան յանձն կ'առնէր զոհել. բողոքեց ան
զրպարտութեան դէմ՝ իբրև թէ օտար երկիր կ'ու-
ղէր փախչիլ, և առաջարկեց որ Վարանի աղդային
պահապանք տանին զինքը մինչև Մոնմէտի կամ ո
և իցէ ուրիշ քաղաք մը՝ ուր կրնայ իր անձն ապա-
հով ըլլալ: Լուդովիկոսի հայրական, զգայուն ու ան-
կեղծ խօսքերը մեծ տպաւորութիւն ըրին ներկայ ե-
ղողներուն վրայ . Ասոի սիրտն ելաւ, և թէ որ միայն
աս մարդէն կախուած ըլլար թագաւորին փրկու-
թիւնը, ապահովապէս խալքսած էր. բայց Տրուէ
չձգեց իր որսը, փրփրալով խօսեցաւ ու յայտնեց
որ թէ որ թագաւորը Բարիդ չդառնալու ըլլայ, իր
և բոլոր ներկայ եղողներուն վլուխը դացած է :

Այս միջոցիս անանկ դէպք մը հանդիպեցաւ,
որ թագաւորին խալքսումը բոլորովին խափանեց:
ինչպէս վերն ըսինք, հիշարներ մտեր էին քաղաքը.
նոյնպէս Շուազէօլ, Կոկլա և Տամա զինուորական-
ներն ալ յետ խել մը գժուարութեանց հազիւ կըր-
ցան թագաւորին քով երթալ: Տ' էզլոն անուամբ
հիշարներու խմբի մը գլսաւորն իմանալով՚ի ծիւն
թագաւորին վիճակը, իր զօրքովը դէպ՚ի Վարան
վաղեր էր, բայց ինքը միայն կրցեր էր քաղաք մըտ-
նալ, իսկ իր եօթանասունըվեց ձիաւորներն բռնա-
դատուեր էր գետին միւս կողմը ձգել, ուսկից ա-
ռանց կամրջի չէին կրնար անցնիլ: Երբոր Կոկլա
թագաւորին առջևն ելաւ, Լուդովիկոս հարցուց .
« Ե՞րբ պիտի երթանք » : Կոկլա պատասխան տուաւ
թէ « Զեր Վեհափառութեան հրամանին կը սպա-

սեմ» : Նոյն վայրկենին ազգային պահանորդաց գլխաւորն ալ եկեր էր թագաւորին հրամանն առնելու ճամբայ ելլելու համար . թագաւորն ալ ըստ թէ յիսուն , ինչուան նաև հարիւր հոգի ազգային պահանորդներէն յանձն կ'առնէ որ հետք գան : Բայց հոս հասարակութեան տեսուչներուն մէկ խարէութիւնը կար . կօկլա հրաման կը խնդրէր դէպ 'ի Առնմէտի երթալու , իսկ ազգային պահանորդաց գլխաւորը՝ դէպ 'ի բարիզ երթալու : Ուստի յայտնի էր որ կոփի պիտի բացուէր երկու կողմին մէջ . բայց արդեօք ո՞րը պիտի յաղթէր : Կօկլա մարտկոց մը դնել տուաւ որ վերին փողոցները պիտի ոմբակոծէր , և վեց հիւսար գրաւ անոր . ուրիշ վեց ալ գրաւ ուրիշ մարտկոցի մը , որ կամուրջն ու մերձակայ փողոցները կը պաշտպանէր : Բայց հասարակութիւնն ուզեց որ աս թնդանօթներէն մէկը ան փողոցին ծայրը դրուի , ուր որ էր թագաւորը . անանկ որ աս կերպով գրեթէ մէկ անդամով գետին պիտի փոէին ծիաւոր զինուորները : Կօկլա , որպէս զի թող չտայ այս բանիս գործագրութիւնը , միտքը գրաւ երթալու օգնութիւն բերելու . բայց ազգային պահապանները թող չտուին : Ասիկայ պատճառ եղաւ կոռուին բացուելուն . Կօկլա ոչ միայն ծիուն վրայէն քանի մը հարուած տուաւ ուրքովն ազգային պահանորդաց գլխաւորին , այլ և սուրը մերկացաւ . ան ատեն դիմացինն ատրճանակը պարպեց ու ուսէն վիրաւորեց զանիկայ : Զին ոտքի վրայ կայնեցաւ ու կօկլան վար ձգեց . իսկ հիւսարներն անշարժ կեցան . որով յայտնի էր որ կը պահան պիտի չթափէին : Թէպէտ կօկլայի վերքը թեթև էր , 'ի վերայ այսր ամենայնի բռնադատուեցաւ քիչ մը ատեն պանդոկը քաշուելու . ան միջոցին հիւսարներուն միտքը փոխուեցաւ ու ապստամբաց կողմն անցան :

ԱՌ յուսոյ ժամանակն անցեր էր : Բոլոր գիշերը չփոթութիւնն ու խռովութիւնը երթալով աւելցաւ . և ամէն կողմէ ազգային պահանորդները վազեցին վարան եկան օգնականութեան : Աս գիշերուան

դէպքն եղաւ որ Վարանի անյիշատակ անունը պատմութեան մէջ անցընել տուաւ . բայց ի՞նչ տիսուր անուն , որ ապերախտութիւն միայն և անօրէնութեան յազթանակը կը բերէ մարդուս միտքը :

Առաւօտեան ժամը եօթնին ատենները հասաւ Բարիզէն Ռօմէօֆ՝ Լաֆայէթի բանակի օգնականը , որ կը բերէր Ազգային ժողովքին հրովարտակն , այսինքն թագաւորը բոնած Բարիզ դարձընելու հրամանը : Ռօմէօֆ , որուն սիրտը կը ճմէր իրեն յանձնուած պաշտօնին ծանրութենէն , Գլէրմոն քաղաքը հանդիպեր էր Պէյօն ազգային պահապանաց պաշտօնակալին , որ իրմէն չորս ժամ առաջ խաւրուեր էր Պալեի քաղաքապետէն , և ճամբանին մէկտեղ շարունակեր էին : Պէյօն մինակ մտաւ թագաւորին խուցը . մազերն ու զգեստները խառնափընդոր էին , կերպարանքն արտաքոյ կարգի խռովեալ , և յոգնութենէն ու ներսի զգացմանց ալէկոծութենէն շունչը կտրած՝ ընդհատ ու կցկտուր բառեր զուրցեց . « Գիտէք , տէր իմ . . . հիմա թերեւս բոլոր Բարիզիք զիրար սպաննելու հետ են . . . մեր կնիկներն ու տղաքները թերեւս սպաննուած են . . . ալ ոտքերնիդ հոստեղէն պիտի չշարժէք . . . տէրութեան օգուտը . . . Այո , տէր , . . . մեր կնիկները , մեր տղաքը . . . » :

Աս որ լսեց թագուհին , անոր ձեռքէն բոնելն ու իր զաւակները ցուցընելը մէկ ըրաւ , որոնք ճամբուն յոգնութենէն Ասոի անկողնին վրայ տարածուեր քուն եղեր էին . « Ես ալ մայր չեմ , ըսաւ :

— կարծ կտրէ , ըսաւ թագաւորը , ի՞նչ կ'ուզես : — Տէր , Ազգային ժողովքէն հրովարտակ մը . . . : — Ուր է : — Ընկերովս քովի է » :

Ըսաւ ու դուռը բացաւ . ներսէն երեցաւ Ռօմէօֆ , որ պատուհանին կրթըներ էր՝ խռովութենէն ինքիրմէն դուրս ելած ու աչքերն արցունքով ուռած . աչքերը վար առած եկաւ առաջ , և ձեռքը թուղթ մը կար : Թագաւորն յափշտակեց ձեռքէն թուղթը , շուտով մը կարդաց ու աղաղակեց . « Աւ դաղղիա թագաւոր չկայ » :

Արթնցուցին տղաքները . Ակլաէ անունով աղջիկը՝
տօֆեն գարձաւ , և ամէնքը ուշադրութեամբ վրան
կը նայէին : Աս շփոթութիւններն որ տեսան խեղ-
ճերը , Թագաւորական Տիկինը գարձաւ եղբօրն ը-
սաւ . «Կարողոս , քու ըսածդ չեղաւ , խաղ չէ ձևա-
ցուցածնիս : — Խել մը ատեն է որ ես ալ իմացայ ,
պատասխանեց տօֆենը :

Բայց ժողովուրդը գրգռուած խռովարաներէն ,
խենթի կատազութեամբ ու դժոխային ձայներով
կը պոռային կը կանչէին ու կը բռնադատէին որ շու-
տով ճամբայ ելլայ թագաւորը . մանաւանդ թէ շա-
տերը կ'ուղէին տան դռները կոտրել ու թագաւորն
յափշտակել տանիլ : Ինչուան պոռացողներ ալ կայ-
ին թէ « Թէ որ հարկ ըլլայ նէ , քաշքըշելով կը տա-
նինք թագաւորն ինչուան իր կառքը » : Թագաւորը
պատուհանն ելաւ հանդարտնեցընելու համար զա-
նոնք . բայց պարապ տեղը : Վերջապէս դարձին ա-
ղէտալի վայրկեանն եկաւ . բայց թագուհւոյն սենե-
կապան տիկնայց մէկին վրայ հիւանդութիւն եկած
ըլլալով , Մարիամ Անդուանէթ ըսաւ որ առանց ա-
նոր ճամբայ չելլեր : Այսպէս թագաւորական ըն-
տանիքը ջրոյ մէջ ինկողին կը նմանէր , որ ձեռքն
եկած ամէն ճիւղէն կը բռնէ խալըսելու համար :
Մէկէն բժիշկ մը բերել տուին , որ հարկաւոր եղած
դարմանն ըրաւ . ալ ան ատեն առջինէն աւելի կը
ստիպէին ճամբայ ելլելու : Թագաւորն , որ ինչուան
այն միջոցը գեռ . Մոնմէտի երթալու մորին վրայ էր ,
տեսնելով որ ընդունայն է ընդդիմանալը , ուղեց
վայրկեան մը մինակ մնալ ընտանեացն հետ , և քա-
նի մը վայրկեան ցաւագին խօսակցութենէ վերջը ,
յայտնեց ժողովրդեան որ պատրաստ է ճամբայ ել-
լալու : Թագուհին տօֆենը գիրկն առած կառքը բե-
րաւ . և առաւոտեան ժամը եօթնուկէսին երեսնին
բարիդ ուղղած սկսան ճամբայ ընել :

Թագաւորին ճամբայ ելլալէն քիչ մը վերջը , բա-
ւական բազմաթիւ գունդ մը ճիաւորներու երեցաւ
վարանի շրջակայքն եղող ըլուրներուն վրայ , որուն

կ'առաջնորդէր Պուլեէի որդին : Ասիկայ չափել տը-
ւաւ իր գետը , որպէս զի ծիաւորներն անցընէ մէ-
ջէն ու թագաւորը տանող հինգ վեց հազար մարդ-
կանց բանակին առջևն առնէ , որպէս զի ետևէն ալ
հայրը հասածին պէս՝ մէջտեղառնեն զանոնք ու թա-
գաւորը խալըսցընեն : Բայց ջրոյն խորունկութենէն՝
աս փրկութեան վերջին նշոյն ալ մարեցաւ : Պուլեէ
զօրավարն , որ վտանգը լսած ըլլալով՝ սանձարձակ
կայծակի նման կը վազցընէր ձին՝ ամբողջ թագա-
ւորական-Գերմանացի վաշտովը , Մուզա հասնելէն
առաջ հիւսարներէ լսեց որ թագաւորը Վարանէն
ելեր էր , և թէ ալ ժամանակն անցեր էր . ետև
դարձուց խեղճը ձիուն գլուխը , ցաւէն քար կարած
դարձաւ իր տեղը , ու չէր միսիթարուէր թագաւորին
ձախորդ բաղդին վրայ :

Երբոր Լուդովիկոս նոյն կառքին մէջ գերուած՝
որով ազատութիւն գտնալու եկեր էր՝ Վարանէն
հեռացաւ , տեղացիք բռնեցին բանտեցին զնուա-
զէոլ , զջամա , ու նոյն իսկ Ռօմէօֆն ալ , թէպէտ
Լաֆայէթի պատերազմի օգնականն էր ու Ազգային
ժողովքին հրովարտակը բերած էր : Այնչափ էր
թագաւորական ընտանեաց ճանապարհորդակիցնե-
րուն բազմութիւնն , որ հազիւ չորս ժամուան մէջ
կրցաւ կառքը Գլէրմոն հասնիլ : Կարծես թէ նա-
խատանաց խօսքերու ու հայհոյանաց գործարանը
աս խառնիճաղանճին մէջ էր . վերէն վար անոյշ
խօսքերով կ'օծէին ան մարդիկներն որ աղնուապե-
տական կը կարծէին , նոյնպէս աղնուականները :
Գլէրմոն , ինչպէս նաև ան ամէն քաղաքներն որոնց
մէ պիտի անցնէր Լուդովիկոս , մարդկանց շատու-
թենէն ծայրէ ծայր լեցուած էր . խանութները գո-
ցուած էին , ու խառնակութեան բարելոն մը դար-
ձած էր քաղաքը :

Այսչափ մոլեգին բարկութիւն մէջտեղը քարած
դրագարտութիւններէն պատճառած էր : Խոռովու-
թեանց ժամանակներն՝ ամենէն անտեղի զրպար-
տութիւնն ալ բանակէ մը աւելի զօրաւոր է , և երե-

ւակայութիւննին տաքցած մարդիկներու ամէն բան
կարելի ու հաւատալի կ'երևայ : Ապստամբք գեղե-
րու ու դաշտորէից մէջ ձայն հաներ էին որ Աւա-
տրիացիք Գաղղիա մտեր են ու կանանց և տղաքնե-
րու չեն խնայեր : Աս ձայներէն գեղացիներուն ա-
րիւնը զլուխնին զարկած՝ մանդաղներով ու երեք-
ժանիներով կը զինուէին ու մոնչող հեղեղի մը պէս
կը վաղէին առանց գիտնալու թէ ուր կ'երթան :

Ցորեկուրնէ վերջը ժամը իրեքին Սէնդ-Մընըհով
հասաւ կառքը . աս քաղաքն ահաւոր կրակով մը
մոխիր դարձած ըլլալով , Լուգովիկոս իր բարերա-
րութեամբը նորէն շինել տուեր էր : Տեղւոյն քաղա-
քապետը , որ Ֆիւրսի կ'ըսուէր և արդարակորով
մարդ էր , համառօտ մը մեծարանաց խօսքեր ուղ-
ղեց լուգովիկոսի , և հրաւիրեց թագաւորական ըն-
տանիքն որ հասարակաց ժողովարանն իշնան : Հոն
թագաւորը նստաւ իրենց համար պատրաստուած
բազմոցներուն մէկուն վրայ . թագուհին ոտքի վրայ
կեցաւ , ու քիչ մը աղէկ եփած ապուր կերաւ , զոր
արծաթի թասի մէջ բերաւ իրեն պաշտօնակալ մը :
Թագաւորը յայտնեց Սէնդ-Մընըհովի քաղաքապե-
տին իր փախստեան պատճառները . և կ'ուղէր քա-
նի մը ժամ՝ կենալ հոն , որովհետեւ սաստիկ տենդ
եկեր էր տօֆենին վրայ՝ նոյն օրուան հրատապ արե-
ւէն վկասուելով : Բայց Պէյօն , որ ճամբորդութեան
կարգադրիչն էր , չզիջաւ այս խնդիրքին . հարկ եղաւ
ճամբայ ելլել : Տրակոն ըսուած ծիաւորներն ալ ի-
րենց տեղը խրկուեցան , որովհետեւ սահմանադլմէն
հեռացած ըլլալով կառքը , աւելլորդ էր անոնց ընկե-
րակցութիւնը . նոյնպէս վարանի ու Գլէրմոնի աղ-
դային պահապաններն իրենց տուները դարձան ,
ու անոնց տեղը Սէնդ-Մընըհովի պահապանները
բռնեցին , և այսպէս յաջորդաբար քաղքէ քաղաք
պիտի փոխուէին :

Ամէն կողմէն ժողովուրդը ճամբուն վրայ կը վա-
ղէր . և երթալով ան աստիճանի կը բազմանար , որ
անդաստաններն ու մարդագետինները մարդկամբ

Եցուած հրապարակներ կը դառնային : Կիւն Երան
մօտ երբոր Հան գեղն հասան , Տամբիէր մարզիզն՝
որ ան գեղին զիսաւորն էր , եկաւ բարեկլու Լու-
զովիկոս ԺԶը : Թագաւորը վայրկեան մը հետը խօ-
սեցաւ ու մարդասիրութեամք արձըկեց . Տամբիէր
խորունկ մը ծուեցաւ ու մեծարանքով պագաւ իր
թշուառ թագաւորին ձեռքը : Խոռվարարը զայրա-
զնելով աս գործողութեանս վրայ , հազիւ թէ աղնիւ
Տամբիէրը կառքէն հեռացաւ ու պիտի սկսէր ձին
քշել՝ պոռացին որ կանկ առնէ . երբոր անիկայ հը-
պատակեցաւ՝ կասկածի մը չերթալով , յարձակեցան
վրան , ձիէն վար նետեցին , ու ոչխարի պէս մոր-
թեցին թագաւորական ընտանեաց աչքին առջև , և
զլուկսը նիզակի մը վրայ անցուցած՝ իբրև յաղթա-
նակ մը քիչ մը ատեն թագաւորին կառքին առջևէն
տարին : Այնպիսի ժամանակ մը հասեր էր , որ փո-
խանակ չարագործները պատժելու՝ առաքինութիւ-
նը յանցանք կը սեպուէր ու անողորմ մահուամք կը
քաւուէր :

Երբոր Օրպըվալ ձիերը պիտի փոխուէին , Տրուէ
և Գուլիելմոս՝ որ նոյն օրուան ըմբիշներն էին՝ առաջ
անցան ու ձիերնին դէպ ՚ի Բարիդ քալցուցին :

Թագաւորական ընտանիքը գիշերը Շալոն հասաւ ,
և ոստիկանութեան պալատն իջեցուցին զիրենք :
Հոն քիչ մը սրտերնին բացուեցաւ՝ քանի մը սիրոյ
ու յարգանաց ցոյցեր տեսնելով : Զինուորական աս-
տիճանաւոր մը հրաման խնդրեց թագուէիէն որ կա-
րենան իր զաւակները կողով մը ծաղիկ ընծայել տօ-
ֆենին ու Թագաւորական Տիկնոջ . Թագաւորական
ընտանեաց սիրտը սաստիկ ելաւ աս աղնուասրտու-
թեան վրայ , որ արևակէզ անսապատի մը մէջ թե-
թեւ քամիի մը վայրկենական այցելութեանը կը նը-
մանէր :

Երկրորդ առաւտոն , որ ամենասուրբ Հաղորդու-
թեան տօնն էր , Թագաւորական ընտանիքն եկեղե-
ցի գացին պատարագ տեսնալու . մէյ մ'ալ աղգային
պահանորդները ներս վաղեցին որ Թագաւորը դուրս

հանեն . լուգովիկոս , որ ծունկ չոքած կ'աղօթէր , համատակնեցաւ ու ժամէն դուրս ելաւ ընտանեացն հետ , որպէս զի շփոթութիւն մը չելլէ :

Ծնդ մէջ Եքէրնէի և Տօրմանի , հանդիպեցան այն անձինքներուն որ Աղգային ժողովը խրկեր էր թագաւորը ետ դարձընելու համար , որ էին Պառնավլ , Լադուր-Մօպուր մարգիպն ու Բէդիոն : Ֆէրդէսուր-Ժուառ հասած ատեննին՝ իմացեր էին ասոնք որ թագաւորը կը մօտենար , և հետեւեալ նամակը դրեր էին Աղգային ժողովը ինը .

Ի Ֆէրդէսուր-Ժուառ , հինգշաբեթի , ժամը ինը :

« Տէր ԳԱՀԵՐԵՑ ,

« Իմացանք որ Թագաւորն ու իրեն հետ եղողներն աս գիշերս Շալոն անցուցեր են . զիրենք հոն բերող ու առաջնորդողներն են աղգային զօրաց բանակ մը , որ մերձակայ գաւառներէն վազեր եկեր են՝ Թագաւորին Վարան ըլլալը լսածնուն պէս . յուսանք որ աս իրիկուն կը հասնինք Թագաւորին : Անցած տեղերնէս պէտք եղած հրամանները տուինք իր ապահով ու հանգիստ դարձին համար , ու քաղաքացեաց կողմանէնոյն փայթը տեսանք : Ամէն տեղ Թագաւորին փախուստը նոյն տպաւորութիւնն ըրած է՝ ինչ որ 'ի Բարիզ : Ժողովուրդը հանդարտ է ու կը ճանչնայ իր կարողութիւնը . և մենք տեսանք իր վստահութեան ու մեծարանքի ցոյցերն Աղգային ժողովին վրայ :

ՊԱՐԵՍԱՎ , ԲԵՒԻՐԵՆ , ԼԱԴՈՒՐ-ՄՕՊՈՒՐ » :

Այս նամակն ու Տրուէ որ հասան Բարիզ , ժողովը եան այլայլութիւնն հանդարտեցաւ . որովհետեղեւ ստոյդ լուրը չէին առած :

Իրեք նուիրակներն առջի բերան թագաւորական կառքին մէջ մտան , բայց վերջը տեսնալով տեղւոյն նեղութիւնը , Բէդիոն Լադուր-Մօպուրի հետ վար

իջան ու ետեի կառքին մէջ հեծան : Անանկ տհաճելի եղաւ կառքին մէջ եղողներուն աս նոր ընկերաց գալուստն , որ թագուհին քօղը ձգեց երեսին վրայ , և ինչուան որ Բէդիոն ու Լաղուր-Մօպուր կառքէն դուրս չելան , ոչ ոք բերան բացաւ : Պառնավին վը-րայ նոյն հակակրութիւնը զգալով թագաւորը , ըս-կըսաւ խօսիլ հետը , ու նորէն իր ճամբորդութեան պատճառն առջև դրաւ : Երիտասարդ ատենաբանը մեծարանօք պատախան տուաւ թագաւորին , և ակ-նածութեամբ խմացուց իրեն կարծեաց տարբերու-թիւնը . բայց ներսէն զգացմունք մը սկսաւ ծնանիլ ու ազգել սրտին մէջ : Թագուհին տեսնալով Պառնավի այլայլութիւնն և քաղաքավար կերպը , ախորժեցաւ ու ինքն ալ խօսքի մէջ մտաւ : Պառնավ հետերնին խօսելով , տեսաւ որ թագաւորական ընտանեաց վը-րայ տարածուած լուրերը բոլորովին զրպարտութիւն էին : Խել մը ատեն առաւ տօֆենը ծնկուըներուն վրայ , ու երբոր խօսակցութեան նիւթը կը հատնէր , անոր հետ կը սկսէր խօսել , և անոր խելացի ու սի-րելի պատախաններն ախորժելով մտիկ կ'ընէր : « Կարծեմ Բարիդ գալուդ վրայ տհաճութիւն չունիս , անանկ չէ , հարցուց : — Ինձի համար ամէն տեղա-ղէկ է , բաւական է որ հօրս ու մօրս հետ մէկտեղ ըլլամ . . . նոյնպէս հօրաքրօջս , քրոջս ու Գուրզէլ տիկնոջ հետ » : Ան ատեն թագաւորն ըստ Պառ-նավին . « Պարոն , տղոցս համար ասիկայ շատ գէշ ճամբորդութիւն մըն է . ինչպէս տարբեր է Շէրպու-րի ճամբորդութենէն . դեռ ան ատեն զրպարտու-թիւնն հասարակաց կարծիքն աւրած չէր . իսկ հիմա ինչպէս ամենուն միտքը նախապաշարուած է , ինչ-պէս ամենուն զլուխը բռընկած : Կրնան զիս չանչ-նալ , բայց փոխել չեն կրնար . իմ սրտիս ամենէն սիրելի առարկայն իմ ժողովուրդս է , ինչպէս որ պարտքս ալ է » : Հօրը տիսուր ու աստուածարեալ ձայնէն տօֆենին սիրտն ելլելով , ձեռքը պագաւ : Լուգովիկոս գրկեց զինքն , ու « Սիրելի՝ Նորման-տացիս , ըստ ան ան ա-

տեն տղան արցունքով, ուրիշ անդամմըն ալ Շէր-
պուր կ'երթանք » :

Գրեթէ ամէն ձի փոխելուն՝ մէկալ երկու նուի-
րակները կու գային նայելու թէ ինչ կը հանդիսի
կառքին մէջ։ Բէդիոն տեսնելով որ թագաւորու-
թեան ժառանգը միակերպ Պառնավի ծնկուըներուն
վրայ կեցած է, գարճաւ ասանկ ըսաւ Լադուր-Մօ-
պուրի, բայց այնչափ բարձր ձայնով որ թագաւո-
րական ընտանիքը կարենան լսել. « Պառնավ յա-
ջորդ թագաւորին նեցուկն է » :

ԱՌ թագաւորական կառքն անխափան առաջ կ'եր-
թար. անցած տեղերուն վրայ ժողովուրդը տըրտ-
մութեամբ ու լուռ կեցած՝ զարմանքով կը նայէր
թագաւորական իշխանութեան մեռելոյն յուղարկա-
ւորութեանը վրայ. մէկու մը մորէն չէր անցնէր
զէնք առնելու անոր ազատութեանն համար ու փորձ
մը ընելու։ Ֆէրդէ-սու-ֆուառ որ հասան, սիրա-
միր ընդունելութիւն գտան Ուընեար անունով աղ-
դատոհմի մը տունը, որ կերակուր պատրաստեց ի-
րենց։ Թէպէտ տանտիկինը մէջքը գոգնոց կապած
էր, որպէս զի իր հիւրերէն չճանչցուի, սակայն
Մարիամ Անդուանէթ անդրադարձաւ, ու քովը
մօտենալով, ըսաւ. « Անտարակոյս հրամանքդ ես
տանտիկինը։ — Հրամերես, Զեր Վեհափառութիւ-
նը գալէն առաջ ես էի »։ Աս մէկ խօսքէն միայն
կ'իմացուի աս աղնիւ գերդաստանին սիրան ու զգաց-
մունքը. բայց օր մը խոռովարարաց տէրութենէն
փոխարէնն առին իրենց թագաւորին վրայ ցուցու-
ցած պատկառանքին ու ակնածութեանն համար :

Երբոր անոնց տունէն գուրս պիտի ելլային, թա-
գուհին ըսաւ որդւոյն. « Շնորհակալ եղիք Ուընեար
տիկնո՞ ըրած ծառայութեանցն համար. ըսէ իրեն
իմ կողմանէս որ պիտի չմոռնամ զանոնք »։ Ան ա-
տեն տղան ալ գարճաւ ըսաւ անոր. « Մայրս շնոր-
հակալ կ'ըլլայ մեղի ըրած ընդունելութեանդ հա-
մար. իսկ ինծի ալ սիրելի ես՝ մայրս գոհ ընելուդ
համար ».

Ուրիշ տեղեր նոյն միսիթարութիւնը չգտան . մաւ-
նաւանդ թէ քանի մը քաղաքներու մէջ ապստամ-
բական ձայներ լսուեցան . Մօ քաղաքին արուարձա-
նը մտած ատեննին , բաւական մեծ խառնակութիւն
մը ծնաւ . քիչ մնաց որ քահանայ մը կը սպաննէին .
բայց թագուհին աղաղակեց , ու Պառնավլ բոլոր
մարմինը դուրս հանելով կառքին պատուհանէն ,
պոռաց . « Գաղղիացիք , կտրիճ աղգէ մարդասպան
աղգ կ'ուղէք ըլլալ » : Եղիսաբեթ տիկինը զարման-
քէն յափշտակուած , Պառնավի զգեստին ձայրէն
պինդ մը բռնեց , որպէս զի չըլլայ որ կառքէն դուրս
նետուի ու զո՞ ըլլայ ժողովրդեան կատաղութեա-
նը : Բայց Պառնավի զօրաւոր ձայնը բաւական եղեր
էր քահանան մահուընէ խալըսելու : Ան ատեն թէ-
դիոն դարձաւ ըսաւ Լագուր-Մօպուրի . « Կ'երևայ
որ ոչ միայն թագաւորութեան , հապա նաև կղերին
ալ պաշտպանութիւն ընելու կոչումն ունի մեր ըն-
կերը » :

Երբոր Պառնավ տեղը դարձաւ , տօֆենը նորէն
անոր ծնկուըներուն վրայ նստաւ , միտքը զնելով որ
անիկայ իրենց կողմնակիցն է . խաղաղութիւնը տի-
րեց , և կառքն ալ հանգարտութեամբ ու ծանր
ծանր քալելով մտաւ 'ի Մօ , Պոսիւէի քաղաքը , ուր
զիշերն անցուցին : Կարծես թէ թագաւորաց գիքաղ-
դութիւններուն վրայ ողբացող հայրապետին ըս-
տուերն երեցեր ու խոռվարար մարդկանց լեզուն
փակեր էր , որպէս զի երկրիս տիրողներուն ականչն
հնչեցընէ իր ահաւոր աղդարարութիւնը . « Արդ ,
թագաւորք , զայս 'ի միտ առէք , խրատեցարուք ա-
մեներեան ոյք դատիք զերկիր » :

Գիշերուան ժամը տասնըմէկին , երբոր մէկալ եր-
կու նուիրակները քուն կ'ըլլային , Պառնավ թագա-
ւորին սենեակը զնաց , և երկայն բարակ խօսակցե-
ցաւ անոր ու թագուհւոյն հետ՝ իրենց վիճակին վը-
րայ : Թէպէտ կշամբողական խօսքեր ալ խառնեց
Պառնավ , բայց թագաւորն ու թագուհին սիրով լը-
սեցին զանոնք , խորհուրդ խնդրեցին իրմէն ապա-

գային համար ,ու խօսք դրին որ 'ի ծածուկ Դիվեր-
րիի մէջ տեսնուկին : Պառնալ նոյն իրիկունը միտքը
դրաւ որ մինչև ցմահ հաւատարիմ մնայ թագաւո-
րական ընտանեաց ,և աղատութեան :

Յունիսի 25ին , որ ճամբորդութեան վերջին օրն
էր , նայելու բան չէր ան ճամբուն վրայ , ուր կը
քալցընէին Գաղղիացիք իրենց վայրագութեան նա-
խատինքն ու հանդիսիւ Բարիդ կը տանէին : Այնչափ
էր Բարիդէն վաղող եկողներուն թիւն , որ ձիերուն
ընթացքը շատ կը խափանուէր . արեւ կը խաշէր
գետինը , ելած փոշին օդը կը խաւարեցընէր , ժողո-
վուրդը ծեփած էր ճամբան ու ինչուան կառքին վը-
րայ կը նետուէր , կարծես թէ արիւն ծծելով պարա-
րիլ կը տենչար : Ան միջոցին կառքին քովէն գացող
զինուորներէն մէկն ըստ թէ շատ կը նեղուէր տա-
քութենէն , անօթութենէ ու ծարաւէ : Թագուհին
լսելով աս բանս , ուտելիք ու խմելիք տուաւ անոր .
իսկ զինուորը հայշոյելով ըստ . «Խենթ չեմ որ առ-
նեմ . կ'ուզես զիս թունաւորել . ո՛գիտէ ի՞նչպէս կը
փափագիս որ վերցընես զիս մէջտեղէն » : Թագու-
հին պատասխան չտուաւ ու տօֆենին հետ կերաւ
զինուորին ընծայ ըրածը : Երբոր Բարիդ մօտեցան ,
Բէդիսն և Լագուր-Մօպուր արքունական կառքին
մէջ մտան , որով ինը հոգի ան հրակէզ արեւով մէկ
խորչի մէջ փակուած էին :

Ժողովուրդն անօթի գայլերու պէս աղաղակաւ
կ'ուզէր վար իջեցընել ան իրեք պահանորդաց գնդին
զինուորներն , որոնք կառքին առջեւ նստած էին . և
բարձր ճայնով կը խօսէին թէ ի՞նչ ատանջանքով սսան-
նեն զանոնք . ոմանք կ'ըսէին թէ ողջ ողջ մորթեր-
նին հանուի , ուրիշները՝ կտոր կտոր ընել կ'առա-
ջարկէին , կային ալ որ անիւներուն կապելու է կը
զուրցէին : Կառավարները վախերնէն կառքը կե-
ցուցին . ան միջոցին քիչ մնաց որ խեղճ զինուորնե-
րը պատառ պատառ պիտի ըլլային , թէ որ Պառ-
նավաղաղակած շըլլար կառավարներուն . «Կը հրա-
մայիմ որ քալէք . հրաման տուողը հոս ես եմ » :

Սկսաւ կառքն առաջ երթալ, բայց անանկ ծանր, որ գրեթէ Բարիղու դռնէն ինչուան Դիւլերի հինգ ժամ տևեց :

Առջի իրիկուընէ ոստիկանութիւնը Բարիղու պատերուն վրայ թղթեր կպուցեր էր, որոնց մէջ ասանկ զրուած էր. Ով որ բազաւորին ծափ զարնէ, ծեծ է պատիժը. ով որ նախատէ, իր կախուի : Ասկէ զատ պատուիրեր էր ազգային պահանորդաց որ զէն քերնին գետին գարձուցած բռնեն թագաւորին անցած միջոցը, ու ժողովուրդն ալ գլուխը գոց պահէ : Ժամը վեցին Աստեղ կամարը տեսաւ գերի թագաւորին կառքը, որ Եղիսւեան Պաշտն անցաւ երկու իրեք հարիւր հազար մարդու մէջէն : Անանկ կը բարձրանար երբեմն փոշին, որ ոչ կառքին մէջ եղողները կը տեսնային իրենց թշնամեաց ուրախութիւնը, և ոչ ալ դուրս եղողները՝ ներսիններուն ընկճեալ գէմքերը : Ճօֆեկին ճակտէն քրտինքը ջրի պէս կը վազէր, ու տագնապէն շունչ չէր կրնար առնել : Մայրը վարագոյրը վար առաւ, ու գթութեան ըստուեր մը գտնալու յուսով ազգային պահանորդներուն վրայ, որ բազմութեանն առջեւ իբրև ցանկ քաշ էին, ըստ անոնց . « Տեսէք, պարոնայք, թէ ինչ վիճակի մէջ են խեղճ զաւակներս . կը խրդդուին : — Մենք գքեզ ուրիշ կերպով պիտի խըզգենք », մրմռալով ըսին ոմանք ժողովրդեան մէջէն : Կառքերը շարժուն կամրջէն մտան Դիւլերիի պարտէզը, և քիչ մը առաջ երթալէն վերջը՝ հարկ եղաւ որ կանկ առնեն, որովհետեւ այնչափ էր ժողովրդեան բազմութիւնը՝ որ ազգային պահապանները չէին կրնար ճամբայ բանալ : Թագաւորական ընտանիքը վար իջան, ու հազիւ հաղ կրնային քալել : Ըստ հրամանի ոստիկանութեան, ինչպէս վերն ըսինք, ամէնքը գլուխնին գոց պահած էին . մէկ հոգի մը միայն, կիւլիչէրմի անուամք, որ միանգամայն Ազգային ժողովրին անդամ էր, կտրը ճութեամբ դըլիսարկը գլխէն վար առաւ, և մեծարանօք ծռեցաւ : Ասղիէն անդիէն մէկը մէկալը սկսան պոռալ որ

գլուխը գոցէ . իսկ անիկայ բազմութեան մէջ նետեց դլարկն , և մերկ դլխով ու անվեհեր և անխռով դէմքով անշարժ կեցաւ :

Ամենէն առաջ առաջին կառքէն վար իջնողները՝ իրեք զինուորներն եղան . աս որ տեսան կատաղի մարդիկ՝ որոնք գինւով ու բարկութեամբ խելայեցալ էին , վրանին վազեցին ու կ'ուղէին կաոր կտոր ընել . խեղճերը գրեթէ հրաշքով խալըսեցան և վիրաւորուած ու արիւնոտած հասան պալատը : Հիւսպասաւորը ճղբելով բազմութիւնը կառքին քով գնաց ու թեերը բացած գիրկը կ'ուղէր առնել զոօֆենը . բայց ազգային պահապանաց գնդէն պաշտօնակալ մը տղան առնելն ու տանելը և խորհրդոց սենեկին ստոլին վրայ գնելը մէկ ըրաւ : Քիչ մը վերջը , թագուհին ու իշխանուհիները ներս մոտան : Թագաւորը երեսփոխաններու բազմութիւնը տեսնալով , մօտեցաւ անոնց ու ըստ . — « Իմ բարիզէն հեռանալմ՝ ան մօքով չէր ամենսեին որ գաղղիայէն հեռանամ : Ուղեցի սահմանագլխին մօտ տեղ մը քաշուիլ , ու Ազգային ժողովքին մէջ ծագած գժտութիւնները խաղաղեցընելու միջնորդ ըլլալ . իմ վախճանս ան էր՝ որ ազատութիւն ունենամ ժողովրդեանս երջանկութիւնն հոգալու համար » :

Աս խօսակցութենէն վերջը՝ Լուգովիկոս ընտանեացն հետ քաշուեցաւ իր բնակարանը , որովհետեւ յոդնութիւնը մէկ կողմէն՝ քրտինքն ու փոշին ալ մէկալ կողմանէ կը ստիպէին դինքը առանձնանալու :

Լափայէթ , որուն յանձնուեցաւ Ազգային ժողովքին թագաւորին և արքունական ընտանեաց պահպանութիւնը մասնաւոր խնամքով , երեսունը վեց պաշտօնակալ ընտարեց աս պաշտօնիս համար , որոնցմէ շատը իրեն անձնական մտերիմ ալ էին , և որոնք թագաւորական ընտանեաց անձինքներուն ամէն մէկին խուցը մտան՝ պահպանութիւն սկսելու համար : Երբոր անկողին մտաւ տօֆենը , կանչել տուաւ զշիւ , ու « Ըսէ նայինք ինծի , զուրցեց , ինչ

է աս եղածները : Վարան հասածնուս պէս՝ առին զմեղ նորէն ետ դարձուցին . չեմ գիտեր ինչ պատճառի համար . դու գիտես արդեօք ։ Այն միջոցին պաշտօնակալք վեր վար կը պարտէին սենեկին մէջ : Հիւ խորհուրդ տուաւ որ ան ճամբորդութեան վրայ մէկու մը հետ շխօսի . և տղան անկէց ետքը բերանը չբացաւ ան նիւթին վրայ : Թէպէտ յոդնած էր , շատ ուշ քունը տարաւ այն գիշերը , և երկրորդ առաւօտն անկողնէն ելածին պէս՝ բարձր ճայնով պահապահաց առջեւը պատմեց Հիւի՛ գիշերը տեսած ահաւոր երազը . Կըսէր թէ գայլեր , վազրեր և ուրիշ գազաններ չորս կողմն առեր էին ու կ'ուղէին բողբաժել զինքը : Պաշտօնակալք իրարու երեսը նայելով՝ չհամարձակեցան խօսք մը արտաքերելու :

Ասանկով թագաւորը թշուառութենէ փախչելու զելով մեծագոյն թշուառութեան մէջ ինկաւ : Ալ առջինէն աւելի ծանրացաւ գերութիւնը , առջինէն աւելի ոտքի տակ առնուեցաւ պատիւը , և աւելի մութ ու աւելի նեղ բանտի մէջ փախուեցաւ . խեղճը կապանքները խզելուզելով աւելի ամրացուցեր էր զանոնք : Բայց անանկ սխալմունքներ ալ գործուեցան , որ կարծես թէ թշնամիններն էին ընողները : Պուլեէ խորհուրդ տուեր էր թագաւորին որ Բարիզէն Մոնմէտի շիտակ ճամբով երթայ՝ Ռէնսի վըրայէն անցնելով , փոխանակ Վարանի ճամբան բռնելու , որ Գլէրմոննէն սկսեալ մինչե՛ի Մոնմէտի երկրորդական ճամբայ մըն է և ամենեկին ձիոց իջեւան չունի . որովհետեւ իրաւամբք կը կասկածէր Պուլեէ՝ որ ժողովուրդը ձիերու շարժմունք տեսնալով կրնար կասկածներու երթալ . նոյնպէս նաև զինուորաց հոնտեղէն անցնիլը , ուր շատ քիչ անգամ կը տեսնուէին , կրնար բնակչաց ուշադրութիւնն արթընցընել : Բայց թագաւորն ետ չկեցաւ իր որոշմունքէն , որովհետեւ կը վախնար որ ճանչցուի՛ ի՛ Ռէնս :

Միայն աս սխալմունքը չեղաւ . Պուլեէ գիտնալով թէ անհրաժեշտ թագաւորական ընտանեաց

քով անանկ հաւատարիմ, աշխայժ և հաստատուն մարդ մը պէտք էր՝ որ ճամբուն գժուարութիւնները դիւրընցընէր ու հարկաւոր եղած տեղը արգելքները խորտակէր, առաջարկեր էր լուգովիկոս ԺԶի տ' Ակուլ մարգիզը, որ արգէն զինուորական էր : Թագաւորն սկզբան խօսացեր էր աս խորհրդին հետևելու . բայց թագաւորական ընտանիքը չուզելով Դուրդէլ տիկինը թողուլ, որուն հետ շատ վարժած էին տղաքը, չափին տ' Ակուլ մարգիզը :

Դարձեալ Պուլեէ աղաչեր էր թագաւորին որ Լէոբոլտ կայսրը Գաղղիոյ սահմանագլխին մօտերը Մոնմէտիի կողմերը զինուորաց բազմութիւն ժողվէ . որպէս զի ինքն ալ իբրև վտանգին առջեն առնելու համար՝ կարենայ առանց կասկածի ծիաւոր զինուորաց գունդեր հաւաքել հոնտեղ : Լուգովիկոս պատասխան տուաւ որ կայսրն աղգականութեան սիրոյն համար՝ Լոնկիի վրայ զինուոր պիտի խրկէր : Սակայն այս զինուորները ժամանակին չհասան . ու Պուլեէ կը հալէր կը մաշէր օրտէն՝ վախնալով որ եթէ քիչ զինուոր խրկելու ըլլայ, պիտի չկարենան թագաւորը խալքան . իսկ թէ որ բազմաթիւ գունդեր, խռովութիւն կ'ելլէ ու հասարակութեան գըլխաւորներուն արթնութենէն խորհուրդը կ'արգիլուի :

Նոյնպէս ճամբորդութիւնը քսանքչորս ժամ ու շացընելը՝ անգարմաննելի հետևանքներ ունեցեր էր . ճամբուն ու ժամանակին ամէն կարգադրութիւնները խառնակեր էին, որով և նոր շփոթ հրամաններ տրուեր էին ծիերուն ու զինուորներուն վրայօք :

Համառօտ կտրենք, անանկ արտաքոյ կարգի դիպուածներով, անհաւատալի սխալմունքներով ու ցաւալի հետևանքներով հիւսուած հանգոյց մը եղաւ այս պատահարը, որ ծանրագլուխ հեղինակ մը կ'ըսէ թէ լարանի ճամբորդութիւնը՝ թագաւորին լարուած որոգայթ մըն էր, որուն մէջ ինկաւիր հաւատարմագոյն բարեկամներով :

7

20 Յունիս, 1792:

Աղքային ժողովրին հրամանաւը հարցվորձ եւ լաւ թագաւորին ու թագուհոյն իրենց փախառեանը պատճառներուն վրայօք։ Թէպէտ քանի մը խելացի մարդիկ, որոնց զլուխն էր Պառնավ, ջանացին որ այս քննութիւնը թեթև կերպով մը անցնի յունիսի 21ին դիսպուածին վրայ, սակայն ան ամէն անձինքներն որ դործակից գտնուած էին արքունական ընտանեաց Բարիզէն հեռանալուն, բանտարգելութիւն ու ամենայն վիշտ քաշեցին։ Մինչեւ որ ընդհանուր ներումն շնորհուեցաւ երբոր թագաւորը սահմանադրական կառավարութիւնն ընդունեցաւ։

Լուղովիկոս Վարանի ճամբորգութեան բոլոր պատասխանատուութիւնն իր վրան ուղեց առնել։ անանկ որ առջի օրուան հարցվորձէն վերջը՝ երկրորդ օրը կանչել տուաւ Դիվերբի յանձնաժողովոյն անդամները, ու ըստ որ իր տուած ծանօթութիւններուն վրայ աս ալ աւելցընեն՝ որ իր մասնաւոր հրամանաւը Պուլեէ պաշտպաներ էր զինքը զօրքով։ Շալոնէն մինչեւ ՚ի Մոնմէտի։

Հետեւեալ օրերը՝ Պառնավ չհամարձակեցաւ Դիւլերբի գալու. բայց ետքը ամէն հնարք ու զգուշութիւն բանեցուցին՝ որպէս զի ապահովութեամբ առանց իմացուելու կարենայ տեսնուիլ թագաւորին հետ։ Շատ անդամ թագաւորն ու թագուհին ժամերով կը սպասէին մասնաւոր խուցի մը մէջ ձեռքերնին դրան բալլիքին վրայ, որպէս զի կամացուկ

մը բանան Պառնավի ոտքին ձայնը լսելնուն պէս : Ավասո՞ս որ Միրապոյ ալ, Պառնավալ սկզբան խռովութեան թիկունք կենալով իրենց երիտասարդութեան թափին ու իրենց հանճարոյն բոլոր ուժը թագաւորութեան դէմ գործածեր էին . որով երբոր վերջը խռովութեան դէմ ելան ու թագաւորին պաշտպան , ուժերնին զացած մարած էր Սամիսոնի պէս :

Թագաւորական ընտանեաց գերութիւնն ու անոնց եղած նախատինքները քիչ մը ատեն կակզացուցին թշնամեաց անգութ կատաղութիւնը : Ապահով ըլլալով որ ալ թագաւորը ձեռքերնին գրաւական մըն էր , ոմանք ցաւեցան ալ որ ամենամեծ յանդքնութեամբ վարուեր էին թագաւորին հետ , և անոր համար ուղեցին հաշտեցընել թագաւորը ժողովրդեան հետ :

Հանդերձ այսու , Լաֆայէթ և իցէ զգուշութիւն ՚ի գործ կը գնէր , որպէս զի փախստեան ամենեին յոյս չմնայ : Ամէն օր , ամէն ժամ , գիշեր ու ցորեկ՝ կը զննէր ու զննել կու տար թագաւորական ընտանեաց ամէն շարժմունքներն ու ամէն խօսքերը : Ան աստիճանի հասան զգուշութիւնները , որ ալ արգիլեցին պալատին մատուռը պատարագի երթալու , ըսելով թէ շատ հեռու էր իրենց բնակութենէն : Մօտ խուցի մը մէջ փայտէ խորան մը կանգնեցին , եքենոսէ խաչով մը ու քանի մը ծաղկի ամաններով , և անիկայ եղաւ իրենց մատուռը : Թագուհին , որ գետնայարկը կը բնակէր , իր որդւոյն քով երթալու համար՝ միշտ չորս պաշտօնակալ հետք պիտի ըլլային : Աս պաշտօնակալներէն մէկը գուռը կը զարնէր , որ միշտ գոց կ'ըլլար , թագուհին է ըսելով : Ան ատեն ներսի երկու պաշտօնակալները կը բանային , և Մարիամ Անդուանէթ կ'առնէր տօֆենն ու թագաւորին կը տանէր :

Այս առաջին գերութեան միջոցը՝ Լուգովիկոս ԺԶ կարդար կարողոս Ախն վարքը , զոր պատանեկութեան միջոցը թարգմաներ էր Հիւմի պատմութե-

նէն , և իր առջեկի ահաւոր ապագայն անխռով աչքովնկատելու կը վարդէր : Մարիամ Անդուանէթ ալօրուան մեծ մասը իր որդւոյն , աղջրկանն , ու խեղճ որբ աղջկան մը գաստիարակութեամբը կ'անցընէր , որ իր աղջրկանն աղախիններուն մէկուն զաւակն էր : Ինչպէս ուրիշ անդամ ալ ըսինք , միշտ օրինակով կը սորվեցընէր . և որովհետեւ ողորմածութիւնն իր սրտին ամենէն սիրելի առաքինութիւնն էր , նոյնը կը ջանար բնածին գդացմունք մը ընել իր գաստիարակելոց վրայ : Իր իշխանութեան տարիներուն՝ անկելանոց մը շինել տուած էր 'ի Սէն-Գլու . անկէց զատ՝ ամէն ամիս Բարիզու ժողովրդապետներուն առատ ողորմութիւններ կը խրկէր՝ աղքատներուն բաժնելու համար . ամէն ամիս իր ու տօֆենին անունովն ստակի մեծ գումարներ կը խրկէր Պարտի համար բանուարգելոց օգնութեանն ու ազատութեանը փոյր տանող Ծեկերութեանը . և Մայրական լենկերութեանն ալ անդամ էր : Թագուհւոյն այս բարերարութիւններն ալ գէշի մեկնուեցան , ու ամէն մէկ ըրած ողորմութիւնը՝ գաւակիցներ գտնալու համար տրուած կաշառք սեպուեցաւ . անոր համար հազար աչքով կը քննուէին իր բարեգործութիւնները : Թագաւորն ալ ազատ չէր իր գործոց մէջ . չէր կրնար շիտակ քովը կանչել տալ այն անձինքներն որ կ'ուզէր տեսնալ . առաջուց աս անձանց անունները ցանկի մը վրայ կ'առնուէին , զոր տը Պրիսագ գուքսն ազգային զօրաց ընդհանուր հրամանատարին կը ներկայացընէր . և անիկայ ալ աս ցանկին նայելով որուն որ կ'ուզէր ներս մտնալու տոմսակը կը բաշխէր : Լավայէթ օր օրուան վրայ այնչափ կը սաստկացընէր թագաւորին գերութիւնը , որչափ աւելի ինքն ալ խոռվարարաց ձեռքը գերի կը մատնուէր :

Այս միջոցներուս Աղջային ժողովը , որ Վարանի ճամբորդութենէն ետքը՝ մասնաւոր հրովարտակով մը հաներ էր Լուգովիկոսի ձեռքէն առ ժամանակ մի թագաւորական իշխանութիւնը , նոր սահմանադրութիւնը սլատրաստելու խնամք կը տանէր :

Քանի մը շաբաթ գերութենէ ետքը՝ վերջապէս թոյլ տրուեցաւ թագուհւոյն որ տօֆենին հետ Դիվերիի պարտէզն իշխայ : Տղուն սիրուը կը բացուէր , կուրծքը կ'ուռէր ու ախորժուվ կը կլէր օդը , և ցատքը տելով կ'ըսէր մօրը . « Ո՛չչափ սիրու կը խշխայ ան խեղճերուն վրայ՝ որսնք միշտ փակուած են » : Ուրիշ անգամ մըն ալերբոր քոյրը կը պատմէր թէ ինչպէս ճարտարին մէ կը չողոքորթութեամբ թոշակ մը ստացեր էր պաշտօնէէ մը , — « Խեղճ պաշտօնեայ , ըստ տղան . ես քիչ համարմունք ունիմ ան ագուաւներուն վրայ , որ ասանկ պանիրը բերներնէն կը թողուն » :

Հասարակապետականները օր ըստ օրէ կը զօրանացին , և զսահմանադրականներն աղնուապետական կը կոչէին , այսպիսի անըմբոնելի լաբիւրինթոս մըն է խոռովութիւնը . այսօրուան խոռովարաններուն վազը ուրիշ խոռովարարներ կը յաղթեն : Ասանկով Ազգային ժողովըն աստիճանաբար ուժը կորսընցընելու հետ էր . թագաւորին գէմ զօրաւոր էր , բայց ռամկին գէմ անկարող : Անոր համար ամենայն փութով կը ջանար սահմանադրութիւնը լմընցընելու , չգիտնալով որ օրէնքներն աւաղին վրայ քաշուած ձևերուն կը նմանին , որ երբոր մարդիկ ուղեն՝ վաղելով մը կ'աւրեն կը ջնջեն հետքը : Վերջապէս 1791 տարւոյն սեպտեմբերի ծին , լմընցաւ սահմանադրութիւնը , որ թագաւորութեան կործանումն էր , ու հասարակապետութեան կանգնումն՝ թէ պէտառանց անոււան :

Նոյն օրը Լաֆայէթ թագաւորին ներկայանալով խորհրդոյ սենեկին մէջ , ըստ իրեն . « Ճէր իմ , որովհետեւ քիչ ատենէն սահմանադրութիւնը առջեղպիտի հանեն , անոր համար կը վերցընեմ պահպանութեանդ հսկող դինուրականները : — Ազգային ժողովը գրաւ զանոնք , պատասխանեց թագաւորը , անոր համար Ազգային ժողովքին կ'իշնայ զանոնք վերցընելն ալ » : Լաֆայէթ շփոթելով աս անսակնունելի պատասխանէն , առանց բառ մը արտաբերելու

դուրս ելաւ : Ան ատեն թագաւորը պաշտօնակալ-ներուն մէկ քանին կանչել տուաւ , ու իր գոհու-թիւնն յայտնեց իրենց ցըցուցած ակնածութեանն ու փութոյն համար :

Երկրորդ օրը , (4 սեպտեմբեր 1791) նուիրակնե-րու ժողովք մը հանդիսիւ բերու առ Լուգովիկոս ԺԶ սահմանադրութիւնը . և Թուրէ անուամբ նուիրակն ասանկ խօսեցաւ ամենուն բերնէն .

« ՎԵՀԱՓԱՌ ՏԵՐ ,

» Աղջին երեսիոխանները կը ներկայացընեն Վե-հափառութեանդ սահմանադրութիւնն որ ընդու-նիս . աս սահմանադրութիւնը Գաղղիոյ ժողովը-դեան անջնջելի իրաւունքները կը հաստատէ , կը շնորհէ թագաւորին իր վայելուշ աստիճանը , և տէ-րութեան կառավարութիւնը կարգի կը դնէ » :

Թագաւորը խօսք տուաւ որ կը քննէ սահմանա-դրութիւնը , զորն որ Աղջային ժողովքն իրենց ձեռ-քովը կը ներկայացըներ իրեն . և թէ իր որոշմունքը կը ծանուցանէ որչափ կարելի է շուտով : Եւ իրաւ-ցընէ սեպտեմբերի 13ին , խելքով ու խղճմանքով-աղէկ մը մատածելէն ետքը , յայտարարութիւն մը խրկեց Աղջային ժողովքին՝ արդարութեան պաշտօ-նէին ձեռքովը , զոր Պառնավի հետ մէկտեղ շիներ էր , և որով կ'ընդունէր զսահմանադրութիւնը : Թէ-պէտ ծուռ սկզբունքներ , և վտանգաւոր կամ ան-գործադրելի կարգադրութիւններ տեսեր էր մէջը թագաւորը , բայց որպէս զի նորանոր խոռովու-թեանց ու աղէտից պատճառ ըըլլայ՝ աչք գոցեր էր . իսկ իր իշխանութեան պղտիկնալուն վրայ հոգ չէր ընէր : Յետ ծանուցանելու Աղջային ժողովքին իր որոշման պատճառները , կ'ուզէր որ վերջի ժամանա-կի ամէն խոռովարար յանցաւորաց թողութիւն տրուի ու ընդհանուր խաղաղութեամբ ամէն բան մոցուի : Եւ ասանկ կը լմբնցընէր իր գրուածքը . « Կ'ուզեմ ան տեղւոյն մէջ երդնուլ սահմանադրութեան վրայ՝ ուր որ գրուեցաւ , և վազը կէսօրը Աղջային ժո-ղովքին կու գամ » :

Թագաւորին ուղած ընդհանուր թողովթիւնը միաբերան ընդունուեցաւ, և բաղմաթիւ նուիրակների խրկուեցան Դիւլերի հրովարտակը թագաւորին տանելու : Երկրորդ օրը, և սեպտեմբեր, թագաւորն որոշեալ ժամանակին գնաց Ազգային ժողովքը . թնդանօթները շառաչմակը կը թնդային ու ժողովրդեան ուրախալից աղաղակները բարձրածայն կը տարածէին օդուն մէջ : Երբոր թագաւորն իրեն համար պատրաստուած դահին վրայ նստաւ ,

« Պարոնայք, ըսաւ, կու գամ հոս հանդիսաւոր կերպով հրատարակելու որ կ'ընդունիմ սահմանադրութիւնը : Հետեւաբար կ'երդնում հաւատարմութիւն աղգին և օրինաց, կ'երդնում ինձի տրուած իշխանութիւնը գործածելու՝ ի պահպանութիւն սահմանադրութեան, զոր վճռեց Ազգային սահմանադրական ժողովքը, և ի դործ գնել տալու օրէնքները :

» Ուր էր թէ այս մեծ ու նշանաւոր ժամանակնը ըլլայ նաև հաստատութիւն խաղաղութեան և միութեան, և ժողովրդեան երջանկութեանն ու տէրութեան յառաջադիմութեանը գրաւական » :

Թագաւորին երդմանն արձագանգ տուին հանդիսականաց և երեսփոխաններուն ծափածայն գովութիւնները :

Երբոր Թուրէ, որ Ազգային ժողովքին դահերէցն էր, կը պատասխանէր թագաւորին, թագուհին իր որդւովն ու աղջիկովը երեցաւ: Ամէն կողմանէ կեցցէ՛ Արքունական իշխաներ սկսան աղաղակել . անկէց վերջը այս անունը պիտի տրուէր թագաւորութեան ժառանգին՝ փոխանակ տօֆէն անուան, ինչպէս որ նոր օրինադրութիւնը կը սահմանէր :

Ամբողջ Ազգային ժողովքը՝ հանդերձ իր դահերեցովն ընկերեցին թագաւորին մինչև ՚ի Դիւլերի. հաղիւ կրնային անցնիլ անթիւ բաղմութեան մէջէն, որուն ուրախութեանն ու ծափահարութիւններուն աղաղակները գրչի տակ չեն կրնար ստորագրուիլ: Փողերուն ձայնն ու թնդանօթներուն որոտածայն

շառաչմունքը կ'իմացընէին Գաղղիոյ որ ազատութիւնն ու արքունական իշխանութիւնը ձեռք ձեռքի կու տային, աղգն ու թագաւորը գիրկընդիսառն կը հաշտուէին իրարու հետ :

Բոլոր Գաղղիա անհաւատալի խնդութեամբ սկըսեր էր վայել իր սահմանադրութիւնը (18 սեպտեմբեր) : Այս հանդիսաւոր գաշնադրութեան հըրատարակումը մեծաւ շքեղութեամբ եղաւ . Արիսի հրապարակը քաղաքական զինուորաց խմբերով ծածկուած էր . հոն էին նաև հասարակութեան գլխաւորներն , ոստիկանութիւնը , հասարակաց պաշտօնատեարք , և ժողովուրդն՝ որ ամենէն աւելի իրաւունք ունէր այս հանդիսին : Երբոր կարգացուեցաւ սահմանադրութիւնը , մէկ աղաղակ մը միայն լսուեցաւ իրեք հարիւր հաղար մարդկանց բերնէն , և այս աղաղակն էր . կեցցէ՛ ազգը : Քաղաքացիք կը պագտուէին իրարու հետ , թէպէտ առանց զիրար ճանչնալու . կը պագտուէին իբրև վերանորոգեալ ընտանեաց մը անդամներ :

Փառաւոր լուսաւորութեամբ մը նոյն իրիկունը երկնցուցին օրը . օդապարիկներ , որոնց վրայ հայրենասիրական վերտառութիւններ կը փայլէին , կարծես թէ աղատութեան նշանակներու պէս կը լողային օգուն մէջ : Գիշերուան ժամը տասնըմէկին՝ թագաւորը , թագուհին իրենց զաւկըներովը կառքով քալեցին Ելիւսեան Դաշտին և Կրկիսին ծառաղարդ ճամբաններուն մէջ , զորոնք լուսոյ մէջ կ'ընկղմէին ճաճանչաւէտ կրակէ գրասանգներ՝ ծառէ ծառ կախուած , Դիւլերիէն սկսեալ մինչև Աստեղ գուռն ու մինչև Շալեոյ : Ծափահարութիւններով ու բարձրածայն գովասանութիւններով ընդունեցաւ զիրենք ժողովուրդը . և իբրև յաղթանակի հանդիսով անցաւ հոնաեղերէն թագաւորական կառքը : Ամէն տեսակ կեցցէներ կը լսուէին , թագաւորին , աղգին , տօֆէն վերցուած անուան , Աքքունական իշխան նոր անուանը : Մանուկ իշխանը թէպէտ զիշերն առաջ գացեր էր , ամենեւին քուն չունէր , և

ժողովրդեան հետ ինքն ալ ինքիրմէն դուրս ելած
կ'ուրախանար :

Լուգովիկոս ԺԶ մոցաւ վայրկեան մը քաշած
վշտացն յիշատակն ու ապառնիին մէջ երեցած
թշուառութիւնները : Նաւակոծեալը փոթորկի մի-
ջոց՝ ամենէն տկար ու դիւրաբեկ նաւակին ալ կը
հաւտայ ինքզինքը . այսպէս թագաւորն ալ սահմա-
նադրութեան ապաւինեցաւ . իր արդար սրտին մէջ
երդուքնցաւ ամենայն հաւատարմութեամբ պահե-
լու դանիկայ , և ուրիշներուն հետ ինքն ալ ուրա-
խալից միտքը գրաւ որ վերանորոգեցաւ Գաղղիա :
Մարիամ՝ Անդուանէթ ալ խարուեցաւ , ու նոյն գի-
շերը պալատն որ դարձաւ՝ « Ա՛Նոյն ժողովուրդը
չէ » կ'ըսէր . և տղան գիրին առած՝ պարձանքովմը
կը ցուցընէր բազմութեան որ պալատին քով խըռ-
նած էր :

Քանի մը օր վերջը , սահմանադրական թագաւո-
րը հանդէս մը ըրաւ Բարիզու ժողովրդեան . և իր
ազնիւ սրտէն յորդորուելով աղքատներն ալ ուղեց
մասնակից ընել հասարակաց ուրախութեանն ու ա-
ռատ ողորմութիւններով անոնց կարօտութեանն
օգնութեան հասաւ : Կօդրը-Տամի մէջ Զքեզ Աս-
տուած գովարանեմբ երգն երգըցուեցաւ չնորհակալ
ըլլալու համար Աստուծոյ որ հաճեցաւ չնորհել եր-
ջանկութիւն Գաղղիոյ , ինչպէս որ կը յուսային :

Այս հանդէսներուս միջոցը կարծես թէ խոռովու-
թիւնն ու խոռովարարք վայրկեան մը քուն եղան :
Լուգովիկոս ԺԶ ծածուկ խրկեց զֆէրսէն Լէորովտ
կայսեր , աղասէլով որ չըլլայ որ պատերազմի սպառ-
նալիօք խրտեցընէ ու գրգռէ զԳաղղիացիս : Այս-
պէս նաև խրկեց Վիոմէնիլ պարոնն ու Գօաննեի աս-
պետն որ երթան ասլըսպրեն իր եղբարցն ու Գոնտէ
իշխանին որ անմիջապէս ցրուեն պանդխտելոց բա-
նակը : Բայց ամենեին բանի տեղ չդրուեցաւ այս
հրամանը , որովհետեւ կ'ըսուէր թէ թագաւորը բըռ-
նագատուած խրկեր է այս պատուէրը :

Սահմանադրութեան երկրորդ գլուխը , երրորդ

Հատածին՝ չորրորդ յօդուածին մէջ գրուած էր թէ
Մասնաւոր օրենք մը պիտի դրոշի ի չափ չնաևսալ բա-
զառորին, և ի չափ չնաևսալ բազառորոքնեան ժառանգին
դաստիարակուրեանը վրայօք. բայց այս բանս ՚ի գործ
չդրուեցաւ, և երբոր Դիվկերիէն պահապանները
վերցուեցան, ջավոյքահանայն նորէն իր պաշտօնն
սկսաւ կատարել:

Այն օրն որ դասերն սկսան, ըսաւ քահանայն
աշխերախն.

« Թէ որ չեմ սխալիր նէ, վերջին դասերնիս բաղ-
դատութեան իրենք աստիճաններուն վրայ էր, որ են
դրական, բաղդատական և գերադրական. բայց
անտարակոյս բոլորովին մոռցած կ'ըլլաս : — Զէ,
չէ, կը խաբուիս, պատասխանեց տղան. կ'ուզես նէ՝
մտիկ ըրէ. դրական է երբոր կ'ըսեմ. իմ քահանաս
տղէկ քահանայ մըն է. բաղդատական է երբոր կ'ը-
սեմ. Քահանաս լաւագոյն է քան ուրիշ քահանայ
մը. գերադրական է, աւելցուց տղան դէպ՚ի մօրը
նայելով, երբոր կ'ըսեմ. Վայրս քան զամէն մայ-
րերն աւելի սիրելի և աւելի սիրուած է » : Թագու-
հւոյն սիրտն ելլալով, գիրկն առաւ սխմեց որդին,
ու չկրցաւ արցունքները բոնել:

Իրիկուն մը իսել մը հասակակից մանկանց հետ
Դուրզէլ մարզիզուհւոյն տունը գացեր էր : Խրա-
քանչիւր տղայ մէյմէկ խաղ առաջարկեցին, ու ե-
տեկ ետեւ ամէնն ալ խաղացուեցան : Ան ատեն իշ-
խանն իր վարժապետէն խնդրեց որ խաղ մըն ալ
ինքն ըսէ . Ջավոյ կըր նստել տուաւ ամենուն, ու
ըսաւ որ խրաքանչիւրը մէյմէկ ամենահամառօտ
պատմութիւն պատմեն : Երբոր կարգը իշխանին ե-
կաւ, արտաքոյ կարգի պատմութիւն մը պատմեց,
որուն մէջ խոռովութեան դիպուածներ ալ խառ-
նուած էին : — « Ո՞վ քեզի պատմեց աս պատմու-
թիւնն, հարցուց զարմանքով Դուրզէլ մարզիզու-
հին » : Տօֆէնք մէկէն անդրադարձաւ ըրած սիալ-
մանը վրայ . և աչքը վարժապետին վրայ դարձընե-
լով երբոր խմացաւ անոր ծանր կերպէն որ վտան-

գաւոր էր պատմողին անունը զուրցելը , — « Խա-
թուն , պատասխանեց , Պ . Տավոյ ապսպրեց որ իւ-
րաքանչիւր որ պատմութիւն մը զուրցէ , բայց կարդ
չդրաւ որ պատմողին անունը տրուի » :

Սովորաբար ծառ մը որ շուտով կը ծաղկի՝ արևա-
դարձի քամիներուն ձեռքը կը մատնէ իր գեղեցկու-
թիւնը ու ծաղիկները գետին կը փռուին . այսպէս
նաև երբոր տղայ մը ժամանակէն առաջ արտաքոյ
կարգի կը ծաղկի խելքով ու թափանցողութեամբ ,
արմատը շուտով զուրկ կը մնայ սննդարար հիւթէ
ու կը չորնայ : Բայց երբեմն կարծես թէ երբոր կեանք
մը կարճատե ըլլալու սահմանուած է , բնութիւնը
կ'աճապարէ տերեւներն ու ծաղիկները արձեկելու ,
այն հիւսիսային երկիրներուն նման՝ որ երկու ամիս
միայն ամառ ունենալով , անյագաբար կը սնանին
արևովու կարծես թէ մողութեամբ սպիտակ հունձ-
քերով կը ծածանին : Անոր համար է որ մենք ալ
խնամքով կը հաւաքենք այն փոքր հունձքը զոր լու-
դովիկոս ՓԶի որդւոյն երկու ամսուան ամառը
պտղաբերեց :

Ֆենելոնի Տեղևմաքայ Արկածքն իր ամենէն աւելի
սիրած զրբերէն մէկն էր : Ինչպէս որ յայտ է՝ հինգե-
րորդ զրբին մէջ Ոդիսականի որդին կը պատմէ թէ
ինչպէս Կրետացիք թագաւոր չունենալով , որոշեցին
որ այնպիսի թագաւոր մը ընտրեն՝ որ օրէնքներն ա-
մենայն հաւատարմութեամբ պահէ : Այս ընտրու-
թեանն արժանի ըլլալու համար , նախ պէտք էր յաղ-
թող հանդիսանալ ըմբշամարտի , բռնամարտի ու
կառարշաւի մէջ . և վերջէն Մինուլսի օրէնքներուն
ըուն մտքին համեմատ մեկնել իրեք հարցմունք :
Երբոր Տավոյ կարգաց երկրորդ հարցմունքն , այս-
ինքն թէ « Ո՞վ է թշուառագոյն մարդը » , տղան
խօսքը բերնէն առաւ ու ըսաւ . « Թող տուր որ ես
պատասխանեմ աս հարցմանս իբրև թէ Տելեմաք
ըլլայի . Թշուառագոյն մարդը ան թագաւորն է՝ որ
կը տեսնայ թէ իր հավատակներն օրէնքներուն ամե-
նեին չեն հնազանդիր » : Երբոր աս խօսքերը լու-

դովիկոս ԺԶի ականջն հասուցին , « Աս տղուն թա-
փանցողութիւնն այնչափ է , ըսաւ , որ սաստիկ պի-
տի զգայ միրտը » :

Օր մը չքնաղագիւտ լապտեր մը ընծայ տրուեցաւ
իրեն . տղան ալ ծածուկ վառեց զան , և նոր սորված
սատմութիւնը միտքը բերելով ձեւացուց որ բան
մը կը փնտոէ : Խել մը ասդիս անդին պտըտելէն
ետքը՝ Տավոյ քահանային քովն հասաւ , ու ձեռքէն
բոնելով « Ես Դիոդինեսէն աւելի բարեբազդ եմ ,
ըսաւ , մարդ մը դայ և ազնիւ բարեկամ մը » :

Այնչափ ուժման սէրն ու փոյթը երթալով կ'աւել-
նար վրան , որ ամենեին երկայն չէր երկար իրեն
անոնց համար սահմանուած ժամերը , մանաւանդ
թէ երբեմն կը խնդրէր վարժապետէն որ դասին
ժամանակն երկընցընէ : Շատ անգամ լած ըլլա-
լով թագուէւոյն իտալերէն խօսիլը , ամենայն ե-
ռանդեամբ հրաման խնդրեց սորվելու ան լեզուն .
և այնչափ համ առաւ անկէց ու այնչափ ջանասի-
րութեամբ ետեւէ եղաւ , որ քիչ ատենուան մէջ սկը-
սաւ իր սիրելի Ցելեմաքն իտալերէն կարդալ ու մօրը
հետ իտալերէն խօսիլ :

Կրթութեան ուրիշ մասունքներուն մէջ ալ նոյն-
պէս յառաջադէմ էր . դիրն սկսած էր շոկել , թուա-
բանութիւնն աղէկ զիտէր , երկրաչափութեան տա-
րերը չափաւոր դիտէր , նոյնպէս աստղաբաշխու-
թեան առաջին սկզբունքները :

Ախորժով պատմելնէս վերջը այս անմեղ կենաց
մանրամասն դրուագները , դժբաղդաբար պէտք է
ցաւալի դիպուածներու անցնինք :

Երբոր սահմանադրութիւնն ընդունելի եղաւ թա-
գաւորին , Ազգային ժողովքը փոխեց իր Սահմանա-
դիր անունն ու աւելի պարզ անուն մը առաւ՝ Օ-
րէնսդիր կոչուելով , և ուզեց իր աշխատութիւնները
լմբնցընել . տեսնալով որ համարմունքը կը կորսնցը-
նէ , փութաց Նախնական ժողովիները ¹ գումարել :

1 Գլ. Assemblée primaire.

Աւագտեմբերի 30ին, թագաւորն անձամբ Ազգային ժողովը վերուց, և կեցցէ՝ արքայ ազադակներով թէ խօսակցութեան և թէ գուրս ելելու միջոցն ողջունուեցաւ:

Այսպէս Ազգային սահմանադիր ժողովքն ապագայ գիտուածոց պատասխանառուութիւնը թօթափեց իր վրային, և մնացին մէջուեղը տկար սահմանադրութիւն մը, յանդուգն ատենախօսներ և շնորհքով բանտէն ազատած թագաւոր մը, որ անզօր կը մտնար իր պալատն ու առանց իշխանութեան ձեռք կ'առնէր իր աստիճանը:

Հոկտեմբերի 1ին նոր Օրէնսդոֆի ժողովը գումարուեցաւ, և առջի նստէն իմացուց թէ ինչ գտութիւններ պիտի ծագէին իր անդամներուն մէջ, և թէ ինչպէս արգելք պիտի ըլլար գործադիր իշխանութեան: Այսհմանադիր ժողովը որոշեր էր որ իր անդամներէն ոչ ոք կարենայ կրկին անդամ ընտրուիլ, ասկէց աւելի վիասակար բան չէր կրնար ըլլալ թագաւորին, որովհետեւ այն քիչ երեսփոխաններն ալ որ իրեն կողմն էին՝ զանոնիր ալ պիտի կորունցընէր: Ազգային ժողովը թէպէտ շատ պատմուենքներ բրած էր, բայց զոնէ անոնցմով քիչ մը փորձառութիւն սկսեր էր ատանալ. իսկ աս նորը բոլորովին անփորձ էր, և ամէն բան աւրելու վերցընելու փափաքով բոքնկած: Աս ողին առջի օրերէն ի վեր ըցցուց, երբոր թագաւորին մէկնամակը կարգացուեցաւ որովհեմացընէր թէ Օրէնսդոփիր ժողովը պիտի զար սահմանադրական երդմունքը տալու համար, կատաղի ազադակներ բարձրացան, և սկըսան խնդիր հանել թէ կը վայլէ արգեօք ազատ աղքի մը երեափոխաններուն որ թագաւորին հետ խօսելու ատենը Ցէր արքայ ու վեհափառարիւն պատուանունները տան. ժողովը ան ատեն որոշեց ոք երկու հաւասար գահեր գրուին, և թէ թագաւորը գահերեցին ձախ կողմը նստի: Աս լուրն որ լսուեցաւ, բարիզու միջակային դասու քաղաքացիքն ու ազգային զօրքը զայրացան ու այնչափ զօրաւոր

խօսեցան , որ Ժողովքը ետ կանչեց իր հրովարտակը : Այս դիպուածն անանկ թագաւորին սիրովը բորբոքեց վայրկեան մը ժողովրդեան սիրտը , որ Վարանի յիշատակն անգամ մոռցուեցաւ . թագաւորին ու թագուհւոյն սիրտն ալ վերջին անգամ յուսով լեցուած զուարճացաւ . և ուզելով իրենց ուրախութեանը մասնակից ընել իրենց զաւակները , հոկտեմբերի 8ին Խոտարական-Թատրոնը տարին զանոնք : Շատ մը անգամ թատրոնը ծափահարութիւններու արձագանգ տուաւ . և քանի մը հառաչանաց ձայներ ալ լսուեցան , որովհետեւ կային հանդիսականաց մէջ գուշակ սրտեր որ սրտակտուր կ'ըլլային թագաւորական ընտանեաց հանդերձեալ թըշուառութիւններուն վրայ : Մեծ էր նոյն իրիկուն ժողովրդեան եռանդն , որովհետեւ Լուգովիկոսի անկեղծ կերպարանացը , Մարիամ Անդուանէթի վեհական գեղեցկութեանն ու երկու տղոց անմեղ ու շնորհալից գէմքերուն վրայ զրպարտութեան սեքողը չէր տարածուէր : Պղտիկ իշխանը , որ մօրը գիրկը նստած էր , ամենուն աչքը իրեն կը քաշէր . իր հրեշտակային երեսներն ուրախութեամբ կը ցոլային , ու դերասաններուն ըրած ձևերը ինքն ալ կը ձևացը նէր : Անտարակոյս նոյն իրիկունը շատ մայրեր կային հանդիսականաց մէջ . որովհետեւ մասամբ մը աս տըզուն ներկայութեան արդինքն էր որ ծափահարութեամբը և սիրով ողջունուեր էր թագաւորը : Անօրերուն (12 հոկտեմբեր 1791) այսպէս կը գրէր Եղիսաբեթ տիկինը . « Հիմա ամէն բան խաղաղ է . բայց ո՞գիտէ որչափ պիտի տեէ : Թագաւորը հիմա ամենէն կը պաշտուի . չես կրնար ըմբռնել շաբաթ օրուան Խտալական-Թատրոնին մէջ եղած աղաղակը . բայց նայինք որչափ ատեն պիտի երթայ աս եռանդնալից սէրը » :

Լուգովիկոս ԺԶ հաւատարիմ կենալով սահմանագրութեան որ իր իշխանութիւնը մերկացուցեր էր , նորէն օտար տէրութեանց գրեր ու ստիպեր էր որ թող չտան իր եղբայրներուն ու պանդուխտնե-

րուն՝ իրենց երկիրներուն մէջ բանակներ կազմելու. իսկ եղբայրներուն ու պանդուխտներուն ալ հրաման խրկեց որ յունուարի 4 օհէն առաջ Գաղղիա մտնան, ապա թէ ոչ թշնամոյ տեղ կը սեպուին: Բայց հասարակապետութեան կողմն եղող խռովարար մարդիկ կ'ըսէին թէ « Լուգովիկոս ԺԶ կ'ատէ զսահմանադրութիւնը, ուրիշ բանի համար չընդունեցաւ դան՝ բայց եթէ ետքը ուղածին պէս վերցընելու համար : Ա արանի ճամբորդութիւնը բաւական կը ցուցընէ թէ ազգը ինչ վաստահութիւն կրնայ ունենալ իրեն վրայ »: Բարիզու ժագովէններուն ընկերութիւնը բոլոր գաւառներէն թղթեր բերել կու տար, որոնց մէջ իրենց կողմնակիցները, ինչուան նաև տէրութեան մարդիկ, կը գանգատէին թէ պաշտօնեայք խարդախ ճամբայ կը բռնեն և թէ թագաւորն երդմնագանցութեամբ Գաղղիոյ թշնամեաց հետ գաղտ միաբանած է: Որչափ որ ասանկ ցած մարդ կը նը կարագրէին դժագաւորը, այնչափ վնաս կ'ընէին իրեն ու կործանումը կը փութացընէին. խեղճը մատնութիւններէ պաշարեալ չէր գիտէր ինչ ընելիքը, և ինքը կ'ամբատանուէր մատնիչ: Ասան կով ընդունայն տեղը կը սպասէր ժողովուրդն այն երջանկութեանն որ խոստացեր էին իրեն. արշալոյս մը ցըցուցեր էին իր աչքերուն, բայց արեւը հորիզոնին վրայ չէր ելլար: Արծաթ ստակն երթալով կը քիչնար մէջտեղէն, թղթագրամին յարգն ու արձէքը կը պակսէր. ամենուն զլուխը յիմարութեամբ բռնկած էր, ու ապստամբութիւնն հասարակաց հրապարակներու մէջ կեցած՝ առիթ կը փնտուէր: Բոլոր Եւրոպա զարհուրած կը նայէր Գաղղիոյ վրայ ու սարսափով կը մտածէր ապագան: Ռուսաց կայսրուէին, որ հաւաներ էր տէրութեանց խոռվարաներու վրայ երթալու որոշմանը, Լեհաստանի վրայ բանակ կը խրկէր՝ խռովութեան սկզբունքներն հոնտեղէն ջնջելու համար: Իսկ Լէոբոլտ կայսրն, որ փիլիսոփայ ու իմաստուն մըն էր կայսերական աթոռին վրայ, նշան կու տար պատերազմի իր պսակմամբն 'ի ՖրանքՓորդ:

Գաղղիացիք աւելի զայրանալով տէրութեանց ըստ պառնալիքներէն , ալ անկէ ետքը խզեցին ամենայն սանձ : 1791ին նոյեմբերի 18ին՝ Բէդիոն Բարիզու քաջաքապետ ընտրուեցաւ , և Մանիւէլ՝ գործակալ-հոգաբարձու¹ հասարակութեան : Բոլոր ձմեռը կառավարութիւնն ու Օրէնսդիր ժողովքը իրարու հետ կռուելով անցուցին . խռովարարները տեսան որ զօրաւոր են , և մտածելով որ Լուգովիկոս ԺԶ ալէկոծութեան միջոց իր նաւը խալըսելու համար կը տոր կտոր նաւէն ծով նետեց արքունական իշխանութիւնը , ըսին թէ ալ ուրիշ բան չէր մնար իրենց ընելու բայց եթէ նոյն իսկ թագաւորութիւնը խրդագելու :

Արտաքուստ ալպատճառներ չէին պակսէր , ինչպէս ըսինք , ոգիները գրգռելու : Փսանուերկու հազար Գաղղիացիք պորտպոն ցեղէն եօթը իշխանի առաջնորդութեամբը Գաղղիոյ սահմանագլուխներուն մօտ կը խլրտէին , թագաւորին հրամանին մտիկ չդնելով : Օրէնսդիր ժողովքը գիտնալով որ Լուգովիկոսի հրամանն անզօր էր անոնց առջևէր , ուզեց սպառնալիքներով ճար մը ընել : Հրովարտակով մը սահմանեց որ Լուգովիկոս-Ատանիսլաւոս-Քուափիէ իշխանը երկու ամսուան մէջ Գաղղիա մտնայ . ասպաթէ ոչ տէրութեան խնամակալութեան պայմանական իրաւունքը կը կորսնցընէ : Ուրիշ հրովարտակով մը՝ հայրենեաց գաւաճան հրամարակեց ով որ Գաղղիայէն դուրս դինուոր կը գրուի , և մահուան դատապարտեց զանոնք որ 1792 տարւոյն յունուարի 1էն վերջը՝ զէնքերնին չեն թողուր : Բայց ոչ իշխաններն , ոչ պանդխտեալք բանի տեղ դրին աս հրովարտակները : Իսկ թագաւորը երկնից ու երկրիս սպառնալիքներուն մէջտեղը կեցած , ճանչցաւ իր պարտքն ու երկրիս կատաղութեանը ձեռքը թողուց զինքը , չատորագրելով պանդխտելոց և չերդուեալ քահանայից վրայ հանուած հրովարտակներուն :

Արդէն Բարիզու գաւառին վարիչ ժողովքն աղերս
սազրով մը խնդրեր էր իրմէն որ կղերին դէմ
տրուած հրովարտակին հաւանութիւն չտայ : Ան
դրէաս Շէնիէ անուանի բանաստեղծն ալ նոյն իմաս-
տին վրայ նշանաւոր նամակ մը հրատարակեր էր :
Բարիզու վարիչ ժողովքին այս գործողութիւնն Օ-
րէնսդիր ժողովքին մէջ սաստիկ վէճերու պատճառ
եղաւ : Նոյն առթով առաջին անգամ մէջտեղն ելաւ
Լքանարք մսավաճառն և մատնիշներու ու բռնա-
ւորաց դէմ խօսեցաւ : Եւ թէպէտ ըստ սահմանա-
դրութեան կարգադրութեանը Լուղովիկոս իշխա-
նութիւն ունէր չսարուագրելու , բայց թշնամիներն
անիկայ գէնք առած ձեռքերնին , սկսան արքունա-
կան պալատին առջև խռնիլ և նախատինքներով ու
սպառնալից խօսքերով ումբակոծել զանիկայ :

Բայց զարմանալին աս է որ այս վագրանման ժո-
ղովուրդն որսին առջև մոնչելով ժանիքները բա-
ցած միջոցը , յանկարծ մէջ մ'ալ քիչ մը ատեն գառ-
նուկի մը պէս կը հեղանար , ու կը փայփայէր իր
թագաւորը : Փետրուարի 20ին իրիկունը թագուհին
զաւակներովը մէկտեղ խտախան-թատրոնը գնացի ,
և ծափահարութեամբք ընդունուեցաւ : Երբոր այս
ծափահարութեանց հետ խառն քանի մը արհամար-
հանաց ձայներ ալ լսուեցան , այնչափ սաստկացան
ծափահարութիւններն , որ խոռվարարներն ստի-
պուեցան լսելու : Անկարծելի պատահարք թատրեր-
գութեան մէջ հանդիսականք չորս անգամ կրկնել
տուին հետեւալերգն որ կ'երգեն ծառայ մը և աղա-
խին մը , և որ ասանկ կը սկսի .

Ո Ը Ն է

“ Ի տեառն խմոյ սէր գորովիմ :

1. ի Զ է Դ

Ո՛հ , առ տիկնս եմ կաթողին , , :

և երբոր ան տողն եկաւ որ կ'ըսէ .

“ Զերջանկութիւն պաշտեմք նոցին , , և այլն ,

հանդիսականաց մէծ մասը պոռացին . « Այո՛ , այո՛ :

Այս եղաւ սիրոյ և գթութեան վերջին նշանն որ թագաւորական ընտանիքն ընդունեցաւ Գաղղիոյ ժողովրդէն :

Արքունական իշխանն ան ատեն եօթը տարուան էր . ըստ հին սովորութեան Գաղղիոյ թագաւորական ընտանեաց , այդ հասակին Գաղղիոյ զաւակներուն խնամակալ մը կը դրուէր : Որովհետեւ թագաւորութեան ժառանգին դաստիարակութեան վրայ օրէնք հանած չէր Օրէնսդիր ժողովը , խռովարար երեսփոխանները այլ և այլ անուններու ցանկ մը շինեցին ու կ'ուզէին որ թագաւորն անոնց մէջն մէկը ընտրէ իր օրդւոյն խնամակալ : Այս ցանկն , որուն առջի անուններն էին Ալեյէս , Գոնտորսէ և Բէդիոն , առջի վայրկենէն արհամարհուեցաւ , որովհետեւ անծանօթ ու ողորմելի մարդկանց անուններ ալ կային մէջը : Թէպէտ ժողովուրդն ու լրագիրները կը պահանջէին որ Օրէնսդիր ժողովը հօրը իրաւունքն յափշտակած՝ մէկէն խնամակալ մը որոշ որդւոյն , սակայն իննսունուերկու հոգի միայն Օրէնսդիր ժողովը մէջն ասոր կողմը բռնեցին . մէկալ ամէնքը խնտացին վրանին , ու խնդիրն ուրիշ օրուան թողուեցաւ : Լուդովիկոս ԺԶ այս առթէն համարձակելով կնքապահ պաշտօնէին Տիւրանդոնի ձեռքով ապրիլի 18ին ծանոյց որ ինքը կ'ընտրէ զՊ . Ֆլէօրիէօ , որ ժամանակաւ ծովային զինուորութեան պաշտօնեայ եղած էր : Այս անկարծելի ծանուցմունքը շփոթեց հակառակորդները . բայց Ֆլէօրիէօ չմտաւ իր պաշտօնը , և թագաւորն ու թագուհին առջինին պէս շարունակեցին իրենց զաւկին դաստիարակութեանը վրայ խնամք տանելու : Վերջէն պիտի տեսնենք թէ զով պիտի գնէին խռովարարք բուն խնամակալ լուդովիկոս ԺԶի թագաւորութեան ժառանգին :

Ժողովրդեան մէջ ուրիշ ճայն չէր քալէր , բայց եթէ կառավարութեան վրայ տեսակ տեսակ զրպարտութիւններ , թագուհւոյն վրայ անխոհեմ՝ զործքեր պատմել , թագաւորը մատնիչ հրատարակել , և թէ

ստէպ թղթատարներ կը խրկէ Գոսլէնց ու Վիեննա :
Կ'ըսէին ալ թէ ամէն հնարք կը մտածէ փախչելու :
Այս ամբաստանութիւններուն հետևանքն ան էր՝ որ
թագաւորն օր օրուան վրայ նոր նոր զիջողութիւննե-
րու կը ստիպուէր : Առաջ հաւատարիմ պաշտօնեա-
ներ ունէր . ետքէն պահանջող պաշտօնեայք յաջոր-
դեցին , իսկ անոնց ալ ետևէն աղմկիչ պաշտօնեայք :
Թագաւորին սահմանադրական պահապան զօրքն , որ
մարտի 16ին սահմանուեր էր , մայիսի 30ին ցրուել
տրուեցաւ , և Պրիսագ դուքսն , որ անոր հրամա-
նատարն էր , իբրև դաւաճան 0ոլէանի մեծ ատե-
նին առջև դատաստանի հանուեցաւ :

Աս ամէն բաներուն վրայ երբոր արտաքին պա-
տերազմներու ձայնն ալ զգալի կերպով զօրացաւ ,
Լուգովիկոս ԺԶ բռնադատուեցաւ առաջարկելու
Օրէնսդիր ժողովքին որ պատերազմ բանան Պոհե-
միոյ և Ունգարիոյ թագաւորին . ժողովքն ուրախու-
թեան սարսափելի աղաղակներով հաւանութիւն
տուաւ . որովհետև ամէն տեսակ կարծիքի մարդիկ
յոյս ունէին անկէց յաջողութեան . թագաւորական-
ները կը յուսային թէ ան առթով կրնայ այնպիսի
զօրավար մը դուրս ելլալ , որ զսպէ խռովարաներն
ու թագաւորութիւնը խալըսէ . սահմանադրական-
ները կը կարծէին որ ան զօրավարը Լաֆայէթ կըր-
նայ ըլլալ , որ իրենց կողմնակցութիւնը զօրացընէ
և խռովութեան ու թագաւորութեան վրայ տիրել
տայ . իսկ լեռնականները ¹ մտքերնին դրած էին որ
պատերազմին միջոցաւն ոգիք գրգռուելով , թագա-
ւորականները , սահմանադրականներն ու թագա-
ւորութիւնը կը վերցընեն մէջտեղէն , և թէ իշխա-
նութիւնը ամենէն զօրաւոր ու ամենէն յանդուդն
մարդկանց ձեռքը կը մնայ :

Վարանի ճամբորդութեան տարեդարձին օրը՝ էր
նաև տարեգարձ երրորդ դասուն երեսփոխանաց
երդմանն 'ի Վերսայլ , որ կը զուրցուէր Վերսայլի

զնդի խաղը : Խոռովաշերք այս կրկին դիմուածոց յիշատակներուն օրը յարմար սեպեցին ժողովուրդն ոտք հանելու և պատժելու գթագաւորը կղերին և պանդխտելոց վրայ հանուած հրովարտակներուն հաւանութիւն առւած չըլլալուն համար : Յունիսի 20ին, առաւտոտուրնէ սկսեալ խումբ խումբ բազմութիւններ ասդին անդին ժողվուեցան . սկրդքան Աէնդ-Անդուէն և Աէն-Մարսոյ արուարձաններուն սրիկաներն էին միայն, բայց ճամբան շատ աճեցան ցնցոտիք հագած և հրացանով ու նիզակով զինուած մարդիկներով . արք, կանայք ու տղաք մէկտեղ առած՝ երեսուն հազարի կը հասնէին, և Աանդէու անունով գարեջրոյ վաճառականին առաջնորդութեամբն, որ շփոթութիւններուն ծագման առջի օրերէն 'ի վեր իր թաղին ռամկին վրայ արտաքոյ կարդի իշխանութիւն մը ստացած էր, իրեք խումբ բաժնուած սկսան առաջ գալ, և չորս ժամու միջոց Սկենդ-Օնօրէ ժողոցէն անցան, ու անկէց Օրէնսդիր ժողովքին սրահն յարձակեցան, և ուղեցին կարդալ այն աղերսագիրն որ Դիւլեզրի պիտի տանէին հրովարտակներուն հաստատութիւնը խնդրելու համար :

Հասարակութեան իրեք պաշտօնակալք եկան իմացընելու թագաւորին որ Օրէնսդիր ժողովքը նեղուած էր խոնեալ բազմութենէն, և թէ անանկ լեցուած էին անցքերը՝ որ վախ կար որ դռները խորտակեն . թագաւորն ասոնց խնդիրքին զիջաւ ու հրաման տուաւ որ կարենայ բազմութիւնը ֆեոյիսն գարքին վրայէն անցնիլ ու Մանեծ դռնէն գուրս ելել : Եղիսաբեթ տիկիննն, որ այս տխուր գէպերուն ներկայ էր, ասանկ կը ստորագրէր քիչ օր վերջը՝ յուլիսի 3ին գրած մէկ նամակովը . « Քիչ ատենէն պարտիզին մէկալ գուներն ալ բացուեցաւ, թէպէտ մասնաւոր արգիլուած էր . և մէկէն ծայրէ 'ի ծայր պարտէզը ծածկուեցաւ մարդկամբ : Ժամը իրերին նիզակաւոր ամբոխն ուղեց կոտրել մեծ գաւթին դուռը . հասարակութեան երկու պաշտօնակալք

փութացին բացին զայն։ Ազգային պահապանք, որ առաջուրնէ ՚ի վերչէին կրցած բարեկարգութիւն պահել տալ, չկրցան զանոնք խափանել ու թող տուին որ գաւթին մէջէն անցնին։ Տեսչութիւնն հրաման տուեր էր որ բռնութիւնը բռնութեամբ վանեն, բայց հասարակութեան զլիաւորները բանի տեղ չդրին անոր պատուէրը։ Այս միջոցին մենք թագաւորին սենեկին պատուհանը ժողվուած էինք. և անքիչ անձինքն ալ որ իր սենեկապան ծառային խուցն էին, քովերնիս եկան։ Դաները գոցելտուինք. բայց քիչ վերջը՝ դրսէն զարնուելու ձայն լսեցինք. եւ կողը՝ Ազգօք անունով զինուորականն էր քանի մը զինուոր առած հետը, և խնդրեց թագաւորէն որ ինքը մինակ դուրս երևնայ։ Ան ատեն թագաւորն իր առջի նախասենեակը զնաց, ուր եկաւ նաև առ Երվիլեի զինուորականն իրեք չորս զինուորով։ Այն միջոցին որ թագաւորն իր նախասենեակը կերթար, թագուհեոյն մտերիմները բռնագատութեամբ իր որդւոյն խուցը ատրին զինքը։ Խսկ զիս բարեբաղդութեամբ թագաւորին քովէն բաժնող չեղաւ։ Հազիւ թէ թագուհին խուցէն դուրս ելեր էր, նիզակաւորք կոտրեցին դուռը։ Թագաւորն ան ատենք պատուհանին մէջ ելաւ, և Ապեկի մարածախան, առ Երվիլեի և Ազգօք և քանի մը զինուոր չորս կողմն առին։ Ես կողմնակի կեցայ, և չորս կողմն պաշտօնեայք և ազգային պահապաններ կային։ Կայծակի պէս արագ ներս մտան նիզակաւորք, և թագաւորը կը փնտուէին, մանաւանդ մէկն որ կրակ կը ցատքեցընէր բերնէն։ Ան ատեն զինուորն ներուն մէկը զէնքը վրան շակեց ու ըսաւ. « Անզգամ, չես գիտեր որ թագաւորդ է »։ Նիզակաւորք ետևէ ետև ներս լեցուեցան, ու կը խնդրէին հրովարտակներուն հաստատութիւն և պաշտօնէից փոփոխութիւն։ Զորս ժամ միակերպ նոյն բանը խընդրեցին աղաղակաւ։ Քիչ վերջը Օրէնսդիր ժողովը քին անդամներէն ոմանք հասան, և Պ. Վ. եռնիոյ ու Պ. Իզնար հասկըցուցին ժողովրդեան որ անիրա-

ւութիւն էր այս կերպով թագաւորէն հաստատութիւն ուղելը, և կը ստիպէին որ գուրս ելլեն. բայց չխօսածի պէս եղան, որովհետեւ կրկայն ատեն չէին կրնար խառնածայն աղմուկէն բերան բանալ. և հաղիւ թէ կը սկսէին բառ մը բաել գոռում դոչումները նորէն կը բարձրանային: Վ երջապէս Բէդիոն և հասարակութեան գլխաւորներէն ումանք հանան. Բէդիոն խօսեցաւ ժողովրդեան, և յետ գովելու անոնց հանդարտ ու կարգով գալուստը, յորդորեց որ նոյն հանդարտութեամբ ետ քաշուին, որպէս զի չըսուի թէ քաղաքական հանդիսի օրով անզգամութիւնները ըրեր են: Ժողովուրդը մտիկ ըրաւ և սկսաւ պարպուիլ: Մոռցայ պատմելու քեզի որ ժողովրդեան ներս մտնելէն քիչ վերջը, կրնատիկ զինուորներ ալ ճզրեցին ժողովուրդը ներս մտան ու թագաւորն ամբոխէն բաժնեցին: Գանք հիմա թագուհւոյն, զորն որ թողուցի որ բռնութեամբ եղբօրորդւոյս քովտանին: Ամենայն ջանք ըրաւ որ կարենայ թագաւորին քով երթաւ. բայց քովի եղած մարդիկները թողչտուին: Վ այրիեան մը վերջը դռները խորտակելուն ձայնը լսուեցաւ. բայց բարեբաղաբար ժողովուրդը չկրցաւ գտնել ծածուկ դռները, և խաբուելով եղբօրորդւոյս ծառաներուն մէկուն խօսքէն՝ որ ըսաւ թէ թագուհին Օրէնսդիր ժողովքը գացեր էր, սենեակներուն մէջ ցրուեցան: Աս միշոցիս՝ կրնատիկները խորհրդոյ սենեակը մտան, ու թագուհին և տղաքը խորհուրդի ստոլին ետեւ կեցընել տուին, և իրենք ուրիշ հաւատարիմ անձանց հետ չորս կողմերնին պատեցին. և ժողովուրդը թագուհւոյն առջևէն անցաւ: Կնկան մէկը կարմիր գլխարկ մը դրաւ իրեն գլուխը, ինչպէս նաև եղբօրորդւոյս: Խակ թագաւորին զլուխը գրեթէ առջի վայրկենէն գրեր էին: Աանդէռ եկաւ թագուհւոյն խօսելու, և ըսաւ թէ կը խարէին զինքը որոնք որ կ'ըսէին թէ ժողովուրդը զինքը չսիրեր. թէ ընդ հակառակն ինքը սիրելի էր. և ապահովուց զինքը որ ամենելին չվախնայ: Թագուհին ան ատեն պատաս-

խանեց . « Մարդ ամենեին չվախնար երբոր ա-
ղէկ մարդկանց մէջ է » : Աս ըսաւ ու ձեռքն երկըն-
ցուց քովն եղող զինուորաց , որոնք իրարու ձեռքէն
յափշտակելով եռանդեամբ պաղին դան . շատ սըր-
տաշարժ տեսարան էր ասիկայ :

» Եկող երեսփոխաններն իրենց կողմէն եկած
էին . բայց ետքը մասնաւոր նուիրակութիւն մը ե-
կաւ և ստիպեց զթագաւորն որ խուցը երթայ : ..
Երբոր թագաւորն իր խուցը մտաւ , այն ի՞նչպէս
սիրտ կը շարժէր թագուհոյն ու իրեն զաւկըներուն
անոր վիզը պլուիլը . հոն եղած նուիրակները կու-
լային : . . . Ժամը տասնին պալատը պարագուեր էր ,
և ամէն մարդ իր խուցը քաշուեցաւ » :

Պարդ ու թատրերգական գեղեցկութեան օրինակ
մըն է աս գրութիւնը . բայց քանի մը մանրամասն
պարագաներ կը պակսին՝ զանիկայ ամբողջացընելու
համար , որոնցմէ ոմանք կը լուէ Եղիսաբեթ տիկինն
աննման համեստութեամբ մը , որովհետեւ իրեն պա-
տիւ կը ըերեն . ոմանք ալ չէր կրնար տեսնալ , ո-
րովհետեւ բազմաթիւ գրուազներ ունէր նոյն օրուան
հանդէսը , և արքունական ընտանեաց իւրաքան-
չիւր անձը՝ պատերազմին ան կտորը միայն կը տես-
նէր , որուն մէջ որ ինքն ինկած էր : Այն միջոցին
որ բազմութիւնն Եղիսաբեթ տիկինը թագաւորէն
բաժներ ու մէկ կողմ՝ մը հրեր էր , քանի մը նիզա-
կաւոր անձինք Մարիամ՝ Անդուանէթ կարծելով
զինքը , « Ահաւասիկ Աւտորիացին , գոչեցին . Աւ-
տորիացւոյն զլուխը մեզի պէտք է » : Ու երբոր զէն-
քերնին կը պատրաստէին , « Ի՞նչ կ'ընէք , աղաղա-
կեց տը Մէն-Բարտու , Եղիսաբեթ տիկինոջ պատուոյ
ասպետը . ինքը չէ : — Ինչո՞ւ համար կը յայտնես ,
ըսաւ անոր Եղիսաբեթ տիկինը . իրենց սխալմուն-
քովը կրնայ թագուհին խալըսիլ » : Առ անկարծելի
խօսքը պատկառեցուց զամէնքը : Ան ատեն խոռ-
վարարք պատրաստուեցան աղերսնին կարդալու .
իսկ թագաւորն անխոռվ ձայնով մը ըսաւ անոնց .
« Հիմա ոչ առաջարկելու միջոց է , և ոչ ալ չնորհք

Ընելու : Աս խօսքին Գլէման անունով քսանուեր-
կու տարեկան երիտասարդ մը , որ քաղցր և ախոր-
ժելի կերպարանք մը ունէր , պոռաց թէ Սպաննելու
է բոլոր թագաւորական ընտանիքը : Ուրիշ պատա-
նի մըն ալ նոյն բանը կրկնեց . իսկ երրորդ մը , ո-
րուն կերպարանքը վախ կը ձգէր , հաստ թղթէ շի-
նած զլամարկ մը դրած էր զլումը՝ վրան Մահ գը-
րուած , և թէպէտ բերնէն սպառնալիք մը չհանեց ,
բայց կապուտակ դէմքով ու կասկարմիր կտրած ա-
չուըներով Լուդովիկոսի վրայ կը նայէր , և ահաւոր
ցնցմամբ մարմինը կը գողար : Զօրրորդ մը , որ Լը-
ժանտրը մօավաճառին սիրելի էր , թագաւորին գը-
լուկսը կարմիր զլամարկ մը դրաւ : Հինգերորդ մը
բազմութիւնը ճղքել անցնիլ կը ջանար , և տիգաւոր
գաւաղան մը շարժելով օգուն մէջ , կ'աղաղակէր .
« Ո՞ւր է՝ որ սպաննեմ զինքը » : Աղջային պահա-
պաններէն մէկը՝ Գանու անուամբ՝ բռնեց անզգամն ,
ու Լուդովիկոսի առջև տանելով չոքեցուց ու բռնի
պոռալ տուաւ . Կեցցէ Արքայ : Վեցերորդ մը ձեռքը
շիշ մը ու գաւաթ մը բռնած , հրամցուց Լուդովիկո-
սի ու հարցուց որ կ'ուզէ արդեօք աղզին կենդանու-
թեանը խմել : « Ինչուան հիմա ըրածներէս ազգը
պէտք է գիտնայ , պատասխանեց թագաւորը , որ
ես զինքը կը սիրեմ . սրտանց կը խմեմ իր կենդա-
նութեանը » : Եւ առանց քովիններուն կասկածա-
նացը մտիկ դնելու , առաւ խմել :

Ինչ որ մահագուշակ անցքեր կ'անցնէին ներսը ,
նոյնը նաև դուրսը կը հանդիպէր : Ան անձինքներն
որ չէին կրցած արագատին մէջ սղմիւ , բորբոքեալ կաթ-
սայի մը պէս կ'եռային գաւթին ու պարտիզին մէջ ,
և արիւնարբու աղաղակներ մերթ ընդ մերթ կը լը-
սուէին . « Ե՞րբ պիտի խրկէք մեղի , կ'ըսէին , թա-
գաւորին ու թագուհւոյն զլուխները » :

Թագուհին , որ թէպէտ պալատին հեռագոյն սե-
նեակներն ապահովցուցեր էր իր զաւակները , բայց
կը լսէր բոլոր աս աղաղակները , ալ չկրցաւ դիմա-
նալ և ուզեց ինքն ալ վտանգին մէջ դնել ինքզինքը :

Փուճ տեղն իրեն քովը եղողները , որոնք մեծամեծ տուներէ անձինք և տիկնայք էին , յիշեցացին իրեն որ թէ և ամուսին , այլ նաև մայր էր . փուճ տեղը լալով կ'աղաչէին կը պաղատէին իրմէ որ խոհեմ ճամբան բռնէ , ու ինքինքը աւելորդ տեղը վտան գի մէջ չնետէ , որովհետև թագաւորին օգուտ չընելէն զատ՝ կրնար աւելի վտանդաւոր ընել անոր վիճակը : « Պարագս է հոն երթալ , աղաղակեց Մարիամ Անդուանէթ , ոչ որ կրնայ խափանել զիս » : Ըստ ու դէպ ՚ի թագաւորին սենեակը վաղեց . բայց լսելով որ շլոթութիւնը կը կրկնապատկէր , նորէն գարձաւ առջի խուցը , և աղաղակելով թէ « Տղաս խալըսեցէք » , մէկէն նորէն գնաց . բայց Լամպալ և Դարանդի իշխանուհիները ետեէն գացին : Հիւ սպասաւորն առաւ արքայազուն տղան ու աճապարելով քրոջը սենեակը տարաւ . հոն հազիւ կը հասնէր աղմուկներուն ձայնը , բայց խեղճ տղան այլայլով հասկրցաւ որ ընտանիքին վտանգի մէջ էր , և հեծեծալով հարցուց թէ ի՞նչ կ'ընեն հայրն ու մայրը : Ոչ որ կրցաւ պատախանելու ապահովցընելզինքը : Մէյ մ'ալ Դարանդի իշխանուհին եկաւ և խմացուց որ թագուհին գռները գոց գտնալով չէր կրցած թագաւորին քով երթալ , և իր որդւոյն սենեակը քաշուեր է : Աս խոսքին վրայ Հիւ հոն տարաւ զտրզան . և հազիւ թէ թագուհին կը գրկէր զանիկայ , մօտ խուցի մը գռները խորտակելու թնդիւններ լըսուեցան : Մէկէն Հիւ վաղեց ու ծածուկ դուռ մը բացաւ , որ հոնտեղէն թագաւորին պառկելու խուցը կը հանէր . և թագուհին իր զաւակովն ու քովն եղած բոլոր անձինքները հոն մտան : Խուզվարք ինչուան հոն հասան , և անմիջապէս գրան մօտ տախտակի մեծ կտոր մը կացինով վար առին . հանդերձ այսու դուռը չկրցան գտնել , և ասանկով թագուհին ու թագաւորութեան ժառանգը մարդկեղէն գաղաններուն ժանիքներէն աղատեցան նոյն ատենը : Երկայն ժամանակ կեցան այն սենեակը , առանց թագաւորին վրայ ծանօթութիւն մը ունենա-

լու : Յիշելը-Սէն-Թումա անուամբ դինուորաց գունդն,
որուն կը հրամայէր Պօսգարի տը Վիլբէն, և որուն
հաւատարմութիւնը ոչ ոք կրցեր էր խախտել, վա-
զեց թագաւորական ընտանեաց պաշտպանութեա-
նը, գրաւեց խորհրդոյ սենեակն, ու վերջապէս
մոլեգնելոց ամբոխին առջեն առաւ : Ան ատեն ժո-
ղովուրդը ուղեց թագուհին տեսնալ . Մարիամ Ան-
գուանէթ խուցին ծայրն երեցաւ, քանի մը զինուոր
հետը, որոնք խորհրդոյ ստոլը թաւալելով բազ-
մութեան գէմ վահան ըրին : Անդէո, որ մինչեւ
ան ատեն վարը գաւիթներուն մէջ կեցած էր, վեր
եւաւ խելացնոր մարդկանց խմբի մը հետ : Պալատին
ներքին պատերը թնդացին կեցե՛ Անդէո . կեցե՛
արուարձանն Անդ-Անդունք . կեցցեն արիկայք՝ ¹ գո-
չիւններով : Գարեջուր ծախողը մտաւ այն սենեակն
ուր էր թագուհին զաւակներովը, և իրեն հետ բազ-
մութիւնն ալ : Մարիամ Անդուանէթ ոտքի վրայ էր,
և ազջրկանը ձեռքէն բռնած էր, որ ան միջոցին
տասնըշորս տարուան կար : Արքունական իշխանը
թագուհոյն առջեւ ստոլին վրայ նստած էր . ոչ
այնչափ վախցած քան թէ զարմացած էր տղան, և
մօրը աչուրներէն կ'ուզէր իմանալ թէ վախնայ չէ նէ
անհոգ ըլլայ : Բաղմութեան առջեւէն որ յաղթանա-
կաւ դուրս կ'ելլէր, գինովկնիկ մը կ'երթար մորնչե-
տով, որ ստոլին վրայ կարմիր զլիսարկ մը նետեց և ան-
լուր հայհոյանքներով կը ստիպէր որ թագուհին գը-
լուկը դնէ : Վիդդինկօֆ զինուորականն առաւ զան,
ու թագուհոյն խօսքին մտիկ ընելով մէյ մը դրաւ
անոր գլուխը բարկութենէն ձեռքը դողալով, վերջը
մէկէն վերուց ու նորէն ստոլին վրայ դրաւ : Ան ա-
տեն ուրիշ աղաղակներ բարձրացան . « Արքունա-
կան իշխանին գլուխը գրուի կարմիր զլիսարկը . ե-
ռագոյն ժապաւէններ՝ հրովարտակներուն հաստա-
տութիւն չտուողին տղուն » : Ու ժապաւէններ կը
թափէին ստոլին վրայ, և պատերն արձագանգ կու

1. Φρ. Sans-culottes.

տային թէ « Թէ որ աղդը կը սիրես, դնել տուր զաւ կիդ գլուխը կարմիր գլխարկը » : Թագուհին հանդարտ վեհութեամբ հրամայեց Հիսի որ ընէ ըսածնին, տղան չիմանալով թէ կատակ է թէ նախատինք ըրածնին, զարմացած կը ժալտէր անմեղութեամբ : Բայց քիչ ետքը ազգային պահապաններն ու խել մը պաշտօնակալը պատճառ բերելով որ այնպիսի տաք օրով բրդէ գլխարկը վիաս կրնայ ընել տղուն, Հանել տուփն զան :

Երիկ մարդիկներէն ոմանք ծափ զարկեր էին թագուհւոյն . բայց կանայք ամէնն ալ իրարմէ աւելի նախատական ու պիղծ խօսքերով կը թշնամանէին զանիկայ . Թագուհին բարկութենէն կրակ կտրած էր՝ մատածելով այնպիսի խօսքերուն տղոց մտքին վրայ ըրած տպաւորութիւնը . բարեբաղդաբար անմեղ տղաքները բան չէին հասկրնար : Աղջկան մէկը, որուն վրայ չարութեան կերպարանք չկար, « Ի՞նչ կատաղի ու ոխակալ կին է Աւատրիային », ըստ : Թագուհին զարմանալով թէ ինչպէս անխօսքն ան բերնէն կ'ելլէր, դարձաւ ըսաւ անոր . « Ինչո՞ւ համար ես զձեզ պիտի ատեմ . ըսել է որ դուք զիս կ'ատէք : Արդեօք առանց դիտնալուս նախատինք մը կամ չարիք մը ըրե՞ր եմ ձեզի : — Ինծի ըրած չես, պատասխանեց աղջիկը, հապա աղջին : — Խեղճ աղջիկ, կրկնեց քաղցրութեամբ թագուհին, քեզի անանկ ըսեր են ու դու ալ հաւատացեր ես : Ի՞նչ չահ կրնայ ըլլալ ինծի աղջին չարիք ընելէս : Դուք զիս Աւատրիայի կը կանչէք . բայց ես Գաղղիոյ թագաւորին կինն եմ. տօֆենին մայրն եմ. ամուսնոյ ու մօր մը ունեցած զգացմունքները զիս զաղցիացի ըրած են : Աւոչ երբէք աչքերս պիտի տեսնան այն երկիրն ուր ծնայ . երջանկութիւնս կամ թշուառութիւնս՝ Գաղցիոյ մէջ միայն պիտի ըլլայ : Երջանիկ էի ես՝ ան ատենն որ զիս կը սիրէիք » : Աղջկան սիրան ելաւ, և այլայլած ու լալով « Թողութիւն ըրէ, ըսաւ, ես չէի ճանչնար զքեզ . հիմա կ'իմանամ որ չարութիւն չունիս եղեր » :

Սանդէռ ալ, որ գաղանի կատաղութիւն ունէր, թագուհին տեսնելով կակղացեր էր սիրաը : Մօտեցաւ անոր, և ձեռքերն ստովին կըթընցուցած՝ ծռեց գլուխն, ու ցած ճայնով « Տիկին, բռաւ, անկարող բարեկամներ ունիք . ևս այնպիսիներ կը ճանչնամ՝ որ կրնային անոնցմէ աղէկ ծառայել ձեզի » : Վերջը մէկէն գլուխը վեր առնելով, իշխանական ձևով մը հրամայեց ժողովրդեան որ ետ քաշուին : Անցնողներուն վրայ նայողը՝ գաղանի աչք ալ ունենար նէ, անտարակոյս կը զարհուրէր . քանի մը խումբեր գրօշակներ ունէին, որոնց մէկուն վրայ գրուած էր, Հրովարտսակաց հաստատորիւն կամ մամ . մէկ ուրիշին վրայ, Դոդա, բռնաւոր, ժամանակդ հասած է : Մարդուն մէկը ձեռքը սպանութեան կիշեցին գործիքն առած կը քալցընէր, որուն ստորոտը գրուած էր . Աս և ազգին վճիռն ընդրեկ բռնաւորաց : Ուրիշմըն ալնիզակի մը ծայրը արիւնաթաթաւ սիրտ մը անցուցած էր, որուն վրայ աս խօսքերը գրուած էին . Բռնաւորիներուն և ազնուայնուականաց սիրտը :

Նոյն օրուան զիսաւոր գաւաճանները մէջտեղն երեցեր էին . միայն Բէղիոն, որ կու գար կ'երթար գաւիթներուն մէջ, վերին սենեակները գեռ չեր եւած . քայց վերջապէս երեցաւ, ու « Տէր արքայ, ըստաւ Լուգովիկոսի, հիմա լսեցի եղած դիպուածները : — Շատ կը զարմանամ, պատասխանեց թագաւորը . իրեք ժամէ աւելի է քանի որ աս վիճակն ենք » : Ան ատեն Բէղիոն պղտի աթոռի մը վրայ եւաւ ու ըստաւ . « Տէր արքայ, մի վախնար ամեննին : — Ե՞ս վախնամ, կրկնեց Լուգովիկոս . մաքուր խղճմտանք ունեցող մարդը ոչ երբէք կը դողայ » : Եւ քովի զինուորին ձեռքէն բռնելով, « Բներ սա ձեռքդ կուրծքիս վրայ դիր, ու ըսէ նայինք սա մարդուն թէ սովորականէն աւելի արագ կը նետէ արգեօք սիրտս », զուրցեց :

Սակայն ամբոխն երթալով կը փարատէր, որով Աղիսաբեթ տիկինը, կրցաւ, ինչպէս ինքը կը պատմէ, թագուհւոյն կեցած խուցը վազել, ու դրկուելով

հետն՝ ըսել. « Ամէն բան տեղն է , ամէն բան տեղն է , թագաւորը ողջ է » : Քիչ վերջը ազգային պահապանք և Օրէնսդիր ժողովքին նուիրակները ժողովքի սենեակը բերին զլուգովիկոս , որուն ողիքը կը քաղէին յոգնութենէն ու տաքէն . անկէց իր պառկելու սենեակն անցաւ , ուր դնաց արքունական ընտանիքն ալ : Թագուհին , զաւակներն ու թագաւորին քոյրը պլըուեցան գորովանօք Լուգովիկոսի վիզը , և չոն եղող պաշտօնակալք , նուիրակներն և ուրիշ ամէն անձինք արցունքով կ'ընկերէին անոնց գրկախառնութեանցը . և անոնցմէ ոմանք ուղելով միսիթարել թագաւորին սիրառ եղած դիպուածներուն վրայ , կը գովէին ցըցուցած քաջութիւնը : « Ես պարագս կատարեցին , պատասխանեց դժբաղդ արքայն , որուն գլխի թագը սուր փուշեր բուսուցեր էր ու կը խայթէր այն լաւութեան բնակարանը :

Նուիրակներէն ոմանք Արքունական Խշանին քովը գացին , և ուղելով անոր խելքն ու սորված զիտութիւնը չափել , խելմը հարցմունքներ կը հարցընէին Գաղղիոյ պատմութեանը , և աշխարհագրութեան վրայ , և կը գարմանային անոր յառաջադիմութեանն ու մտքին սրութեանը վրայ : Նոյն լայրկենին աղգային արհապանաց Որսորդ ըսուած զօրքէն պաշտօնակալ մը ներս մտաւ , որ նոյն օրը հոգւով չափ թագաւորին կենաց պահպանութեանն հսկեր էր ու վէրք ալ առեր էր : Մէկէն իր ընկերները գովեստի խօսքերով խրախուսեցին դինքը . իսկ տօֆենն հարցուց չիւի . « Ի՞նչ անուն ունի ասպահապանն օր անանկ աղէկ պաշտպանեց զհայրս . կ'ուղեմ գիտնալ այդ անունն և ոչ երեկք պիտի մոռնամ : — Զեմ գիտեր , մեծարգոյ տէր , պատասխանեց Հիւ . բայց խորհուրդ կու տամ որ դու անձամք հարցընես իրեն , անտարակոյս կ'ուրախանայ » : Տղան վաղեց պաշտօնակալին քով բայց անիկայ մեծարանաց խօսքերով հրաժարեցաւ անունն յայտնելէն : Ան ատեն Հիւ մօտեցաւ անոր ու հարցուց անունը : — « Զեմ համարձակիր ըսելու , պա-

տասխան տուաւ պաշտօնակալը , և աղաչեցի մեծարգոյ Իշխանին որ չըռնադատէ զիս , որովհետեւ դժբաղդաբար անունս նոյն է ուրիշ անդգամ մարդու մը հետ » : Եւ իրօք Տրուէ կըսուէր :

Նուիրակութիւնները կէս ժամ մէյ մը կը նորոգուէին՝ ինչուան որ ամէն բան հանդարտեցաւ . Լուգովիկոս մարդասիրութեամբ ընդունեցաւ զանոնք . և ցուցընել տուաւ անոնց խորտակած դըռներն և ուրիշ բռնութիւններն որ ամբոխին լեռնաձև կատաղութիւնը գործերէր էր , կոտրտած փականքներ , ծխնիներ վերցուած , փայտէ դրուագներ ջարդուբուրդ եղած . գետինն ալ նիզակներու երկաթներ , զէնքի կտորներ և ինչուան շանթովլեցուած թնդանօթ ձգուած կար : Ջարմանալին առ է որ խռովարք տօֆեկին ուսման սենեկին ամենեկին չէին դըպած , անտարակոյս գթութիւննին շարժելով հոնտեղ եղած գրքերէն , թղթերէն , աշխարհացոյց տախտակներէն և աշխատութեան գործիքներէն : Ժամը տասնին՝ պալատին շրջակայրը լուռեթիւնը տիրած էր . և Արքունական Իշխանն անանկ անոյշ քուն կըլլար , որ կարծես թէ ծաղկըններու մէջ կը պառկէր :

Երկրորդ օրը , որ էր 21 յունիս 1792 , խռովայոյզք կանուխ երևան ելան , և առջի օրուան պէս ջանացին ուամիկն ոտք հանել . « Այսօր հրովարտակներուն հաստատութիւն չառողին փախստեան տարեդարձն է . պէտք է քաւէ այս գործողութիւնը » : Թմբուկները կը զարնէին քաղքին մէջ , և Դիբուրիի գաւիթն սկսաւ բաղմութիւնը ժողվուկլ : Թագուհին իր որդուոյն քովի որ գնաց , դարձաւ տղան հարցուց . « Ի՞նչ , նորէն երէկուան օրը դարձանք , մայր » : Աւազ , իրաւցընէ երէկուան օրն էր . իրաւցընէ յունիսի 20ը միշտ պիտի տեէր՝ մինչև որ երթար հանգչէր 'ի յունուարի 21ը : Յունիսի 20էն ըսկըսաւ լուգովիկոս գէպ 'ի իր զոհին տեղը քալել . և երանի՛ թէ մի անդամ միայն ողջակէղ ըլլար :

Քանի մը վայրկեան վերջը , Կօսյլ-Մուշի դուքս մարածախտը թագուհւոյն քովի եկաւ : Թէպէտ թա-

գաւորն առջի իրիկուընէ բացարձակ պատուէր տը-
ւեր էր իր հաւատարիմներուն որ պալատը չերենան,
սակայն մարածախտը վատահանալով թէ չարա-
սիրտք անդամ կը մեծարեն իր ծերունի հասակը ,
թագաւորին քովէն չէր բաժնուած : « Մարածախտ,
ըստ անոր Մարիամ Անդուանէթ, թագաւորն իմա-
ցուց ինծի թէ ինչպէս կտրընութեամբ պաշտպաներ
ես զինքը . ես ալ իրեն հետ երախտագէտ եմ : — Ես
շատ քիչ բան ըրի, տիկին, ձեզի եղած անարգա-
նացն համեմատութեամբ » : Թագուէին ուղելով խօ-
սակցութեան նիւթը փոխել, « Զաւակո, ըստ Ար-
քունական իշխանին, ըսէ նայինք մարածախտին
առջեւ աս առաւօտ թագաւորին համար ըրած ա-
զօթքդ » : Տղան ծնկան վրայ եկաւ, և ձեռնամած
ու աչքերն երկինքը՝ ամենազգայուն ձայնով մը եր-
գեց մեծին Պետրոսի տաղերգութեան աս տողերը .

Լուր, երկին, մազթանաց
Զոր ձօնեմ քեզ աստէն .
Պահեա զհայըըս գըթած
Որդեկացն յապաւէն :

Մուշի մարածախտէն քիչ վերջը՝ Մալէրապ եկաւ
Դիւլերի . և նոյն օրը մէջքը թուր կապած էր : —
« Շատ ատենէ ՚ի վեր սուրդ կախած չէիր, ըսին
իրեն : — Իրաւ է, պատասխանեց մեծարելի ծե-
րունին, սովորութիւն չունէի կախելու : Բայց ով-
զէնք չառներ երբոր Թագաւորին կեսնքը վտանգի
մէջ է » : — Ետքը Արքունական իշխանին վրայ նայ-
ելով, ըստ թագուէւոյն . « Գոնէ կը յուսամ, տի-
կին, որ մեր զաւկըներն աւելի պայծառ հանդարտ
օրեր տեսնեն . մրրիկը շատ զօրաւոր ըլլալուն՝ չկըր-
նար երկայն դիմանալ » : Բայց Լուդովիկոս ալ այս
յուսով ինքինքը չէր խարէր . մանաւանդ թէ գրեց
իր խոստովանահօրը որ գայ զինքը տեսնալու, որով-
հետեւ աշխարհիս հետ բանս լմընցած է, կ'ըսէր :
Բէդիոն չուշացաւ պալատը գալու . և երբոր յան-
դրգնութեամբ կը խօսէր թագաւորին հետ, Լուդո-

լիկոս բերանը գոցեց ըսելով թէ իրեն պաշտօնը Բարիզու խաղաղութեանը վրայ հսկելն է, և թէ պաշտօնը կատարելու երթայ: Հաղիւ գնաց, Արքունական Խշանը, որ ինչուան ան ատեն Բէդիոնի խօսակցութեանն ուշադրութիւն ըրեր էր, մօրը գիրկը վաղեց ու ըսաւ. «Մայր, աս պարոնը չար մարդ է, բայց միանգամայն շատ թշուառ է, որովհետեւ չնանչնար դքեզ: Ինչու համար Բարիզու քաղաքապետ ընտրեր են զինքը »:

Յունիսի 20ին ըլլուած անարդանքներուն ու անօրէն գիտաւորութիւններուն, և թագաւորին յայտարարութեան առթովը՝ որ անոնց վրայօք կը բողոքէր Գաղղիոյ, նորէն անգամ մըն ալ ոգիք Լուդովիկոսի սիրովը վառուեցան, և վայրկեան մը թագաւորն իր թշնամիներուն յաղթեց: Քանի մը օր մերը Բարիզու գաւառին վարիչ ատեանը, որ յունիսի 20ին շփոթութիւններուն վրայ հարցփորձ ընել կու տար, առ ժամանակ մի պաշտօնէն կախեց քաղաքապետն ու հասարակութեան ընդհանուր գործակալը: Իսկ Բէդիոն աս պատճառաւ աւելի սիրելի եղաւ ռամկին, և Ճագոսկններուն ընկերութեանն ու նոյն իսկ Օրէնսդիր ժողովքին սիրտը շահեցաւ:

Յունիսի 28ին Լաֆայէթ զօրավարն Օրէնսդիր ժողովքը գնաց իր բանակին բերնէն գանգատ ընելու, որ ամէն բարի քաղաքացեաց պէս, կ'ըսէր, զայրացեր էր Դիւլերիի մէջ եղած բռնութիւններուն համար: Աղաչեց ժողովքին որ այս բռնութեանց գրգռիչներն ու հեղինակները պատժուին իբրև ազգին վեասապարտ. և թէ ջնջուի այն կողմնակցութիւնն որ աղքային թագաւորութիւնը կ'ուզէր հիմնայատակ վերցընել, կը բռնանար քաղաքացեաց վրայ, և յայտնի կ'իմացընէր թէ ինչ վայրագ ու անօրէն գիտաւորութիւններ ունի:

Թէ որ Լաֆայէթ նոյն ատենը բռնագատելու ըլլար զժողովքն որ որոշմունք ընէ այն խնդրոյն վրայ, թերեւս յաջող վճիռ մը կ'ելլար. բայց անանկ զօրա-

որ ու կտրուկ քայլ մը ընելու մարդ չէր, և չէր մը տածէր որ թումբեր դնելու է մարդկային ընկերութեան՝ ինչպէս ովկիանոսի :

b

10 Օգոստոսի:

Յունիսի 20էն մինչեւ օգոստոսի 10ը խաղաղութեամբ անցան օրերը . անանկ խաղաղութեամբ մը, որ առջինէն աւելի աղէտափ դիպուածներ կ'երկնէր : Գաղղիա հիւանդացեր էր, և ո և իցէ դեղչը կը կրնար բժշկել զինքը . և երբոր խռովութեան ջերմը վրան կու գար, ոչ միայն ինքզինքը, այլ և զբուրը Եւրոպա կը դողացընէր : Խսկ Գաղղիոյ թագաւորութիւնը կը հիւծէր կը մաշէր, ու հոգեւարքի վիճակ հասեր էր. ալ գագաղը կրնար պատրաստուիլ : Աղուոր զուրցեց Մոնդանելը . « Թագաւորութիւնը դժուարաւ կը խոնարհի գագաթէն ինչուան մէջտեղը, իսկ մէջտեղէն դէպ'ի ստորոտը գահավիժաբար կը զլորի » :

Տօֆենը խռովութեան ձմեռուանը մէջ անուշահոտ վարդ մըն էր, արմատը ձեամբ ծածկուած . բայց ինչպէս կրնար ան սառնասառոյց ցրտին դիմանալ . կամ պէտք էր որ ինքն ալ իր գեղեցկութիւնը թափէր, կամ բոլոր իր շրջակայքը գարնանային զգեստ պէտք էր հագնէին՝ որ ինքն ալ կարենար ապրիլ : Շատ ախորժելի է մեղի այսպիսի քաղցը կեանքի մը ո և իցէ մանրամասն պարագաները պատմել, ինչպէս առաջ ալ ըսինք . որովհետեւ ապագայ չունենալուն՝ տղուն հոգին բոլոր իր նշոյլը կենաց առջիմասին վրայ ցոլացուց :

1792 տարւոյն յուլիսի առջի օրերը, Դիւլերի մէջ թագաւորական ընտանեաց և առանձինն թագուհոյն դէմ գրուած նախատական տետրակ մը կը կարդացուէր: — «Կ'ուզէի զիտնալ թէ որոնք են զիս ատողներն, ըսաւ թագուհին, որպէս զի փորձէի տեսնայի թէ կրնամ՝ զիրենք պատժել բարեգործութիւն ընելով»: Տղան, որ ինչուան ան ատեն ուշադրութիւն չէր ըրած, զլուխը վեր առաւ, վազեց մօրը զիրկը, և արտասուալից աչքերով ու սրտաճմիկ ձայնով «Ապահով եղիր, մայր իմ, ըսաւ, որ ամէնքը կը սիրեն զենդ»:

Վիլնէօվ-Արիֆա մարգիզը Դիւլերի եկեր էր արքունական ընտանեաց հրաժարական ողջոյն տալու, և տեսաւ որ Արքունական Խխանը նապաստակի մը հետ կը զուարճանար, որն որ թմբուկ կը զարնէր: «Հազիւ պլտի զուարճութիւն մը տուին տղուս, ցած ձայնով ըսաւ թագուհին մարգիզին. խեղճ տըղան ո՞րշափ ատենէ ՚ի վեր փակուած է»: Տօֆենը ժագուելով մօտեցաւ Վիլնէօվի, ու կամացուկ մը ըսաւ անոր. «Գիտեմ որ զու զմեզ կը սիրես». Ետքը նապաստակը ցուցընելով, «Թագաւորին համար թմբուկ կը զարնէ, ըսաւ, զիտես. նապաստակս թագաւորական է. բայց խնդրեմ ձայն մի հաներ, չէ նէ կ'առնեն կը սպաննեն»:

Դաշնակցութեան տարեդարձը կը մօտենար: Բէ դիոն ան առթուվ իր առջի աստիճանն ու համարմունքը բարձրացաւ. և Մարտէյլի ու Յինիսդէրի դաշնակիցքն ալ ձայներնին բարիզու ռամկին գովասանաց աղաղակներուն հետ միացընելով՝ մինչեւ ամպերն հասուցին անոր անունը: Արեսի հրապարակին հանդիսէն դառնալու ատենը, արքունական ընտանիքը աս աղաղակները կը լաէր. Վար առևորի բազարը, կեցցէ թէղիոն. և անանկ զօրաւոր էր այս գոչիւններուն ձայնն, որ ուրիշ կեցցէները լսել չէր տար: Պլտի կարոլոսը չկրցաւ բռնել բարկութիւնն ու յանկարծ պուաց. «Աւքեմն թագաւորը հիմա բէ դիոնն է»: Եւ տեսնելովոր ծնողը սիրալիր և տխուր

աչքով կը նայէին իր վրայ, գնաց հօրը ձեռքը պազաւ ու ըստաւ. « Զէ, հայրս, դու ես միշտ թագաւորը, որովհետեւ արդար ու գթած դու միայն ես » :

Պղտի իշխանը նոյն օրը աղջային պահապանաց նշանազգեստն հագած էր. որովհետեւ մայրն ուղեր էր իր անոնց վրայ ունեցած սէրը ցուցընել կերպով մը : Աս բանս շատերուն աչքը զարկաւ, և երբոր Բէդիոնի յայտնի կողմնակիցներէն ոմանք իմացուցին իրեն զան, « Պէտք է որ, պատասխանեց ժողովրդական քաղաքապետը, մեր գոյներն հագնելու վարժի » : Թէ որ Բէդիոն ինչուան ան ատեն թագաւորական իշխանութեան կործանումը փափաքած ալ չըլլար, բայց ան օրէն՝ի վեր իբրև թէ հասարակաց օդտին համար՝ ցանկացաւ անոր քանդման աւերակները տեսնել, որպէս զի անոնցմով իր անձնական իշխանութեան չէնքը շինէ : Նոյն օրուանը ըրած յաղթանակն անանկ իր փառասիրութիւնը տաքցուցեր ու խելքը դարձուցեր էր, որ միտքը դրաւթէ Գաղղիոյ կառավարութիւնն իր ձեռքը անցնելու վրայ է : Բայց չէր գիտէր թէ նոյն իսկ իր այս ուամկին սիրելի ըլլալը նշան էր թէ մեծ մարդ մը չէր . որովհետեւ իրեն նմանին միայն յարգ կու տայ ուամկը . և աղէկ կ'ըսէ եւրոպացի հեղինակ մը թէ « Զեմ գիտեր ինչուան հիմա ուամկին կուռք եղող մարդ մը, որ իրացընէ մեծ մարդ եղած ըլլայ » : Խառնիճաղանճը Բէդիոն բագաւոր անունը կու տար Բէդիոնի, քանի որ անիկայ իր անկարգութիւններուն աչք կը դոցէր : Բէդիոն ալ անով խրախուսուած՝ յայտնի միտքը դրած էր որ զլուգովիկոս ՃԶ աթոռէն վար ձգէ, ու տղուն թագաւորի անունը տալով խնամակալութեան խորհուրդ մը զնէ, որուն բացարձակ գլուխն ինքն ըլլայ : Մարսիլեացի և պլրգոն դաշնակցաց բնակութիւնն՝ի Բարիզ ուամկին միտքն ու սիրտը բոլորովին աւրեց . և քաղաքային ժողովակներուն մէջ սկսան անձունի և անիշխանական առաջարկութիւններ ըլլուիլ : Բէդիոն չտեսնալու կը զարնէր աս բաները, և ամենակին զսպելու

փոյթ չեր ընէր . մանաւանդ թէ պատրաստ էր որ ե-
թէ յաղթութիւնն անոնց կողմն անցնի , գլուխ կենայ
ան շարժմունքներուն : Գրեթէ ամէն կարգի կող-
մնակցութիւնները կը միաբանէին իրարու հետ՝ որ
պետութիւնը խանգարեն , օրինաւոր իշխանութիւ-
նը ջնջեն , մեծ պաշտօններն յափշտակեն ու հա-
րուստներուն ստացուածքը գրաւեն . բայց ինչ որ
կ'երեար՝ պիտի չկարենային համաձայնիլ ինչ տե-
սակ կառավարութիւն ընտրելու վրայ : Բայց թա-
գաւորական կառավարութիւնն այնչափ զգուելի ե-
զած ու կործանած էր , որ գժուարին բան էր անոր
շուքն ալ պահելով իէդիոնի ձեռքը իշխանութիւն
տալը :

Կային շատ մարդիկ ալ ըստ բաւականին արդա-
րասէր , որոնք սկզբան եռանդեամբ մը խոռվու-
թեան ասպարիզին մէջ առաջ վագեր էին , բայց վեր-
ջէն մտածելով կէս կամքով մը կը յօժարէին դառ-
նալու և թագաւորին թիկունք ըլլալու . թագաւորին
իշխանութեանը գէմ ելած էին ասոնք , բայց չէին
ուզէր թշուառ տեսնել թագաւորը . և չէին հաւտար
թէ թագաւորն , որ պալատին մէջ բանտարգելոյ
պէս հազար աչք պահապան ունէր իրեն , հայրե-
նեաց թշնամիներուն գաւակից է : Կը ցանկային որ
խոռվութեան կառքին անիւները կապեն , բայց փոր-
ձով տեսան որ դիւրին է ժողովրդեան մը կապերն
արձոկելը , բայց անկէ վերջը գժուարին է սանձելը :
Աշմանագիր ժողովքին ցրուելէն վերջը , Պառնակ
ժեօյեանի ժողովակին մէջ միայն կրնար ատենաբա-
նել , որ սահմանագրական կուսակցութեան մնա-
ցորդ կողմնակիցներովը ձեւացած էր . ուստի թէ պէտ
բարիզ կը կենար ու թագաւորին հետ ծածուկ կը
տեսնուէր , բայց օգուտ մը չունէր թագաւորութեան ,
որովհետեւ իր իշխանութեան ժամանակն ալ անցեր
էր : Ուրիշ մարդիկ ալ , որոնք փառասիրութեան հա-
մար միայն խոռվարար էին , պատրաստ էին թագաւո-
րին հետ խօսք յարմարցընելու , բայց առանց շահու
չէին ուզէր իրենց երկբայելի օգնութիւնը ծախսելու .

ասոնցմէ մէկն էր ջանդոն, որ շահախնդիր ու անբարյական մարդ մը ըլլալով, ծածուկ վերաբերութիւններ ունեցաւ արքունեաց հետ, որոնց փոխարէնն ոսկւոյ կշխոքով առաւ։ Ջանդոն զարտղիկ ժողովակին մէջ ինքզինքը ան աստիճանի ուամկավար կը ձևացընէր, որ արքունեաց հետ ունեցած յարաբերութեանցը ուշադրութիւն չէր ըլլուէր. իսկ արքունեաց առջև ալ չափաւոր և գրեթէ թագաւորական կը կեղծէր ինքզինքը, և ժողովակին մէջ խօսած ատենաբանութիւններուն իր խորամանկ վարպետութեամբը անանկ մեկնութիւններ կու տար, որ թագաւորին սիրու կը հանդարտեցընէր։ Անզգամներուն անզգամն էր, որովհետև երկու կողմանց ալ մատնիչ էր. և չէր ամընար աս ակաւոր խօսքը զուրցելու՝ թէ «Կամ կ'աղատեմ թագաւորը կամ կը սպաննեմ»։

Արքունիքը ջանդոնէ զատ ուրիշ զօրաւոր անձ մընալ շահելու ջանաց. ծածուկ առաջարկութիւններ ընել տուաւ կիւատէ ժիրոնտէնին, որ ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէր։ Բայց կիւատէի աչքն ուկիէն չշլանալով, ամէն բան մերժեց, և միայն յանձն առաւ ծածուկ տեսութիւն մը ընելու թագաւորին ու թագուհւոյն հետ։ Գիշեր ատեն ըրին աս խօսակցութիւնը. Կիւատէ ծանր և քաշուող կերպով վարուեցաւ, թագուհին իր ազնուական բնաւորութիւնն ու սրտին տագնապները ցուցուց, իսկ Լուդովիկոս իր ազնիւ ու վստահ սրտովը խօսեցաւ. Խօսակցութիւնն սկզբան պաղ էր. բայց երբոր թշուառութեամբ օծեալ թագաւորը նկարագրեց Պորտոյի երեսփոխանին իր վիճակին վտանգներն ու անձկութիւնները, տեսարանը փոխուեցաւ. ու սրտերն սկսան իրարու հաղորդուիլ. հասարակապետականին պինդ զգացմունքները կակլացան, և թագաւորական իշխանութիւնը ներկայացընող Լուդովիկոսին աչքէն արցունք վագեց։ Երբոր կիւատէ երթալու վրայ էր, թագուհին հարցուց թէ չէր ուղէր տօֆենը տեսնալ. և ձեռքը կանթեղ մը

տառած , տարաւ զանիկայ մօտ խուցն , որ Արքունական իշխանին սենեակն էր : — « Ի՞նչպէս խաղաղ կը քնանայ » , ըստ կիւատէ տիտուր ձայնով մը . իսկ թագուհին տղուն անկողնին վրայ ծռելով , « Խեղճ տղայ , հառաչելով զուրցեց , մինակ ինքն է աս պալատիս մէջ որ ասսանկ հանգիստ կը քնանայ » : Մարիամ Անդուանէթի աս խօսքը կիւատէի սիրտը թափանցեց . առաւ տղուն ձեռքը , և առանց արթընցընելու՝ սրտաշարժ կերպարանքով մը պատաղայն . ետքը թագուհւոյն դառնալով , « Ճիկին , ըստ , ազատութեան սիրովը մեծցուր դինքը , իր կեանքն անկէց կախուած է : — Աւագ , պատասխանեց թագուհին , մեր կեանքը շատ անորոշ վիճակի մէջ է . Աստուած միայն գիտէ թէ ինչ ապագայ պատրաստեր է մեր իւրաքանչիւրին » :

Այս վերջին համբոյրն էր որ խոռվութիւնը տուաւ անմեղութեան . և այս խօսակցութիւնն ամենեին յաջող հետեւանքով մը չպահկուեցաւ : Փուճ տեղը Գաղղիոյ թագուհին թշնամւոյ մը սիրտը շարժեր էր իր արցունքներովը և որդւոյն շնորհալից կերպարանքովը . Պորտոյի երեսփոխանը փողոցն որ ելաւ ու խոռվութեան օդը ծծեց և ժողովակներու խօսակցութեան ժանտախտին մօտեցաւ , առջինին պէս ադամանդեայ դարձաւ սիրտը , և ան շրթունքներն որ թագաւորութեան ժառանգին ձեռքը պատեր էին , քիչ վերջը անոր հօրը մահը պիտի ուզէին : Յերես օր մը յիշեց կիւատէ ան իրիկուան խօսակցութիւնն ու թագուհւոյն նշանաւոր խօսքը , երբոր տեղէ տեղ ծպտեալ փախչելէն վերջը , բռնուեցաւ հօրը քով՚ի Լիպուռնը , և Պորտոյ քաղաքին կախաղանին վրայ թողուց գլուխը ,՚ի 20 յուլիսի 1794 :

Խոռվարաց լիրք համարձակութիւնն ան աստիճան հասաւ , որ եռագոյն երկայն ժապավինով մը պարտիզին բոլոր մէկալ մասերէն գատեցին մեկոյշան դարը , որ կից էր ազգային ժողովքին գումարման սրահին , և կոչեցին զայն Երկիր ազատ , իսկ մէկալ մասերը գուղենցի երկիր , ինչպէս որ կը

ցուցընէին երկու վերտառութիւններ . և ով որ զապէեցի երկրին վրայ կոխէր , նախատինքներ կը թափէին գլուխն ու ազնուապետական կը կոչուէր : Իսկ Լուդովիկոս-կարողոսի պարտիզին մէջ շատքիչ մարդ կը տեսնուէր , որովհետեւ պէտք էր աչք տոննէին ամէն անարդանք ու թշնամանք . տնկոց տրդգունութենէն կ'իմացուէր թէ տէրերնին անոնց հետալ վերաբերութիւն ընելու և դարման տաննելու հըրաման չունէր : Եւ իրաւցընէ խեղճ տղան պատուհանէն նայելով անոնց վրայ , կը հալէր կը մաշէր . ո՛հ , ինչպէս կրնար զատուիլ անոնցմէ իր կենաց գեռաբոյս ու վառ ծաղիկը : Անկէց վերջը մէկ անգամ մ'ալ միայն թեթև սփոփանք մը ունեցաւ . արուարձաններուն մէկուն ծայրը՝ առանձին պարտիզի մը մէջ վերջին անգամ հասակակից տղու մը հետ խաղաց :

Թէգիոն դեռ իր խարէական յոյսերովը կը պարէր . թէպէտ ճամբաներուն վրայ քաղաքացիք մէկզմէկ յայտնի ապատամբութեան կը յորդորէին , թէպէտ խոռոչարար երգեր ամէն սրճանոցներու և փողոցաց մէջ կ'երգըցուէին , թէպէտ Դիվելքրիի պատուհաններուն առջև օրէ օր բազմութիւնն ու կոփւները կը սաստկանային , և քաղքին մէկ ծայրէն ինչուան մէկալծայրն անհաւատալի անառակութիւն համարձակ կը գործուէր , սակայն փառասէր քաղաքապետը միտքը դրած էր որ երբ օրը գայ իր համարմունքը պիտի հանդարտեցընէր այս յուղմունքները , և իր ծայնը՝ առասպելաց պատմած աստուծոյն պէս՝ քամիները պիտի հանդարտեցընէր և մրրիկները սանձէր : Ամէն կողմէն՝ աղերսազիրներ կու գային ազգային ժողովքին , կամ խնդրելով որ թագաւորը պաշտօնէն կախուի , կամ իյնայ աթոռէն , և կամ գատաստան ըլլուի վրան : Զարասիրաց գրգռմունքներուն դիջանելով Բարիզու ընտրողաց հատածներէն՝ քառասունևլեցը միաբան գիր մը գրեցին՝

որով կ'ուղէին որ անյասպաղ թագաւորին աթոռէն իյնալու խնդրոյն վրայ վճիռ կտրուի . և Բէղիոն յանձն առաւ ներկայացընելու ու ջատագով կենալու անոր : Օգոստոսի ծին, հասարակութեան նուրակութեանը զլուխ եղած, Օրէնսդիր ժողովքը գընաց, և Բարիղու ժողովրդեան ու հասարակութեան գլխաւորներուն բերնէն երկայն ճառ մը խօսեցաւ, որուն մէջ կ'ուղէր ցուցընել թէ իրեք տարիէ ՚ի վերինչ անօրէնութիւններ ըըեր էր թագաւորը, և այս պէս կը լմեցըներ զայն .

« Ուրեմն գործադիր իշխանութեան զլուխն է առաջին օղակը խոռովութեան առջև քաշուած զլթային : Իր անունը պատերազմի ասիթ է ընդդէմ աղգին . և նշան հակառակութեան ընդ ժողովուրդն ու ատենակալները, ընդ զինուորս և զօրավարները : Թագաւորը իր օգուտն աղջին օգտէն զատեց . մենք ալ կը զատենք : Փոխանակ հրապարակեալ կերպով ընդդիմանալու արտաքին և ներքին թշնամիններուն, իր բռնած ընթացքով յայտնի ու միակերպ դէմ կը գործէ սահմանադրութեան : Քանի որ մենք ասանկ թագաւոր մը պիտի ունենանք, աղատութիւնը չկրնար հաստատուիլ, և մենք աղատ կ'ուղենք մնալ : Ներողութեան համար՝ կը փափաքէինք որ կարենանք խնդրել ձեզմէ որ Լուգովիկոս պարզ պաշտօնէն կախուի՝ քանի որ հայրենիքը վտանգի մէջէ, բայց աս բանս սահմանադրութեան դէմ է . ուստի սահմանադրութիւնը մեզի կանոն բռնելով կ'ուղենք որ աթոռէն ձգուի : Այս մեծ քայլն ընելէն ետքը, որովհետեւ գրեթէ անտարակոյս է որ աղջնալ չմատահիր հիմակուան թագաւորական ցեղին վրայ, կ'ուղենք որ աղդային ժողովքն հաստատէ պատասխանատու պաշտօնեաներ, բայց աղդային ժողովքէն գուրս անձինք ըստ սահմանադրութեան օրինաց, և աղատ մարդիկներու բարձրածայն քըւէովն ընտրուած, որոնք առ ժամանակ մի վարեն գործադիր իշխանութիւնը մինչև որ դադզիացի ժողովուրդն, որ մեր և ձեր զլուխն է, օրինաւորապէս

յայտնէ իր կամքը աղջային Դաշնաւորութեամբ մը ,
երբոր տէրութեան ապահովութիւնը թոյլ տայ գու-
մարուելու :

Ժողովքին մէկ մասը գովեց աս ճառը , և ծափա-
հարութիւններ լսուեցան . իսկ թագաւորին լյնա-
լուն խնդրին վրայ որոշուեցաւ որ ամսուն ջին հինգ-
շաբթի օրը խօսուի : Բայց Բէդիոն ժողովքին որոշ-
մանը չսպասած՝ անանկ ինքիրմէն դուրս ելեր էր
ունեցած յուսովը , որ նոյն միջոցին բերնէն վա-
խուց աս խօսքը . « Յայտնի կը տեսնամ որ խնամա-
կալութիւնն ինձի պիտի տրուի . պիտի չկարենալ
խալսիլ » :

Լուդովիկոսի սիրու դիւրաւ կրնար մարդ շար-
ժել , բայց կիրք հանելը անհնարին էր . երբոր լսեց
Բարիզու քաղաքապետին ըրածը , քաղցրութեամբ
մը զուրցեց . « Թէ որ չեն ախորժիք զիս , ևս պա-
տրաստ եմ թագաւորութենէս հրաժարելու » : Եւ
տարակոյս չկայ որ եթէ յուսար որ այն գործողու-
թեամբ Գաղղիա աւելի հանդարտէր ու ինքզինքը
գտնար , ամենայն սիրով կ'ընէր Լուդովիկոս այն
դոհն , որով կ'ազատէր ամէն անարդանքներէ ու գե-
րութենէ . բայց ինքը ազէկ կ'ըմբռնէր որ ան միջո-
ցին անմեղ տղու մը համար ալ թագաւորական գահ
պիտի չգտնուէր , ուստի չուզեց իր հրաժարմամբը
վտանգի մէջ դնել իր որդւոյն ասլաղայ իրաւունքն
ու թերևս նոյն իսկ կեանքն ալ :

Երկար ժամանակէ ՚ի վեր դաւաճանք կ'ուզէին յու-
նիսի 20ին ըրածնին ուրիշ օր մը լմբնցընել : Ատե-
նաբանք ժողովակներու և փողոցներու մէջ ժողո-
վուրդը ոտք կը հանէին . « Քաղաքացիք , կ'ըսէր Մա-
րա իր պարսաւատեարերուն մէկուն մէջ , հսկեցէք
թագաւորական պալատին վրայ , որ դարանն է աղ-
դին դէմ եղած ամէն դաւաճանութեանց . հոն չար
թագուհի մը կը բոլնկցընէ անկարող թագաւորը ,
և բոնաւորութեան ձագերը կը մեծցընէ : Աներդումն
քահանաներ կ'օրհնեն հոն խոռվարաց զէնքերը
ժողովրդեան դէմ , և Սէն-Պարթէլըմիի (Ս . Բար-

թուղիմէոսի) օրը նորոգել կ'ուզեն . . . » : Դաւա-
կիցք ընելիքնին որոշելէն ետքը , նախ յուլիսի 29ին
սահմաներ էին անոնց գործադրութիւնը , իսկ ետքը
օգոստոսի 10ին ձգեցին անդառնալի կերպով : Թա-
գաւորն իմացաւ առաջուց աս բաները , և թէպէտ
բարեկամներն երկու փախատեան կերպ առաջարկե-
ցին իրեն , բայց ինքը բացէ ՚ի բաց մերժեց . որով-
հետեւ անհամար դժուարութիւններ կային աս բա-
նիս և ամենամեծ վտանգններ , և Վարանի փորձն
ալ աչքին առջեն էր , թող վատ և յանցաւոր երե-
նալու մտածութիւնը : Թագուհին ալ աս կարծիքէն
էր , և « Աւելի աղէկ է , ըստւ , հոս մեռնիլ քանի թէ
Յակոբ (Անդղիոյ) թագաւորին վիճակն իյնալ » :
Իսկ ժողովրդեան զրգումունքն ան աստիճանի հա-
սած էր , որ իրեք հատածներ ծանուցին որ ալ իրենք
լուզովիկոս ժջը Գաղղիոյ թագաւոր չեն ճանչ-
նար , և ոչ ալ ազգային ժողովը կամ հասարակու-
թեան զլիսաւորները կընդունին : « Ա՛ւ Ժամանակին
հասած է , կըսէին , որ բոլոր ժողովուրդն ոտք ել-
լայ ու ինքզինքը կառավարէ » : Իսկ Գաղղիական թա-
տրուեին՝ հատածն , որուն զահերէցը չանգոն էր , ան-
կէց ալ անդին անցնելով , իշխանութեամբ հրաաա-
րակեց որ իր անդամներուն ոչ ոք ձեռք կրնար դրա-
ցընել և թէ ինքը ապստամբած է : Եւ որոշեց որ ե-
թէ ամսուն 9ին իրիկունը Օրէնսդիր ժողովը չլճուէր
թագաւորին անկումը , ճիշգ կէս գիշերուն թմրուկ-
ները՝ զանգակներն ու թնդանօթները պիտի հնչէին
ժողովուրդն ոտք հանելու համար , և զէնքով՝ ՚իիւ-
լերի պիտի յարձըկուէր . դարձեալ աահմանեց որ
իր աս որոշմունքն անմիջապէս ծանուցուի Բարիզու-
մէկալ քառասունըեօթը հատածներուն , ինչպէս
նաև զաշնակցաց , հրաւիրելով զանոնք գործակցու-
թեան :

Աև օրը կը մօտենար . և ժողովը վարպետու-
թեամբ յուլիսի վերջերը խելմը զօրք դէպ'ի սահ-

մանագլուխներն հեռացուցեր էր: Լուդովիկոս մնացած քիչ մը զօրաց վրայ դրած էր յոյսը: և հաղիւ հաղ թէդիոնի բերնէն հրաման առնուելով, Մանտա դինուորականը պատրաստուեցաւ բոնութեամբ բոնութեան դէմն առնելու, և պատերազմական կարգով դասաւորեց ունեցած զօրքը Գառազելի հըրապարակին վրայ, պալատին գաւիթներուն մէջ, պարտիզին մէջ և դաներուն մօտերը: Բայց Տանգոն, Գոլոյ տ' Երպուա, Պիկոյ-Վ արան և Գալլիէն հասարակաց ժողովարանը հաւաքուեցան, և հասարակութեան գլխաւորներուն իշխանութիւնն իրենք յափշտակելով, յանուն օրինաց կանչեցին զՄանտա որ գայ: Անիկայ մտիկ չդրաւ հրամանին, որովհետեւ իրեն պարտիզ կը սեպէր վտանգի ժամանակ սահմանադրական թագաւորին քովէն չհեռանալու: Բայց երբոր երկրորդ անգամ հրամանը կրկնուեցաւ, համոզեցին Մանտայի որ քաղաքական իշխանութեան հպատակելը պարտին է: « Քովս նստեր էր, կ'ըսէ Փրանկիսկոս տը լա Ուօչֆուդոյ կոմսը, պառկելու խուցին վանդակին վրայ. տեսայ որ մէկէն երեսին գոյնը շապկին պէս ճերմակ կտրեցաւ. և Ա՛Լ ետ չեմ դառնար ըսելով գնաց »: Երբոր հասարակութեան պալատը գնաց, զարմացաւ մնաց տեսնելով որ հասարակութեան գլխաւորացինորհրդոյն անդամները բոլոր նոր անձինք ընտրուած էին: Ամբաստանեցին զինքը իրեւ թէ միտքը դրած էր ժողովրդեան մէկ մասը զօրաց մէջ առնելու և զքաղաքապետն իրեւ պատանդ Դիւլեզրի բոնելու: Մանտա շփոթեցաւ, չկրցաւ աղէկ պաշտպանել ինքզինքը, մանաւանդ թէ ըսենք՝ ամենեին չպաշտպանեց: Խորհուրդը հրամայեց որ Արքայարան ըսուած բանտը տանին զինքը. որ մահուան նշանը տալ էր: Հազիւսնեկէն դուրս ելաւ, ատրճանակ մը պարզեցին գլուխը. և մարմինը Սեյն գետը նետեցին: Ասանկով թէդիոնէն առնուած հրամանը պարապի գնաց. և աս սպանութեամբ դաւաճաններուն դիտաւորութիւնն աւելի դիւրացաւ, և Մանտայի զօրաց մէջ

ալ, որ արդէն տարակուսի մէջ էին որ կողմը բռնելու, սարսափ մտաւ:

Բոլոր արքունական ընտանիքն ընթրիքէն վերջը ժողովքի սենեակը քաշուեր էր. պաշտօնեայք և արքունեաց քանի մը անձինք ալ հոն ժողվուեր էին գիշերն անցընելու համար: Մարիամ Անդուանէթ թագաւորին և աղօցը վրայ հոգալով, կը մունար իր անձին վտանգները. մէյ մը մէկին՝ մէյ մը մէկալնոնց կ'երթար և կը ջանար խրախոյս և յոյս տալ անոնց: Երբոր եկան Արքունական իշխանը անկողին տանելու, մայրը զանիկայ գրկելու տաենք՝ աչքերէն ակամայ արցունք եկաւ: «Մայր իմ, ըսաւ տղան, ինչո՞ւ համար աս իրիկուն ինծմէ բաժնուելուդ ատենք կու լսա... Ամէնքը տխուր և անհանգիստ են. խնդրեմ թող տուր որ ես ալ արթուն կենամ... Կ'ուղէի աս գիշեր քովէդ չբաժնուիլ: — Սիրտդհանդարտ բանէ, տղաս, ես քեզմէ հեռու չեմ կենար»: Վերջը նորէն գրկեց, ու խրկեց որ անոյշ քունին մէջ ըլլալիքները չիմանայ. որովհետև յայտնի գիտէր որ թագաւորութեան չէնքին հիմնայատակ կործանելուն վայրկեանն հասած էր:

Կէս գիշերը զարկաւ, և գեռ թագաւորին անկման հրովարտակը չէր ելած: Մէկէն Գորտըլիկ ժողովակը զանգակները զարնել տալ սկսաւ, որուն համաձայնեցան քիչ ատենէն ուրիշներն ալ: Թըմբուկներն ու թնդանօթներն ալ չուշացան ձայներնին զանգակներուն հետ խառնելու. կարծես թէ աշխարհիս վերջի օրն հասեր էր: Արքունական պալատին մէջ ժամը իրեքին լսեցին աս ձայները. և հաւատարիմ մարդիկ թագաւորին քովը ժողվուեցան: Խռովարարք կը փութային դինուելու ու դուրս վաղելու. և քիչ ատենուան մէջ թնդանօթներով առաջ կու գային խումբ խումբ ձևացած: Նոյն միջոցին ուրիշ ապատամբներ ալ նիզակներով զինուած՝ կանոնաւոր զօրաց մէջ մտան ու իրենց հետ խառնեցին զանոնք: Արշալոյսը գեռ նոր կը ծագէր հորիզոնին վրայ, և Մարիամ Անդուանէթ գիտմամբ

արթնցընել տուաւ տղաքը : Լուդովիկոս և թագուհին սովորականէն աւելի սիրով զրկեցին զանոնք . որովշետև ալ աչքերնուն առջև կը տեսնային ապագայ վիճակնին : Արքունական իշխանը զարմանալով ասանկ կանուխ զիրենք արթնցընելնուն վրայ , աչքերը մեծ մը բացած կը նայէր , մանաւանդ որ շփոթութիւն մը ու զինուորաց երթեւեկ կը տեսնար պալատին մէջ : Եւ վեր ՚ի վերոյ մը ըմբոնելով թէ կուուի մը պատրաստութիւն կայ և թէ հայրը վտանգի մէջ է , « Մայր իմ , ըստ խեղճ տղան թագուհուոյն ձեռքը պազնելով , ինչու համար հօրս դպչին . այնպիսի ազնիւ անձի մը » : Թագաւորն ուղեց երթալ աչքով զննել պալատին պահանորդաց կայանները . թագուհին , տղաքը , Եղիսաբեթ տիկինն ու Լամպալ իշխանուհին հետը գացին : Լուդովիկոս ամեննեին զինուորական ողի ու կերպարանք չունէր . անոր համար իր հայրական հանդարտ կերպը զինուորաց վրայ շատ տպաւորութիւն չըրաւ . բայց երբոր ան երեք խաթուններն ու երկու տղաքը տեսան , որոնք լուութեամբ հաւատարմութիւն կը խընդրէին անոնցմէ , սրտերնին տաքցաւ ու աշխոյժնին վառեցաւ : Ան միջոցին ուրիշ սրտաշարժ տեսարան մըն ալ բացուեցաւ պալատին մէջ . երկու հարիւրի չափ ազնուականներ թագաւորին վտանգը լսածնուն պէս՝ Դիւելերի վաղեցին մահը աչուընին առած . և զինուորական նշանազգեստ չունենալնուն՝ զգեստնուն տակ ծածկեր էին զէնքերնին : Ասոնցմէ ոմանք կ'աղաչէին թագուհւոյն որ զէնքերնուն ձեռք դնէ , որպէս զի յաղթական հանդիսանան . ուրիշներն ալ կ'ուղէին ձեռքը պազնել , որպէս զի մահն աւելի քաղցր երենայ իրենց : Դժուարին է պատմել ասոնց սիրոյն ու գորովանաց զեղմունքը . երիտասարդները՝ կեցցեն Արքայը հարց մերոց կ'աղաղակէին . ձերերն ալ կեցցէ Արքայն որդոց մերոց : Եւ ձեռքերնուն մէջ առած զոօֆէնն օգուն մէջ կը բարձրացընէին , իբրև թէ կենդանի դրօշակ մը ըլլար՝ որուն վրայ կ'երգնուին մեռնելու :

Պալատին ներսի պահանորդաց կայաններուն զի՞նուորներն ալնոյնպիսի հաւատարմութեան ցոյցերով ընդունեցան դժագաւորական ընտանիս բայց Լուգովիկոս ՃԶ ուղեց մինակ դրսի կայաններուն այցելութեան ելլել, որովհետեւ կը կառկածէր որ անոնց քով նոյն ուշը չգտնար, ուստի վեր խրկեց թագուհին, տղաքը, քոյրն ու լամպալ իշխանուհին:

« Առաւոտեան ժամը վեցն էր դրեթէ, կը դրէ Փրանեկիսկոս տըլ լա Ռօջուքոյ կոմնը, երբոր թագաւորը գաւիթն իջաւ. շատ մարդիկ արգելք դրած էին որ թագաւորին հետ մարդ չերթայ, բայց ես հետը գացող քիչ անձանցն հետ խառնուեցայ: Թագաւորին գէմքն անհանդիստ էր և վշապից, և կը ջանար հանդարտ ցուցընել ինքինքը: Ես հետը կը պտըտէի գաւիթներուն մէջ, և թէպէտ շատ մօտ էի իրեն, բայց չլսեցի որ խօսք մը զուրցէր զինուորաց: Ազգային պահանորդ զօրքը սրտանց խել մը անդամ կեցցէ՝ արբայ պոռացին. սակայն խել մը մարդիկ համարձակաճայն թագաւորին անկումը խնդրեցին: Ան միջոցին որ թագաւորն անցաւ պարտիզին դարէն՝ երթալու զննելու համար զինուորաց կայան մը, որ ջրին քովի գարին երկրորդ սանդուխին մօտ էր, թրդի-թէկը և Սէե-Թօմա գնդերէն խել մը կորնեատիկներ եկան թագաւորին ետեէն գացողներուն հետ միացան, որոնք արդէն բազմացեր էին: Աս կայանին զինուորներն անզգամ մարդիկ էին. խել մը կեցցէ՝ ազգն, Վար առնուի նրովարտակներուն հաստատութիւն չտուողը պոռացին. թագաւորը կանկ չառաւ ու անցաւ գնաց: Երբոր դէպ ՚ի շարժուն կամրջին կայանը կ՚երթար, անօրէն մարդկանց ամբոխ մը, որ ֆեյլեան գարին վրայ էր, անցնելնուն միջոց անլուր հայկոյանկներ կը թափէին թագաւորին գէմ: բազմաթիւ էին ասոնք և նիզակներ առած էին իրենց զէնք: Թագաւորն անխոռվ շարժուն կամրջին կայանին զինուորաց հանդէսն ըրաւ, որոնք մեծարանքով ընդունեցան զինքը: Հոնտեղէն հեռանալու միջոցը՝ կաոր մը ատեն սաստիկ վախ-

ցանք , որովհետեւ ան սրիկաներէն մէկ քանին , որոնք դարին վրայ էին , վար իջան ու դէպ՚ի թագաւորն առաջ եկան : Ան ատեն թագաւորին ընկերակիցները թե թեկ անցընելով երկու կարգ պատեցին զանիկայ . մէկ կարգէն էին աղդային պահանորդ զինուորներ , որոնք գիտէինք թէ կարիճ և ազնիւ անձինք են . երկրորդ կարգէն ՊՊ . առ ԱԷնդԳրուա , առ Լայար , առ Մալեարտոս , Պահման , առ Պուասիէոյ , առ Պրիժ և ուրիշ շատեր ալ . ես ալ ան զդթան ձևացընողներէն մէկն էի :

Դարձաւ Լուգովիկոս պալատը՝ արիւն քրտինք մը տած և յուսահատած , և երբօր ժողովք կազմեց ու պաշտպանութեան միջոցներուն վրայ կը մտածէր , յարձակողներն ամէն կողմանէ Գառառուզէլի հրապարակը կը մտնային թնդանօթներով ու պատերազմական պաշարով : Ամրաւ ժողովաւրդ հրապարակին և պալատին մօտերը խոնած էր , և միաձայն կազմակէր՝ խնդրելով թագաւորին անկումը կամ մահը : Ան ատեն պաշտօնակալ մը խորհրդոյ սենեակը մտնելով , ըսաւ . « Վերջի օրերնիդ հասեր է , տիկին , ժողովուրդն աւելի զօրաւոր է . ո՛ գիտէ ինչ ջարդ պիտի ըլլայ : — Պարոն , պոռաց Մարիամ Անդուանէթ , ազատէ թագաւորը , ազատէ տըզաքս » : Եւ ինքիրմէն դուրս ելած ձեռքը Լուգովիկոսի երկընցուց՝ իրեւ թէ պաշտպանելու համար , ետքը յուսահատ սիրով մը զրկեց զաւակները :

Ան միջոցին վազելովներս եկաւ ընդհանուր գործակալը գաւառոին վարիչ ատենին գլուխ կեցած : « Վեհափառ տէր , ըսաւ զարհուրած ձայնով , վտանգը բացատրելու բան չէ . անկարելի է պաշտպանութիւն ընելը , որովհետեւ աղդային զօրաց մէկ պղտի մասին վրայ միայն կրնանք վստահանալ . մնացածները յարձակողներուն հետ անշուշտ կը միանան : Թագաւորը պէտք չէ վայրկեան մը կորսնցընէ . ուրիշ կերպով չկրնար խալըսիլ բայց եթէ Ազգային ժողովքն երթալով , իր ընտանեացն համար ալ ուրիշ աղատութեան ապաւէն չկայ՝ բայց եթէ ժողո-

վըրդեան երեսփոխաններուն գումարման տեղը » : Լուգովիկոս շփոթեցաւ մնաց , չէր գիտէր թէ ինչ որոշէ . այնպիսի շփոթութեան վայրկեաններ կը հանդիպին կենաց մէջ , որ չկրնար մարդ վայրկեան մը մտածել : Բայց թագուհին գլուխը վեր առած՝ ըստ . « Ի՞նչ կ'ըսես , պարոն . կ'առաջարկես մեզի որ երթանք ապաւինինք մեր ամենէն աւելի ոլսերիմ թշնամեաց քով : Չէ , չէ . ոչ երբէք . աւելի յանձն կ'առնեմ առ պատերուն վրայ գամուիլ քան թէ թողով հեռանալ անոնցմէ : Բայց , ըսէ խնդրեմ , պարոն , բոլորովին ուրեմն երեսէ ձգուած ենք : — Տիկին , նորէն կը զուրցեմ , անկարելի է ընդդէմ կենալ : Կ'ուզես որ սպաննուին թագաւորը , զաւակներդ և մարդիկներդ : — Աստուած չընէ , երանի թէ ես միայն զոհ ըլլամ : — Թէ որ վայրկեան մըն ալ , թերես մէկ մանրերկրորդ մը գեռ ուշանաք նէ , ալ թագաւորին , քու և որդուոցդ կեանքն ապահովութեան մէջ չեն : — Որդուց կեանքը , ըստ թագուհին պլուելով անոնց . չէ , չէ , դանակի առջեւ չեմ թողուր զանոնք » : Եւ թագաւորին ու պաշտոնէից մօտենալով , « Աս վերջին զոհն ալ ընենք , ըստ , բայց նայէ թէ որոնց համար » : Ետքը ձայնը բարձրացընելով , իբրև թէ վկայ կ'ուզէր կոչել խօսքերուն հոնտեղ եղողները , « Պարոն Ռէտէրէր , զուրցեց ընդհանուր գործակալին , դու ես երաշխաւոր թագաւորին կենացը , դու ես երաշխաւոր որդւոյս կենացը : — Տիկին , երաշխաւոր կ'ըլլամ որ ձեզի հետ կը մեռնինք . ասոր միայն կրնամ խօսք տալ » :

Ասանկով արքունական ընտանիքն ելաւ թագաւորական պալատէն գուրմ՝ որ երթայ իր թշնամեաց աջքին առջեւ վերջին հարուածն առնէ : Թագաւորն ինքզինքը բռնած էր , բայց գժբաղդութիւնն երեսին վրայ նկարուած էր . թագուհին յորդ արցունք կը թափէր . իսկ Եղիսաբեթ տիկինը հանդարտ էր , որովհետեւ կրօնական սկզբունքով մտածելով՝ ամէն բան աչք կ'առնէր : Արքունական իշխանը շատ վախ

չեր ցուցընէր . բայց քոյրը կու լար : Լամպալ իշխանուհին դարձաւ ըստ ան ատեն տը լա Ռօշվուքոյ դքսին . « Ա՛Ն ոչ երբէք պիտի դառնանք պալատը » : Խոռվարարը տեսնելով որ թագաւորը Դիւլերիէն դուքս կ'ելլէ , ֆեոլյեան դարին սանդխոյն առջև գնացին ու ճամբան գոցեցին . մեծ էր վտանգը , և թագաւորը տասը վայրկենի չափստիպուեցաւ սանդխոյն ստորոտը կենալու : Հոն իմացաւ լուգովիկոս որ ազգային պահապանաց մէկ մասը կ'ելլային կ'երթային ընտանիքնին ու առւներնին պաշտպանելու համար . մէկ ուրիշ մաս մըն ալ խոռվարաց հետ միացեր էին : Ուէտէրէրի աղաչանքովը հազիւ հաղ ամբոխը երկու ճղքուեցաւ . և նախատինքներու ու սպառնալեաց հեղեղ մը սկսաւ թափիլ թագաւորին վրայ : Կրընատիի մը գիրկն առաւ զԱրքունական իշխանը , ու « Մի վախեր , ըստ անոր , քեզի չեն գլշիր : — Ինծի չէ , պատասխանեց տղան , հապա հօրս ». ու սկսաւ լալ : Խեղճ թագաւորն այսչափ արհամարհանք տեսնալով , աչքերը լեցուեցան ու ըստաւ . « Ի՞նչ ըրեր եմ ես իմ ժողովրդեանս » : Քիչ մը տուած որ գացին , աղաղակները նորէն սկսան հնչել . և անցքը նեղ ըլլալով , բազմութիւնը թագաւորական ընտանեաց անձինքը քիչ մը ատեն բաժնեց իրարմէ : Թագաւորն ու թագուհին սկսան Արքունական իշխանին վրայ հոգալ . բայց կրընատիկն վեր բարձրացընելով զտըղան , և արմուկներովը (Տճ . Տիրակք) ճամբայ բանալով , թագաւորին ետևէն Օրէնսդիր ժողովքին սենեակը մտաւ , և գրասեղանին վրայ գրաւ իր բեռը : Թագաւորը գահէրէցին քով նստաւ , և թագուհին ու իր հետեակիցները պաշտօնէից աթոռներուն վրայ : Երբոր տօֆենը զինուորին ձեռքէն խալըսեցաւ , մէկէն մօրը քով գնաց . բայց անդիէն ձայն մը լսուեցաւ որ կ'ըսէր . « Թագաւորին տարէք զանիկայ , գահէրէցին քով . որովհետեւ ազգինն է . Աւստրիացին անարժան է ժողովըրդեան վստահութեանը » : Զինուոր մը եկաւ տղան

առնելու . բայց անիկայ ձեռքերը մօրն երկնցուցած՝ վախէն սկսաւ լավ . երեսփոխաններուն սիրտը շարժած՝ թող չտուին որ խեղճը մօրմէն զատուի : Ան միջոցին քանի մը աղնուական անձինք մերկացած սուրերով ներս մտան . բայց երբոր լսեցին աս աղաղակը թէ « Թագաւորին կեանքը վտանգի մէջ կը դնէք », դուրս ելան : Երբոր հանդարտութիւն տիրեց սենեկին մէջ , թագաւորն այսպէս սկսաւ խօսիլ . « Ես հոս անոր համար եկայ՝ որ մեծ անօրէնութիւն մը խափանեմ , և անանկ կ'երևայ ինձի թէ աղջին երեսփոխաններուն գումարման տեղէն աւելի ապահով տեղ չկրնար ըլլալ ինձի համար : — Վեհափառ տէր , պատասխանեց վէռնիոյ , ապահով եղիր որ ժողովքն անվրգով կը մնայ . որովհետեւ դիտէ իր պարտքը , և իր անդամներն երդմունք ըրած են մահուամբ չափ պաշտպանել ժողովրդեան իրաւունքներն և հաստատեալ կառավարութիւնը » :

Թագաւորը նստաւ . ժողովականաց երեսին վրայ զարմանք ու քիչ մ'ալ մեծարանք նկարուեցաւ , բայց սրտերնին զթութեան ու կարեկցութեան չէր բացուած : Խնդիրն սկսաւ խօսուիլ . բայց երբոր քանի մը անդամ ըսին թէ ըստ սահմանադրութեան օրինաց Օրէնսդիր ժողովքը թագաւորին ներկայութեան առջև չկրնար ընել իր որոշմունքը , ժողովքը աս բանս պատրուակ առած՝ սահմանեց որ արքունական ընտանիքը քիչ մը հեռանան ու Յօկովրաֆ լրագրին հեղինակներուն նեղ խորշին մէջ կենան :

Հատ երկայն կ'ըլլար պատմութիւննիս՝ թէ որ ուղենայինք ստորագրել Դիվլեըրի ու անոր մերձակայ տեղուանք նոյն օրուան եղած շփոթութիւնները , աւարառութիւնները , առանձնական մարդասպանութիւններն ու ընդհանուր ջարդը : Թնդանօթի առաջին հարուածն որ լսեց նոյն օրը թագաւորը , « Ես հրամայեր էի , աղաղակեց , որ թնդանօթ չնետուի » : Ուստի երկրորդ անդամ հրաման խրկեց Լուդովիկոս զուկցերացի զօրաց որ ելլան արքունիքէն , և թէ անոնց գլխաւորներն իրեն գան : Ասկէ զատ՝ մէ-

կէն սուրհանդակ մը խրկեց ան բանակին առջև՝ որ
Գուրպըմուտայէն դէպ ՚ի բարիզ կու դար, պատուի-
րելով որ ետ քաշուին : Լուգովիկոս իր առջի սխալ-
մունքներուն վրայ աս ամենամեծ սխալմունքն ալ
աւելցուց . առանց ասոր՝ ան նոր զօրաց գալստեամբը
խոռվարարները բողորովին կը զսպուէին . որովհետեւ
արդէն յաղթուելու վրայ էին աս անհամար բազ-
մութիւնը՝ 200 կամաւոր զինուորներու, 250 աղ-
գային պահապանաց և 900 զուիցերացի զօրակա-
նաց կարճութենէն, և զառուղէլէն ետ կը քա-
շուէին , որ պատերազմին տեղն էր :

Այնչափ խառնածայն աղաղակ ու գժոխային
գրգովմունք կը տիրէր արքունական պալատին քո-
վերը , որ սպանողաց հայհոյանքները , մեռնողնե-
րուն յուսահատական հեծեծանքներն ու ինչուան
հարուածներուն հնչիւնը Օրէնսդիր ժողովքին մէջ
կը լսուէին , թէպէտ հոնտեղի ալ վէճերն ու գոռում
գոչումները գրսիններէն քիչ վար կը մնային : Խու-
ցին մէջ տեղ չկար խուռն բազմութենէն , և եր-
թալով ալ կը դիմուէր . ամենուն գլուխը տաքցած
էր , տաքութիւնը անանկ կ'էրէր՝ որ առատ քրտինք
կը վազէր հոն եղողներուն ճակտէն , և բոլորին ալ
սիրու կը նետէր տարբեր տարբեր զգացմունքներէ :
Տօֆէնն որ առջի ժամուն միակերպ հարցմունքներ
կ'ընէր հօրը բեմ ելլող երեսփոխաններուն անուն-
ներուն վրայ , հիմա բերանը փակուեր էր . խեղ-
ճը շունչ չէր կրնար առնել ու կը խզդուէր տա-
քէն : Աչքին առջև տեսած ահաւոր տեսարանն ալ
տղուն միտքը կը շփոթէր ու կը խռովէր . կը տեսնար
որ ետևէ ետև արիւնաթաթաւ մարդիկ կու գային
ու գահերէցին գրասեղանին վրայ արծըթէ ափսէ-
ներ , ոսկւոյ ծրարներ , գրապանակներ և աղա-
մանդներ կը դնէին , որոնք արքունական ընտանեաց
սենեակներուն մէջ գտնուած էին , և կը զարմանար
որ ան կողոպւտներն իբրև յաղթանակ կ'ընդու-
նուէին : Փոփոխակի կը դիտէր հայրը , մայրն ու հօ-
րաքոյրն , որպէս զի իմանայ թէ ինչ տպաւորութիւն

կընէին անոնց վրայ այս տեսաբանները . բայց առնոնց անխոռով ու հանդարտ գէմքը տեսնելով, կը շուարէր կը մնար ու իր մանկական խելքովը չէր կրնար ըմբռնել բանին էութիւնը : Վերջապէս ժողովրին առջև մէկն եկաւ ու անանկ լեզու մը բանեցուց, որ տօֆենին աշըը բացուեցաւ ու ալ տարակոյս չմնաց մտքին մէջ . աս մարդս, որ ազգային պահապանաց թնդանօթաձիգ զօրքէն էր, հայհոյելով ցուցուց ժողովքին իր արիւնոտած թևերն ու «Ահաւասիկ պատրաստ կեցեր են ասոնք, ըստ, թագաւորին զլուխը վզէն առնելու, թէ որ պէտք կայ նէ» : Տղան վազեց հօրը գիրկը, բայց տեսնալով որ անիկայ առջինին պէս անփոթ կեցեր է, գնաց մօրը ծնկուըներուն վրայ դրաւ գլուխն ու սկսաւ լալ :

Օրէնսդիր ժողովքը թէպէտ բոլորովին խռովարաց կողմը չէր, բայց չէր համարձակէր թագաւորութեան պաշտպան կենալու : Խել մը նուիրակութիւններ ներկայացեր էին իրեն, որոնք կը խընդրէին լուգովիկոս ԺԶին անկումը . ասոնցմէ մէկը ասանկ յայտներ էր իր կամքը . « Շատոնց 'ի վեր ժողովուրդը ձեզմէ թագաւորին անկումը խնդրեց, և դեռ գուք գոնէ չէք վճռած իր կախումն 'ի պաշտօնէ : Գիտցէք որ սկսանք Դիւլերիին կրակ տալ, և չենք դադրեցըններ զան՝ մինչև որ ժողովուրդն իր վրէժինդրութիւնը առնէ . աս վերջին անդամն ալ յանուն ժողովրդեան խրկուած ենք ձեզի ու կ'ուզենք գործադիր իշխանութեան անկումը » :

Խառնիճաղանձին կամքը ամէն ճարտասանական խօսակցութենէ աւելի ոյժ ունեցաւ, որովհետեւ թնդանօթներուն որոտումն ու հրդեհին բոցերը իւրեն պաշտպաններն էին : Վէռնիոյ գահերէցի աթոռէն ելաւ (մի և նոյն գումարման՝ չորս գահերէց փոխուեր էր, կիւատէ, ժանսօնէ, Միւրէր և Վէռնիոյ), և յանձնաժողովին թելադրութեամբը գրեց թագաւորին 'ի պաշտօնէ կախման հրովարտակին ձեւը : Ետքը տխուր ու տժգոյն կերպարանքով

և իբրեւ թէ ամենուն խղճմտանքն իրեն վրայ ծանրացած ըլլար, բեմ ելաւ ու կարդաց զան, որ էր հետեւեալը . խորին լուութիւն տիրած էր սենեկին մէջ .

« Յանուն յանձնագողովոյն՝ կ'առաջարկեմ ձեզի խիստ վճիռ մը . բայց ձեզի կը թողում որ ձեր տը- խրութենէն չափեք թէ որչափ հարկաւոր է որ մէ- կէն ընդունիք զայն :

» Ազգային ժողովը մտածելով թէ հայրենիքն ա- մենամեծ վասանգի մէջ է . թէ պետութեան թշուա- ռութիւնները մեծաւ մասամբ անկէց առաջ եկած են՝ որ գործադիր իշխանութեան զիսաւորներուն վրայ վստահութիւն չկայ, որովհետեւ իրեն անունով պատերազմ կ'ըլլուի սահմանագրութեան և ազգին անկախութեանը դէմ . և թէ աս անվստահութեան պատճառաւ պետութեան ամէն կողմերէն աղերս- ներ կ'ըլլուին որ Լուգովիկոս ԺԶին ձեսքէն առ- նուի իշխանութիւնը :

» Սակայն աս ալ մտածելով որ Օրէնսդիր ժողով- քը չուզեր յափշասակութեամբ իր իշխանութիւնը մեծցընել, և թէ ուրիշ կերպով չկրնար կատարել իր սահմանագրութեան վրայ տուած երդումը և իր հաստատ կամքն ազատութիւնը առահովցընելու բայց եթէ ժողովրդեան իշխանութեանը յանձնելով կառավարութիւնը, կը վճռէ հետեւեալները .

» Գաղղիացի ժողովուրդը կը հրաւիրուի ազգային Դաշնաւորութիւն մը կազմենու :

» Գործադիր իշխանութեան գլուխն առ ժամանակ մի կախուած է իր պաշտօնէն . աս օրուանս ընթաց- քին մէջ հրովարտակ մը պիտի առաջարկուի, որով որ Արքունական իշխանին մանկածու մը պիտի ա- նուանուի :

» Թագաւորին եկամուտն առ ժամս կը դադրի :

» Թագաւորն ու իր ընտանիքը Օրէնսդիր ժողով- քին սենեկին մէջ մնան, մինչև որ Բարիդ խաղա- ղի . տեսչութեան հոգն ըլլայ պատրաստել տալու Լիւքսանպուրի պալատան իրենց քնակութեանն հա- մար, ուր պիտի պահպանեն զիրենք քաղաքացիք » :

Հարկ չկայ ըսել որ անյապագ ու միաձայն ընդունուեցաւ աս հրովարտակը . որովհետև թագաւորին թշնամիները՝ աս կերպով թագաւորութիւնն իրեն ձեռքէն կ'առնէին , իսկ բարեկամներն ալ կը յուսային որ կեանքը խալքսցընեն :

Նփոթութիւնն ու սպանութիւնները բոլոր գիշերը տևեցին . և ասդիս անդին խարոյիներ վառուեցան՝ դիակներն այրելու համար : Օրէնսդիր ժողովքն ան ահաւոր բոցերուն լուսովն առաջ տարաւ իր նիստը մինչև առաւտեան ժամը երկուքը : Արքունական ընտանիքը մինչև ան ատեն վերոյիշեալ խորչին մէջ մնաց , և հանդիսատես եղաւ իր անկմանը : Միայն Լուգովիկոս առջի իրիկուընէ 'ի վեր անդամ մը քիչ մը բան կերեր էր . տղաքը հազիւ թէ քանի մը պտուղ գրեր էին բերաննին , իսկ մէկալնոնք հազիւ թէ հաղարջիքանի մը կաթիլ խմեր էին : Արտի վշտերը մոռցընել կու տային իրենց՝ մարմնոյն վշտերը , տղաքներն իսկ անօթութիւնը մոռցեր էին , և վերջապէս տօֆենին քունը տարեր էր : Ժամը երկուքին ատենները , եկան առին թագաւորական ընտանիքն ու ան բնակարանը տարին , որ անկման հրովարտակին հրատարակումէն վերջը շտապաւ պատրաստուեր էր Ջեօյնան հին վանքին վերին դատիկոնին մէջ : Այս բնակարանը չորս խուց ունէր , կամ լաւ ես ըսեմ՝ չորս խղիկներ՝ իրարու կալած , որոնց յատակն աղիւսէ էր : Ընթրիք մը պատրաստեր էին հոն . բայց ոչ ոք գագաւ անոնց , բաց 'ի տղոցմէ : Ան միջոցին Արքունական իշխանին միտքն իյնալով իր սիրուն չունը , ասոր անոր տեղեկութիւն հարցուց . բայց ոչ ոք բան մը գիտէր : Կատ փնտուուեցաւ ան օրէն 'ի վեր , սակայն անհնարին եղաւ գտնալը . ո՞ գիտէ թէ տիրոջն ետեէն Դիւլերիէն դուրս ելլալ ուզած ըլլալով խառնիճաղանճին ոտքին տակը չէ գացած : Տըղան մխիթարելու համար , ըսին իրեն թէ օր մը չէ նէ օր մը կու գայ . բայց չհաւտաց ու կ'ըսէր թէ բաղմութիւնը խղդած է զանիկայ , և շատ ցաւեցաւ : Եղիսաբեթ տիկինը գարձաւ ըսաւ իրեն տխուր քաղ-

յրութեամբ մը . « Փեղ տեսնամ , սիրելի տղաս , միախարէ զքեղ . անկէց աւելի ծանր վշտեր կան : Աստուած սիրելէն մի ետ կենար , որպէս զի պահէ զքեղ անոնցմէ » :

Առաջին խուցին մէջ , որ նախասենեկի տեղ կը ծառայէր , արթուն անցուցին գիշերը թագաւորին վերջին հաւատարիմ ծառաներն ու բարեկամբը . երկրորդ սենեկին մէջ , թագաւորը պառկեցաւ . երրորդին մէջ թագուհին զաւակներուն հետ . խկ չորրորդին՝ Եղիսաբեթ տիկինը , Լամպալ իշխանուհին ու Դուրզէլ մարգիղուհին . աս իրեք եռանդնալից կանայքը լուռթեամբ աղօթեցին ու արտասուեցին բոլոր գիշերը :

Թագուհուոյն վրայ թէպէտ ոյժ չէր մնացած առջի օրուան յոգնութենէն , բայց հաղիւ հազ առաւօտը քունը տարաւ : Եղիսաբեթ տիկինն ուզելով որ գոնէ քիչ մը ատեն Մարիամ Անդուանէթ վայլէ քնոյ հանգիստը , ցած ձայնով մը տղաքն իրեն խուցը կանչեց որ հագուեցընէ : Օրէնսդիր ժողովը կ'ուզէր որ թագաւորական ընտանիքն իր առջի օրուան խորշը դառնայ , և գումարման ատենը կը մօտենար . ուստի հարկ եղաւ արթնցընել թագուհին , որ երբոր աեսաւ իր զաւակներն , « Խեղճ արզաք , ըսաւ զրկելով զանոնք , ինչ ցաւալի բան է գեղեցիկ ժառանգութիւն մը խոստացած ըլլալ անոնց , ու ետքը ըսել . Բան չմնաց ձգելու ձեզի , ամէն բան մեզի հետ լընցաւ » :

Երբոր ելաւ անկողնէն , ընդունեցաւ ան խաթուններէն ոմանք , որ արշալուսէն 'ի վեր հետզհետէ եկեր էին ծառայութիւն ընելու փափաքանօք : Մարիամ Անդուանէթ հեծեծաց զանոնք տեսնալով , ու թեերը դէպ 'ի անոնց տարածելով , զորոնք թշուառութիւնն էր որ իրեն բարեկամ կ'ընէր , « Եկէք , ըսաւ , եկէք , թշուառ կանայք , ձեզմէ աւելի թըշուառ կին մը տեսնալու . որովհետեւ ինքն է պատճառ ձեր ամենուն թշուառութեանը » : Եւ որովհետեւ տօֆենը տեսնալով որ մայրն ու բոլոր հոն եղող-

ները կու լային՝ ինքն ալ սկսաւ լալ, « Տղաս, ըստ
մայրը դրկելով զինքը, կը տեսնաս որ մսիթարու-
թիւն ալ ունիմ. ան բարեկամներն որ թշուառու-
թիւնը ինձմէ վերցուց՝ իրեն տուած բարեկամներուն
շափ չեն արժեր » :

Ժամը տասնին արքունական ընտանիքն Օրէնսդիր
ժողովը գնաց, ու առջի օրուան տեսարանը նո-
րոգուեցաւ. միայն այսօր աւելի էր կատաղութիւնը,
լսուած խօսքերն աւելի սպառնական էին, և ամ-
բարշտական ու արխւնահեղ աղերսներ կ'ըլլային ժո-
ղովքին: Մոլեգին բազմութիւն մը վայրենի ձայնե-
րով զուիցերացի զինուորներուն գլուխը կ'ուզէր, ո-
րոնք գերի էին: « Տէր Աստուած, աս ի՞նչ մարդա-
կեր անձինք », աղաղակեց Վէռնիոյ, որուն սիրտը
կապարի պէս իջան ան ձայները: Տանդոն մէջ մրտ-
նալով աղատեց զուիցերացիները . . մինչեւ սեպ-
տեմբերի Զը :

Խոռվարաց կամքին առաջ երթալով՝ նոր իշ-
խանութիւն մը դուրս ելաւ, որ Ազգային ժողովը էն
աւելի զօրացաւ. այսինքն Բարիզու Հասարակու-
թիւնը, որ ան օրէն սկսեալ՝ կը քննէր ու յետս կո-
չել կու տար Օրէնսդիր ժողովքին հանած ան հրո-
վարտակներն, որոնք առանց իր հաւանութեանը
տրուած էին: Լիւքսանպուրի պալատը, որ արքու-
նական ընտանեաց բնակարան սահմանուեր էր,
ինկած թագաւորի մը համար չափազանց փառաւոր
սեպուեցաւ իրեն. ուստի չընդունեցաւ աս վճիռն,
ըսելով որ Լիւքսանպուրը փախստեան համար կը-
նար ծառայել, որովհետեւ ստորերկրեայ անցքեր ու-
նի: Ան ատեն Օրէնսդիր ժողովքն առաջարկեց որ
Դիւանատան¹ պալատը բնակի Լուգովիկոս. բայց
Հասարակութիւնն աս հրովարտակն ալ մերժեց, ու
սկզբան մէյ մը Ս. Անտոնի Աբբայարանին վրայ մը-
տածելէն ետքը, Մանիւէլի ձեռքով առաջարկեց որ
Տաճարին աշտարակն ըլլայ բնակարան թագաւորին,

որն որ պատանդ էր ազգին քով. « Լուգովիկոս ԺԶ
ակուրիչ բանի իրաւունք չունի, ըսաւ անիկայ, բայց
եթէ ինքզինքը արդարացընելու ժողովրդեան առ-
ջև : Տաճարը կրնայ բնակութիւն ըլլալ իրեն և որ-
դւոցը . հոն իրեն պահպանութիւն ընեն քսանըզորս
հոգի, որոնք հատածներուն մէջէն ընտրուին . բոլո-
րովին խափանելու է որ ոչ ինքը, ոչ ընտանիքը
թղթակցութիւն ընեն, որովհեաւ իրենց բարեկամ-
ները մատնիչ են : Իրենց անցնելիք ճամբաներուն
վրայ բոլոր խոռովութեան զինուորները շարօւին, որ-
պէս զի ամընան իրենք տեսնալով որ բոնաւորու-
թեան պաշտպան գերիներ չկան, և իրենց ամենէն
մեծ պատիժն ըլլայ՝ կեցցէ՝ ազգն աղաղակը լսելը » :

Մանիւէլի կարծիքն հաճոյական անցաւ ժողովրին
և վճիռն ալ տրուեցաւ : Դարձեալ հրաման տուին որ
հեռանան թագաւորին քովին ան մարդիկներն որ ծա-
ռայութեան պաշտօն մը չունէին : « Հիմա կը սկսինք,
դարձաւ ըսաւ թագուհին անոնց, մեր ահաւոր վիճա-
կին ծանրութիւնն զգալ : Չեր խնամքով ու նուիր-
մամբը՝ ինչուան հիմաքաղցրացուցեր էիք մեղի զանի-
կայ » : Լուգովիկոս ալ տխուր ձայնիւ ըսաւ տեղւոյն
հոգաբարձուներուն . « Ուրեմն ասկէց վերջը գերի
եմ : Կարողոս Ա. ինծմէ աւելի երջանիկ է եղեր, ո-
րովհետեւ ինչուան ՚ի մահ քովը թողուցին իր բա-
րեկամները » : Խոռվարարը յափշտակեր էին ար-
քունական ընտանեաց բոլոր հարստութիւնը, ա-
նանկ որ առանց ստակի և առանց զգեստեղնի
մնացին խեղճերը . իրենց բարեկամներէն հինգը, ո-
րոնք գեռ հեռանալու հրամանին չէին հպատակած,
գիտնալով աս բանս՝ հանեցին ստոլին վրայ դրին
ինչ որ ոսկի ու թղթադրամ ունէին ծոցերնին : Բայց
թագուհին ըսաւ անոնց . « Պարոնայք, ձեզի պա-
հեցէք ձեր քսակները, գուք աւելի պէտք ունիք ա-
նոնց, որովհետեւ յուսամ որ մեզմէ աւելի երկայն
պիտի ապրիք » : Ան միջոցին զինուորներ վեր ե-
կան որ ան հինգ հոգիներն որ ուշացեր էին բըռ-
նեն . անոնցմէ չորսը մէկէն բաժնուեցան իրարմէ՝

չճանչցուելու համար, և գաղտնի սանդուխէ մը փանան . հինգերորդը, Որոհան-Շապոյ անուամբ, տեղէն չշարժեցաւ, որովհետեւ առջի գիշերը իբրև աղքային զինուոր պահպանութիւն ըրած էր հօն . բայց վրան կասկած ծագելով, բռնուեցաւ բանտուեցաւ, ու սեպտեմբերի ջարդերուն օրերն սպաննեցին :

Օրէնսդիր ժողովքը հրամայեց Լուգովիկոսի որ իմացընէ թէ ինչ մարդիկ կ'ուզէ իր և ընտանեաց ծառայութեանն համար : Թագաւորը գրել տուաւ Հիւի իր ուղած անձանց ցանկը . և Հասարակութեան խորհրդոյն տրուեցաւ անիկայ : Եւ որովհետեւ ինչպէս վերն ըսինք, արքունական ընտանեաց ամէն բանը կողոպտուեր էր, և չկողոպտուած բաներն ալ կնքով փակուած էին, մէկ երկու ազնուասիրտ անձինք գտնուեցան որ ան միջոցներուն ալ ցուցուցին իրենց կարեկցութիւնը . Բասգալ անունով զուիցերացի զօրաց պաշտօնակալ՝ մը՝ թագաւորին համար զգեստներ տուաւ . Կրամոն դքսուհին թագուհւոյն համար ճերմակեղէն ընծայ ըրաւ . իսկ թագաւորին որդւոյն վրայ գութ ունեցողն օտարազգի մը եղաւ, որ էր կուէր-Արտհըրլընտ կոմսուհին, Անգղիոյ դեսպանին խաթունը . ասիկայ ամենէն աւելի պէտք եղած հագուստները խրկեց Արքունական իշխանին :

Արքունական ընտանեաց քաշած վշտերուն մէջ ամենէն մեծն ան էր՝ որ առաւօտ իրիկուն իրեն բնակարանն երթալ գալու համար բազմութեան մէջէն պիտի անցնէր : Առաջին անգամն որ ժողովարանէն ելաւ առաւօտեան ժամը երկուքին ատեններն ու իր գիշերային բնակութիւնն եկաւ, պարտէզը խելմը արիւնաթաթաւ նիղակով զինեալ մարդիկներու մէջէն անցաւ, որոնք հրացաններուն փողին մէջ ճրագներ գրած էին, և վայրենի աղաղակներով կը թնդացընէին օգը : Երկրորդ օրն ալ նախատինքներ կրեց . երիտասարդ մը մօտեցաւ թագուհւոյն, ու բուըր անոր աչքը խոթելով « Անզգամ Անդուանէթ, ըսաւ, կ'ուզէիր որ Աւատրիացիք մեր արիւնովը լուացուին .

մենք դլուխող առնենք որ տեսնաս » : Թագուհին
անվրդով ու լուռ կեցաւ :

Վերջապէս՝ իրեք օր իրեք զիշեր անցնելէն ետքը ,
օգոստոսի 13ին իմացուցին թագաւորական ընտա-
նեաց որ ջաճարը պիտի փոխադրուին : Բարիզու-
քաղաքավետը՝ հետը առած հասարակութեան գոր-
ծակալը՝ Մանիւէլ և իրեք հասարակութեան պաշ-
տօնակալներ , եկաւ ըստ թագաւորին որ Հասարա-
կութեան խորհուրդը սահմաներ էր որ ծառայու-
թեան համար Լուգովիկոսի առաջարկած անձինք-
ներէն մէկն ալ իրեն հետ պիտի չերթայ ջաճարը :
Բայց Լուգովիկոս շատ վրայ տալով , հրաման առաւ
որ Հիւ և Շամկլէի , և Թիպոյ , Պագիր , Նավառ և
Սէն-Պրիս խաթուններն ընկերեն իրենց :

Երեկոյեան ժամը հինգին ճամբար ելլալու միջոցն
հասաւ . բազմութիւնը խոներ էր ֆեոյլեանի ներքին
գաւթին և բակին մէջ : Թագաւորական ընտանիքը
ծանր ծանր քալելով հազիւ հազ ճղքեցին բազմու-
թիւնը ու կառքերուն քով հասան , որոնցմով ջա-
ճարը պիտի երթային : Առջի կառքին մէջ մտան
թագաւորը , թագուհին զաւակներով , Եղիսաբեթ
տիկինը , Լամպալ իշխանուհին , Գուրզէլ մարդի-
զուհին ու իր աղջիկը . և ասոնց հետ՝ նաև Բարիզու-
քաղաքավետը , հասարակութեան գործակալն ու
իրեք պաշտօնակալներէն մէկը : Երկրորդ կառքին
մէջ նստեցան թագաւորին ծառայութեան համար
սահմանուած անձինքները , ու մէկալ երկու պաշ-
տօնակալները : Ազգային պահապաններ՝ զէնքերնին
գետին գարձուցած կ'առաջնորդէին կառքերուն , և
չէին կարգ գնէր անհամար ամբոխին , որ կը մանչէր
կատաղութենէն ու կը գոռար սպառնալեօք ու ա-
նէծքներով : Վանաօմի հրապարակին մէջ քանի մը
վայրկեան կառքը կեցուցին , որպէս զի թագաւորն
աղէկ մը տեսնայ Մեծին Լուգովիկոսի ծիաւոր ար-
ձանը կործանած ու կտոր կտոր եղած , ու լսէ ան
աղաղակն որ հաղարաւոր բերաններէ կ'ելլէր .
« Այսպէս կընեն բռնաւորներուն » : — « Ի՞նչ գէւ

մարդիկ են, ըստ Արքունական Խլսանն իր հօրը :
— Չէ, տղաս, պատասխանեց հեզութեամբ Լուգովիկոս . գէշ մարդիկ չեն, հապա մոլորեալ են :

Այսպիսի նախատալից գնացք մը երկու ժամ
տեսեց, և իրիկուան ժամը եօթնին հասան Տաճա-
րը, որուն շրջապատին որմանց և մեծ աշտարակին
վրայ կանթեղներ գրուած էին : Հասարակութեան
պաշտօնակալները բակին մէջ կեցընել տուին կառ-
քերը . ու երբոր թագաւորն ընտանիքով հանդերձ
վեր ելաւ, հոն եղողներուն ամենուն զիսարկը գը-
լուխն էր, և ուրիշ տիտղոս չէին տար իրեն՝ բայց ե-
թէ պարտն : Բազմութիւնը չկրնալով բակը մտնալ,
լերան պէս կը գիզուէր Տաճարին մօտերը, ու մո-
լեզին կը պոռար . կեցը՝ ազգն : Կարծես թէ կը վախ-
նար որ իր որսերը Տաճարին հաստ պատերուն մէջ
ծածկուելով կը խալըսին իր ձեռքէն :

Զ

Տաճարը :

Ինչուան հիմա Գաղղիոյ թագաւորութեան ոտն
առ ոտն կործանման պատկերը տեսանք . հիմա գըժ-
բաղդաբար առնչենիս Տաճարը կ'ելլայ, որ անոր գե-
րեզմանն եղաւ : Արբազան է մահուան հանգստա-
րանը, անոր համար պատկառանքով մերձենանք ա-
նոր : Եւ այնչափ երկայն ու ցաւալի է դիմացնիս
ունեցած հիւանդին հոգեարքը, որ չհամրենք աշ-
քերնէս վաղելու կարեկցութեան արցունքները, ո-
րովէն ետև վախեմ շատ պիտի ըլլան :

Թագաւորական ընտանիքը Տաճարը մտած ատեն
աս միսիթարութիւնն ունէր՝ որ իր հաւատարիմ ծա-
ռայիցմէ ոմանք անբաժան էին իրմէ . սակայն ան

անձինքները Հասարակութեան ամբաստանուելով, անիկայ օգոստոսի 17ին հրաման տուաւ որ աշտարակէն գուրս հանուին: Երկրորդ օրը ժամը երկուքին երբոր արքունական ընտանիքը թագաւորին խուցը կերակուր կ'ուտէր, հասարակութեան երկու պաշտօնակալներ եկան իմացուցին իրենց նոր հրամանը: — «Պարսնայք, ըսաւ անոնց թագաւորը, թէ որ մեր մնացած ծառաները կը հեռացընենք ուղերնէս, գիտնան որ ասկէ ետքը ես և ընտանիքս՝ մենք մեզի կը ծառայենք. ուստի ուրիշու և իցէ մարդ առջևս չհանեն: — Կ'երթանք աս պատասխանը տանելու Հասարակութեան ընդհանուր ժողովքին», պատասխան տուին անոնք: Ժամը հինգին ատենները Մանիւէլ եկաւ, ու սիրան ելաւ թագաւորին ու թագուհւոյն գանգատները լսելով, և խոստացաւ ձեռքէն եկածն ընելու որ նոր հրամանը խափանուի: Բայց 19ին գիշերը նորէն եկան հասարակութեան առջի երկու պաշտօնակալները՝ տանելու համար անամեն անձինքներն, որ Գարենդ ազգառոնմէն չէին: Թագուհին սկզբան ընդգիմացաւ Լամպալ իշխանուհւոյն երթալուն, ըսելով թէ իր ազգականն է, բայց ՚ի զուր: Իրարմէ բաժնուելնին անանկ սըրտաճմլիկ տեսարան մը եղաւ, որ տղաքն ազաղակէն արթնցան և իրենք ալ արցունքնին խառնեցին անոնց հետ. վերջապէս սրաշտօնակալք բռնութեամբ քաշեցին տարին Լամպալ իշխանուհին և Դուրզէլ մարդիզուհին իր ազջիկովը: Նոյնպէս Հիւ և Շամիլի ալ, և Սէն-Պրիս, Նավառ, Պազիո և Թիպոյ տիկնայքն ալ անոնց հետ գացին:

Երկրորդ օրը, 20 օգոստոս 1792, Հիւ միայն խըրկուեցաւ Տաճարը: Հիւ տեղեկութիւն մը չունէր մէկալնոնց վիճակին վրայ, միայն կը յուսար որ կը դառնան թագաւորին քով: Աս յոյսն անպտուղ մնաց. Երեկոյեան ժամը վեցին Մանիւէլ եկաւ իմացուց թագաւորին որ անօգուտ եղեր էր իր ջանքը, և թէ բռնադատեալ է ծանուցանելու Հասարակութեան կողմանէ որ Լամպալ իշխանուհին, Դուրզէլ

տիկինն ու օրիորդը, Շամիլեի և սենեկապան կանայքը չեն դառնար Տաճարը : Արքունական իշխանն, որ Հիւն նորէն տեսնալով շատ ուրախացեր էր, սաստիկ վշտացաւ երբոր տեսաւ որ թագուհին և Եղիսաբեթ տիկինը բանարգելոց համար հարկաւոր եղած բաները կը պատրաստէին: Իր անկողինը նախընթաց իրիկուընէն մօրը խուցը փոխադրուեր էր . և ամսուն 21ին, Մանիւէլի բերած ցաւալի լուրերէն վերջը՝ Եղիսաբեթ տիկինն ելաւ երկրորդ յարկէն, և տօֆենին առջի խուցը գնաց, ուրհաստատուեցաւ նաև թագաւորական Տիկինը :

Հիմա քանի մը խօսքով նկարագրենք թէ ինչպէս կ'անցընէր օրերն արքունական ընտանիքը : Լուգովիկոս ժամը վեցէն մինչև եօթինն ատենները անկողնէն կ'ելլար . և ինքողինքը ածիլելէն ետքը, քովի պղտի խուցը կ'երթար, առաւօտեան ազօթքը կ'ընէր ծունկ չորած, վերջը ինչուան ժամը ինը կը կարդար, որ նախաճաշկի ժամանակն էր: Ո՞ն մի ջոցին Հիւ կարգի կը դնէր խուցը, սեղանը կը պատրաստէր նախաճաշկին համար, ետքը թագուհւոյն խուցը կ'երթար :

Մարիամ՝ Անդուանէթ թագաւորէն կանուխ կ'ելլար, տօֆենը կը հագուեցընէր ու մէկտեղ ազօթքնին կ'ընէին: Միայն ան միջոցին աղատ էր . անոր համար դուսը չէր բանար մինչև որ Հիւ չգար, որպէս զի հասարակութեան զինուորներն որչափ կարելի է ուշմտնան ներս: Հիւ ութին ատենները կուգար թագուհւոյն խուցը, ու ձեռքէն եկած ծառայութիւնները սրտանց կ'ընէր . իրեն հետ Հասարակութեան գրած համարականներն ալ կը մտնային ու բուլոր օրը հոն կ'անցընէին, իսկ գիշերը նախասեննեկին մէջ կը քնանային :

Ժամը իննին թագուհւոյն, զաւակներն ու Եղիսաբեթ տիկինը թագաւորին խուցը կ'երթային նախաճաշկի ընելու: Հիւ սեղանին ծառայութիւնն ընելէն վերջը, թագուհւոյն և մէկալ իշխանուհիներուն անկողինները կը շտկէր :

Ժամը տասնին բոլոր ընտանիքը թագուհւոյն խուցը կ'իջնային ու հոն կ'անցընէին օրը : Լուգովիկոս իր որդւոյն գաղղիարենի , լատին լեզուի , պատմութեան ու աշխարհագրութեան գաս կու տար . Մարիամ Անգուանէթ իր աղջրկան գաստիարակութեանը կը պարապէր , և Եղիսաբեթ տիկինը ուրուագրութիւն և հաշիւ կը սորվեցընէր անոր :

Կէսօրուընէ վերջը ժամը մէկին , թէ որ օդը աշղէկ ըլլար , և Սանդէո հոն գտնուէր , թագաւորական ընտանիքը պարտէզ կ'իջնար , հետը հասարակութեան չորս զինուոր և ազգային պահապանաց գլխաւորը . Արքունական Խշանը տեսակ տեսակ խաղեր խաղալով ուրախութեամբ ժամանակը կ'անցընէր :

Ժամը երկուքին՝ թագաւորին խուցը կ'ելլային կերակուր ուտելու համար : Կերակրէն վերջը , թագուհւոյն խուցը կ'իջնային ու հանգիստ կ'առնէին . ան միջոցին երկու տղոց զուարձութիւնը տեսնելով ուրախութեան պղտի նշոյլ մը խեղճերուն սիրտը կը թափանցէր : Երբեմն թագաւորը զրատունը կ'երթար , ու աշէկ զրքեր մէկդի կը դնէր՝ կարդալու համար . բայց շատ անդամ թագուհին ու Եղիսաբեթ տիկինը հետը թուղթ կամ նարտ կը խաղային , որպէս զի աշխատութիւններէն քիչ մը հանգչի :

Երբեմն ժամը չորսին ատենները , թագաւորը իր բազմոցին վրայ քիչ մը ատեն քուն կ'ըլլար : Խշանուհիներն իրեն քովը կը շարուէին ու կը կարդային կամ կը բանէին . տօֆիեն ալ գասերը կը սորվէր : Երբոր հայրը քունէն կ'ելլէր , գասը կը զուրցէր տրզան , ետքը իր թուաբանութեան ու գրի կրթութիւնները կը սկսէր : Ուսման ժամանակը լմըննալէն վերջը Հիւ կ'առնէր Եղիսաբեթ տիկինոջ խուցը կը տանէր զինքը , ու հետը կը խաղար :

Ժամը եօթնին ատենները՝ բոլոր ընտանիքը ստուի մը չորս կողմը կը շարուէին . և թագուհին կամ Եղիսաբեթ տիկինը բարձր ձայնով պատմական կամ ուրիշ զրուած մը կը կարդային :

Ժամը ութին՝ Հիւ Եղիսաբեթ տիկնոջ սենեկին մէջ Արքունական Խմանին ընթրիքը կը պատրաստէր . Թագաւորը երբեմն առեղծուածներ կ'առաջարկէր աղոց որ լուծեն . և անոնց անմեղ ծիծաղները՝ թեթև մը կը սփոփէին իրենց ծնողաց վշտացեալ սրտերը : Ընթրիքէն վերջը՝ տղան իր սովորական ազօթքները կ'ընէր , որոնցմէ մէկը Լամպալ Խմանուհւոյն համար էր , ուրիշ մըն ալ իր ընտանեացն ու իր խնամածուին՝ Դուրզէլ տիկնոջն համար , որ հետևեալն էր .

« Երկրպագեմ քեզ , ամենակալ Տէր , որ ստեղծեր զիս և փրկեցեր :

Յաւել աւուրս յաւուրս հօրն խմոյ արքայի և ընտանեացս :

Ապրեցո՛ զմեղ 'ի նեղչաց մերոց : Տուր Դուրզէլ տիկնոջ զօրութիւն բաւել աղիտիցն որոց տանիվասն մեր » :

Ետքը Հիւ կը պառկեցընէր տղան . և թագուհին ու Եղիսաբեթ տիկինը փոփոխակի քովը կը կենային : Թագաւորն երբոր ընթրիքէն կ'ելլար , ինքն ալ տղուն քովը կու գար . բայց քանի մը վայրկենէ վերջը , իր խուցը կ'երթար , անկէց ալ պղտի աշտարակը , ուսկից կէս դիշերուն կ'ելլար քնանալու համար :

Խմանուհիները գեռ քիչ մը ատեն ալ կը կենային ու բանուածքնին կ'ընէին . շատ անգամ ալ ընտանեաց զգեստները կը կարկըտէին : Պահապանները իրեք անգամ կը փոխուէին , առաւօտեան ժամը տասնըմէկին , երեկոյեան հինգին ու մէյ մ'ալ կէս զիշերուն : Լուգովիկոս պառկելէն առաջ կը սպասէր որ նոր պահապանը գայ , և թէ որ նոր մարդ մըն էր , կ'ըսէր Հիւի որ հարցընէ անունը :

Աս էր ահաւասիկ օրուան ընթացքնին , որ տեղ քանի որ թագաւորը պղտի աշտարակին մէջ միաց (մինչեւ սեպտեմբերի 29ը) : Լուգովիկոս , որ ամէն բանի մէջ ճիշդ էր , ինքը աս բաժանմունքն ըրեր էր . և իր ամենէն մեծ միսիթարանքն ան էր՝ որ իր զակին կեանքն իրենը կը սեսլէր , անոր համար խնամք

կը տանէր անոր դաստիարակութեանը : Տղան ան միջոցին եօթնուկէս տարուան էր . բայց զարմանալին ան է որ ամեննեխն առջի մեծութիւնը մտքէն չէր անցընէր , և երբոր մօրը աշքը արցունքով լեցուած կը տեսնար՝ ան ատեն միայն մամուռք կ'ունենար . ոչ երբէք իր ատենօր խաղացած խաղերուն ու ըրած շրջագայութիւններուն վրայ բերան բացաւ . նոյն պէս ոչ երբէք վերսայլի կամ Դիւկեցրիի անունը տուաւ : Արդէն Լաֆոնդէնի գեղեցիկագոյն առակները բերան սորված էր . հիմա գոռնէյլի ու Ռասինի քանի մը ընտիր հատուածներ սկսաւ սորվիլ . և երբոր անոնք բերնուց կը զուրցէր , հայրը կը մեկնէր զանոնք իրեն : Հայրն ընտիր օճովմը կը սորվեցնէր իրեն աշխարհագրութիւնը , հաստ թզթի մը վրայ այլ և այլ աշխարհաց ծովեղերքները կը գձէր , լեռներու դիրքերը , գետերու ընթացքը . ետքը այլ և այլ թագաւորութիւններու ու գաւառներու սահմանները : Արքունական Խշխանը կը սկսէր անոնց անունները դնել , և գրեթէ ոչ երբէք կը շփոթէր , մանաւանդ Գաղղիոյ անունները , որուն գաւառներուն մայրաքաղաքները , երկրորդական քաղաքներն ու նոյն խոկ վիճակաց գլխաւոր տեղերն աղէկ գիտէր : Կը սորվէր նաև աշխարհացոյց տախտակները գունաւորել , և մեծապէս կը զուարձանար աս զբաղնքով :

Մարիամ Անդուանէթ ալ Եղիսաբեթ տիկնոջ հետ կը կրթէր զՄարիամ Թերեզա՝ որպէս զի ճշմարիտ քրիստոնեայ ու կտրիմ խաթուն մը ընէ զանիկայ : Օր մը երբոր քոյր ու եղբայր իրարու ձեռքէն ըըռնած՝ հօրերնուն առջև ելան , Լուգովիկոս ըսաւ անոնց . « Այո , տղաքս , միշտ աշխատասէր եղէք և միշտ միաբան : Ան ատեն աշխատութիւնը ձեզի մը խիթարութիւն կ'ըլլայ , ձեր փոխաղարձ սէրը՝ իրարու օղնութիւն , և աղօթքը՝ գրեթէ յոյս մը : Աշխատութիւն , սէր և աղօթք , տղաքս , ահաւասիկ աս է կեանքը » :

Նեղութիւն չկար որ թագաւորական ընտանեաց

քաշել չտային խոռվարք . ու և իցէ տեսակ զգեստեղէն , սեղանի ծածկոցներ , անձեռոցներ , և ու և իցէ չնշին բաներն ալ այնչափ քիչ կը տրուէին՝ որ օրական պիտոյից չէին բաւէր : Քանի մը դիշեր հարկ եղաւ որ Հիւ պատրոտած սաւաններ զնէ Արքունական իշխանին անկողնին . և երբոր հաւատարիմ ծառայն պէտք եղած բաները կ'ուղէր հասարակութեան աս բանիս համոր հաստատած մարդիկներէն , շատ անգամ և ոչ պատասխան կ'ընդունէր : Հիւ թագաւորին կողմանէ խել մը անգամ թուղթ գրեց Բարիզու քաղաքապետին , որ Ազգային ժողովին թագաւորին տարեկան ծախուցն համար սահմանած 500,000 ֆրանգէն սկսի տրուիլ . բայց քաղաքապետը պատասխան չտուաւ : Աս բանիս վրայ անոր համար շատ կը վշտանար Լուդովիկոս , որովհետև գիտանալով թէ ինչ պիտի դայ գլխուն , կը ցաւէր թէ ինչպէս շարաթ շարթու վրայ առնուած բաներուն համար պարտքերը կ'աւելնան : Հիւ ցանկ մը շինեց թագաւորին ուզած հարկաւոր բաներուն ու Մանիւէլի տուաւ . անիկայ ալ գնեց ու Տաճարը Խորկեց՝ հանդերձ ծախքին հաշուովը , որ 526 ֆրանգ էր : Երբոր Լուդովիկոս տեսաւ հաշիւն , որուն տակը Մանիւէլ ստորագրած էր , « Ես չեմ կրնար , ըստ Հիւի , այսչափ ստակ վճարել քանակէս : — Կ'աղաքնմ , տէր , պատասխանեց անիկայ , յանձն առ վճարելու . ես քովս 600 ֆրանգ ունիմ , և կը յուսամ որ Վեհափառութիւնդ աւելի կ'ուղէ մեծ ուրախութիւն մը տալ ինձի աս առթով քան թէ պարտական մնալ Մանիւէլի » :

Ազբատութեան հետ ուրիշ նեղութիւններ ալ անպակաս էին . անգամ մը պարտէզ չէին իջնար՝ առանց նախատուելու . արտաքին պահպանութեան համար հաստատուած մարդիկները երբոր արքունական ընտանիքը կը տեսնային՝ կամաւ գլխարկնին գլուխնին կը դնէին ու կը նստէին , ու երբոր կ'անցնէր կ'երթար՝ ոտքի վրայ կ'ելլային ու գլուխնին կը բանային : Թագաւորական ընտանիքը պարտէզ քա-

լած միջոցը՝ կը տեսնար իրեն հանդերձեալ բանտին շինութիւնը , պատերու բարձրանալը , խրամներու բացուիլը , պատուհաններուն երկթէ հաստ վանդակներ գրուիլը : Օր մը առաւօտով երբոր Լուգովիկոս կը հագուէր , պահապան մը ներս մտաւ և ուղեց զգեստներուն գրապանները զննել : Թագաւորը առանց նեղանալու դուրս հանեց ինչ որ ունէր գրապաններուն մէջ ու կրակարանին վրայ դրաւ : Պահապանը ուշադրութեամբ նայեցաւ անոնց . վերջէն Հիւի գառնալով ըստաւ . « Ինծի ասանկ հրաման եղաւ » : Անկէց վերջը թագաւորը հրամայեց Հիւի որ գրապանները դուրս հանած ձգէ իր զգեստները : Ուրիշ անգամ մըն ալ , օգոստոսի Զկին , կէս գիշերուընէ վերջը քանի մը պահապան մէկտեղ մըտան թագաւորին խուցը , և անոնցմէ մէկն ըստ Լուգովիկոսի . « Եկանք խուցդ նայելու ու գտնուած զէնքերը տանելու : — Զէնք չունիմ » , պատասխանեց թագաւորը : Բայց անոնք մտիկ չըրին , ու երբոր բան չգտան՝ « Այսչափով չմըննար , ըսին բանը . Տաճար մտած ատենդ՝ սուր մը ունէիր , տուր նայինք զանիկայ » : Լուգովիկոս , որ բռնադատուած էր հպատակելու , հրամայեց սենեկապանին որ տայ սուրը : Բայց երկրորդ առաւօտը թուղթ մը գրել տուաւ Հիւի Բարիզու քաղաքապետին՝ իմացընելով գիշեր ատեն հանդիպածը , միանգամայն խնդրելով որ սահմանուի թէ ինչ կերպով պիտի ծանուցուին իրեն Հասարակութեան վճիռները . Բէդիոն պատասխան չտուաւ :

Լուգովիկոս շատ անգամ խնդրած էր որ լրագիր մը կարգալու հրաման տրուի իրեն , բայց թող չէին տուած . քանի մը անգամ միայն նախասենեկին ըստովին վրայ ձգուած լրագիրներ գտեր ու կարգացեր էր , զորոնք երբեմն կամաւ կը թողուին հոն պահապանները : Օր մը աս լրագիրներէն մէկուն վրայ ասանկ գրուած էր լաբիսով . « Դողա , բռնաւոր , կիլեօդինը հաստատուն կեցած է տեղը » : Ասոր նըման սալառնալիքներ ստէալ կը գրէին պահապաննե-

ըը պատերուն վրայ , ինչուան թագաւորին խուցին դրան վրայ : Հիւ ամենայն փոյթ կ'ընէր որ ջնջէ ան զրուածքները . հանդերձ այսու՝ երբեմն թագաւորական ընտանեաց աչքէն չէին փախչէր անոնք :

Հիւ հնարք մը գտեր էր դրսի եղած լրերն առնելու . ամէն իրիկուն փողոցի լրագիր ծախողները ջանարին առջև կու գային ու բարձր ճայնով իրենց ունեցած լրագիրներուն նոր լրերը համառօտ մը կու տային . ան միջոցին Հիւ պղտի աշտարակը կ'ելլար . և պատուհանի մը վանդակին վերի ծայրէն կախուելով , որովհետեւ վարի ծայրը գոցուած էր , մըտիկ կը գնէր հետաքրքրական լուրերուն : Ետքը թագուհւոյն նախասենեակը կ'ինար . նոյն ատենը Եղիսաբեթ տիկինը իր խուցը կ'երթար , Հիւ ալետեէն՝ պատճառակով մը ու կը պատմէր լսածը : Եղիսաբեթ տիկինը թագուհւոյն խուցը կը մտնար , ու կ'երթար ան պատուհանին առջև կը կենար , ու րուն մէկ պղտի մասը միայն գոցուած էր . ան ատեն Լուդովիկոս ԺԶ ան պատուհանին առջև կու գար՝ իբրև թէ օդ առնելու համար , և քոյրը կը կրկնէր ծառայէն լսածը . ասանկ ահա վարպետութեամք ու զգուշութիւններով Գաղղիոյ թագաւորը բանտի մը պատուհաններու ծակէն կը լսէր ան մեծամեծ դիպուածներուն մէկ պղտի մասը միայն , որոնցմով կը յուզէր իր երկիրը :

Աս կերպովէր որ լսեց գաշնակից զօրաց Գաղղիա մտնալը , Լոնկվիի ու Վէրտէօնի անձնատուր ըլլալը , Լաֆայէթի փախչիլը , Լաբօրդ ու Տիւրոսուա թագաւորականներուն սպանութիւնը : Երբեմն ալ լրագիր պաըտցընողները չափազանց մեծցուցած դիպուածներ , չեղած բաններ ու սուտ լուրեր կու տային : Բայց սովորաբար թագաւորական ընտանեաց բարեկամներն էին որ իրենց հաւատարիմ մարդիկները կը խրկէին Տաճարին առջև լուրեր տալու համար . երբեմն ալ բանտարգելոց միտքը հին յիշատակներ ծգելու համար , ան խրկած մարդկանց երգել կու տային թագաւորականաց երգած երգերէն

ումանք . ինչպէս , խեղա Յակոր . — Հենրիկին , ազնիւ Հենրիկոս , տղադ Բարիկոյ մեջ բանտառած է : Թագաւոր բական ընտանիքը կը լսէին երբեմն աս երգերը ու կտոր կտոր կ'ըլլար սրտերնին . մէյ մ'ալ ձայները կամաց կամաց կը հեռանային ու կը մարէին , և իւրենց հետ կը մարէր ան վայրկենական յոյսն որ բանտարգելոց սրտին մէջ կը ծնանէր :

Պահապանաց յանդգնութիւնն ան աստիճանի էր , որ ինչուան Արքունական Խշանին դաստիարակութեանը կը խառնուէին . ասանկով Լուգովիկոսի հօրենական իշխանութիւնն ալ կ'ուղէին վերցընել : Լուգովիկոս սովորաբար Մոնդէսպիէօյի ու Անդիմի գրուածներուն մէջէն կտորներ օրինակել կուտար տղուն գրի վարժութեան համար . որ մը Լուգէր անունով պահապան մը , որ ներկայ էր դասին , չհաւնեցաւ Մոնդէսպիէօյի Ազի Օրինաց գրքին մէկ քանի խորհրդածութիւններուն . ուստի բարկութեամբ մը ընդհատեց դասն ու սկսաւ ըսել թէ հասարակապետական դաստիարակութիւն պէտք էր տալ Արքունական Խշանին . « Պէտք է որ , գուրցեց , ինքը հիմակուան դաղափարներն ունենայ , և ոչ թէ անցած դացած ժամանակներու դաղափարներ » . անոր համար կ'ուղէր որ խոռոշարարաց գըրուածքները ձեռքը տրուին : Նոյնպէս ուրիշ պահապանի մը պատճառաւ , որ կոտար անուն ունէր , հարկ եղաւ թուաբանութեան դամը դադրեցընել . ասիկայ տեսնելով որ բազմապատկութեան տախտակը սորվեցընել կու տային տղուն , միտքը դրաւ որ ծածկագրութեամբ խօսիլ ու գրել կը սորվեցընէին , ուստի ամբաստանեց Հասարակութեան ընդհանուր խորհրդոյն , և մէկէն արգիլուեցաւ թուաբանութիւնը : Ուրիշ անգամ մըն ալ ապսալքրուեցաւ Հիւի որ Մարիամ՝ Թերեզայի ուրուագրութեան վարժապետէն գլխու օրինակներ ուղէ՛ որպէս զի կարենայ օրինակել : Նոյն օրուան պահապանը տեսնելով այն գլուխներն , որ հին արձաններէ առնուած էին , հաստատ միտքը դրաւ թէ Գաղղիոյ

դէմ զաշնակցեալ թագաւորաց գլխաւորներուն
դէմքերն էին . և .քիչ մնաց որ ան մարդուն պատ-
ճառաւ ՚իւ և ուրուագրութեան վարժապետը բանտ
երթան : Թողունք ուրիշ ասոր նման բավմաթիւ օ-
րինակները , որով կը տագնապէին անմեղ բանտար-
գեալք . և պահապանաց թուոյն համեմատ՝ զանա-
զան էին իրենց նեղութիւնները :

Այս պահապանաց մէջ կը գտնուէին ոմանք որ
ուրիշներէն քիչ մը կը տարբերէին քաղաքավարու-
թեամբ : Որ մը ասոնցմէ մէ կը աղերսագիր մը տը-
ւաւ Հիւլ , որով կը խնդրէր Արքունական իշխանին
դաստիարակ գրուելու . « Ես արգէն , կ'ըսէր , ուրիշ
անգամ մը տուեր էի աս աղերսագիրը Աղեքսանդր
Պոհարնէ կոմսին՝ ան միջոցին որ Ազգային ժողով-
քին գահերէցն էր : Կ'աղաչեմ որ թագաւորին ձեռ-
քը տաս ու քանի մը աղէկ խօսք զուրցես վրայօրս :
— Ձեմ կրնար խնդիրքդ կատարել , պատասխանեց
Հիւ . որովհետեւ առանց թագաւորը հետս խօսելու՝
ես չեմ կրնար բերան բանալ . թող որ հիմակուան
պարագային մէջ խնդիրքդ չկրնար ընդունելի ըլ-
լալ » : Մէյ մ'ալ ան միջոցին թագաւորն երեցաւ .
պահապանը իր հաւատարմութեան վրայ խօսք բա-
ցաւ , և թէ ինչպէս կը զայրանար՝ տեսնելով ամէն-
օրեայ անարգանքներն որ իր ընկերներէն մեծ մասը
կընէին թագաւորին : — « Թէ որ Աստուած ուզէր ,
պատասխան տուաւ թագաւորը , որ ես օր մը նո-
րէն կառավարութիւնը ձեռքս առնեմ , ան ատեն կը
տեսնէին որ ես ներել զիտեմ » : Պահապանն աս առ-
թով աղերսագիրը գուրս հանեց . բայց Լուդովիկոս
պատասխանեց թէ « Հիմկուհիմա ես կը բաւեմ որ-
դւոյս դաստիարակութեանը » :

Այնչափ աղնիւ էր թագաւորին սիրտը , որ կը
վշտանար տեսնելով որ բոլոր ընտանեաց ամէն ծա-
ռայութիւնը՝ իր հաւատարիմ սենեկապանին վրայ
ծանրացեր էր , և կը վախնար որ եթէ երկայն տեսե-
լու ըլլայ աս բանս՝ չըլլայ թէ հիւանդանայ : Ուստի
անոր թեթեութիւն մը ընելու համար , Հասարակու-

թեան խորհրդէն մարդ մը խնդրեց որ ծանր աշխատութիւններն ընէ : Վաղաքապետը Դիզոն անունով մէկն ընտրեց աս ծառայութեան համար , որ գաժան ու կասկածու մարդ մըն էր , և թագաւորին դէմ նախապաշարմունքներով լեցուած էր : Ասիկայ կնիկովը մէկտեղ եկաւ Տաճարն հաստատուցաւ . և պատմութեանս ընթացքին մէջ պիտի տեսնենք որ աւելի լրտեսութեան քան թէ ծառայութեան համար թագաւորին քոլ գրին զանոնք խոռվարաբները : Հանդերձ այսու օգտակար եղաւ Հիւրի ասոնց գալուստը , և ան քիչ ժամանակին մէջ որ անկէց ետքը Տաճարը կեցաւ , աշխատութեան կողմանէ շատ գոհ էր անոնց վրայ :

Դիզոնին գալէն քիչ օր վերջը , Բէգիոն ասանկ գրեց թագաւորին (26 օգոստոս 1792) .

« ՎԵՀԱՓԱՌ ՏԵՐ ,

» Արքունական Խշանին սենեկապան ծառան կը խնդրէ որ ասկէ ետքն ալ իր ծառայութիւնը շարունակէ անոր քով . և որովհետև ինծի անանկ կ'երեայ որ քեզի հաճելի կ'անցնի աս բանս , զիջայ իր խնդիրքին » :

« Ուզովիկոս նամակը Հիւրի ձեռքը տալով ըստ . « Կարդա սա նամակը , ու պատասխան տուր քաղաքապետին որ կը հաւանիմ . աս ալ աւելցուր թէ կը նեղանամ որ ինչո՞ւ համար հասարակութեան գըլխաւորները պատասխան չեն տար ըրած խնդիրքներուս , մանաւանդ զաւկըներուս սովորական բըժըկին գալուն համար ըրած աղաջանքիս » :

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը ութին՝ հասարակութեան պաշտօնակալ մը բերաւ զՊլէրի Տաճարը : Վրան գլուխը նայեցան , պատուէրներ տուին իր վարուելու կերպին վրայօք , ետքը աշտարակը մտուցին : Պլէրի սկսաւ իր պաշտօնն 'ի գործ գնել , միանգամայն թագաւորը սանտրելու հոգն ալ իրենն էր : Բայց Հիւրի վրայ միայն մնաց թագաւորական ընտանեաց համար ամէն հարկաւոր եղած բաներն ուզե-

ու ու առնելու պաշտօնը . աս պատճառաւ վտանգաւոր պարագաներու մէջ կ'յնար : Խոհանոցն աշտարակէն հեռու ըլլալով , հարկ էր որ ծառայութեան համար խելմը պահապանի կայաններէն անցնի . և ամէն մէկ քայլին արդելք արդելքի վրայ կ'եւէր դիմացը , հարցմունք հարցմունքի վրայ : Տաճարի պալատին մէջ հասարակութեան պաշտօնակալները ժողովքի խուցմը ունէին . զգեստեղէններն և ուրիշ նիւթերն որ կ'ելլային կը մտնային արքունական ընտանեաց բնակարանը՝ առաջ հոն խստիւ կը քննուէին : Կերակրեղէններն ալ նոյնպէս կը քննուէին հասարակութեան պաշտօնակալներէն . անոնցմէ վերջը ուրիշներ կը զննէին զանոնք և հացն ու ուրիշ ուստեղիքներ ալ երկու կը կարէին կը նայէին . և այս ամէն խստութեանց համեմները հայհոյութիւններն ու թշնամանքներն էին : Որ մը թագաւորը լսեց իր ծառային զուրցուած նախատինքները . և երբոր զիշերն անկողին մտաւ ու վարագոյրները քաշուեցան (ան միջոցին միայն կրնար ծածուկ խօսք մը ըսել՝ առանց պահապաններէն լսուելու) , « Այսօր շատ բան քաշեցիր , ըսաւ անոր . քեզ տեսնամ՝ իմ սիրոյս համար ամէն բանի համբերէ ինչպէս ինչուան հիմա , ու ամենեին պատասխան մի տար » : Աս սուրբ համակամութիւնն , որ թագաւորը ծառայէն կ'ուղէր , անիկայ արդէն արդեամբք կը կատարէր : Ուրիշ անգամ մ'ալ , նոյն պառկելու միջոցին , թագաւորը կամացուկ մը կլորած թուղթ մը Հիւի ձեռքը դրաւ , ու « Մաղէս կտօր մըն է ասիկայ , ըսաւ . հիմկու հիմա ասկէ զատ ուրիշ ընծայ չեմ կրնար ընել քեզի » : Խեղճ թագաւորը կը գուշակէր որ քիչ ատենէն պիտի վերցընեն քովէն իր ազնիւ ծառան , որ ալ իր բարեկամն եղած էր . աս մտածութիւնը կը տագնապէր զինքը : Մանաւանդ որ կը տեսնար պահապանաց ըրած գիշերային այցելութիւններն Հիւի խուցը , որով կ'ուղէին իմանալ թէ արդեօք ծածուկ նամակագրութեան ու հաղորդակցութեան հետ կ'ըլլար :

Թագուհին ու Եղիսաբեթ տիկինն ալ նոյնպէս պահապաններէ պաշարուած , հազիւ հազ երբեմն կրնային խօսք մը զուրցել Հիւի : Օր մը որ ծառայութեան համար Եղիսաբեթ տիկինոջ խուցը մտաւ Հիւ , իշխանուհին կ'աղօթէր . և այս էր առաքինուոյն ազօթքը , զոր Հիւ աղաչանքով հրաման առաւ օրինակելու .

« Զգիտեմ , Տէր , որ անցք այսօր ընդիս անցանիցեն . բայց այնչափ միայն , զի որ դալոցն են՝ ի յաւիտեանց դարսւց կան առաջի քո մերկապարանոց : Յայս և՝ ի սոյն անդորրանամ՝ Աստուած իմ : Երկրպագեմ խորհրդոցդ յաւիտենականաց . փարիմ զնորօք յամենայն անձնէ . հաճ եմ ընդ ամենայն , կազմ առ ամենայն , զամենայն առ սէր քո զոհեմ . և խառնեալ զալատարագս ընդ զենման սիրեցելոյ Որդւոյդ՝ Փրկչին իմոյ , յիշատակաւ անչափական արդեանց նորա շնորհել հայցեմ երկայնմը . տութիւն՝ ի վիշտ վտանգիս և զինով հպատակութիւն յամենայնի որ քոյով հաճութեամբ կամ՝ ի թողանալոյդ պատահեսցեն » :

Երբոր ասանկ խիստ գերութեան մէջ կը հեծէր Տաճարին մէջ արքունական ընտանիքը , դուրսն ալ մարդկային կրքերը սանձերնին խզած՝ անհաւատալի գաղանութեան կը հասնէին : Մանաւանդ որ անզգամ մարդիկ , մասնաւրապէս օրագրապետները , ամենուն սիրտը վախ ու դող կը ձգէին՝ գաշնակցաց զիտաւորութիւնները մեծցընելով . Կըսէին ասոնքթէ թշնամիք բերդաքաղաքները ձգած՝ շիտակ բարիզու վրայ պիտի քալեն , և սովով պիտի պաշարեն զան նախ . և քաղաքն առնելէն վերջը՝ բաց տեղ պիտի տանին բնակիչներն ու պիտի սպաննեն բոլոր խոռովարանները : Անանկ խառնակութեան միջոցէր , որ ամէն կողմնակցութեան մարդիկներն իրարմէ կը վախնային , և ձախորդ լուրեր ամէն տեղ կը տարածուէին : Եղան երեսփոխաններ որ առաջարկեցին Օրէնսդիր ժողովքին որ Սօմիւր քաղաքը քաշուի . բայց Տանդոն , որ զուրցած էր թէ « Յան-

դրգնութիւն պէտք է, նորէն յանդգնութիւն, միշտ յանդգնութիւն», որոտագոյ ձայնով աղաղակեց թէ «Մէկը մէկալը կ'ըսեն ձեզի թէ սա բանը նա բանն ընելու է. ևս մէկ բան մը միայն կ'ըսեմ ձեզի. այսինքն թէ ջարդուբուրդ ընելու է թագաւորականները»: Աս եղաւ ահա սեպտեմբերի սպանութեանց նպատակը:

Սեպտեմբերի 2ին Տաճարին քուլերը մեծ շփոթութիւն կար: Բայց ներսը գեռ խաղաղ էր, և օրը կերակի ու գեղեցիկ ըլլալով, թագաւորն ընտանեացն հետ պարտէզ իջաւ պտրտելու: Գլէրի առաւուընէ ՚ի վեր պահապանաց դէմքին վրայ այլայլութիւն մը տեսած էր. և պարտէզ պտրտելու ատեննին՝ լաեր էր որ անոնցմէ մէկը կը զուրցէր իր ընկերներուն. «Գէշ ըրինք որ այսօր պարտէզ իջնալու համան տուինք ասոնց»: Ժամը հինգին՝ յանկարծակի թըմ բուկներն սկսան զարնուիլ՝ ժողովուրդն ոտք հանելու համար: Մէկէն պահապանները վեր հանել տըւին թագաւորական ընտանիքը, և երկու պահապան ալ վրայ հասնելով ասոնցմէ մէկը, Մաթիէոյ անունով, ասանկ զուրցեց թագաւորին. «Զես գիտեր, պարոն, թէ ինչ կը հանդիպի. ամէն թաղերուն մէջ թմբուկները կը զարնուին, թնդանօթը ձայն տուաւ, ժողովուրդը կատղած՝ կ'ուզէ վրէժ առնել: Բաւական չէր որ օգոստոսի 10ին սպաննել տուիր մեր եղբարքը. հիմա վրանիս վայրագ թնամի մը խրկել կու տաս, որ կը սպառնայ զմեղ, կնիկնիս ու զաւակնիս մորթելու: Բրուսիոյ թագաւորը Շալոնի վրայ կը քալէ: Գիտենք որ երգումն տրուած է զմեղ մեռցնելու. բայց մեռնելնէս առաջ, դու ու ընտանիքդ՝ նոյն իսկ ձեր պահապաններուն ձեռքէն պիտի սպաննուիք: Բայց գեռ ժամանակ կայ. անոր համար թէ որ ուզես, կրնաս...: — Ես ինչ որ կը նայի ըրի ժողովրդեան երջանկութեանն համար, պատասխան տուաւ թագաւորը. ալ բան չունիմ ընելու»:

Պահապանին խօսելու միջոցը, Հիւ վաղեր եկեր

էր ու թագաւորին քով կեցեր : Երբոր թագաւորը
պատասխանը լմբնցուց , Մաթիէոյ ըսաւ . « Բըռ-
նուած ես : — Ո՞վ , հարցուց թագաւորը , ես : —
Զէ . սենեկապանդ : — Ի՞նչ ըրաւ որ . իմ վրաս սէր
ցուցընելն է իր յանցանքը : Խնայեցէք իրեն կենա-
ցը : — Ի՞նչ իրաւոնքով կը բռնես զիս , հարցուց
Հիւ . ո՞ւր կ'ուզես տանիլ զիս : — Ես քեզի հաշիւ
տալու պարտք չունիմ , պատասխանեց Մաթիէոյ ,
ինձի տրուած հրամանին կը հնաղանդիմ » : Հիւ ու-
զեց իր խուցն երթալ , բայց Մաթիէոյ թևէն բռնեց ,
ու « ինձի հետ միայն կրնաս երթալ խուցդ » , ը-
սաւ . և մէկտեղ գացին : Հիւ ուզեց քիչ մը ճերմա-
կեղէն ու ածելիներ տանիլ հետը , բայց պահապա-
նը թող չտուաւ՝ ըսելով թէ « Մէկդի ձգէ ածելինե-
րը , հոն ուր որ կը տանիմ զքեզ՝ ապահով եղիր որ
սափրիչներ չեն պակսիր » : Հիւ լուռ կեցաւ , միտ-
քը գնելով որ մահուան տեղը կը տանին զինքը :
Երբոր խուցը կնքեցին , թագուհւոյն խուցն իջաւ .
« Ափսոս , ըսաւ իրեն լուդովիկոս տխուր ձայնիւ ,
ունեցած ստակդ ինձի փոխ տուիր , հիմա կ'երթաս
ու առանց ստակի պիտի մնաս : — Վեհափառ տէր ,
ես բանի մը պէտք չունիմ » , պատասխանեց ծառան՝
ձայնը հեծեծանքներէ խզդուելով : Թագաւորական
ընտանեաց մէկալ անձինքներն ալ իրենց սէրը ցու-
ցուցին Հիւի . անանկ որ սիրաը սաստիկ ելլելով ,
ուզեց խօսակցութիւնը լմբնցընել , և պահապաննե-
րուն դառնալով « Պատրաստ եմ հետերնիդ գա-
լու » , ըսաւ : Մաթիէոյ գուրս ելլելու միջոցը , Գլէ-
րիին զուրցեց՝ թէ « Զգոյշ եղիր վարմանդ մէջ , չէ
նէ քու գլուխդ ալ նոյն բանը կու գայ » :

Վարը երկու զինուոր ալ միացան Մաթիէոյի և
Հիւի հետ , ու չորսը մէկտեղ կառք մտան : Ճամբան
ինչ ահաւոր տեսարան բացուեցաւ Հիւի առջեր .
անցնողները ահուգողով կը փախչէին , գոները՝ պա-
տուհաններն ու խանութները կը գոցուէին . ամէն
մարդ իր տան ծակումուկ տեղուանքը կը պահուըտէր:
Սպանողներուն մռնչիւնն ու սպանելոց հեծութիւն-

Ները կը լսուէին . արիւնարբու գաղաններ դանակ ու գաւաղան առած ձեռութիւնին՝ կը պտըտէին փողոցներուն մէջ , և մէջերնէն ոմանք նիզակներու ծայրը մարդու մարմնոյ կտորուանք անցուցած՝ յաղթանակաւ կը քալէին : Կառքը կրեվ հրապարակը կանկ առաւ . որովհետև անհնարին էր ճղբել բաղմութիւնն , որ լերան պէս գիզուած էր ու ծովու պէս կը խռովէր : Վար ինեցուցին բանտարգեալը կառքէն , ու հասարակաց ժողովարանը տարին . ամբոխը զայրագին աչքեր տնկած՝ կը պոտար . « Ահա որս մը աւելցաւ կիշեօդիին . բռնաւորին սենեկապանն է » :

Հասարակութեան գումարման սենեակը մտուցին զջիւ , ուր շփոթութիւնն ու աղաղամկը ականջ կը խլցընէին : Ան շփոթութեան մէջ գահերէցն սկսաւ հարցմունքներ ընել ամբաստաննելոյն . բայց անիկայ դեռ բերան չըացած՝ ամէն կողմանէ Այբայարանն տարուի , Զօրուրեան բանուր տարուի ձայները լսուեցան . աս ան բանտերն էին , ուր ան միջոցին բանտարգեալները կը սպաննէին :

Երբոր լսութիւնը տիրեց , հարցաքննութիւնն ըսկաւ . եղած ամբաստանութիւնները տղայական և մեծաւ մասամբ սուտ բաներ էին . « Անտուկ մը մոցընել տուիր դու Տաճարին մէջ , ըսաւ պահպաններէն մէկը , որուն մէջ եռագոյն ժապաւէններ և խելմը ծափելու զգեստներ կային . թագաւորական ընտանիքը փախցընելու դիտմամբ էր աս բանս » : Ուրիշ մը ըսաւ թէ սաւոյացւոյ գունով հագուստ ու տարատ մը շինել տուեր է . ըսել է որ Սարտենիոյ թագաւորին հետ խօսքը մէկ դրուած է : Երբորդ մըն ալ ամբաստանեց որ թագաւորական ընտանիքն իրեն վրայ սէր ունէր , ուր ընդ հակառակն Հասարակութեան աղահապաններուն հետ հազիւ թէ կը խօսէր : Աս բանիս պատասխան չտուաւ Նիւ . ան ատեն տոջի աղաղակները նորէն բարձրացան , և մահուան ձեռքը մատնուելու վրայ էր խեղճը՝ երբոր ժողովականաց մէկն ոտքի վրայ ելաւ ու ըսաւ . « Քաղաքացիք , աշտարակին մէջ հիւսուած դաւաճանութեան

թելերը բոլոր աս մարդուս ձեռքն է . ուստի աւելի աղէկ է առանձին տեղ մը փակել զինքը ու բերնէն հարկաւոր եղած տեղեկութիւններն առնել , քան թէ Արքայարան կամ Զօրուրեան բանտը խրկել զինքը » : Ասանկով խալքսեցաւ Հիւ մահուընէ . և հասարակաց ժողովարանին բանտին մէջ փակուեցաւ :

Թագաւորին սիրտն անհանդարտ էր Հիւի վիճակին վրայ , մանաւանդ գրսի աղաղակները լսելէն վերջը : Եղյն իրիկունը անկողին մանալէն վերջը ըսաւ Գլէրիի որ զիշերն իրեն հետ անցընէ . Գլէրի ալ անկողինը հոն փախաղրեց : Երկրորդ առաւօտը , Յ սեպտեմբերի , հարցուց Գլէրիի թէ Հիւի վրայ լուր առեր էր արդեօք և թէ գիտէր Բարիզու ինչ վիճակի մէջ ըլլալը : Գլէրի զիշերը պահապանի մը բերնէն լսեր էր թէ ժողովուրդը բանտերուն վրայ կը յարձակէր . ուստի երբոր աւելի տեղեկութիւն մը առնելու համար դուրս կ'ելլար , Լուգովիկոս ըսաւ իրեն . « Նայէ զգուշութեամբ վարուիս , ապա թէ ոչ մինակ կը մնանք , և վախեմ թէ իրենց գիտաւորութիւնն ան է՝ թէ օտար մարդիկ դնենք քովերնիս » : Երբոր ժամը տասնըմէկին թագաւորական ընտանիքը թագուհւոյն խուցը ժողվուեր էր , պահապաններէն մէկն ըսաւ Գլէրիի որ թագաւորին խուցն երթայ , ուր եկեր էին Մանիւէլ և Հասարակութեան քանի մը անդամներ : Մանիւէլ հարցուց անոր թէ Լուգովիկոս ինչ կը զուրցէ Հիւի երթալուն վրայ : — « Սիրտը անհանդարտ է , պատասխանեց Գլէրի : — Փորձանք հանդիպիր Հիւի գլուխը , կրկնեց Մանիւէլ , բայց ես պարտաւորեալ եմ իմացընելու տիրոջդ որ ալ չդառնար հոս , և թէ իրեն տեղը մարդ կը գրուի . կրնամ իմացընել իրեն աս բանս : — Կ'աղաչեմ աղատես զիս աս բանէս , ըսաւ Գլէրի . մանաւանդ որ թագաւորը կ'ուզէ տեսնալ զքեղ , որովհետեւ ընտանիքը խել մը բանի կարօտութիւն ունի » : Մանիւէլ բռնադատուեցաւ հաւանելու . իմացուց Լուգովիկոսի Հասարակութեան ընդհանուր խորհրդոյն վճիռը Հիւի նկատմամբ , և

թէ քիչ ատենէն անոր տեղը ուրիշ մը կը դրուի : —
« Զեմուղեր , պատասխանեց թագաւորը , որդոյս
սենեկապանը բաւական է ինձի . և թէ որ Հասարա-
կութեան խորհուրդը չհաւանի , ես անձամբ կը ծա-
ռույեմ . հաստատ ասանկ միտքս դրած եմ » : Ետքը
թագաւորը իր ընտանեաց ճերմակեղենի և ուրիշ
զգեստուց կարօտութիւնն յայտնեց . Մանիւէլ խօսք
տալով ժողովքին իմացընելու , ելաւ երթալու : Դուր-
սը Գլէրի հարցուց իրեն թէ քաղքին մէջ շփոթու-
թիւնը դեռ կը շարունակէ արդեօք . Մանիւէլ ա-
նանկ մը հասկըցուց իրեն՝ թէ կրնայ ըլլալ որ ժողո-
վուրդը ջաճարին վրայ վազէ . և ետքը աւելցուց .
« Դժուարին ծառայութեան մը մէջ ես դու . կտրիճ
եղիր » :

Հատ երկայն կ'երթար գրուածքնիս՝ թէ որ ուղե-
նայինք տեղն 'ի տեղը ստորագրել սեպտեմբերի ջար-
դերուն տեսարանը . միանգամայն սրտերնիս ալ ա-
ռաջ չերթար աս բանիս , որովհեաւ կերպով մը
դահճի պաշտօն կատարել է : Միայն անհրաժեշտ կը
սեպենք տեղեկութիւն տալ ան տիկիններուն վրայ ,
որոնք թագաւորական ընտանեաց հետ մէկտեղ ջա-
ճարը մոտն , և ետքը Զօրուրեան բանտը փակուե-
ցան : Ասոնց ամէնն ալ սեպտեմբերի 2ին ու 3ին ար-
ձրկուեցան բանտէն , բաց 'ի մէկէն , որ էր լամ-
պալ իշխանուհին : Ոչ ոք իմացած է մինչև հիմա թէ
ինչ եղաւ իր սպանման պատճառը , և իր դատաւոր-
ներուն ու դահճներուն անունները : Անզգամները
նիղակի ու սրոյ հարուածներով սպաննելէն ետքը
զանիկայ , գլուխը կտրեցին ու նիղակի մը ծայրն ան-
ցուցին . ետքը ձախս կողը ծակեցին , և մարդու ձեռք
մը խլեց մէջէն արիւնաթաթաւ սիրտը , որ նոյնալէս
նիղակի մը ծայրը դրուեցաւ : Ասոնք տեսնալէն ետ-
քը , պէտք չէ շատ զարմանայ մարդ բարբարոսաց
ըրած անգթութիւններուն վրայ , որովհեաւ քաղա-
քականացեալ ու կիրթ ազգաց մէջ այսպիսի վայրե-
նութիւններ կը գործէ կիրքը :

Զօրուրեան բանտին , ինչպէս նաև ամէն բան-

տերուն քովերը նոյն օրը գիզուած էր խառնիճաղանձ ամբոխ մը , որոնք մեծաւ մասամբ կանայք և տղաք էին : Կէսօրը զարկածին պէս՝ նիզակներն օգուն մէջ բարձրացան և բազմութիւնը ճամբայ եւ լաւ . աղաղակներուն ճայնն այնչափ աշաւոր էր , որչափ մարդասպանաց ըրած անօրէնութիւնները : Նոյն միջոցին Լըպէլ անուամբ խաթուն մը , որ ծանօթ եղած էր Լամպալ իշխանուհւոյն և անչէջ երախտագիտութիւն կը պահէր , անոր բանտին մօտենալու ջանք կ'ընէր : որպէս զի տեղեկութիւն մը առնէ վրան : Երբոր տեսաւ ժողովրդեան շարժմունքն , հարցուց թէ ինչ կը նշանակէր . պատասխան տուին իրեն թէ « Լամպալ տիկնոջ գլուխը կը պարտցըննեն Բարիզու մէջ » : Սրտին ցաւէն ու վախէն՝ մէկէն ետ դարձաւ կինն ու Պատիլի հրապարակն երթալով մազայարդարի մը խանութն ապաւիննեցաւ , որուն ծանօթն էր : Քայց հազիւ թէ հանգչել կ'ուզէր , մէյ մ'ալ բազմութիւնը նոյն հրապարակն հասաւ ու կանկառաւ , և խոռվարաներէն ումանք նոյն խանութն եկուն՝ Լամպալ տիկնոջ մազերը շտկել տարու համար : Աս որ տեսաւ Լըպէլ խաթունը , ինկաւ մարեցաւ . բարեբաղդաբար մազայարդարն առանց շփոթելու անոր գիմացն անցաւ ու ոտքովը ներսի խորցը հրեց , և ինքը առջեւի մարդիկներուն հետ խօսելով սպանելոյն արիւնով թաթխուած ոսկեգոյն մազերը կը լուար , կը սրբէր , կը սանտրէր ու կը հիւսէր : Գըլխուն տէրն ան ատեն ըսաւ թէ « Ա. Հիմա Անդուանէթ կրնայ ճանչնալ զասիկայ » . և նորէն նիզակին ծայրն անցընելով , ճամբայ ելան :

Ինչպէս վերն ըսինք , Տաճարին մէջի բանտարգելոց սիրտը քիչ մը անհանդիսաւ էր նոյն օրը : Ճամը մէկին պարտէղ չկրցան իջնալ , որովհետեւ պահապանները թող չտուին : Կերակրոյ միջոցը թմբուկներու ճայն լսուեցաւ , և հեռուանց խորունկ աղաղակ մը , որ երթալով մօտեցաւ , և վերջապէս Տաճարին առջեններն երեցաւ մոլեգին և փոշելից բազմութիւնը , որուն գլուխ կեցած էին ծերունի մը և

տղայ մը ու այսահարի մը պէս ինքիրեննէն դուրս եւ լած՝ վայրենի գաղաններու նման կ'ոռնային։ Ասոնց մէ վերջն եկող մեծերը մէկը կացին մը կը շողացը նէր օդուն մէջ, միւս մը՝ սուր, ուրիշներն ալ՝ գաւաղան ու նիղակ. կարծեսթէ Միլառնի ստորագրած դժողաքն էր։ Կանայք զինովցած ափեղցրփեղ կ'երգին, ցնցոտիք հագած տղաք կը պարէին, և ամենուն բերնէն մէկ աղաղակ մը միայն կը լսուէր։ « Լամպալ տիկինը, Լամպալ տիկինը »։ Տաճարին առջեւ կանկ առաւ ամբոխը, և անանկ խլացուցիչ աղաղակաւ մը ողջունեց զան, որ կարծեմ չէնքին խորին հիմունքներն ալ լսեցին։ Ան ատեն երկու ձղբւեցաւ բազմութիւնը, և ահա էրիկ մարդիկ ու տղայք չուանով գէպ 'ի գետը կը քաշէին դիակ մը, որ անգլուխ էր։

Հասարակութեան պաշտօնակաները մէկէն մարդ խրկեցին եռագոյն ժապաւէն զնել տալու համար, որպէս զի պալատին դրան առջեւ ցանկ քաշեն ու ստիպեն ժողովուրդը ներս չմտնելու։ Բայց դրանն առջեւ երկու հոգի կանկ առած էին իբրև պահապան, որոնք ուամկին դիրտէն մարդիկ էին։ Ասոնցմէ մէկն, որ կտրիճ և առոյդ մարդ մ' էր, երկայն սուր մը ունէր եռագոյն կաշիկ մը կախած։ ասիկայ չկրցաւ դիմանալ իր ոգւոյն բերմանը, և կ'ուզէր որ ժողովուրդը թողուն ներս մտնալու, որպէս զի թագաւորական ընտանեաց առջեւ հանէ ան տեսարանը։ Բարեբաղդաբար հասարակութեան պաշտօնակալք մէջ մտան ու ամբոխը բռնեցին։ Հանդերձ այսու երեք հոգի կրցեր էին ներս մտնալ. ասոնցմէ մէկը, որ իշխանություն սիրտը ձեռքը բռնած էր, անցազրի տեղ ծառայեցնելով զանիկայ՝ հրաման խնդրեց առաջին գաւիթը մտնալու, և թոյլտուութիւն առաւ վերոյիշեալ պահապանէն։ Երբոր ներս մտաւ, տեսմաւ զՄէօնիէ, որ տանը խոհարարն էր. և մէկէն արիւնաշաղախ ձեռքը բանալով « Առ եփէ սա, ըստ անոր, եփէ որ ուտեմ»։ Մէօնիէ պատասխան տոււաւթէ. « Կրակը մարած է, ուստի անկարելի է ըստած.

կատարել : — Վառէ կ'ըսեմ . անօթի եմ » , պատասխանեց մարդակեր գաղանը : Բայց պահապաններն եկան նորէն դուրս վորնտեցին զինքը , և զնաց բաղմութեան մէջ խառնուեցաւ , որուն կանչիւնները չեին դադրէր և որուն ալիքներուն առջև թեթև արգելք մըն էր եռագոյն ժապաւէնը : Քսան հոգիի մը շատի առաջ անցած՝ կ'ըսէին թէ Գաղղիոյ համար փրկութիւն չկայ՝ մինչև որ յետին թագաւորականին վլուխը չկտրուի . և իշխանուհւոյն գլուխն օդուն մէջ խաղցընելով , « Լամպալի դիմաց ուրիշ գլուխ մըն ալ պէտք է , կը պոռացին , չափակցութեան համար . տուէք մեզի Աւտրիացին » : Եւ պիզճ խառնիձաղանճը կը կրկնէր . « Աւտրիացին , Աւտրիացին » : Թէպէտ հոն գտնուած դինուորները ձեռքերնին զէնք առած էին , բայց օդնութեան մարդչէր գար . խոռվարաբք գէմ կը դնէին , և կ'ուզէին բռնի աշտարակը տանիլ իշխանուհւոյն մերկ և արիւնուոդ մարմինը , և Մարիամ Անդուանէթի մարմնոյն հետ դուրս բերել : Բայց երբոր տեսան թէ անհնարին է ներս մտնալը , չէնքին անդիի կողմն անցան . և ան մարդն որ իշխանուհւոյն գլուխը կը տանէր՝ հօնտեզի կործանած տուներուն աւերակներուն վրայ ելաւ . ետևէն ալ ուրիշները , մասնաւորապէս սրախին տէրը :

Ան միջօցին արբունական ընտանիքը սեղանէն ելեր էր և թագուհւոյն խոռցը ժողվուեր էր : Գլէրի ալ վար իջեր էր՝ Դիզոնի ու անոր կնոջ հետ կերակուր ուտելու համար . մէյ մ'ալ կինը յանկարծ սաստիկ մը պոռաց , որովհեաև պատուհանէն Լամպալ իշխանուհւոյն գլուխը տեսեր էր : Մարդասպանք դրսէն կարծելով որ թագուհւոյն ձայնն է , բարձրաձայն ծիծաղեցան դժոխային ուրախութեամբ : Գլէրի մէկէն վեր ելաւ , որպէս զի ցած ձայնով իմացընէ եղածը թագաւորին կամ Եղիսաբեթ տիկնոջ . բայց անանկ այլայլած էր գէմքը , որ թագուհին հարցուց իրեն թէ « Ի՞նչ ունիս , ու ինչո՞ւ համար կերակուր չես ուտեր : — Տկար եմ , տիկին » , պա-

տասխանեց Գլէրի : Ան ատեն պահապան մը ներս
մտաւ , ու « թշնամիք Վէրտէօն հասեր են , ըսաւ
Լուդովիկոսի . ամենքնուս բանը բուսած է , բայց
ամենէն առաջ քուկդ » : Թագաւորը չխռովեցաւ .
բայց Արքունական Խթանը ուրիշ խուց մը քաշուե-
ցաւ ու յորդառատ կուլար : Ուրիշ պահապան մըն
ալ վրայ եկաւ ու ծածուկ խօսեցաւ իր ընկերացն
հետ : Թագաւորն հարցուց անոնց թէ արդեօք իր ըն-
տանեաց կեանիքը ապահով չէ : Անոնք պատասխան
տուին թէ « Դուրսը անանկ ձայնծընուեր է իբրև թէ
դու և ընտանիքդ աշտարակին մէջ չէր . կուզեն որ
պատուհանն ելլէք , բայց մենք չենք թողուր , որով
հետեւ ժողովուրդը պէտք է վստահութիւն ցուցընէ
իր ատենակալաց վրայ : — Անանկ է , պատասխա-
նեց առջի պահապանը . բայց թէ որ թշնամիք մօտիկ-
նան , արքունական ընտանիքը պիտի սպաննուի .
և տեսնալով տօֆեկին յուսահատութիւնը , աւել-
ցուց . « Տօֆեկը քիչ մը սիրտս կը շարժէ . բայց բռնա-
ւորին որդին ըլլալով , ինքն ալ կը սպաննուի » : Աս-
կայն դրսի աշաղակները առջնէն աւելի կը բար-
ձրանային , և թագուհւոյն դէմ զուրցուած նախա-
տական խօսքերը յայտնի կը լսուէին : Ուրիշ պահա-
պան մըն ալ եկաւ , հետը ժողովրդեան կողմէն չորս
հոգի նուշիրակ , որպէս զի ստուգեն թէ արդեօք Գա-
բէդ ընտանիքը աշտարակն է . ասոնցմէ մէկը , որ
ազգային պահապանի զգեստ հագած էր , վրայ կու-
տար որ բանտարգեալք պատուհանն երենան : Եր-
բոր պահապանները թող չէին տար , ազգային պա-
հապանն ասանկ պոռաց . « Կ'ուզեն աչքերնէդ ծած-
կել լամպալ տիկնոջ գլուխն որ բազմութիւնը բերեր
էր ձեզի՝ ցուցընելու համար թէ ինչպէս ժողովուր-
դը իր բռնաւորներէն կ'առնէ իր վրէժը : Ես խոր-
հուրդ կու տամ որ երենաք ժողովրդեան , թէ որ չէք
ուզեր որ ժողովուրդն հոս գայ » :

Թագուհին մէկէն մարեցաւ . Գլէրի վազեց ու Ե-
ղիսաբեթ տիկնոջ օգնութեամբը բազմոցի մը վրայ
հանդչեցուց զինքը . տղաքը կուլային , և իրենց խան-

դաղատանքներովը կը ջանային արթնցընել զանի-
կայ : Երբոր մարդիկները դուրս ելան և Մարիամ
Անդուանէթ արթնցաւ , իր արցունքը տղոց արտա-
սուացն հետ խառնեց , և արքունական ընտանեաց
հետ Եղիսաբեթ տիկնոջ խուցը գնաց , ուսկից աւե-
մբ քիչ կը լսուէին ժողովրդեան աղաղակները : Ին-
չուան իրիկուն տեւեց մոլեգնելոց գաղանային կա-
տաղութիւնը , և մինչև ան ատեն թագաւորական
ընտանիքն անոնց ճանկերուն մէջ իյնալու վտանգին
մէջ էր . աղէկ որ Տաճարին աշտարակը իրրե ասպա-
ռաժ ժայռ մը կը բարձրանար ու ալիքները կը խոր-
տակէր իր ստորոտը : Ժամը ութին խաղաղութիւ-
նը պատեց հոնտեղերը . և աս խաղաղութիւնը բերո-
վը գիշերն էր , և ոչ թէ մարդկային կրից հանդար-
տելլը :

Իսկ Լամպալ իշխանուհւոյն դառնալով , իր դիակն
ու գլուխը ան պիղծ ռամկին զուարճութեան առիթն
եղաւ . իսկ ան գաղանասիրտ մարդն որ անոր սիր-
տը ձեռք ձգեր էր , վերջապէս գինետուն մը մտաւ
և եփել տալով զայն , կերաւ անյագաբար ուրիշի մը
հետ : Աս երկութին անունը չգիտցուիր . բայց Աս-
տուծոյ արդարութիւնը ճանչցած է զանոնք :

Է

Հասարակապետութեան հրատարակումը Տաճարին առջեւ :

4 սեպտեմբեր — 27 հոկտեմբեր 1792 :

Թէպէտ դուրսը բանտերուն մէջ սպանութիւն-
ները կը չարունակէին մինչև սեպտեմբերի կը , սա-
կայն արքունական ընտանիքը նորէն իրեն միակերպ
կեանքն առաւ , որ բանտարգելութեան առջի օրէն

բռնած էր : Գլէրի կ'ընէր ամէն ծառայութիւն , թագաւորը և տղան հագուեցընելէն ետքը , թագուհւոյն մազերը կը շտկէր , ետքը նոյն բանին համար կ'երթար նաև Արքունական Տիկինով և Եղիսաբեթ տիկնով խուցը : Աս միջոցին էր որ կրնար իմացընել իշխանուհիներուն լսած լրերը : նշանով մը կ'իմացընէր անոնց թէ ըսելիք ունի , և անոնցմէ մէկը կը սկսէր պահապանին հետ խօսիլ , որպէս զի ուշադրութիւն չընէ Գլէրիի խօսակցութեանը : Առաջին և վերջին անգամ Բէդիոնի քարտուղարն երկու հազար Քրանդ թղթադրամ ստակ բերաւ թագաւորին , իբրև ան հինգհարիւր հազար Քրանդէն՝ զոր Աղգային ժողովքը կապեր էր իր տարեկան ծախուցն համար , և ընդունելութեան գիր ուզեց : Թագաւորն յիշելով իր առ Հիւունեցած պարտքը , խնդրեց քարտուղարէն որ հինգհարիւր քսանըլվեց Քրանդը անոր տան . անիկայ ալ խօսք տուաւ :

Աս գրամական օգնութեան շատ կարօտ էին թագաւորական ընտանիքը . Արքունական Խշանն ու իր քայրը թերթ մը թուղթ չունէին իրենց դասերուն համար . թագուհին ժամացուցի մը ստակին պարտքն ունէր Որէկէ հոչակաւոր ժամացուցագործին , ուսկից առնել տուեր էր զան՝ Տաճարը գալէն վերջը : Անկէ զատ , խել մը խաղալիկներ խոստացուած էին Արքունական Խշաննին իբրև ՚ի վարձ իր ուսման մը տադրութեանը , և խեղճը անհամբերութեամբ կը սպասէր անոնց . ուստի սեպտեմբերի նին կրցաւ թագաւորն աս ընծաներով ուրախացընել իր զաւակը :

Գլէրիի օրագրութենէն քանի մը դիպուածներ մէջ կ'ուղենք բերել , որովհասարակութեան պաշտօնակալներուն բնաւորութիւնները կը ճանչցուին : Օր մը Ժամ անունով հասարակութեան պաշտօնակալ մը , որն որ անդղիարենի ուսուցիչ էր , լրբութեամբ թագաւորին հետ անոր ընթերցման խուցը մտաւ և գնաց քովք նստաւ . թագաւորը քաղցրութեամբ մը ըստ իրեն թէ իր պաշտօնակիցները զինքը միշտ մի-

նակ կը թողովին . և թէ դուռը բաց մնալով , կրնար իր վրայ հսկել , որովհետեւ խուցը երկու հոգւոյ հայ մար պղտիկ էր : Ժամ միտքը չփոխեց , ուստի թագաւորն ստիպուեցաւ լոել , և նոյն օրը զանց առնելով իր ընթերցմոնքը՝ խուցը մտաւ , ուր դարձեալ քովին չբաժնուեցաւ պաշտօնակալը :

Սիմոն անունով կօշկակար մը , որ միանգամայն հասարակութեան պաշտօնակալ էր և ան վեցերէն մէկը՝ որոնք Տաճարին նորոգութեանցն ու ծախուցը վրայ դրուած էին , աշտարակէն ամեննեին չէր հեռանար իր պաշտօնը նիշդ կատարելու պատրուակաւ . և ամէն անդամ որ թագաւորական ընտանեացն առջեւ կ'ելլէր՝ միշտ նախատական խօսքեր կը նետէր . շատ անդամ անանկ ձայնով մը՝ որ թագաւորը լսէ , «Գլէրի , կ'ըսէր , հարցուր Գարէդի թէ արդեօք բանի մը կարօտութիւն ունի՞ թէ չէ . որպէս զի աւելորդ տեղը նորէն վեր ելլելու աշխատութիւնը չընեմ » : Գլէրի միշտ պատասխան կու տար թէ « Բանի մը պէտք չունի » : Աս ան մարդն է որ վերջէն Լուդովիկոսի որդուոյն դաստիարակ դրուեցաւ . ժանտախտ մը ասկէց աւելի վեստակար չէր կրնար ըլլալ ան մատղաշ հոգւոյն , որ գեռ դիւրաբեկ պատենով մը պատած էր :

Սպայիցմէ ոմանք թագաւորին , իր որդուոյն և իշխանուհիներուն անունը չէին տար՝ առանց թշնամանալից ու անլուր նախատինքներ աւելցընելու : Օր մը Դիւրլոյ անունով պաշտօնակալ մը ըստաւ Գլէրի : « Թէ որ դահիճը չուզենայ աս չարագործ ընտանեաց դլուխը կտրելու , ես կ'ըլլամ դահիճ » : Երբոր թագաւորն ընտանեօքն հանդերձ շրջագայութեան կ'ելլար , հարկ էր որ խել մը պահանորդներու դիմացէն անցնէր , որոնց մեծ մասը պղտի աշտարակին մէջ կը կենային : Ասոնք երբոր հասարակութեան պաշտօնակալ մը կ'անցնէր , զէնքով բարեւ կու տային . բայց երբոր թագաւորն անցնէր , դիմամբ զէնքերնին կամ վար կ'առնէին կամ զլուխը գետին կը ծռէին : Օր մը ասոնցմէ մէկը թագաւորին սեննեկին

ներսի պատին վրայ ասանկ գրեր էր . Կիլեօղինը միշտ պատրաստ կեցած և և . Լուղովիկոս Ժ. բանառին կը ապասէ : Երբոր Գլէրի ուզեց աւրել զայն , թագաւոր թող չտուաւ :

Աշտարակին երկու դռնապաններէն մէկը , որ Ոռչ է կ'ըսուէր , նախատինք չէր ճգէր որ չընէր թագաւորական ընտանեաց : Ասիկայ ահուելի դէմքով և թանձր պեսերով մարդ մըն էր , տապարահար զինուորաց զգեստ հագած էր և գլուխը սև գլխարկ մը , մէջքէն ալ երկայն սուր մը կախած էր և գոտիէն խել մը խոշոր բանալիներ : Ամէն անդամուն որ թագաւորական ընտանիքն ուզենար գուրս ելլել , ինչուան որ թագաւորը չմօտենար՝ գուռը չէր բանար , և ձեւացընելով թէ հարկաւոր եղած բանալին կը փնտոէ , կը սպասեցընէր հոն բանտարգեալները : Դուռը բանալէն վերջը՝ անոնցմէ առաջ կը փութար վար իջնալու , և կ'երթար վերջի դրան քովը կը կենար , երկայն ծխաքարը մը բերանն առած , և երբ նոյն դռնէն կ'անցնէր թագաւորական ընտանիքը , կարդաւ ամէն անցնողին երեսն 'ի վեր ծուխ կը փըչէր , մանաւանդ իշխանուհիներուն : Հոն գտնուած աղգային պահապաններէն ոմանք աս մարդուն աներեսութիւնները տեսնալով՝ չորս կողմը կ'առնէին , և իւրաքանչիւր անգամ ծուխ արձըկելուն՝ բարձրաձայն կը ծիծաղէին , նախատական խօսքեր ալ վրան աւելցընելով . ոմանք ալ աս տեսարանէս աւելի զըւարձանալու համար , աթոռնին հոն բերելով կարդաւ կը նստէին , ու ճամբան կ'արդիլէին՝ որ արդէն շատ նեղ էր : Թագաւորական ընտանիքը պարտէղ պտղուած ատենը՝ թնդանօթաձիգ զինուորները միացած կը սկսէին պարել 'ի ձայն խռովարար երգոց : Նոյն նախատինքները կը կրկնուէին՝ երբոր բանագետալը աշտարակը կը դառնային :

Բայց կը գտնուէին նաև այնպիսի անձինք , որ կարեկցութիւն , սէր և պատկառանք կը ցուցընէին արքունական ընտանեաց : Բարիզու արուարձաններէն մարդ մը գեղացիի կոկ զգեստ մը հագած պա-

Հանորդութիւն կ'ընէր թագուհւոյն սենեկին դրան
դիմացը : Գլէրի առջի խուցին մէջ նստեր կը կար-
դար . պահապանն ալ ուշագրութեամբ և զթալիր
աչքով մը կը նայէր անոր վրայ : Երբոր քիչ մը վեր-
ջը Գլէրի անոր դիմացէն կ'անցնէր , պահապանն ը-
սաւ . « Զես կրնար ասկից գուրս ելլալ : — ինչո՞ւ :
— իմ պարտքս է որ միշտ աչք ունենամ վրադ : — կը
սխալիս , կրկնեց Գլէրի : — ի՞նչ , պարոն , դու չես
թագաւորը : — Ուրեմն չես ճանչնար դինքը : — ին-
չուան հիմա չեմ տեսած . բայց կը փափաքէի չէ
հոս այլ ուրիշ տեղ տեսնել զինքը : — Յած խօսէ .
Ես հիմա սա խուցը կը մտնեմ ու գուտը կէս բաց կը
թողում , որով կը տեսնաս թագաւորը՝ որ տղոցն հետ
պատուհանին քով նստած է ու գիրք մը կը կարդայ :

Գլէրի խմացուց թագուհւոյն պահանորդին փափա-
քը . անիկայ ալ թագաւորին ըսաւ , և լուղովիկոս
մէկ խուցէն մէկալ խուցն սկսաւ պարտիլ՝ որպէս զի
անոր դիմացէն անցնի : Երբոր Գլէրի նորէն մօտե-
ցաւ պահապանին , « Ա՛հ , պարոն , ըսաւ անիկայ ,
ի՞նչպէս ազնիւ անձն է թագաւորն ու ի՞նչպէս կը սի-
րէ իր տղաքը : Զէ , չէ , կ'ըսէր ձեռքը կուրծքին զար-
նելով , չեմ կրնար հաւատալ որ այնչափ չարիք հա-
սուցած ըլլայ մեզի » : Բայց Գլէրի վախնալովոր աս
մարդը սաստիկ այլայլութենէն ինքզինքը մատնէ ,
հեռացաւ քովէն :

Ուրիշ պահանորդ մըն ալ , ախորժելի դէմքով երի-
տասարդ մը , որ ծառազարդ ճամբուն ծայրը պահ-
պանութիւն կ'ընէր , նայուածքներով կ'իմացընէր
որ կ'ուղէր բան մը խմացընել թագաւորական ընտա-
նեաց : Եղիսաբեթ տիկինը քովը մօտեցաւ՝ տեսնա-
լու համար թէ արդեօք բան մը կ'ըսէ . խսկ անիկայ
չեմ գիտեր վախնալէն թէ պատկառելէն՝ բերանը
շբացաւ , բայց աչքերն արցունքով լեցուեցան , և
նշանով մը խմացուց որ քիչ մը հեռուն աւերակնե-
րուն մէջ թուղթ մը գրեր էր : Գլէրի պատճառան-
քով մը մօտեցաւ հոն . բայց հասարակութեան պաշ-
տօնակալները հեռացուցին զինքն անկէ , ու անկէ

ետքը թող չտուին որ պահանորդներուն քով մօսենայ : Ասանկօվ չիմացուեցաւ թէ ի՞նչ կ'ուզէր ըսել ան երիտասարդը :

Թագաւորական ընտանիքը պարտէղ ելած միջոցն ուրիշ տեսարան մըն ալ կը տեսնար , որ սիրաը կը հանէր . խել մը թագաւորական մարդիկ ան միջոցին ջաճարին պարտիզին վրայ նայող տանց պատուհան ներէն կը դիտէին զանոնք , և իրենց դէմքին վրայ կը ցուցընէին սրտերնուն զգացմունքը : Որ մը անանկ տեսնուեցաւ Գլէրիի որ պատուհաններէն նայ ողներէն մէկն ալ Դուրզէլ մարդիզուհին էր . որով հետեւ սաստիկ ուշադրութեամբ մը արքայորդւոյն վրայ կը նայէր , երբոր տնիկայ ծնողացը քովէն կը հեռանար : Իր աս դիտողութիւնը Եղիսաբեթ տիկնոջ իմացուց , որ մինակ Դուրզէլի անունը լսելով չկրցաւ արցունքը բռնել , որովէետեւ միտքը գըրած էր որ սեպտեմբերի Զին սպանութիւններէն անտարակոյս խալբած չէր անիկայ . « Ի՞նչ , կանչեց , գեռ ո՞ղջ է » : Բայց Գլէրի սիսալ տեսեր էր . երկրորդ օրը պրալստեց իմացաւ որ Դուրզէլ մարդիզուհին իր կալուածներուն մէկուն մէջ կը կենար նոյնպէս տեղեկացաւ որ Դարանդի իշխանուհին և Լա Ռոշ-Ժմոն մարդիզուհին , որոնք օգոստոսի 10ին ապստամբաց Դիւլերը յարձեկած միջոցը՝ Հոն էին , անզգամներուն կատաղութենէն կրցեր էին ազատիլ : Ասոնց ողջութեան լուրը , որոնց անկեղծ սէրը փորձով կը ճանչնային , միտթարեց թագաւորական ընտանիքը . բայց կարճատեւ եղաւ սա միտթարութիւնը , որովէետեւ քիչ ատենէն լսեցին իրենց երկու բարեկամաց՝ Պրիսագ դքսին և Լէսարի սպանութիւնն 'ի Վերսայլ սեպտեմբերի Զին : Պրիսագ դուքսը խոռովութեան սկիզբէն 'ի վեր չէր ուզած ամենեին թագաւորին քովէն հեռանալ . երբոր իր զինուրաց վաշտը ցրուեցաւ , կրնար ինքը փախըստեամբ խալբասիլ , ինչպէս որ թագաւորը խորհուրդ տուեր էր իրեն աղերսանոք . բայց հաւատարիմ հըպատակը չէր ուղած իր դժբաղդ թագաւորէն բաժ-

նուիլ, և ասանկ պատասխաներ էր . « Տէր արքայ, թէ որ ես փախչիմ, յանցաւոր պիտի սեպեն զիս ու զքեղ ալ ինծի դաւակից . ասանկով իմ փախուստս ամբաստանութեան առիթ կու տայ վրայօքդ, անոր համար շատ աւելի աղէկ է որ մեռնիմ ». և մեռաւ : Այսպէս այդ չար ժամանակին՝ դահիճ չէր պակսէր, իսկ զոհերէն ոմանք ինքիրեննին դլուխնին կը տանէին սպանութեան գործիքին տակ կը դնէին, զուրիշներն ալ խռովարարք կը քաշէին կը տանէին անոր առջեւ, որպէս զի անօթի չմնայ :

Թագաւորական ընտանիքը տեսնելու համար եկողներէն մէկն ալ չիւ էր, որ տասնըհինգ օրուան մը չափ Հասարակութեան բանափն մէջ մահուան սպասելէն ետքը՝ ազատեր էր, և սիրով մաշելով թագաւորին վիճակին վրայ, իր մի միակ մխիթարութիւնը զանիկայ ողջ տեսնալն էր : Բարի ծառան գիշեր ցորեկ կը հալէր նորէն ծաճար մտնալու փափառանօք . աս դիմամբ ուզեց տեսնուիլ Շօմէդի հետ, որ Մանիւէլի տեղ Հասարակութեան ընդհանուր գործակալ գրուեր էր, որովհետեւ Մանիւէլ երեսփոխան ընտրուած էր ազգային Դաշնաւորութեան ժողովոյն : Շօմէդ սիրով ընդունեցաւ զինքը, և խելմը ընտանութիւններ ընելէն վերջը՝ յայտնեց նաև թագաւորին ծառայութեանը գրուած անձանց շատին ցածութիւնը, որոնք ըրած զրպարտութիւններնուն համար մէկ կամ քանի մը լուիճի ոսկի կ'ընդունէին օրը . բայց թագաւորին համար ըստ թէ բանը բուսած է : Աս ընդունելութենէն օգուտ մը շեղաւ շիւի . վասն զի չհասաւ փափառածին :

Աս միջոցին ազգային Դաշնաւորութիւնը յաջորդեց Օրէնսդիր ժողովոյն : Օրէնսդիր ժողովքը թագաւորը ծաճար բերեր էր . իսկ Դաշնաւորութիւնը պիտի գար առնէր զայն անկից՝ սպանութեան տեղը տանելու համար : Աս յետին ժողովքին ճակատը դրոշմած էր իր կնիքը . սեպտեմբերի ջարդերը իրեն հայրն էին և այնչափ անմեղաց արիւնը՝ բեղնաւոր մայր : Ընտրողներուն մեծ մասը քուէ չէին կրցած

տալ, որովհետև անդգամք սպառնալեօք կամ բըռ-նութեամք ձեռքերնին կապած էին . 4,500,000 ըն-տրողներ միայն քուէարկութիւն ըրեր էին, անոր համար ընտրուղները բոլոր խոռովարաց խմբէն մարդիկ էին :

Դաշնաւորութեան առաջին գումարմանը (21 սեպ-տեմբեր 1792), Գողոյ-տ' Երպուայի առաջարկու-թեամբը՝ զրեթէ առանց քննութեան թագաւորու-թեան վերցուիլը վճռուեցաւ, և Հասարակապետու-թիւնը հրատարակուեցաւ :

Նոյն օրը կէսօրուընէ վերջը ժամը չորսին, Լիւ-պէն անուամք հասարակութեան պաշտօնակալ մը շատ մը ձիւաւոր զինուորներ ու խառնիճաղանձ դլու-խը ժողված՝ եկաւ աշտարակին դիմաց հրովարտակ մը կարդալու համար։ Փողերն հնչեցին, և խոր լուու-թիւն մը պատեց։ Եւ այս էր հրովարտակը, զոր ո-րոշ լսեցին արքունական ընտանիքը .

« Թագաւորութիւնը վերցուեցաւ Գաղղիայէն։ Ամենայն վճիռներու թուականը՝ Հասարակապետու-թեան առաջին տարին պիտի դրուի։ Տէրութեան կնքոյն վրայ այս բառերը պիտի դրոշմուին։ Հասա-րակապետորիւն Գաղղիոյ։ Ազգային կնքոյն վրայ պի-տի տեսնուի կնիկ մը զինուց դէզի մը վրայ նստած, և ձեռքը նիզակ մը, որուն վրայ ազատութեան դըլ-խարկն անցուցած պիտի ըլլայ» :

Նոյն օրը Հէպէր և Տէգուրնէլ անուամք երկու հոգի պահպանութիւն կ'ընէին թագաւորական ըն-տանեաց . և հրովարտակը կարդացուելու միջոցը դրան առջև նստած էին, ու աչքերնին տնկած բանտ-արգելոց վրայ՝ կը ջանային անոնց զգացմունքներն իմանալ . Թագաւորն անոնց նշանաւոր կերպով մը խնտալէն՝ իմացաւ մաքերնին, և առանց ամենեին այլայլութիւն ցուցընելու դէմքին վրայ՝ ձեռքի գիրքը շարունակեց կարդալու։ Թագուհին ալ հանդարտ ու վեհ կերպարանքով մը լսեց Գաղղիոյ նախատանաց հոչակաւ քարոզուիլը . և խօսք մը կամ շարժուածք մը չըսին ու չըրին՝ որ կարենար դիտողներուն ուրա-

խութիւնն աւելցընել։ Երբոր հրովարտակին ընթերցումը լմբնցաւ, նորէն փողերն հնչեցուցին. Գլէրինոյն միջոցին պատուհանէն մէյ մը տեսնուեցաւ և մէկէն խառնիճաղանձն աչքն անոր վրայ դարձուց, և Լուգովիկոս կարծելով զանկիայ՝ անհամար նախատական խօսքեր թափեց վրան. Ճիւռոր զինուորներն ալ իրենց սուրերով սպառնալեաց նշաններ ըրին. անանկ որ աղմուկը դադրեցընելու համար ներս քաջուիլ ստիպուեցաւ :

Նոյն իրիկունը Գլէրի իմացուց թագաւորին թէ արքայորդին անկողնի վարագուրի ու վերմակի կարոտութիւն ունէր. որովհետեւ ցուրտն սկսեր էր։ Թագաւորն աղերսագիրը ծառային գրել տուաւ, ու ինքը ստորագրեց։ Գլէրի ըստ սովորականին հետեւալ բացատրութիւնը գործածեր էր. « Թագաւորը իր որդուոյն համար կը խնդրէ », և այլն։ — « Շատ յանդուգն ես եղեր, ըսաւ իրեն ջէդուրնէլ. այն պիսի պատուանուն մը գործածեր ես, որ ինչպէս լսեցիր հիմա՝ ժողովրդեան ուզելովը ջնջուեցաւ։ Հրովարտակի մը ընթերցումը լսեցի, պատասխաննեց Գլէրի, բայց չեմ զիտեր թէ ինչ նիւթի վրայ է։ — Թագաւորութեան ջնջուելուն վրայ էր, զուրցեց շաստրակութեան անդամը, և կրնաս ըսել պարոնին, — ցուցընելով զլուգովիկոս ժԶ, — որ այնպիսի տիտղոս մը չգործածէ զորն որ ժողովուրդը չճանչնար։ — Չեմ կրնար, կրկնեց Գլէրի, նոր աղերսագիր մը ստորագրել տալու Լուգովիկոսի. վասն զի թէ որ պատճառն հարցընէ, ինձի չիյնար ըսելու։ — Ինչ որ կ'ուզես ըրէ. բայց գիտնաս որ ես աղերսագիրդ չեմ ընդունիր։ Երկրորդ օրը Եղիսաբեթ տիկինը պատուիրեց Գլէրիի որ ուրիշ ասոր նման առիթներու մէջ ասանկ գրէ. Հարկաւոր է Լուղովիկոս ժԶին համար. . . Մարիամ Անդրասների. . . Լուղովիկոս կարուսի. . . Մարիամ Թերեզայի. . . Մարիամ Եղիսաբերին համար։ Գլէրի ստիպուած էր ստէալ այսպիսի աղերսագիրներ տալու. և վերջապէս խել մը աղաչանքէ ետքը՝ քիչ մը նոր ճերմակեղէն ճեռք ճգեց,

որոնց նշանագիրները պսակագորդ ըլլալով, հասարակութեան պաշտօնակալները բռնադատեցին զիշտանուհիս որ ան պսակներն հանեն, և հարկ եղաւ հնազանդիլ:

Սեպտեմբերի 26ին Գլէրի հասարակութեան պաշտօնակալներուն մէկէն իմացաւ որ զիժադաւորն իր ընտանիքէն բաժնել կ'ուղէին, որովհետեւ մեծ աշտարակին մէջ պատրաստուած բնակարանին շէնքը ըմբնաւու վրայ էր: Խոհեմութեամբ մը իմացուց զայն թագաւորին, միանգամայն յայտնելով զգացած ցաւը զինքը այսպէս վշտացընելուն համար: Խսկ ընդ հակառակն Լուգովիկոս « Քու սիրոյդ ասկէ աւելի մեծ նշան մը չես կրնար տալ ինծի, զուրցեց . կուզեմ որ բան մը ծածուկ չպահես ինծմէ . արդէն ինչ հանգիստ ալ ըլլայ՝ ես պատրաստ եմ. ետեւ եղիքը որ աս դառն բաժանման օրն իմանաս ու ինծի ալ իմացընես » :

Ամսուն 28ին Սանդէռ գանդատեցաւ Հասարակութեան խորհրդոյն մէջ Տաճարին շէնքին ծանր ծանր առաջերթալուն վրայ, և առաջարկեց որ անոր գործածուին ան 500,000 ֆրանգը, որն որ Լուգովիկոսի թոշակ կապուած էր: Հաւանեցան Սանդէռի առաջարկութեանն, ու ամենայն խնամքով աշխատութիւններն ՚ի գործ գրուեցան: Երկրորդ օրը առտուան ժամը տասնին՝ հինգ կամ՝ վեց հասարակութեան պաշտօնակալներ թագուհւոյն սենեակը մտան, ուր ժողվուած էր թագաւորական ընտանիքը . ասոնցմէ մէկը, որ Շարպոնիէ կը կոչուէր, Հասարակութեան խորհրդոյն մէկ վճիռը կարդաց, որուն զօրութեամբն արքունական ընտանեաց քուլէն պէտք էր առնէին որչափ որ թուղթ, թանաք, գրիչ, լաբիս և նոյն խսկ գրած թուղթ գտնուէր, և չէ թէ միայն իրենց քովդանուածները, այլ նաև աշտարակին ծառայութեանը մէջ եղողներուննալ: Ետքը նոյն պաշտօնակալը բարձր ձայնիւ ըստ թագաւորին . ։ Երբոր բանի մը պէտք ունենաս, Գլէրի վար իշնայ խորհրդոյ սենեակն ու խնգիրդ գրէ տետրակին

մէջ ։ Թագաւորն ու ընտանիքը առանց բան մը ըսելու՝ հանեցին տուին վրանին ունեցած բաներնին ետքը պաշտօնակալը սենեակներուն և զդրոցներուն այցելութեան ելան, և մէջի եղած նոյն տեսակ նիւթերը դուրս հանեցին հրամանին համեմատ։ Հասարակութեան պաշտօնակալէ մը խմացաւ Գլէրի որնոյն իրիկունը թագաւորը մեծ աշտարակը պիտի փոխադրուէր, և հնարքով մը խմացուց զայն թագաւորին Եղիսաբեթ տիկնոջ ձեռքովը։

Երբոր թագաւորն ընթրիքէն վերջը թագուհոյն խցէն ելաւ իր սենեակն երթալու համար, հասարակութեան պաշտօնակալ մը ըսաւ իրեն որ սպասէ, որովհետեւ ժողովքը բան մը ունէր հազօրդելու իրեն։ Քառորդ մը վերջը, նոյն ան վեց պաշտօնականերն որ առոտուն եկեր էին՝ մտան խուցը ու երկրորդ վճիռ մը կարդացին, որովլ կը հրամայուէր որ թագաւորն իր ընտանիքէն բաժնուի։ Թէ պէտ թագաւորն առաջուց գիտէր, բայց հանդերձ այսու շատ վշտացաւ։ իսկ ընտանիքը սարսափած աս հրամանը կատարող պաշտօնակալաց երեսը կը նայէին իսմանալու համար թէ աս բանիս վերջը ո՞ւր պիտի երթայ։ Լուղովիկոս բաժանման բարեկը տուաւ, և Մարիամ Անդուանէթի ու Եղիսաբեթ տիկնոջ ձեռքը սխմելով, որոնք դառնազգին կու լային, դուրս ելաւ։ Աս բաժանմանս կսկիծը՝ Տաճարին մէջ քաշած ցաւերնուն մէջ ամենէն սաստիկներէն մէկն եղաւ։ Գլէրի թագաւորին հետ գնաց անոր նոր բանտը։

Թագաւորին համար սահմանուած մեծ աշտարակին մէջի ընակարանը գեռ լմընցած չէր։ միայն անկողին մը կար առանց ուրիշ կահկարասեաց։ ներկարարներն ու բոխները կ'աշխատէին, որով ծանր հոս մը տիրած էր։ Գլէրիի համար որոշուած խուցը թագաւորին խուցէն շատ հեռու կ'իյնար, բայց նոյն գիշերն աթոռին վրայ անցուց թագաւորին քով։ երկրորդ օրը թագաւորին աղաչանացը դիջան ու իրեն խուցին քով խուց մը տուին ծառային։

Թագաւորին անկողնէն ելլալէն վերջը , Գլէրի արքայորդին հագուեցըներու համար ուզեց պղտի աշտարակն երթալ . բայց պաշտօնակալները դէմ կեցան , և մէջերնէն մէկը՝ որ Վէրոն անուն ունէր , ըստ իրեն . « Ոչ դու և ոչ տէրդ ասկէ վերջը վերաբերութիւն մը կրնաք ունենալ իշխանուհիներուն հետ , ինքը և ոչ զաւակները տեսնալիք ունի » : Ժամը 9ին , խնդրեց թագաւորն որ դինքն ընտանեաց քովը տանին . — « Այսպիսի հրաման չունինք » , պատասխան տուին հասարակութեան պաշտօնակալք : Կէս ժամ վերջը , երկու պաշտօնակալք եկան , հետերնին ծառայող մը առած , որ թագաւորին նախաձաշը կը բերէր , կտոր մը հաց ու շիշ մը լիմոնի ջուր . թագաւորը փափաք ցըցուց որ իր ընտանեացն հետ ուտէ կէսօրուան կերակուրը . իսկ անոնք պատասխանեցին թէ Հասարակութեան կը ծանուցանեն : Թագաւորը վրայ բերաւ թէ սենեկապանը կրնայ վար երթալ , որավէետեւ իր որդւոյն հոգն անոր վրայ է : « Ասիկայ մեզմէ չկախուիր » , ըսին ու ելան գացին :

Գլէրի խուցին մէկ կողմը քաշուած ցաւոց ու տրտութեանց մէջ ընկղմած կեցեր էր . մէկ կողմանէ կը տեսնէր թագաւորին քաշածները , և մէկալ կողմանէ ալ կը վախէր որ արքայորդին օտար մարդկանց ձեռքն յանձնուի . որովհետեւ արդէն խօսք եղած էր որ բաժնեն զանիկայ իր ծնողացմէ : Երբոր ասանկ տխուր մտածմանց մէջ կը պտըտէր , թագաւորը քովը մօտեցաւ , բերած հացերնին ձեռքը բռնած , ու կէսն անոր տալով ըստ . « Կ'երենայ որ քու նախաճաշիկդ մօոցեր են . առ քեզի ասիկայ , մնացածն ինձի բաւական է » : Գլէրի չուղեց , բայց թագաւորը շատ վրայ տուաւ . ան ատեն Գլէրի չկրցաւ լալը բռնել , և թագաւորը տեսնելով զան , ինքն ալ սկսաւ լալ :

Ժամը տասնին ուրիշ հասարակութեան պաշտօնակալներ եկան գործաւորներով մէկտեղ , թագաւորին բնակարանին չէնքն առաջ տանելու հա-

մար : Աս պաշտօնակալներէն մէկն ըսաւ թագաւորին՝ որ ինքը ներկայ գտնուեր էր ընտանեաց նախածաշկին ատենը , և թէ ողջ առողջ էին : « Ենորհակալեմ , ըսաւ Լուդովիկոս , և կաղաչեմ որ իմ վրայօքս ըսես իրենց որ աղէկ եմ : Զեմ կրնար արդեօք , ըսաւ դարձեալ թագաւորը , թագուհոյն խոզը թողուցած զրբերէս մէկ քանին ունենալ , մեծ հաճոյք մը կ'ընես թէ որ գանոնք ինծի խրկես , վասն զի հոս բնաւ գիրք մը չունիմ կարդալու » : Լուդովիկոս իր ուղած զրբերուն անունները տուաւ , և պաշտօնակալն ալ հաւանեցաւ . բայց որովհեան ինքը կարդալ չէր գիտէր , ըսաւ Գլէրիի սր հետն երթայ : Գլէրի ուրախացաւ մարէն որ անօր տղիտութեանը պատճառաւ ասանկ քաղդի մը կը հանդիպէր : Երբոր թագուհոյն խուցը մուաւ , տեսաւ որ թագուհին որդիքը գլուխը ժողված՝ Եղիսաբեթ տիկնոջ հետ կուլային , ու երբոր զինքը տեսան , լալերնին ստատկացաւ : Խելմը հարցմանքներ ըրին իրեն թագաւորին վրայօք . բայց հարկ էր չատ դգուշութեամբ պատամխան տալ : Թագուհին աղաչեց Գլէրիի հետ եկող պաշտօնակալաց որ օրուան մէջ թող ասն քիչ մը ատեն թագաւորին հետ տեսնուիլ , և կերակուրը մէկտեղ ուտել : « Լաւ , այսօր մէկտեղ ուտեն ճաշը , ըսաւ պաշտօնակալներէն մէկը իսկ վաղը ինչ որ Հասարակութիւնը կ'որոշէ ան կ'ընենք » : Ասխօսքերն որ լսեցին թագաւորական ընտանիքը , սրտերնին մեծապէս ափոխեցաւ . թագուհին իր բազկացը մէջ զրկելով իր որդիքը , և Եղիսաբեթ տիկինը ձեռքերն երկինք վերցընելով , չնորհակալ եղան Աստուծոյ աս անակնկալ չնորհքին . համար և Պաշտօնակալներէն ումանք չկրցան արցունքնին բռնել : և Սիմոն ալ ըսաւ . « կարծեմ որ աս կանայքը զիս պիտի լացընեն » . Ետքը թագուհոյն դառնալով , ըսաւ . « Երբոր օգոստոսի 10ին ժողովուրդը ձարդել կու տայիք , չէլք լար ան ատենք : — Ժողովուրդը , պատամխանեց տիսրութեամբ թագուհին , մեր սրտին զգացմանցը վրայ մեծապէս խաբուած է » :

Գլէրի առաւ թագաւորին ուղած դրբերն ու տարաւ իրեն . քաղաքական պաշտօնակալք ալ հետը մտան ներս ու իմացուցին իրեն որ պիտի տեսնուէր ընտանեաց հետ : « Անտարակոյն կրնամ չարունակել ասկէց վերջը պատանի Խշանին ու իշխանունիներուն ծառացելու » , ըստ Գլէրի պաշտօնակալաց : Անոնք արգելք մը չդրին , և ասանկով կրցաւ տիրասէր ծառան իմացընել թագուհւոյն հանգիպած բաները :

Կերակուրը թագաւորին խուզը բերին սովորական ատենին , ու հոն եկան ընտանիքն ալ , որոնց ցըցուցած ուրախութենին կիմացուէր թէ ինչ սաստիկ վախ քաշեր էին աս բաժանմանս համար . ալ անկէ եամբը ամենեին չխօսուեցաւ Հասարակութեան վրճոյն վրայ , և թագաւորական ընտանիքը միշտ քայլու և կերակրոյ միջոց մէկտեղ կ'ըլլային : Կերակրէն եաբը թող տրուեցաւ որ թագուհին ու Եղիսաբեթ տիկինը տեսնան ան բնակարանը որ իրենց համար կը պատրաստուէր թագաւորին բնակութեանը վրայ . աղջեցին գործաւորներուն որ շուտով լընցընեն , բայց հազիւ իրեք շաբթէն լմընցաւ :

Գլէրի շարունակեց թագաւորին , արքայորդւոյն ու իշխանուհեաց ծառայելու , և մէջերնին հազորդակցութիւն ընել տալու : Թագաւորն իր որդւոյն դաստիարակութեանը կը պարապէր . բայց թագաւորական ընտանեաց իրարմէ բնակութեամբ դատաձած ըլլալնին թէ հասարակութեան պաշտօնակալաց աշխատութիւնն ու հոգը կ'աւելցընէր և թէ բանտարգելոց աղատութեանն արգելք էր : Պաշտօնակալաց թիւն աւելցած էր , ու անանկ անվատահ էին ասոնք՝ որ շատ դժուարաւ կրնար Գլէրի դրսի հանգիպած բաներն իմանալ . բայց վերջապէս անոր ալ ճարը գտնուեցաւ . ճերմակեղէն կամ ուրիշ հարկաւոր բաներ բերելու պատրուակաւ , Գլէրի հրաման առաւ որ շարաթը մէյ մը իր կինը Տաճարը գայ : Միշտ անոր հետ միատեղ կու գար բարեկամէ կին մը , որ անոր աղգականը կը ձեանար , և թագաւորական

ընտանեաց վրայ մեծ սէր ունէր : Երբոր ասոնք կու դային , Գլէրի խորհրդոյ սենեակը կ'իջնար , և հասարակութեան պաշտօնակալաց դիմացը կրնային խօսակցիւ , որոնք ուշադրութեամբ կը նայէին անոնց : Ա.անկով առջի տեսութիւններն անօգուտ եղան . ուստի Գլէրի կերպովմը հասկըցուց անոնց որ անկէ ետքը կէսօրուընէ մէկ ժամ՝ վերջը գան . վասն զի ան ատեն պաշտօնակալաց մեծ մասը թագաւորական ընտանեաց հետ պարտէզ կ'ելլային և խորհրդոյ սենեկին մէջ մէկ մը միայն կը մնար անոնցմէ , որ եթէ քիչ մը բարի մարդ ըլլար , կրնար Գլէրի աւելի ազատութիւն ունենալ , թէպէտ պաշտօնակալին աչքը միշտ վրանին կ'ըլլար , և ան անձանց վրայ տեղեկութիւն կ'առնէր , որոնց վրայ թագաւորական ընտանիքը մասնաւոր սէր ունէր : Ա.սոնցմէ զատ ուրիշ մընալ գտնուեցաւ , որ ազէկ կը ծառայէր աս վախճանիս . Դիւրժի անունովմէկ մըն էր ասիկայ , որ առաջ թագաւորին խոչակերոցին մէջ ծառայողներէն մէկն էր , և թագաւորական ընտանեաց վրայ ունեցած սիրոյն համար յաջողցուցեր էր Տաճարին մէջ ծառայութեան մանելու իր երկու ընկերներովն , որոնց անուններն էին Մարշան և Քրէդիէն : Դիւրժի շաբաթը երկու կամ իրեք անգամ՝ Տաճարէն դուրս կ'ելլէր իր պաշտօնին համար , և հարկաւոր եղած լուրերը կ'իմանար . բայց գժուարութիւնը դանոնք Գլէրիի հաղորդելն էր . վասն զի Տաճարին մէջ ծառայողներուն հրամայուած էր որ Գլէրիի հետ ուրիշ բանի վրայ չխօսին , բայց եթէ ծառայութեան բաներուն վրայօք միայն , և ան ալ միշտ հասարակութեան պաշտօնակալաց դիմացը : Երբոր Դիւրժի հաղորդելու բան մը ունենար , մասնաւոր նշան մը կ'ընէր Գլէրիի , ու Գլէրի այլ և այլ պատճառառնքով կը ջանար խօսակցութիւնն երկընցընել . երբեմն կ'աղաչէր անոր որ շտկէ իր մազերը , և Եղիսաբեթ տիկինը՝ որ բանը դիտէր՝ խօսքի կը բռնէր հասարակութեան պաշտօնակալներն , որով մէկալնոնք անդին ատեն կ'ունենային խօսելու ուղած բաներնին : Երբեմն ալ

առթովմը Դիւրժի Գլէրիի խուցը կը մտնար, և ճարտարութեամբ անոր անկողնին տակ կը խոթէր անլազիրներն ու գրուածքները որ կ'ուզէր ձեռքն հասցընել:

Երբոր թագաւորը կամ թագուհին կը փափաքէին բան մը չուտով իմանալ, և Գլէրիի կնկան գալուն դեռ ժամանակ կար, ան ատեն սենեկապանը Դիւրժիի կը յանձնէր զան ծածուկ: Թէ որ դուքս ելլալու օրը չէր, Գլէրի այնպէս կը ձեւացընէր թէ թագաւորական ընտանեաց համար աս կամ ան բանն հարկաւոր է. Դիւրժի « Ուրիշ օրուան մը ձգենք, կ'ըսէր: — Աղէկ՝ թող սպասէ թագաւորը », պատասխան կու տար Գլէրի: Աս լսելով հասարակութեան սպայք՝ շատ անգամ թող կու տային Դիւրժիի որ դուքս ելլէ. և իրիկունը կամ երկրորդ օրը ուզուած տեղեկութիւնները կը հաղորդէր: Աս վարպետ ճամբով երկուքը կը հասնէին իրենց գիտմանը, ոչ երբէք մի և նոյն կերպը բանեցընելով կրկին անգամ մի և նոյն պաշտօնակալաց դիմացը:

Գլէրի, որուն վրայ մեծ հսկողութիւն կ'ըլլար ինչպէս Հիւի, շատ գժուարութիւն կը կրէր իմացածները թագաւորին իմացընելու. միայն պահապաններուն փոխուելու և անոր անկողին մտնալու ատեն կրնար խօսիլ հետը. երբեմն ալ առտուները կանոււն՝ դեռ պահապանները չհագուած, անանկ մը կը ձեւացընէր Գլէրի որ իբրև թէ առանց իրենց չուզեր ներս մտնալ, և թէ թագաւորը կը սպասէր իրեն. թէ որ թողուին որ մտնայ, մէկէն թագաւորին անկողնոյն վարագոյրները կը բանար և գուզապաներն հագուեցընելու միջոցը կը խօսէր հետը առանց մէկու մը լսելուն կամ տեսնելուն: Բայց շատ անգամ աս փորձը չէր յաջողէր և պաշտօնակալը կը սպասեցընէին դինքը ինչուան որ հագուէին շոկուէին իրենք և վերջը իրեն հետ մէկտեղ կը մտնէին: Մէշերնէն շատը հետը կոպտութեամբ կը վարուէին, ոմանք կը հրամայէին որ առտուն անկողիննին վերցընէ դարանը դնէ, իրիկուններն ալ վար առնէ. ու-

րիշներն ալ շարունակ կը նախատէին . բայց Գլէրի
անանկ քաղցրութիւն կը բանեցընէր հետերնին , որ
առանց իրենց ուղելուն սրտերնին իրեն կը քաշէր ,
և շատ անգամ ուզած լուրը բերներնէն կ'առնէր :
Սակայն անանկ անակնկալ դիպուած մը հանդիպեցաւ ,
որ Գլէրի շատ վախցաւ որ զինքը թագաւորական
ընտանիքն պիտի բաժնեն : Հոկտեմբերի նին
իրիկուան վեցին միջոցները , Գլէրի թագուհւոյն քնի
կերելէն վերջը մինչև իր ընակարանը , երբոր թա-
գաւորին խուցը կ'երթար՝ հետը երկու հասարակութեան
պաշտօնակալ , մեծ աշտարակին առաջին
յարկին մեծ դրան քովի կեցող պահապանն իրեն
թևէն բանեց , և ըսաւ . « Վլէրի , բնչալէս ես , ա-
ղէ՛կ ես » : Եւ ձայնը ցածցընելով , « Կ'ուզէի հետդ
խօսիլ , զուրցեց խորհրդական կերպով մը : — Բարձր
խօսէ , ըսաւ Գլէրի . ես հրաման չունիմ մէկու մը
հետ ցած ձայնով խօսելու : — Ինձի ըսեր էին , կըր-
կնեց պահապանը , որ թագաւորն ու զբեղ միատեղ
մասնաւոր փակարան մը դրեր են : — Ահա կը տես-
նաս որ աստանկ բան չկայ » , պատասխանեց Գլէրի
ու ճամբան առաջ տարաւ : Պաշտօնակալներէն մէկը
Գլէրիի դիմացէն կ'երթար ու միւսն ալետնէն . առ-
ջենը լսեց եղած խօսակցութիւնը : Երկրորդ առ-
տուն թագուհւոյն խուցին դրան դիմացը երկու պաշ-
տօնակալք Գլէրիի կը սպասէին , որոնք խորհրդոյ
սենեակը տարին զինքը , ուրքննութիւն եղաւ վրան :
Գլէրի հանդիպածը պատմեց անոնց . ան պաշտօնա-
կալն որ խօսակցութիւնը լսած էր՝ անոր պատմած-
ներն հաստատեց . բայց միւսը կը պնդէր թէ Գլէրի
պահապանէն թուղթ մը առած էր , որ թագաւորին
գրուած նամակ մըն էր , և թէ ճմբուտքելուն ձայնը
լսեր էր : Գլէրի բացէ 'ի բաց մերժեց անոր ըսածը ,
և ըսաւ պաշտօնակալաց որ զգեսաներուն մէջնային
ու փնտուեն : Եղած քննութիւնը բոլոր գրուեցաւ .
վերջը Գլէրին պահանորդին հետ դիմացէ դիմաց խօ-
սեցընել տուին , և պահապանը պահանութեան
միջոց խօսած ըլլալուն համար՝ քանըզորս ժամուան
բանտի դատապարտուեցաւ :

Գլէրիի վրայ աւելի կասկած ունեցաւ Հասարակութիւնը, երբօր իմացաւ որ Ազգային ժողովրին օդոստոսի Նկն որոշած երդումը դեռ չէր տուած. ուստի Հարկեղաւ որ Տաճարին Հոգաբարձուաց ժողովրին առջե երդումն ընէ Գլէրի, որով կրցաւ նորէն իր առջի ծառայութիւնն սկսիլ, և միտքը դրաւ որ աս խնդիրն ալ լմընցաւ:

Հոկտեմբերի 7ին, կիրակի օր, երեկոյեան ժամը վեցին, Գլէրի խորհրդայ սենեալը կանչուեցաւ, ուր եկեր էր Մանիւէլ և քանի չափ Հասարակութեան պատօնակալաց զլուխ նստեր էր: Մանիւէլ պատուիրեց Գլէրիի որ նոյն իրիկանը թագաւորին ըզգեստին վրայէն հանէ ունեցած պատուանշանները: Գլէրի պատաօխանեց որ իրեն չէր իյնար իմացընել և ուգովիկոսի՝ խորհրդայն որոշմանքները: Հոգաբարձուք չին ուզէր թագաւորին խուցն երթալ. բայց Մանիւէլ համազեց զանոնք՝ ըսելով որ ինքն ալ մէկտեղ կու գայ: Երբոր ներս մտան, և ուգովիկոս նստեր Տակիտոս կը կարգար: — «Ի՞նչպէս ես, հարցուց Մանիւէլ, հարկաւոր եղած պիտոյքդ ունիս: — Ես ունեցածովս գոհ կըլլամ, պատաօխանեց և ուգովիկոս: — Անտարակոյս լսած ես մեր բանակներուն ըրած յաղթութիւնները, և Արիրայի, Նիցցայի առումն ու Սաւոյայի տիրելնիս: — Քանի մը օր առաջ աս պարզններէն մէկը նոյն օրուան լրագիրը կը կարգար, անոր խօսքերէն իմացայ: — Ի՞նչ, լրագիրները չունիս, որ երթալով հետաքննական բաներ կը բովանդակեն: — Եւ ոչ մէկ մը կու գայ ինծի: — Պէտք է, պարոններ, դարձաւ ըսաւ Մանիւէլ պաշտօնակալաց, տալ պարտեին ամէն լրագիրները. հարկ է որ մեր յաջողութիւններն իմանայ: Եսքը խօսքը նորէն և ուգովիկոսի դարձընելով, «Ռամկապետական սկզբունքները տարածուելու հետ են, ըսաւ: Գիտես որ ժողովուրդը թագաւորութիւնը ջնջեց և հասարակապետական կառավարութիւնն ընդունեցաւ: — Ասեցի, և կը ցանկամ որ Գաղղիացիք երջանկութիւն գտնան, զորն որ ջանացեր եմ տալու

իրենց : — « Նոյնպէս գիտես որ Ազգային ժողովը
վերուց ասպետութեան ամէն կարգերը . անոր հա-
մար պէտք է որ անոնց պատուանշաններն հանեն .
որովհետև հիմա քաղաքացւոց աստիճանն ըլլալվդ,
պէտք է որ ուրիշներուն հաւասար ըլլաս . իսկ ուրիշ
կողմանէ խնդրէ ինչ բանի որ պէտք ունիս , և ամե-
նայն խնամքով կը տրուի քեզի : — Ենորհակալ եմ,
ըստ թագաւորը , բանի մը պէտք չունիմ » : Ետքը
առաջ տարաւ իր ընթերցմունքը :

Հոկտեմբերի 9ին Դաշնաւորութեան հակածառու-
թեանց լրագիրը բերին Լուգովիկոսի . և հետեւալ
օրերը չորս լրագիր եկաւ Տաճարը՝ վրան աս տպուած
հասցէով . Լուգովիկոս ԺԶին սկսնկապան ծառային , Տա-
ձարին աշտարակը : Աս բարեբազգութիւնը շատ օր
չուեց , որովհետև Միշէլ անուամբ սլաշտօնակալ
մը բռնադատեց զԳլէրի ըսելու թէ որո՞ւն հրամա-
նաւն իրեն ուղղուած լրագիրներ բերել կու տար :
— Ես ոչ ասանկ հրաման ընդունած եմ և ոչ ալ հա-
զորդած եմ , պատասխանեց Գլէրի , և ես ալ քեզի
պէս զարմացայ որիմ անուամբս կու դան » : Միշէլ
ետևէ եղաւ և մասնաւոր վճռով մը արգիլուեցաւ
նորէն լրագիր չմտցընելու աշտարակը : Հատ հաւա-
նական է որ աս լրագիրներու խրկողը Մանիւէլ էր :
Բայց ան լրագիրներուն մէջ որ Գագէդ ազգա-
տումին վրայ նախատինքներ , սպառնալիք ու զըր-
պարտութիւն կը գտնուէր , հասարակութեան պաշ-
տօնակալը կը մտցընէին զանոնք Տաճարն , ու դիտ-
մամբ թագաւորին կամ թագուհւոյն կրակարանին
կամ զդրոցին վրայ կը գնէին : Լուգովիկոս օր մը
անոնց մէկուն մէջ կարգաց թնգանօթաձիգ զինուու-
րի մը խնդրուածքը , որ Լուգովիկոս ԺԶ բռնատրին
զդուխը կ'ուզէր , որպէս զի իր բնդամօրին մէջ դնէ ու
բշնամեաց վրայ նետէ : Ուրիշ լրագիր մը արգերաբար
կը թշնամանէր Եզիսաբեթ տիկինն և կը չանար ա-
նոր առաքինութեանն ու եղբայրական սիրոյն վրայ
ժողովրդեան մէջ եղած համարմունքը ջնջել . ուրիշ
երրորդ մը կ'ըսէր թէ պէտք էր խղդել աշտարա-

կին մէջի երկու դայլի ձագերը . թագաւորին տղաքը
կ'ուզէր ըսել :

Հոկտեմբերի 1օհն, թագաւորն յանձնեց Գլէրիի
որ երկրորդ զգեստ մը ուզէ իր զաւկին համար : Թա-
գուհին աշաւ առթով ուզեց ետ խրկել Սըտհըրէնտ
տիկնո՞ անոր խրկած բաները , և ըսաւ Գլէրիի որ
թզթով մը չնորհակալ ըլլայ անդղիացի դեսանին
կնոջ : Հասարակութեան պաշտօնակալք զիջան թա-
գաւորին խնդիրքին , բայց թագուհւոյն ուզածը մեր-
ժեցին : Ան ատեն Դիգոն մէջ մնաւ ու առաջար-
կեց Մարիամ Անդուանէթի որ իրեն յանձնէ աս
գործողութիւնն ու ինքը կը յաջողցընէ : Բայց աս
առթով Գլէրիի ու անոր մէջ գժտութիւն ծագելով ,
Տաճարի խորհուրդը վճիռ մը հանեց , որով կ'որոշէր
թէ անկէց ետքը արքունական ընտանիքն ինչ կեր-
պով իր խնդիրքներն հաղորդէ խորհրդոյն : Պաշո-
նակալաց մէկը , որ Դիգոնի կողմն էր , ժողովքին ո-
րոշմունքն անոր խմացընելէն ետքը՝ ըսաւ . « Գոհ ե-
ղիր , կանանց մասը քեզի տրուեցաւ : Յիշեալ վճռոյն
մէջէն կը գուշակուէր թէ արքունական ընտանիքը
պիտի բաժնուին իրարմէ : Իրեք օր վերջը , հոկտեմ-
բերի 2օհն , երբոր թագաւորական ընտանիքը կը ճա-
շէր , հասարակութեան պաշտօնակալ մը եկաւ , հե-
տը վեց սուսերամերկ զինուոր առած , ատենադպիր
մը ու գատաստանարանին հրամանակատար պաշտօ-
նեայ մը : Թագաւորական ընտանիքը կարծելով թէ
թագաւորին համար եկած են , սարսափած ոտքի վը-
րայ ելան . Թագաւորն հարցուց թէ ինչ կ'ուզեն իր-
մէ . բայց պաշտօնակալն առանց պատասխան տա-
լու , ուրիշ խուց մը կանչեց զԳլէրի . հոն եկան
նաև զինուորներն ալ , և ատենադպիրը Գլէրիի ըլո-
նուելուն վճիռը կարդալով անոր , առին զինքն որ ա-
տեան տանին : « Ամիս մըն է , ըսաւ ատենադպիրը ,
որ ինծի յանձնուած է բռնել զքեզ . Հասարակու-
թիւնն ՚ի կախ թողուցեր էր իր որոշմունքը , բայց
հիմա հրաման արուեցաւ ինծի որ վերջապէս ՚ի գործ
գնեմ զայն : — Գոնէ թոյլ տուէր որ խմացընեմ լու-

դովիկոս ԺԶի, ըսաւ Գլէրի : — Աս վայրկենէս սկը-
սեալ, պատասխանեց հոգաբարձուն, հրաման չու-
նիս հետը խօսելու . շապիկ մը միայն հետդ առ, շատ
երկայն զերար առ բանս»: Գլէրի գնաց ետևէն, և եր-
բոր թագաւորին ու իր ընտանեաց քովբն անցաւ,
անոնք սարսափած կեցեր էին իրենց ծառային առ
կերպով երթալուն վրայ : Խառնիճաղանձ ամբոխ մը
Տաճարին առջի գաւիթը ժողվուած էր, և խել մը
նախատական խօսքեր թափեց Գլէրիին վրայ ու զբո-
խը կ'ուզէր . իսկ աղգային զօրաց սպայ մը ըսաւ թէ
հարկ է չգնչիլ անոր կենացը մինչև որ յայտնէ ան
գաղտնիքներն, որոնց ինքը միայն աւանդապահ է .
Արգարութեան պալատն հասնելուն պէս, մէկէն ա-
ռանձին տեղ մը բանտեցին զգլէրի, ուր վեց ժամ
կ'եցաւ, առանց իմանալու թէ ինչ պատճառաւ ըըռ-
նեցին զինքը, միայն միտքն եկաւ որ օգոստոսի 10ին
առատուն, երբօր Գիւկերիի վրայ կը յարձըկէին,
քանի մը հոգի աղացեր էին իրեն որ իրենց թզթերն
ու ծանրազին բաները իր գործցին մէջ պահէ . ուս-
տի միտքը դրաւ որ այն թզթերը գանուած պիտի ըլ-
լան, և թէ ան պատճառաւ կեանքը վտանգի մէջ է :

Ժամը ութին՝ Գլէրիին աննանկ դատաւորներու առ-
ջև հանեցին, որ չէր ճանչնար . ասիկայլսովարար-
ներէ բաղկացեալ ատեան մըն էր, որ օգոստոսի 17ին
հաստատած էին, որպէս զի ժողովրդեան ատելի ե-
ղած անձինքն իմանան և սպաննեն: Շատ զարմանքն
եկաւ երբոր տեսաւ որ ամբաստանելոց տեղը կե-
ցած էր ան երիտասարդն, որուն վրայ կասկած կար
թէ իրեք շաբաթ առաջ նամակ մը յանձնած ըլլայ
Գլէրիի ձեռքը . իսկ ամբաստանողն էր նոյն ան պաշ-
տոնակալն որ ամբաստանեց զինքը Տաճարին խոր-
հըրդոյն: Քննութիւն ըրին Գլէրիի . Վկաներ մէջ
ըերուեցան, և պաշտօնակալը նորէն ամբաստանեց
զինքը նամակին համար . Գլէրի ալ պատասխանեց
անոր թէ « Երբոր թզթին խշրաոցը լսեցիր և քեզի
անանկ երեցաւ որ նամակ մը կ'ընդունիմ, մէկէն
պէտք էիր վրաս փնտըռել նայիլ, և ոչ թէ տասը

ժամ վերջը ամբաստանել զիս Տաճարի խորհրդոյն ։ Որովհետև փառա չկար ամբաստանողին կողմը , դատաւորք մտածեցին ու ազատեցին երկու ամբաստանեալը : Գահերէցը հրամայեց չորս հասարակութեան պաշտօնակալաց որ գԳլէրի Տաճարը տանին : Կէս գիշեր էր . և երբոր Տաճարն հասաւ , թագաւորը գեռ նոր անկողին մտեր էր . և թողուցին որ կարենայ իմացընել ։ ուղավիկոսի իր գալուստը :

Նոյն օրը մեծ փոփոխութիւն մըն ալ եղաւ Տաճարին մէջ . ատենակալաց եւ դինուորներու գալը՝ պարզ Գլէրին բոնելու համար չէր , հապանակ ներկայ ըլլալու համար թագուհոյն , իր զաւակներուն և թագաւորին քրոջը մեծ աշտարակը փոխադրուելուն : Բայց ան օրն որ այնչափ ցանկալի էր բանտարդելոց , որովհետև անով թագաւորին բնակութեանը կը մօտենային , տիրագին օր մը գարձաւ Մարիամ Անդուանէթի համար . Տաճարի խորհուրդը , որուն անդամներն էին Ռոշէ , Ժէրողմը , Մասէ և Գոշուա , չարութեան համար վճիռ մը տուաւ՝ որ ։ ուղավիկոս կարողոս արքայորդին թագուհոյն քովէն վերցուի ու հօրը քով դրուի : Եւ առանց իմացընելու աս վընիուը թագուհոյն , նոյն իրիկունն առին քովէն իր զաւակը : Խեղմին վիշտն անհնարին է պատմել . ինչուան ան ատեն իր տղուն հոգ տանելով միայն մխիթարանք մը ունէր , մանաւանդ երբոր տղուն իր վըրայ ունեցած մէրը կը տեսնար : Անիկայ իր սրտին վերջին ուրախութիւնն ըլլալով , անկէց վերջը իր կեանքը մարը պիտի մանար , առանց արևուն պէս ոսկեզօծ երկինք մը ձգելու իր ետեէն : Հանդերձ այսու՝ դեռ կը յուսար որ երկրորդ օրը երբոր աղէկ մը հաստատուէր իր նոր բնակարանին մէջ , իր աղաչանացն ու արցունքներուն մտիկ ընելով կը գարձընեն իրեն իր զաւակը . բայց երկրորդ օրը խորհրդոյն վճույն օրինակ մը տրուեցաւ Գլէրիի , և Հասարակութիւնն ալ հաստատեց անոր վճիոր : Տղան ալ այնչափ վշտացաւ մօրմէն բաժնուելուն համար , որ առաջին առթին ցուցուց իր տհաճութիւնը .

Տաճարին մէջ Մէրսըրոյ անուամբ որմնադիր մը կար, որ աւելի կը ճամարտակէրքան թէ կ'աշխատէր, և ամէն մարդու հետ իբրև իբրեն աստիճ անակցին կը խօսէր : Որովհետեւ արքայորդին հետը իբրև հասարակ մարդու մը պէս կը վարուէր, ասիկայ որ մը « Գիտե՞ս, բաւ տղուն, գիտե՞ս որ ազատութիւնն զմեղ ազատ ըրաւ, և ամէնքնիս հաւասար ենք : — Հրամերես հաւասար ուղածիդ չափ, պատասխանեց տղան . բայց, աւելցուց ըսելու հօրը՝ վրայ դարձը նելով աշքերը, հոս չես կրնար համոզել մեզի որ ազատութիւնն զմեղ ազատ ըրաւ » :

L

Տաճարին մէջ աշտարակը :

27 հոկտեմբեր — 2 գեկտեմբեր 1792 :

Ասկէ վերջը պատմելիքնիս նոր բնակարանի մը մէջ հանդիպած ըլլալնուն, համառօտ տեղեկութիւն մը տանք վրան : Մեծ աշտարակին բարձրութիւնն հարիւր յիսուն ոտքը կ'անցնէր, և պատերուն թանձրութիւնը միջին հաշուով ինն ոտք էր : Չորս դսափի կոն ունէր, որոնք յեցած էին հաստ սիւնակալի մը վրայ . իսկ ներսը 34-36 քառակուսի ոտք լայնութիւն ունէր : Գետնայարկին վրայ փոփոխութիւն մը չէր եղած . դեկտեմբերի 8էն սկսեալ ասոր մէջ բնակեցան հասարակութեան ան պաշտօնակալներն, որ թագւառին ու թագուհւոյն դրան քով պահպանութիւն չէին ընէր : Գետնայարկին չորս աշտարակիկներէն մէկուն մէջ սանդուխ մը շինուած էր, որ ին-

չուան շէնքին վրան կը հանէր . աս սանդուխովամէն դստիկան կ'երթըցուէր , երկու գոնէ անցնելով ո- րոնցմէ առջինը կազմի թանձր փայտէ ու երկաթա- զամ շինուած էր , իսկ երկորդը՝ երկըթէ : Առաջին դստիկոնն ալ առջինին պէտ մնացած էր և պահա- նորդներուն համար կը ծառայէր :

Երկրորդ յարկին մէջ թագաւորը կը բնակէր : Զորս խուց բաժներ էին զան , որոնց առջինը նա- խասենեակ էր , ուսկից իրեք զատ զատ գոներով կը մացուէր իրեք սենեակները ; Ճակտի խուցը թա- գաւորինն էր , ուր որդւոյն համար ալ անկողին մը դրուեցաւ . ճախ կողմը Գլէրիի խուցն էր , ինչպէս նաև կերակրոյ խուցը : Թագաւորին խուցին մէջ կրակարան մը կար . իսկ նախասենեկին մէջ մեծ վա- ռարան մը , որ մէկալ խուցերն ալ կը տաքցընէր : Ա- մէն խուց մէյմէկ պատուհան ունէր , բայց դրսէն անանկ երկաթի հաստ ձողեր ու վանդակափեղիեր գրեր էին , որ օդը արձակ ներս մտնելու կ'արգե- լուէր : Աշտարակիկն որ թագաւորին սենեակը կը հանէր , կը ծառայէր թագաւորին մատրան ու ուս- ման սենեկի տեղ . պղտըկիկ վառարան մը դրուած էր անոր մէջ , ուր դժբաղդ թագաւորը ժամերով ուսման , աղօթքի և մտածութեան հետ կ'ըլլար : Ան աշտարակիկն , որուն հետ հաղորդակցութիւն ու- նէր կերակրոյ խուցը , փայտանոց էր :

Երրորդ յարկը թագուհւոյն համար սահմանուած էր , և երկրորդ յարկէն շատ քիչ տարբերութիւն ունէր . Մարիամ Անդուանէթի ու իր աղջկան խու- ցը թագաւորին սենեկին վրայ էր : Չորրորդ յարկը որովհեան մը պիտի չծառայէր , իր առջի պար- զութեան մէջ թողուցեր էին , Ընդ մէջ ատամնաձե- զարդերուն և երդիքին սրահ մը կար , որ երբեմն ձեմելիքի տեղ կը ծառայէր : Ատամնաձե զարդերուն մէջտեղի միջոցը սնանկ գոցած էին , որ անկարելի էր . որ հոն պտըտողը մարդ տեսնայ կամ մարդէ տեսնուի :

Պալատին կամ թէ ըսենք գղեկին մէջ կը կենային

Տաճարին ապահովութեանն համար դրուած աղջային պահապանաց գնդին զինուորները, որ 287 հոգի էին և 2 թնդանօթ ունեին, և ամէն օր կը փոխուէին ասոնք. Թագաւորին մահուընէն վերջը ատոնց թիւր քիչցաւ ու եղաւ 208 հոգի։ Այսպէս ահա կը պատկեր Գաղղիա իր արդիւնաւոր թագաւորին լաւութիւնը, անանկ բնակարան մը տալով անոր՝ ուր ուրիշ ձեռքը մատնուած մարդը միայն կրնար բնակիլ. բնակարան մը՝ որուն ոչ դուրսը և ոչ ներսը ուրախութիւն կրնար բնակիլ. համառօտ ըսենք, բնակարան մը անանկ տիսուր, որ կարծես թէ ճարտարապետը գուշակեր էր առաջուց թէ ատենօք ինչ բանի պիտի ծառայէ ու անոր համեմատ կերպարանք մը տուեր էր շնորին.

Թագաւորական ընտանեաց մեծ աշտարակը փոխադրուելովը մեծ փոփոխութիւն մը չեղաւ իրենց սովորական ժամերուն, այսինքն կերակրոյ, ընթերցման, պտըտելու և իրենց գաւակաց դաստիարակութեանը պարապելու սահմանուած ժամերուն։ Թագաւորն անկողնէն որ կ'ելլէր, Հոգւոյն սրբոյ ասպետաց ըսուած ժամակարգութիւնը կը կատարէր. և որովհետեւ հրաման չկար Տաճարին մէջ պատարագ տեսնելու և ոչ իսկ տօնի օրեր, անոր համար յանձնեց Գլէրիի որ Քարիզու թեմին դործածութեանն համար տպուած ժամագիրք մը գնէ։ Օրուան մէջ չորս ժամ լատին հեղինակներ կարդալով կ'անցընէր, ըարիսով թզմի մը վրայ բաներ նշանելով, անոնցմէ վերջը կու գային ճանապարհորդութեանց զրբեր, ետքը Մոնղէսքիէոյ և Պիւֆոն, Բլիշի Ցեարան բնուրեանը, այլ և այլ աղջերու թատրերգութեանց հաւաքմունքը, Հիւմի Անգղիոյ Պատմութիւնը անգղիարէն լեզուաւ, Դասայ իստալերէն, և ամէն բանէ աւելի՝ Թովմայի Գեմբացւոյ Յաղաց և նաևնորեան Քրիստոնի ոսկեղինիկ գիրքը, ուսկից կը շահէր անառքինութիւններն որ յիրաւիմարդուս զարմանքը կը շարժեն, և ան անպատմելի համբերութիւնն՝ որ ուրիշ կերպով չէր կրնար ձեռք ձգել, բայց եթէ

Քրիստոսի համբերութիւնը միակերպ մոքին առջև
հանելով ու խօկալով վրան :

Թագուհին թագաւորէն աւելի խողվեալ ըլլալով,
ան ատենները աղօթք կ'ընէր երբոր կը զգար որ միտ-
քը ամփոփէ ու Աստաւծոյ ներկայութեանն առջին,
այսինքն առաւօտն ու իրիկուն : Իսկ Եղիսաբեթ տի-
կինը մարդկանց չարութենէն չէր չփոթէր, և շատ
անդամ հայհայանքներ ու թշնամանքներ լսելու մի-
ջոց՝ անխառվ սրտիւ անկողնին քովը չոքած ջերմե-
ռանդութեամբ կ'ազօթէր :

Ժամը իննին, կու գային առնելու Լուդովիկոս Փջն
ու իր որդին նախաճաշկի տանելու համար . Գլէրի
ալ հետերնին կ'երթար, և նախաճաշէն վերջը իրեք
իշխանութիւներուն զլուխը կը շտկէր, և թագուհւոյն
հրամանաւը նոյնը անոր աղջկանը կը սորվեցընէր .
նոյն միջոցին թագաւորը կամ թագուհւոյն և կամ
Եղիսաբեթ տիկնոջ հետ տամա կամ սատրինջ կը
խաղար : Ճաշէն վերջը տղաքը նախասենեկին մէջ
այլ և այլ խաղերով կը զուարձանային . Եղիսաբեթ
տիկինը միշտ հոն կ'ըլլար, ու ստոլի մը քովնստած՝
ձեռքը գիրք մը առած կը կարդար : Գլէրի ալ միշտ
նոյն խուցը կը գտնուէր, և Եղիսաբեթ տիկնոջ խօս-
քին մտիկ ընելով կը նստէր՝ ձեռքը գիրք մը : Արքու-
նական ընտանեաց ասանկ ցրուած կենալովը, երկու
հասարակութեան պաշտօնակալներն հսկելու համար
շատ նեղութիւն կը քաշէին, որովհետեւ ոչ կ'ուգէին
թագաւորն ու թագուհին մինակ թողուլ և ոչ ալ ի-
րենք իրարմէ հեռանալ, այնչափ անվատահ էին իրա-
րու վրայ : Խսկ Եղիսաբեթ տիկինն աս ատենս յար-
մար սեպելով կը խօսէր և ուղած աեղեկութիւնները
կ'առնէր Գլէրիէն, որ պատաժանելու ատենը աչ-
քերը ձեռքն եղած գրքին վրայէն չէր վերցընէր, որ-
պէս զի չըլլայ թէ յանկարծ պաշտօնակալներէն յան-
կարծակիի բանուին : Արքունական իշխանն ու իր
քոյրը որոնք խօսքը մէկտեղ դրած էին իրենց հօ-
րաքրոջն հետ, բարձրածայն աղաղակաւ խաղալով՝
խօսակցութիւնը կը գիւրացընէին, և շատ անդամ

ալ նշան կ'ընէին որ պաշտօնակալները խուց մտնաւ-
լու վրայ են : Բանտարգեալք շատ կը զգուշանային
Դիզոնէն , ուսկից նոյն իսկ պաշտօնակալներն ալ կը
վախնային , վասն զի շատ անդամ զիրենք ալ ամբաս-
տանած էր . ոչ ոք , ոչ ինչ ինչուան ան ատեն կըր-
ցեր էր ան մարդուն սրտին չարութիւնը մեղմա-
ցընել :

Երբոր քնանալու ատենը կու գար , պաշտօնա-
կալք իրենց անկողինները թագաւորին ու թագու-
հոյն նախասենեակներուն մէջ կը դնէին , ու անանկ
դիրքով մը՝ որ անոնց խուցերը չէր կրնար մոցուիլ :
Նոյնպէս կը գոցէին Լուգովիկոսի և Գլէրիի խուցե-
րուն մէջտեղ եղած հաղորդակցութեան դռները ու
բանալիներն ալ կ'առնէին : Թէ որ թագաւորը գիշերը
կանչէր զինքը , պէտք էր որ արթնցընէր պաշտօնա-
կալները , ու սպասէր անոնց որ ուզած ատեննին ել-
լան դռները բանան նախատանաց խօսքերով ու ի-
րեն հետ խուցը մտնան :

Բարիզու մէջ տպուած օրագիրներն ու արիւնար-
բու զրուածքներն երթալով պահապաններուն շատին
կերպը կը փոխէին ու անողոքելի խստութիւն մը կու
տային անոնց : Օր մը , որ հոկտեմբերի 28ն էր , կե-
րակրէն վերջը Գլէրի ըրած ծախքերուն հաշիւը գրեց
խորհրդոյ սենեկին մէջ , ու հաշուին թուղթը գրա-
սեղանի մը մէջ դրաւ , որուն բանալին իրեն տուեր
էին : Հաղիւ դուրս ելաւ , Մարինոյ անուամբ հա-
սարակութեան պաշտօնակալը՝ թէպէտ նոյն օրը
պահապանութեան կարգն իրենը չէր , ըստու իր պաշ-
տօնակիցներուն որ պէտք է բանալ գրասեղանն ու
քննել մէջը եղած բաները . « Ես աղէկ կը ճանչնամ
զինքը , աւելցուց ըսելու , և գիտեմ որ ժողովրդեան
թշնամեաց հետ թղթակցութիւն ունի » : Ետքը սկը-
սաւ մեղադրել անոնց ներողամտութիւնը , և նա-
խատական խօսքերով թշնամանելով զանոնք՝ սպառ-
նացաւ որ զիրենք Հասարակութեան խորհրդոյն պի-
տի ամբաստանէ , և իրաւցընէ դուրս ելաւ որ ըսա-
ծը կատարէ : Ան ատեն պաշտօնակալք մէկէն դրա-

սեղանին մէջի եղած բոլոր գրութիւնները ցանկի վրայ առին ու շուտ մը Հասարակութեան խրկեցին, ուր արդէն կատաղի Մարինոն հասեր ու ամբաստանութիւնն ըրերէք : Որ մըն ալ Գլէրի տաևայի տախատակը նորոգելու խրկեր էր՝ պաշտօնակալաց հաւանութեամբը . երբոր խորչերը նորոգած բերին զանիկայ, նոյն Մարինոյ պաշտօնակալն, որ ան օրը պահպանութիւն կ'ընէր՝ միտքը դներավ որ մէջը թզթեր ըլլան, բոլոր բակել տուաւ զայն, և մէջը բան մը չգտնալով իր գիմացը նորէն ուսնձել տուաւ խորշերը :

Ուրիշ պաշտօնակալներ ալ իրենց ատելութիւնը անմիտ ու ծիծաղական գործերով կը յսցտնէին : Մէկը դգմաները (Տճ. Մաքարնա) կոտրել կու տար, վախնալով որ չըլլայ թէ յանկարծ մէջը տոմսակներ ըլլան . ուրիշ մը նոյն պատճառաւ դեղձերն ու մէջի կուտերը ձգել բանալ կու տար . ուրիշ երրորդ մըն ալ կը ստիպէր զՊէրի օճառի ողիքէն խմելու, որ թագաւորին մօրուքին համար կը ծառայէր, կասկածելով թէ թոյն է : Ամէն անգամ կերակրէն վերջը Եղիսաբեթ տիկինը գանակը Գլէրիի կու տար որ մաքրէ, և քանի մը անգամ հասարակութեան պաշտօնակալները ձեռքէն յափշտակեցին զայն նայելու համար որ կոթին մէջ թուղթ մը պահուած չըլլայ : Եղիսաբեթ տիկինը ապլասորեր էր Գլէրիի որ Աէրան դքսուհոյն մէկ գիլրին իրեն դարձնէ . պաշտօնակալները զրքին բոլոր լուսանցքը կտրեցին, կասկածելով թէ չըլլայ որ անտեսանելի թանաքուլքան մը գրուած ըլլայ : Նոյնպէս անոնցմէ մէկը օր մը չթողուց Գլէրիի որ երթայ թագուհոյն խուցը մազերը շտկելու համար . հարկ եղաւ որ թագուհին թագաւորին խուցը գայ, հարկաւոր եղած բաները մէկտեղ առած : Նոյնպէս երբոր թագուհին ցորեկ մը ըստ սովորականին Եղիսաբեթ տիկինով խուցը կ'երթար առառուան զգեստն հանելու համար, պաշտօնակալներէն մէկն ուզեց հետը երթալ . Գլէրի ասբանիս անվայելչութիւնը ցուցուց անոր . բայց անիւ

կայ մտաւ ներս . թագուհին ան ատեն դուրս ելաւ
ու չփոխեց զգեստը :

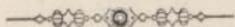
Երբոր Գլէրի մաքուր լուացքները կ'առնէր , պաշ
տօնակալք բողոքն ալ մէկիկ մէկիկ բանալ կու տային
և լաւ մը կը քննէին լուացարարին հաշուին տես
տրակը , և ան թղթերն որոնց մէջն որ զգեստները
կը պլուէին՝ կ'այրէին , կասկածելով թէ չըլլայ որ
ծածուկ գրուածքներ բովանդակեն :

Ինչուան ան ատեն թագաւորական ընտանիքը
հասարակութեան մարդիկը միայն տեսեր էին . բայց
նոյեմբերի 4ին ազգային Դաշնաւորութիւնը նուի-
րակներ խրկեց , որ էին Տրուէ , Փրանկիսկոս Շա-
պոյ և Տիբրա , և առաւտեան ժամը տասնին ա-
տեններն հասան Տաճարը : Ցըցուցին իրենց իշխա-
նութիւնը , քննեցին հասարակութեան պաշտօնա-
կալներն ու զինուորաց զիմաւորը , և ուզած տեղե-
կութիւննին առնելէն վերջը անոնցմէ , աշտարակին
դռները բանալտուին պաշտօնակալաց : Երբոր բանտ-
արգելոց խուցը մտան , Տրուէ գնաց Մարիամ Ան-
դուանէթիքովնատաւ , և հարցուց թագաւորին թէ
արգեօք բանի մը պէտք ունի : Երբոր թագաւորը
պատասխանեց որ ամեննեին գտնգատ մը չունի ,
Գլէրի պատկառանքով մը ըսաւ նուիրակաց որ Տա-
ճարը բերուած կերակրեղէններուն ստակը չէր վճա-
րուէր ծախողներուն . ան ատեն Լուդովիկոս ՓԶ ալ
վրայ տուաւ թէ երկու հազար լիրայի մը չափ խրկեն
իրեն առօրեայ պիտոյիցն համար : Նուիրակները
խօսք տուին ու գուրս եղան : Շէնքին մէջ եղած նորո-
գութիւնները զննելէն և կերակուր ուտելէն վերջը՝
նորէն երկրորդ անգամ այցելութեան գացին բանտ-
արգելոց : Տրուէի կերպարանքին վրայ այլայլութիւն
մը կար , և խռովեալ ու տխուր ձայնով մը հար-
ցուց թագուհւոյն թէ արգեօք տրտունջ մը ունէր .
բայց տեսնալով որ թագուհին պատասխան չտար ,
ցաւագին կերպով մը ծռեցաւ ու գուրս ելաւ . ար-
գեօք Վարանի մէջ ըրածին վրայ սիրտը կը զար-
նէր :

“Նոյեմբերի 14ին Լուգովիկոս ՓԶ սաստիկ հար-
բուփս և իթուածք մը ունեցաւ։ Քանի մը օրէն վերջն
ալ նոյեմբերի 22ին, չերմը վրայ եկաւ, ան ատեն հրա-
ման տուաւ Հասարակութիւնը և ԱՊՆԻԵ բժշկին որ
կարենայ Տաճարը մտնալ Ուսպէր անունով վիրաբու-
ժին հետ, և հիւանդին վիճակին վրայ ամէն օր տեղե-
կութիւն ուզեց : Մարիամ Անդուանէթ, Եղիսաբեթ
տիկինն ու տղաքը բոլոր օրը թագաւորին քովէն չէին
զատուէր, որուն հիւանդութիւնը ութ օր տեսեց, և
ԼԸ ԱՊՆԻԵ ալ ամէն խնամք կը ցուցընէր Լուգովի-
կոսի, որուն առաջին բժիշկն էր ատենօք : Թագու-
հին խնգրեց որ թագաւորին հիւանդութեան միջոց
Արքունական Խչսանին անկողինն իր խուցը փոխա-
դրուի . բայց հասարակութեան պաշտօնակալք թոյլ
չտուին : Քիչ ատենէն տղան չնչարգել հազովու ջեր-
մով անկողին պառկեցաւ . մայրն ան ատեն աղա-
չանք չմնաց որ չընէ գիշերները տղուն քովին անցը-
նելու համար . բայց անօգուտ տեղը . և վրան քիչ
մը անցաւ՝ ինքն ալ նոյն հիւանդութեամբ բռնուե-
ցաւ . ետեւէն իր աղջիկն ու Եղիսաբեթ տիկինն ալ :
Այսպէս հիւանդութիւնն ալ խռովարաց հետ
խօսքը մէկ գրեր էր, որպէս զի ամէն վշտաց փոր-
ձէն անցնին ամենէն անմեղ անձինքը :

Գլէրիի ալ հիւանդանալու կարգն եկաւ . առաջին
օրը ուզեց ելլալ ու հագուեցընել իր տէրը . բայց
Լուգովիկոս թող չտուաւ, և տղան ալ՝ որ առող-
ջացեր էր՝ բոլոր նոյն օրը ծառային քովէն չբաժնուե-
ցաւ : Ծնթրիքի միջոց թագաւորական ընտանիքը
Գլէրիի խուցը գնաց, և Եղիսաբեթ տիկինը պաշտօ-
նակալներէն ծածուկ՝ լօք ըսուած ըմպելիքէն շիշ մը
տուաւ անոր, որն որ իրեն ալ հարկաւոր էր . և
թէպէտ ծառան չուզեց առնել, բայց կարելի չեղաւ :
Վեց օր անկողին կեցաւ Գլէրի, և ան վեց օրն ալ
թագաւորական ընտանիքն ամէն գութ ու սէր ցըցուց
անոր վրայ :

ԼՈՒԴՈՎԵԿՈՍ ԺԶ

ԱՂԵՏՔ ԹԱԳԱԽՈՐԱԿԱՆ ԲՆՏԱՆԵԱՅ

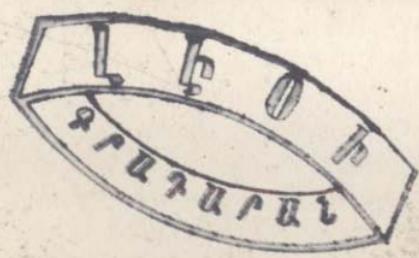
ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

26. УПРЯЖИ

— — — — —

СИГИЛЛУМ СЕГИЛЛУМ СИГИЛЛУМ

СИГИЛЛУМ СИГИЛЛУМ

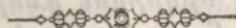

Bosselman sc.

Մարիամ Անդուշանէք

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԶ

ԱՂԵՏՔ ԹԱԳԱԽՈՐԾՎԱՆ ԸՆՏԱՆԵԱՑ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Թ

Թագաշորին դատաստանը :

2 դեկտեմբեր 1792 — 20 յունուար 1793 :

Ի րու գրիչնիս ալ չուզեր առաջերթալ՝ քստմնելով Գաղղիոյ խռովարարաց անօրէնութիւններէն, բայց պէտք է որ մենք մեզի խրախոյս տանք ու մըտքերնիս դնենք որ ոչ թէ արիւնոււշտ ու կրիւք մուլեգնեալ մարդկանց գործերը կը ստորագրենք, ու րոնց պատմագիրը լաւագոյն էր որ սև լուսթիւնն ըլլար, հապա թէ առաքինւոյն յաղթանակը կը ստորագրենք : Իրօք գաղղիական Յեղափոխութեան ժանտ նկարին վրայ կարելի չէր նայիլը, թէ որ Լուդովիկոս ԺԶին անմեղ արիւնը քիչ մը չլուսաւորէր զանիկայ . բայց թողունք որ դէպքերը խօսին մեր տեղը, անոնք են իրեն ներբողեանը :

Օգոստոսի 10ին ձևացած հասարակութեան տեղ՝ գեկտեմբերի 2ին նոր Հասարակութիւն մը ընտրուեցաւ, անանկ որ անդամներէն շատը փոխուեցան : Նոր պաշտօնակալները նոյն օրը գիշերուան ժամը 40ին եկան աշտարակն իրենց պաշտօնն 'ի գործ գը-

նելու . ինչուան ան օրը թագաւորին և թագուհւոյն քովմէյմէկ պաշտօնակալմիայն կը կենային . իսկ նոր Հասարակութիւնը երկերկու դնել տուաւ . բանտարգելոց նկատմամբ ալ աս փոփոխութիւնն եղաւ՝ որ երթալով օր ըստ օրէ գերութիւննին կ'աւելնար ու շատ գժուարին կ'ըլլար դրսէն լուրեր առնել . բարեբազզաբար ամսուն Յին Գլէրիի կինն եկաւ իր բարեկամուհւոյն հետ , և Գլէրին խորհրդոյ սենեակը կանչեցին . կնիկը վարպետութեամբ բարձր ձայնով կը խօսէր , և իրենց տնական բաներուն վըրայօք պատմութիւններ կ'ընէր . ան միջոցին ալ բարեկամուհին ցած ձայնով ըստաւ Գլէրիի . « Դիմացի երեքշաբթին թագաւորը Դաշնաւորութեան ժողովարանը պիտոր տանին , որովհետեւ վրան դատաստան պիտի սկսին ընել . բայց թագաւորը կըրնայ փաստաբան մը ընտրել . տուած լուրերս ստոյգեն » : Նոյն իրիկունը Գլէրի թագաւորն հանուեցը նելու միջոցը ճարտարութեամբ իմացուց անոր լսածները , և նաև աս ալ թէ միտք ունին որ դատաստանին միջոցն ընտանիքէն բաժնեն զինքը . և թէ չըրս օր միայն ժամանակ կայ թագուհւոյն հետ գիւտ մը գտնալու . իրարու լուրերն հազորդելու համար :

Երկրորդ օրը պաշտօնակալ մը Հասարակութեան պատգամաւորութեան մը զըուխ կեցած՝ թագաւորին խուցը մտաւ , և հրովարտակ մը կարդաց , որ կը հրամայէր վերցնելու Տաճարին բանտարգելոց ու անոնց ծառայողներուն քովէն ամէն տեսակ կտրող գործիներ , և ուրիշ ու և իցէ վնասող կամ պաշտպանութեան գէնքեր : Պաշտօնակալին ձայնը խսովեալէր . որով կիմացուէր որ բոնագաւութեամբ կ'ընէր աս բանս : Թագաւորին խուցը ամէն գտնուած բաներն առնելէն ու Գլէրիի խուցն ալ նայելէն վերջը , երրորդ դստիկոննը գացին նուիրակներն ու հոն ալ նոյն հրովարտակը կարդացին , և անոնց մկրատներն ու կարի համար հարկաւոր եղած ուրիշ բաներն ալ առին տարին :

Երբոր կերակրոյ ժամանակն եկաւ , պաշտօնակա-

լաց մէջ վիճարանութիւն մը ծագեցաւ . ոմանք չէին ուզէր որ թագաւորական ընտանիքը պատառաքաղ ու գանակ գործածէ , իսկ ուրիշներն ալ կ'ըսէին թէ միայն պատառաքաղ գործածէ . բայց վերջապէս որոշեցին որ ամենևին փոփոխութիւն մը չըլլայ , միայն թէ կերակուրը լըննալէն վերջը մէկէն ձեռքերնէն առնուին :

Քանի որ գատառատանին օրը կը մօտենար , այն շափ պաշտօնակալաց դգուշութիւնը կ'աւելնար . ամենևին չէին խօսէր թագաւորին հետ , և Գլէրիի ալ պատասխան չէին տար : Բայց դեկտեմբերի 8ին Դիւրժի կրցաւ Գլէրիի ձեռքը տալ լրագիր մը , որուն մէջ հրատարակուած էր ան հրովարտակը՝ որ կ'ըսէր թէ Խոշովիկոս Գարեկ Դաշնաշորոշեան առևանը պիտի ելլայ . Գլէրի ալ արքունական ընտանեաց ձեռքն հասուց :

Դեկտեմբերի 11ին , երեքշաբթի օրը , առաւօտեան ժամը 5ին Բարիզու մէջ զօրքերն իրենց գրօշակներուն տակ հաւաքելու թմբուկն սկսաւ զարնել , և ծիաւորներ թնդանօթներով հանգերձ ջաճարին գաւիթը մտան : Այս աղաղակը կրնար սաստիկ զարհուրեցընել թագաւորական ընտանիքը , թէ որ պատճառը չգիտնային նէ : Ժամը իննին՝ թագաւորն ու տօֆեկը ըստ սովորութեան իշխանուհիներուն խուցը գացին՝ նախաճաշիկ ընելու համար : Ժամնին բաժնուեցան . և երբոր տղան ուսման հետ կ'ըլլար , երկու պաշտօնակալք եկան՝ մօրը քովտանելու համար տղան : Թագաւորն աս յանկարծական նորութեան պատճառն ուզեց իմանալ . բայց պաշտօնակալները պատասխան տուին որ Հասարակութեան հրամանը կատարելու եկեր էին : Թագաւորը գորովանօք համբուրեց իր որդին , և ըստ Գլէրիի որ հետն երթայ : Քիչ ատենէն պաշտօնակալ մը ներս մտաւ , ու իմացուց Լուգովիկոսի որ Բարիզու քաղաքապետը՝ Շամպոն՝ խորհրդոյ ոնենեակն էր և թէ վեր պիտի գայ զինքը տեսնելու : — « Ի՞նչ կ'ուզէ ինծմէ , հարցուց թագաւորը : — Զեմքիտեր » , պատասխանեց պաշ-

տօնակալը : Լուդովիկոս խուցին մէջ սկսաւ ու ժով քալել, և տքը բազմոցի մը վրայ նստաւ, և երկու ժամ տխուր մտածութեանց մէջ ընկղմած մնաց :

Կէսօրուընէ ժամ մը վերջը ներս մտաւ Քարիզու քաղաքապետը, հետն առած զՅօմէթ' ընդհանուր գործակալ հասարակութեան, զԳուլոնպոյ՝ գիւառ նազպիր, խել մը հասարակութեան պաշտօնակալ ներ, և զՄանդէռ ազգային զօրաց հրամանատարը, որ իր պատերազմի օգնականներն հետք բերած էր : Քաղաքապետն ըստ թագաւորին որ Դաշնաւորութեան ատեանը տանելու զինքն եկեր էր՝ ըստ հրամանի նոր հրավարտակի մը, զոր Գուլոնստոյ կարդաց բարձրաձայն : Լուդովիկոս պատասխանեց . « Կու զամ հետդ, ոչ թէ Դաշնաւորութեան հնազանդելու համար, այլ վասն զի թշնամիներուս ձեռքն է իշխանութիւնը » : Եւ գլխարկն առնելով՝ դուրս ելաւ քաղաքապետին հետ : Վարը խել մը զինուորներ կը սպասէին ընկերելու համար, և Տաճարէն գուրս ալ անհամար բազմութիւն մը : Քաղաքապետին կառը մտաւ . և ճամբան քիչ անգամ բերանը բացաւ, իսկ իր դատաստանին վրայօք ամեննեին խօսք մը չըսաւ : Ազգային զօրքը ճամբուն վրայ շարուած էին, զէնքերնին վար դարձուցած . տանց պատուհանները գոց էին . ժողովուրդը լուս ու ապշած :

Իշխանուհիներուն սիրտն անհանդարտ էր . անանկ որ լուութեամբ անցուցին կերակրոյ ժամանակը . բայց բարեբազդաբար նոյն օրը աղէկ պաշտօնակալներու հանգիպեցան, որոնք թագաւորին վրայօք նախատանօք չխօսեցան, և իրենց բարեսրտութեամբը Եղիսաբեթ տիկինը ժամանակ գտաւ Գլէրիի հետ խօսակցելու և տեղեկութիւններ առնելու իրմէն : Եւ մտածեցին որ ինչ կերպով անկէ ետքը կրնան հաղորդակցութիւն ընել իրարու հետ . խօսք գրին որ Գլէրիի քով մնան Արքունական իշխանին ճերմակեղէններն ու զգեստները, և թէ երկու օրը մէյ մը հարկաւոր եղածը խրկէ տղուն, և աստպով խմացընէ թագաւորին խուցն հանդիպած

բաները : Եղիսաբեթ տիկինն իր թաշկինակը տուաւ անոր , ու ա վովդ պահէ , ըստ ծառային , քանի որ եղբայրս առողջ է նէ . թէ որ հիւանդանայ նէ , եղբօրորդւոյս ճերմակեղէններուն մէջ գիր ու խաւրէ ։ և ծալլուածքին կերպէն պիտի խմացուէր հիւանդութեան ծանրութիւնը :

Նոյն իրիկունը՝ ժամը վեցին խորհրդոյ սենեակը կանչուեցաւ Գլէրի . ու պաշտօնակալները Հասարակութեան մէկ հրովարտակը կարդացին , որով կ'արգիլուէր Գլէրիի որ դատաստանին միջոցը իշխանուհեաց և Արքունական իշխանին հետ ամենեին հազորդակցութիւն չունենայ : Ժամը վեցուկէսին՝ թագաւորն աշտարակը դարձաւ , և մէկէն ուզեց ընտանիքը տեսնալ , բայց թող չտուին . ան ատեն թագաւորը շատ վրայ տուաւ որ գոնէ խմացընեն անոնց իր դարձը . պաշտօնակալները խօսք տուին ու կատարեցին : Թագաւորն ամենեին անխռով ըստ սովորականին սկսաւ գիրք կարդալ , որ տեսեց մինչեւ ուկէսը . և ան գիշերը մինակ ընթրիքի նստաւ :

Տօֆենին անկողինը թագաւորին խուցը մնացած ըլլալով , հարկ եղաւ որ Մարփամ Անդուանէթ իր անկողինը տայ տղուն , և ինքը քուն չեղաւ ան գիշերը : Երկրորդ առաւտօտք , և գեկտեմբեր , խնդրեց որ թագաւորը տեսնայ ու իրեն դատաստանին վրայ գրող լրագիրները կարդայ . և աղաչեց որ եթէ չթողուն իրեն տեսնուիլ , գոնէ տղոցը թողուն որ կարենան խօսիլ հօրերնուն հետ : Պաշտօնակալք աս իրեք խնդիրները Հասարակութեան խրկեցին . անկէց ալ Դաշնաւորութեան ժողովարանը խրկուեցան :

Նոյն օրը նուիրակութիւն մը եկաւ , որուն անդամներն էին Թուրիոյ , Գամլասէրէղ , Տիւպուագրանսէ և Տիւբոն տը Պիկոդ . ասոնք բերին Դաշնաւորութեան հրովարտակն որով թոյլ կը տրուէր թագաւորին փաստաբան ընտրելու իրեն : Թագաւորն իմացուց որ կ'ընտրէ զԴարժէ փաստաբանն , որ Սահմանագրութիւնը շինողներուն գլխաւորներէն մէկն էր , և թէ որ անիկայ չըլլայ նէ , զԴրոնչէ . և

թէ որ կարելի է , երկուքը մէկտեղ : Նոյնպէս թանաք , թուղթ և գրիչ ուղեց : Նուիրակները մէկէն ժողովարանը գարձան ու իրենց նուիրակութեանն համարը տուին . Դաշնաւորութիւնը մէկէն հրովարտակ մը հանեց որ արդարութեան պաշտօնեայն մէկէն իմացընէ Դարժէի և Դրոնչէի Լուգովիկոսի կամքը . նոյնպէս կը հրամայէր որ պաշտօնակալը թող տան որ անոնք ազատ համարձակ խօսին բանտարգեալ թագաւորին հետ , և թէ տրուի անոր գըրիչ , թանաք ու թուղթ :

Դեկտեմբերի 13ին առաւօտը նոյն նուիրակութիւնը նորէն Տաճարն եկաւ , և իմացուց թագաւորին Դարժէի յանձն չառնելը տկարութեան պատճառաւ , և թէ մարդ խրկեր են Դրոնչէն կանչելու համար , որ անվրէու նոյն օրը պիտի գար . ետքը քանի մը հոգեց նամակները կարգացին , որոնք Դաշնաւորութեան ժողովքէն կը խնդրէին որ գժբաղդ թագաւորը պաշտպանելու պատիւն ունենան : Ասոնց մէջ Լամուանեօն տը Մալէրպին մէկ թուղթը կար , որ ժամանակաւ տէրութեան պաշտօնատէր եղած էր . նամակն աս կերպով գրուած էր .

Բարիդ , 11 գեկտ . 1792 .

« ՔԱՂԱՔԱՅԻ ԳԱՀԵՐԵՑ .

» Զեմ զիտեր թէ արդեօք Դաշնաւորութեան ժողովը պիտի աայ Լուգովիկոս ԺԶին փաստաբան մը զինքը պաշտպանելու համար , և թէ արդեօք աս բանիս ընտրութիւնն իրեն կը թողու՝ թէ չէ : Ասոր համար կը փափաքիմ որ Լուգովիկոս ԺԶ զիտնայ իմ յօժարութիւնս , որ եթէ ինքը զիս ընտրելու ըլլայ , ես ամենապատրաստ եմ իրեն ծառայելու : Զեմ խնդրեր որ աս իմ առաջարկութիւնս Դաշնաւորութեան ժողովին առջելը զրուի , վասն զի արժանի չեմ որ ժողովը ինձի պէս մարդու մը վրայ մտածէ և որոշմունք մը ընէ . բայց որովհեաե երկու անդամ խորհրդական ընտրուած եմ ան անձին՝ որ իմ տէրս էր , և անանկ ժամանակ մը՝ որ ամէն մարդ նոյն

պաշտօնին կը փափաքէր , անոր համար հիմա ինծի սպարտք կը համարիմ աս միջոցին ծառայելու իրեն , մանաւանդ որ շատերը վտանգաւոր սեպելով չեն ուզեր յանձն առնել : Թէ որ ուրիշ յարմար կերպ մը կարենայի գտնալ իմ աս փափաքս իրեն խմացը-նելու , չէի համարձակէր աս բանս հրամանկրիդ գրել . բայց մտածեցի որ հրամանքէդ յարմարը չկայ՝ որ կա- րենայ խմացընել իրեն իմ աս յօժարութիւնս , ունե- ցած պաշտօնիդ պատճառաւ :

Անամ յարգութեամբ

ԱՄՈՒԱՆԵՅԾ ՏԸ ՄԱԿՐՊ»:

Լուղովիկոս ասանկ պատասխան տուաւ նուի- րակներուն . « Խմացայ աս անձանց սէրը , որոնք զիս- պաշտպանելու կը փափաքին , և կ'ազաշեմ որ իրենց իմ կողմանէս չնորհակալ ըլլաք : Պ . Մալէրպը ինծի փաստաբան կ'ընտրեմ . և թէ որ Պ . Գրոնշէ չկարե- նայ օգնել , ես Պ . Մալէրպին հետ խօսելով ուրիշ մը կ'ընտրեմ » :

Դեկտեմբերի 14ին առաւօտը Դրոնշէ թագաւորին հետ տեսնուեցաւ , նոյն օրը նաև Մալէրպ ալ երե- ցաւ : Թագաւորն աս պատկառելի ծերուն ընդ ա- ռաջ գնաց , ու գրկուելով հետո՝ արտասուախառն աչքերով կ'ըսէր . « Ա՛ն , դու ես , սիրելի բարե- կամս . տես թէ ուր հասուցին զիս ժողովրդեանս վրայ ունեցած սէրս և ինքինքս մոռնալով զօրքերն հեռացընելս , որոնք իշխանութեանս և անձիս պիտի պաշտպան կենային : . . . Եկեր ես խորհուրդներովդ օգնելու ինծի , մահը աշքդ առնելով իմ կեանքս խալըցընելու համար . բայց զիտնաս որ ամէն բան անօդուտ տեղն է : — Զէ , տէր իմ , ես կեանքս վր- տանգի մէջ դրած չեմ , և կը յուսամ ալ որ քու կեանքդ ալ վտանգի մէջ չէ . արդարութիւնը կողմդ է և փաստերդ զօրաւոր ու յաղթական են : — Անանկ միտքդ զիր , սիրելի . զիտնաս որ պիտի սպաննեն զիս . բայց հոգ չէ , իմ մեծ արդարացուցումս ան է՝ որ վրաս մեղադրութիւն մը չկրնար ըլլուիլ » : Լուղո-

կիկոս անանկ համօղուած էր մահուան սեմոց վրայ կոխած ըլլալուն , որ մէկդի տարաւ զՄալէրալ պըզտի աշտարակին մէջ , ու բսաւ անոր . « Քոյրս երդում չտուող քահանայի մը անունն ու բնակութիւնը տուաւ ինծի , որ կրնայ վերջին վայրկեաններուս հռգեռական օգնութիւններն ընել ինծի : Գնա գտիր զինքը ու սա առնաակը տուր իրեն . և յորդոր տուր իրեն որ խնդիրքս կատարէ : Ասիկայ արտաքոյ կարգի յանձնարարութիւն մըն է փիլիսոփայի մը , անանկ չէ : ԱՇ , բարեկամս , որչափ կը փափաքէի որ դու ալ ինծի պէս մտածէիր . նորէն կ'ըսեմ՝ կրօնքն անանկ մխիթարանք կու տայ մարդուս՝ որ փիլիսոփայութիւնը չիրնար տալ : — Տէր իմ , պատասխանեց Մալէրալ , հիմկու հիմա աս յանձնարարութիւնը ստիպողական բան մը չէ : — Ինծի համար անկէց աւելի ստիպողական բան չկայ » , կրկնեց Լուդովիկոս ԺԶ : Տոմսակին հասցէն ասանկ զրուած էր . Առ Պ . Էանդրոսի տը ֆիրմոն , Ուկոյէ փողոցն ի բարիզ :

Լուդովիկոս խնդրեր էր որ կարենայ իր ընտանեաց հետ տեսնուիլ . Դաշնաւորութեան ժողովքն ամսուն ԱՅին՝ յետ բազում հակաճառութեանց՝ ասանկ հրովարտակ մը խրկեց աշտարակը . Ազգային Դաշնաւորութիւնը կը վճռէ որ Լուդովիկոս Գարեկ կարենայ տեսնուիլ իր տղոցն հետ , բայց անոնք չկարենան ինձուան իր դատաստանը զմրնեայ տեսնուիլ իրենց մօրեն ու հօրաքրոջն հետ : — « Նայէ թէ ինչ անգութ բան վճռեր են , բսաւ Լուդովիկոս Գլէրիի , անանկ որ սիրտս չերթար տղաքս քովս պահելու . աղջիկը քովս առնելն անկարելի է . նոյնպէս թէ որ մանչն առնեմ , թագուհին շատ պիտի վշտանայ . ուստի հարկ է որ աս զոհս ալ ընեմ » : Վերջը հրամայեց Գլէրիի որ Արքունական Խշանին անկողինը մօրը խուցը փոխադրել տայ , և նոյնժամանյն կատարուեցաւ իր կամքը :

Կէսօրուընէ վերջը ժամը իրեքուկէսին՝ նուիրակութիւն մը եկաւ , որոնց անդամներն էին Պորի , Տիւֆրիշ-Վալազէ , Բուլէն-կրանքը և Գոշոն , և հետերնին ուրիշ անձինք ալ կային . իրենց հետ բե-

բած էին թագաւորին գէմ եղած ամբաստանական դրուածքը, և անոնց վերաբերեալ բոլոր թղթերը, որոնց մեծ մասը Դիւլերիի երկրթէ գարանին մէջ չէն գտած էին: Դրոնչէ նոյն միջոցին թագաւորին քովն էր. թագաւորին հետ քովէ քով նստան, իսկ նուիրակները դիմացնին: Ըստ վճռոյ հրովարտակին՝ մէյմէկ օրինակ տրուեցաւ կուգովիկոսի ան թղթերէն, որոնք Դաշնաւորութեան ատենին մէջ թագաւորին առջև գրուած էին, և յիսունըմէկ էին թուով. թագաւորն ամենուն իր անուան սկզբնագիրը կը գընէր, ինչպէս նաև նուիրակներէն երկուքը: Ետքը կարգացուեցան ան թղթերն, զորոնք ատենին մէջ ցցցուցած չէին, և էին թուով հարիւր եօթը: Ամէն անգամուն որ ասոնցմէ մէկը կը կարգացուէր, Վալագէ կը հարցընէր թագաւորին. «Ծանօթութիւն մը ունիս աա կամ նա բանին վրայ » . . . իսկ ինքը՝ այս կամ ոչ կը պատասխանէր առանց երկայն բացատրութեան. ուրիշ նուիրակ մը կը հրամցընէր որ ստորագրէ. երրորդ մըն ալ կը հրամցընէր որ ստորագրէ նոյն թղթերուն գաղափարները:

Ժամը իննուկէսն էր, ու գեռ ընթերցմունքը չէր լմբնցած. թագաւորն հարցուց նուիրակներուն թէ կ'ուզեն ընթրիք ընել. անոնք առ այս ըսին: Ան ատեն թագաւորն հաւ ու քանի մը տեսակ պտուղ հրամցուց իրենց կերակրոյ սրահին մէջ: Դրոնչէ բան չուզեց ուտել, և թագաւորին հետ իրեն խուցը մնաց: Փիշ ատենէն վերջը նորէն սկսաւ ընթերցմունքը, որ մինչև կէս գիշեր տեսեց: Երբոր նուիրակները գացին, թագաւորն երկու պատառ մը կերակրուր բերանը դնելէն վերջը՝ առանց քաշած նեղութեանը վրայ գանգատելու անկողին գնաց:

Դրոնչէ և Մալէրապ զարհուրեցան մնացին տեսնելով ամբաստանողական դրուածոց ան աստիճանի բազմութիւնը, զորոնք մի առ մի պէտք էր հերթել. ևս առաւել երբոր լսեցին որ Դաշնաւորութեան ժողովը սահմաներ է թէ նոյն ամսուն 26ին անհրաժեշտ ամբաստանեալն իր ջատագովութիւնը պի-

տի խօսի . անկարելի էր որ այնչափքիչ օրուան մէջ ամէն կարեռը պատրաստութիւնները տեսնային : Ան ատեն Մալէրպ մտածեց որ ուրիշ կտրիճ փառ տաբան մըն ալ օդնական առնեն իրենց , որ էր Տըսէզ : Երբոր Դրոնչէի հետ մէկտեղ առաջարկեց թագաւորին , անիկայ ժամանակի մէջ է հիւանդը , շատ բժիշկ կը կանչուին » : Ուստի երկու փառ տաբանները թղթով խնդրեցին Դաշնաւորութեան ժողովքէն , որ ժամանակին կարծութեանը պատճառաւ Պ . Տըսէզ ալ իրենց վրայ աւելնայ . և ժողովքը հաւանեցաւ իրենց խնդիրքին :

Դեկտեմբերի 17ին իրիկուան հինգին ատենները իրեք փառտաբանները Տաճարը գացին . և ան օրէն ՚ի վեր մինչև դեկտեմբերի 26ը ամէն օր տեսնուեցան թագաւորին հետ : Առաւոտները Մալէրպ լրագիրները կը բերէր Լուգովիկոսի , և ժամ մը կամ երկու ժամ քովը կը կենար . իրիկունն ալ , ժամը հինգին Դրոնչէի ու Տըսէզի հետ կու գար , և ինչուան ինը թագաւորին քովը կը կենային . և օրուան մնացած ժամերն ու քանի մը ժամ ալ գիշերը աշխատութեամբ կ'անցընէին . հաղիւ թէ խեղճերը վայրկեան մը ժամանակ կը գանային պատառ մը կերակուր բերաննին դնելու :

Գլէրի Դիւրժիին հետ խօսելու կերակը գտեր էր , և անոր ձեռքովը թագաւորին վրայօք Եղիսաբեթ տիկնոջ լուրեր կը խրկէր : Դեկտեմբերի 17ին Դիւրժի ըստ իրեն որ Եղիսաբեթ տիկինը վարպետութեամբ տոմսակ մը ձեռքը գըեր էր որ թագաւորին ձեռքն հասցընէ , որուն մէջ կը խնդրէր Լուգովիկոսէն որ իրեն ձեռքովը երկու տող բան մը գրէ . ասիկայ ասեղի ծայրովը գրուած էր : Գլէրի թագաւորին պառկելու միջոցը խմացուց իրեն աս բանս . երկրորդ առաւօտ Լուգովիկոս քովի ունեցած թանաքովը քանի մը տող գրեց իր քրոջը , և Գլէրիի ձեռքը յանձնեց : Դիւրժին նամակը տարաւ , և պատասխանն ալ բերաւ , և անկէ ետքը շարունակեցին ասթղթակցութիւնը :

Պաշտօնակալաց տուած մոմը թագաւորին համար՝
միշտ թղթի մէջ պլած ու չուանով մը կապած կ'ըւ-
լար . երբոր աս չուանի կտորները Գլէրիի քովը շատ-
ցան , թագաւորին միտքը ձգեց որ կրնար ատոնց-
մով Եղիսաբեթ տիկնոջ հետ դիւրաւ թղթակցութիւն
մը հաստատել . վասն զի անոր խուցին պատուհանը
ձիշդ Գլէրիի խուցին քովի եղած պղտի սրահին պա-
տուհանին վրայ ըլլալով , կրնար Եղիսաբեթ տիկինը
դիշերները չուանով նամակ կամ ուրիշ բան Գլէրիի
ձեռքն հասցընել պատուհանէն վար իջեցընելով :
Աս ճամբով կրնային վերիններն ալ իրենց գրածին
պատասխանն ընդունիլ , ինչպէս նաև վարէն ալ
կրնային տալ անոնց քիչ մը թուղթ ու թանաք , ո-
րոնցմէ բոլորովին զրկուած էին : « Ահա մէկ նոր
հնարք մը , ըսաւ թագաւորը , զորն որ կրնանք գոր-
ծադրել՝ երբոր մեր հիմակուան ճամբան խափանուի » :

Նոյն օրերը Մարշան անունով մարդուն , որ Տա-
ճարին խոհանոցին մէջ ծառայութիւն կ'ընէր , երկու
ամսուան ծառայութեան վարձքը գողցուեցաւ , որ
200 ֆրանդի չափ էր . աս կորուստ իրեն համար
մեծ բան էր : Թագաւորը տեսնելով աս մարդուն
տիսրութիւնը , ուզեց պատճառն իմանալ , և Գլէրիի
ձեռքով 200 ֆրանդ խրկեց անոր , պատուիրելով որ
ընաւ մէկու մը շրսէ . և ոչ ալ ջանայ որ երախտա-
գիտութիւն ցուցընէ . վասն զի կրնար գլուխը փոր-
ձանք մը գալ : Մարշան զարմացաւ Լուդովիկոսի
ազնիւ սրտին վրայ , մանաւանդ իմանալով որ չնոր-
հակալ ըլլալու ալ արգելք կը դնէ :

Դեկտեմբերի 19ին կերակրոյ միջոցը թագաւորը
ասանկ զուրցեց Գլէրիի իրեք չորս պաշտօնակալաց
առջե . « Տասնըշորս տարի առաջ ամսուս աս օրը
աւելի կանուխ ելեր էիր » . Գլէրի մէկէն հասկըցաւ .
« Ազըսկանս ծննդեան օրն է , և ես չեմ կրնար տես-
նալ զինքը . . . » : Խեղճին աչքերը թաց էին , և հոն
եղողները մեծարանքով մը լուռ կեցան :

Դեկտեմբերի 20ին երեկոյեան ժամը չորսուկէսին ,
առաջին նուիրակութիւնը նորէն եկաւ Տաճարը , ու

յիսունըմեկ կառոր գրուածք նորէն կարդաց թագաւորին, որոնք իրեն դատաստանին կը վերաբերէին. և ամենուն օրինակը տալէն վերջը, ժամը հինգուհիսին գնաց: Եղիսաբեթ տիկինը Դիւրժիի ձեռքով իմացուցեր էր իր եղբօրը որ Գլէրիի գտած վերջին հնարքը գործածեն անկէ ետեւ իրարու հետ խօսակցելու համար. ուստի թագաւորն ամէն մտածմունք մոռցած, կը սպասէր որ ցանկալի վայրկեանն հասնի: Ժամը ութը զարկածին պէս՝ թագաւորը խուցէն դուրս ելաւ ու իրեք վայրկենէ վերջը նորէն դարձաւ. նոյն միջոցին Գլէրի իր խուցին և սրահին դրոները գոյեր էր. ասանկով պաշտօնակալը ամենեւին մտքերնէն չէին կրնար անցընել որ ան միջոցին լուգովիկոս իր ընտանեացն հետ խօսեցաւ չուանի մը ձեռքով:

Թագաւորը շատ նեղութիւն կը զգար մօրուքին երկըննալէն. և թէպէտ ուզեցին ածիկել զինքը, բայց յանձն չառաւ, որովհետեւ սորված էր ինքզինքն ածիկելու. ասով թեթև իջուածք մը ունեցաւ ծնոտին վրայ: Երկրորդ առաւօտը Փօն անուամբ պաշտօնակալն հարցուց իրեն թէ կ'ուզէր որ ակռայ հանող մը կանչուի, որ իջուածքին ճարն ընէ: Թագաւորը ընորհակալ եղաւ անոր բարեսրտութեանը, ու խընդրեց որ Ծիւպուա-Ֆուգու անունով իր ակռայի բըժիկը կանչուի. բայց հրաման չտրուեցաւ: Գլէրի թագաւորին համար ածելի խնդրեր էր, իշխանուհիներն ալ մկրատներ՝ ըդունդնին կտրելու համար. վերջապէս չասարակութեան ժողովքը հաւանեցաւ, ու պաշտօնակալը երկու ածելի տուին լուգովիկոսի, ան պայմանով որ երկու պաշտօնակալի աջքին առջեւ գործածէ զանոնք, և մէկէն իրենց ձեռքը յանձնէ. նոյն բանը ապրսպրուեցաւ նաև իշխանուհիներուն մկրատներուն համար ալ:

Ամսուն 21ին փաստաբանները չեկան Տաճարը, որովհետեւ հարկ եղաւ որ երեսունըվեց ժամ Դաշնաւորութեան ժողովքին այլ և այլ մասնաժողովներուն մէջ անցընեն ժամանակնին: Երկրորդ օրը ի-

րիկուան ժամը վեցին եկան . թագաւորը քաղցրութեամբ մը յանդիմանեց զիրենք թէ ինչու համար այսչափ կը յոգնին իրեն համար . և Մալէրպին ըստ . « Մի այսչափ կեանքդ մաշեցըներ ինծի համար , ես կ'ապահովցընեմքեզի որ աշխատութիւններդ անօգուտ պիտի ըլլան : Իմ կեանքս զոհուածէ . բայց դու քու կեանքդ պահէ ընտանեացդ համար , որ զքեզ կը սիրեն » : Հօին , թագաւորն առաւոաը Մալէրպի հետ խօսելու միջոցը , ընտանութեամբ մը յայտնեց անոր իր աղքատութիւնը . « Անանկ աղքատ եմ , ըստ , որ ո և իցէ մարդու թեթև առատաձեռնութիւն մըն ալ չեմ կրնար ընել : Ընկերներդ բոլոր սրտանց իմ պաշտպանութիւնս կը պատրաստեն , և ես բան չունիմ որ կարենամ հատուցմունք մը ընել իրենց : Մտածեցի որ կտակիս մէջ ժառանգութիւն մը ձգեմ իրենց . բայց խռովարարք չեն վճարեր ու կը հալածեն զանոնք : — Ժառանգութիւն արդէն թողուցած ես իրենց , տէր իմ , պատասխանեց Մալէրպ . քեզի պաշտպան ընտրելովդ՝ անմահացուցիր իրենց անունները » : Երկրորդ առաւոաը , Մալէրպ ժամը իննին թագաւորին խուցը մտաւ , ու ոսկով լեցուն քսակ մը հանելով գըրպանէն՝ « Տէր իմ , ըստ , թոյլ տուր որ քու և ընտանեացդ բարերարութիւններով հարատացած ընտանիք մը աս նուէրն ընէ Վեհափառութեանդ » : Լուգովիկոս սկզբան չէր ուղէր առնել . բայց վերջապէս ծերունւոյն աղաչանքին զիջանելով առաւ քսակն ու գրասեղանին մէջ պահեց : Վերջը երբոր պարապ ժամանակ մը ունեցաւ , աս ստակէն իրեք ծրար մէկդի դրաւ՝ իւրաքանչիւրին վրայ գրելով . Պ . Մալէրպին տապուէ :

Իրիկուան ժամը հինգին ըստ սովորականին եկան իրեք խորհրդականները թագաւորին քով . Տըսէզ հրաշալի արագութեամբ մը շիներ էր բոլոր ջատագովութիւնը , և կարդաց զայն Լուգովիկոսի : Թագաւորը գովեց անոր ճարտասանութիւնը , պատճռաւանութեան ոյժն ու աղնուական ոճը , բայց պա-

ղատանքով խնդրեց որ վերցընէ բոլոր ան կտորներն որ իրեն առաքինութեանցը վրայ կը խօսէին , նոյն պէս ան մասերն որով փաստաբանը ժողովրդեան կարեկցութիւնը շարժել կը ջանար . « Եատ քիչ է յոյսս որ կարենամ համոզել , բայտ Լուգովիկոս . բայց չեմ սովեր սրտերնին շարժել » : Դարձեալ վեր ջարանութիւնն ալ համառօտել կամ մանաւանդ թէ ըսենք կտրել տուաւ , որ կը ցոլար ճարտասանութեամբ , և որուն մէջ Լուգովիկոսի վիճակը կը ստորագրէր փաստաբանը : Տըսէղ տխուր սրտիւ հնազանգեցաւ հրամանին , և թէպէտ վերջարանութեան չորս մասին իրերը վերուց , հանդերձ այսու վեհութեան աղուոր օրինակ մը կրնայ ըլլալ :

Դեկտեմբերի 25ին , Փրիստոսի սուրբ Ծննդեան օրը , Լուգովիկոս ԺԶ մտածելով որ իր մահուան ժամանակը մօտեցած է , ուղեց ինքնիրեն առանձնացած անցընելնոյն օրը : Ակաւ ինքզինքը պատրաստել Աստուծոյ դիմացն ելլելու իր կենաց համարը տալու համար , և զրեց այն անմահական յիշատակի արժանաւոր կտակն , որ իր կենաց մեծագոյն փառքն է , և օրինակ աշխարհի . քրիստոնէական հաւատքին վեհութիւնն ու ճշմարտութիւնը սորվել ուզողները՝ կրնան կարդալ անիկայ : Այստառուաց արժանի տեսարանն է՝ երբոր մտածէ մարդ որ գուրսը ապստամբք իրեն արեանը ծարտաւած՝ ամէն կերպով իրեն կեանքը վերցընելու ջանացած ատեննին , Լուգովիկոս իրեն վշտերն առ Աստուծած կը նուիրէ և կը ներէ իր թշնամեացը՝ թէ ապրելու և թէ մեռնելու ըլլայ : Այս է ահաւասիկ իր կտսկը .

ԼՈՒԳՈՎԻԿՈՍ ԺԶԻ ԿՏԱԿԲ

Յանուն ամենասուրբ Երրորդութեան , Հօր և Որդւոյ և Հոգեւոյն սրբոյ : Այսօր դեկտեմբերի 25ին 1792 տարւոյն՝ ես Լուգովիկոս ԺԶ անուանեալս , Թագաւոր Գաղղիոյ , որ չորս ամսէ ՚ի վեր իմ ընտանեացս հետ բարիզու Տաճարի ըստւած աշտարա-

կին մէջ փակուած եմ՝ անոնց ձեռքով որ ատեն մը իմ հպատակներս էին, ու մէկու մը հետ ո և իցէ կերպով հաղորդակցելու հրաման չունիմ, և ամսուս ԱԷն սկսեալ և ոչ իսկ իմ ընտանեացս հետ. և դաբճեալդատաստանական քննութիւն մը ինծիդէմ բացուելով, որուն վերջը չեմ կրնար գուշակել մարդկային կրից պատճառաւ, և որուն ձեռք չեին կրնար զարնել օրինաց գօրութեամբը, Աստուծոյ առջև՝ որ իմ մուացս մի միայն վկան է և որուն հետ կրնամ խօսիլ, կը յայտնեմ իմ վերջին կամքս և դգաց մունքներս հետևեալ կերպով:

Հոգիս իմ արարչիս Աստուծոյ ձեռքը կը յանձնեմ, և կ'աղաչեմ իրեն որ գթութեամբ ընդունի զայն, ոչ ըստ արդեանց իմոց՝ այլ վասն արդեանց Յիսուսի Քրիստոսի, որ Հօր Աստուծոյ պատարագ ընծայեցաւ՝ զմեղ աղատելու համար, թէպէտ և անարժան էինք, որոնց զբուխը ես եմ:

Կը մեռնիմ 'ի ծոց մեր մօրը կաթուղիկէ, առաքելական և հոգվմէական սուրբ Եկեղեցւոյն, որուն իշխանութիւնը յաջորդաբար Ա. Պետրոսէ կ'իջնայ, որ 'ի Յիսուսի Քրիստոսէ ընդունեցաւ: Կը հաւատամ և կը խոստովանիմ հաստատութեամբ ան ամէն բան որ հանգանակին մէջ գրուած է, Աստուծոյ և Եկեղեցւոյ պատուիրանները, և սրբազան խորհուրդները՝ ինչպէս որ կաթուղիկէ եկեղեցին սորվեցուցած է միշտ և կը սորվեցընէ: Եկեղեցական խնդրոց վէճերու մէջ, որոնք Քրիստոսի եկեղեցին կը խորվեն, չեմ ուզած բնաւ դատաւոր ըլլալ, այլ միշտ հպատակեր եմ, ու թէ որ Աստուծ ինծի կեանք տայ՝ պիտի հպատակիմ եկեղեցական առաջնորդաց որոշմունքներուն, որոնք կաթուղիկէ սուրբ Եկեղեցւոյն հետ միացած՝ կը վճուեն ըստ աւանդելոցն 'ի Քրիստոսէ: Արտանց կը ցաւիմ այն ամենայն քրիստոնեայ եղբարցս վրայ, որոնք մոլորութեան մէջ են, բայց չեմ դատեր զանոնք, ու կը սիրեմ միշտ 'ի Քրիստոս Յիսուս՝ ինչպէս որ մեզմէ քրիստոնէական եղբայրսիրութիւնը կը պահանջէ:

Կ'աղաչեմ Աստուծոյ որ իմ մեղքերուս թողութիւն տայ , որոնք ամենայն փութով քննեցի լաւ ճանչնալու , զզուելու , ու Աստուծոյ դիմացը խոնարհելու համար : Զկրնալով ուղղափառ քահանայի մը խոստովանիլ , կը խնդրեմ Աստուծմէ որ ընդունի իմ մտաւոր խոստովանութիւնս որ ըրի իր մեծվայելութեանը առջեւ , և մասնաւորապէս ընդունի իմ անկեղծ ցաւս որ կը զգամ այնպիսի հրովարտակներու ստորագրելուս վրայ , որոնք կերպով մը Եկեղեցւոյ օրինագրութեանցն և իրեն վարդապետութեանը հակառակ կրնան ելլալ , թէպէտ և կամացս ու յօժարութեանցս դէմ ըրած եմ , որովհետեւ սրտով միշտ մէկ եղած եմ կաթուզիկէ եկեղեցւոյն հետ : Կը խնդրեմ Աստուծմէ որ իմին հաստատուն բաղձանքս կատարէ շնորհելով կեանք և ուղղափառ քահանայ մը որով կարենամ իմ մեղքերուս խոստովանութիւնը կատարել և ընդունիլ իրմէ ապաշխարութեան խորհուրդը :

Կ'աղաչեմ այն ամէն անձանց , զորոնք անմտադրութեամբ մը վշտացուցած կրնամը ըլլալ (որովհետեւ չեմ յիշեր որ կամովին ասանկ բան ըրած ըլլալ) որ ներեն ինձի . ինչպէս նաև այն ամենուն , որոնք թերեւս գայթակղութիւն և չար օրինակ առեր են ինձմէ , որով իրենց վեասու մը պատճառ եղեր եմ : Կը խնդրեմ ամէն բարեպաշտ անձինքներէ որ ինձի հետ աղօթեն , որպէս զի Աստուծմէ իմ մեղացս թողութիւն ընդունիմ :

Կը ներեմ բոլորով սրտիւ ան ամենուն , որ ինձի հետ թշնամացան առանց իմ կողմանէս պատճառ մը տալու . կ'աղաչեմ Աստուծոյ որ թողութիւն տայ անոնց , ինչպէս նաև այն ամենուն՝ որ թիւր նախանձայուղութեամբ մը ինձի մեծ չարիք հասուցին :

Կինս , որդիքներս , քոյրս , մօրաքուրերս , եղբարքս և բոլոր աղղականներս , և որոնք որ հետս վերաբերութիւն մը ունեցեր են Աստուծոյ կը յանձնեմ . մասնաւորապէս կ'աղաչեմ Աստուծոյ որ զըթութեամբ նայի իմ կնոջս , որդւոցս ու քրոջս վրայ ,

որոնք երկար ատենէ՝ 'ի վեր հաղորդ են իմ վիշտերուս, և թէ որ յանկարծ ես մեռնիմ՝ իր չնորհացը մէջ պահէ զանոնք, քանի որ այս վաղանցուկ աշխարհիս մէջն են :

Որդիքս կնոջս կը յանձնեմ, թէպէտ ամենեին մէկ կերպով մըն ալտարակոյս չեմ ունեցած ինչուան հիմա իր մայրական գթութեանը վրայ. և մասնաւորապէս ան կը յանձնեմ՝ որ ամէն բանէ առաջ դանոնք բարի քրիստոնեայ և բարի մարդիկ ընէ. սորվեցընէ իրենց թէ աշխարհիս մեծութիւնները վտանգաւոր ու կորստական են, եթէ գժբաղդաբար իրենց ալ վիճակելու ըլլան անոնք, և ընդհակառակն մտքերնին լաւ տպաւորէ յաւիտենական հաստատուն և անանցանելի փառաց սէրը : Կ'աղաչեմ իմ քրոջս ալ՝ որ շարունակէ որդւոցս վրայ ցըցուցած գորովալից խնամքը, և եթէ թշուառաբար մայրերնին կորսնցընեն խեղճերը, մայրութիւն ընէ անոնց :

Կ'աղաչեմ կնոջս որ իմ պատճառաւս քաշած տառապանքներուն ներէ, ինչպէս նաև ամուսնանալնէս 'ի վեր՝ իրեն տուած վիշտերուս. նոյնպէս նաև ապահով կրնայ ըլլալ ինքը, որ իրեն գէմ գանգատելու բան մը չունիմ ամենեկն :

Կը յանձնեմ ամենայն խնամքով զաւկըներուս՝ որ ամէն բանէ առաջ առ. Աստուած ունեցած պարտքերնին կատարեն. ետքը՝ մէջերնին միշտ միաբան ըլլան, իրենց մօրը հնազանդ գտնուկն, և լաւ ճանչնան այն հոգերն ու նեղութիւնները՝ որ իրենց համար կը քաշէ. և իմ սիրոյս համար՝ կ'աղաչեմ որ քոյրս իբրեւ երկրորդ մայր մը սեպեն իրենց :

Կը յանձնեմ որդւոյս, որ եթէ գժբաղդաբար թագաւորելու ըլլայ, միշտ իր քաղաքացեաց բարին աչքին առջեւն ունենայ. բոլորովին մոռնայ ինչ և իցէ կերպով եղած ատելութեան և թշնամութեան գործքերը, մանաւանդ իմ քաշած տառապանքներս ու վիշտերս. զիտնայ որ չկրնար ժողովուրդը երջանիկ ընել, բայց եթէ ըստ օրինաց կառավարելով. միայն՝ օրէնքը պահել տալու, և սրտին մէջ դրած աղէկու-

թիւններն ընելու համար, պէտք է որ ինքն ալ հարկաւոր եղած իշխանութիւնն ունենայ. ապա թէ ոչ երբոր ազատ չըլլայ իր գործոցը մէջ և ոչ ալ մեծարոյ, աւելի վնասակար կ'ըլլայ քան թէ օգտակար :

Կը յանձնեմ գարձեալ որդւոյս որ որչափ որ պարագաները թոյլ տան իրեն՝ խնամք տանի այն ամէն անձանց վրայ, որ ինձի հաւատարիմ մնացին. և միանդամայն չմոռնայ՝ որ սրբազան պարտք մը ունիմ այն անձանց որդիքներուն և ազգականներուն հետ, որոնք որ իմ պատճառաւս մեռան և կամ թշուառութեան մէջ ինկան: Գիտեմ որ ինձի ծառայողներէն շատ մարդիկ՝ իրենց պարտքը ինչպէս որ պէտք էր նէ չկատարեցին, մանաւանդ թէ ապերախտութիւն ալ ըրին. բայց ես կը ներեմ անոնց, (վասն զի գիտեմ որ շատ անգամ մարդ խռովութեան ու շփոթութեանց միջոց տէր չէ իր անձին), և կ'աղաչեմ իմ որդւոյս ալ՝ որ եթէ թշուառութեան մէջ իյնան անոնք, օգնէ:

Կ'ուղէի մէկ ցոյց մը տալ հոս իմ երախտագիտութեանս անոնց, որ վրաս անկեղծ և անշահասէր գութ մը ցըցուցին: Եւ յիրաւի որչափ որ վշտացեր եմ ոմանց ապերախտութեանն ու անհաւատարմութեանն համար, որոնց որ ընդ հակառակն ամէն տեսակ բարիք ըրեր եի, թէ իրենց ըլլայ՝ թէ ազգականներնուն և թէ բարեկամներնուն, այնչափ միաթարուեցայ ուրիշներուն ինձի ցըցուցած ծրի սիրոյն ու երախտագիտութեանը վրայ, և կ'աղաչեմ իրենց որ ընդունին իմ 'ի բոլոր սրտէ ըրած չնորհակալութիւններս: Ներկայ վիճակիս հանգամանացը նայելով, խոհեմութիւն սեպեցի անուննին շտալ զիրենք վտանգի մէջ չձգելու համար. բայց առանձին կը յանձնեմ որդւոյս՝ որ առիթ փնտոէ անոնց երախտապարտ ըլլալու:

Կարծեմ յայտնի նախատինք մը ըրած կ'ըլլայի աղդային զգացման, թէ որ յայտնապէս չյանձնէի իմ որդւոյս Շամիկի և Հիւ պարոնները, որոնք իմ վրաս ցըցուցած ճշմարիտ սիրոյն համար ինձի հետ

աս տիսուր բնակարանիս մէջ փակուեցան , իրենց կեանքը վտանգի մէջ դնելով : Նոյն բանը կ'ըսեմ Գլէրիին համար ալ , որուն ծառայութեանը վրայ ամենայն կերպով գոհ եմ՝ որչափ ատեն որ հետո մէկտեղ է . և որովհետեւ ինքը ինչուան վերջը ինձի հետ մէկտեղ մնաց , անոր համար կ'աղաչեմ Հասարակութեան զլխաւորներուն՝ որ իմ զգեստներս , զբքերս , ժամացոյցս , քսակս , և ուրիշ պղտի բաներս իրեն տան , որոնք որ Հասարակութեան խորհրդարանին մէջ պահեստի զրուած են :

Կը ներեմ դարձեալ ըոլորով սրտիւ պահապաններուս ինձի հետ բաննեցուցած գէշ վարմունքին և տըւած նեղութիւններնուն . իրաւ է որ հանդիպեցայ կարեկցութիւն ունեցող ու զգայուն անձանց ալ , և կը մազթեմ որ վայելեն անոնք այն հանդարտութիւնը , որ այսպիսի առաքինութեանց անմեկին ընկերն են :

Կ'աղաչեմ Մալէրալ , Դիրոնչէ ու Տըսէդ պարոններուն ալ՝ որ իմ սրտանց չնորհակալութիւններս ու երախտապիտութիւնս ընդունին իրենց ինձի համար ցուցուցած խնամքներնուն ու քաշած նեղութիւններնուն համար :

Վերջկու տամ գրուածքիս , ծանուցանելով Աստուծոյ առջին , որուն ատենին գիմացը պիտի ներկայանամի քիչ ատենէն , թէ խիղճս ամեննեին չզարներ ան ամէն յանցանաց համար , որոնց պարտաւոր ամբաստանուած եմ :

Դրեալ ՚ի կրկին օրինակս յաշոտրակի Տաճարին , 23 Դեկտ . 1792 :

ԼՈՒԳՈՎՅԻԿՈՍ

Դեկտեմբերի 26ին թագաւորն երկրորդ անգամ՝ Դաշնաւորութեան ժողովարանը ներկայացաւ : Ճամբան անանկ հանդարտ բռնած էր ինքզինքը Լուգովիկոս և անանկ անխոռով գրաւորական խնդրոց վրայ խօսեցաւ՝ մասնաւորապէս Տիտոս Լիւիոսի վրայ , որ

կառքին մէջ հետն եղողները ափշեցան մնացին : Ժողովարանին քովի սրահին մէջ իրեն սպասէին իր իրեք ժամաբանները , որոնց հետ քալելով սպասեց ներս մտնալու հրամանին : Մալէրպ , Դրոնչէ և Տըսէզ իրեն հետ խօսելու միջոցը՝ դեռ վեհափառ Տէր պատուանունը կը գործածէին . աս որ լսեց Դրէյլար անունով երեսփոխանը , կրակ կտրած բարկութենէն՝ այսպէս ըսաւ անոնց . « Ինչով է որ կը յանդգնիք այնախսի անուն մը տալու՝ զոր Դաշնաւորութիւնը ջնջեց : — Զձեզ ու կեանքերնիս արհամարէլովը կը համարձակինք », պատասխանեց Մալէրպ :

Երբոր ժողովարանը կանչուեցաւ Լուդովիկոս , Մալէրպին և Դրոնչէի մէջ տեղը նստաւ . իսկ Տըսէզ ոտքի վրայ կեցած սկսաւ իր ջատագովովութիւնը , որ իրեք ժամու չափ տեւեց . մեծ տպաւորութիւն ըրաւ ամենուն վրայ՝ երբոր աչքերը բոլոր երեսփոխաններուն վրայ մէկիկ մէկիկ դարձընելէն ետքը , աղաղակեց . « Դատաւաւոր կը փնտուեմ ձեր մէջը , բայց ամէնքնիդ ալ ամբաստանող կը գտնամ » : Զօրաւոր զրուածէր ճառը , բայց ամբաստանողաց կողմին ժամաբաննը կիրքն էր , որուն Դեմոսիթենէս մըն ալ չէր կրնար յաղթել : Երբոր Տըսէզ լմընցուց , Լուդովիկոս ոտք ելաւ , և աս խօսքերն ըսաւ .

« Պարոններ , ահաւասիկ ջատագովութիւնս կարդացուեցաւ ձեզի , ալ ես անոր վրայ խօսք չեմ բանար : Թերես աս վերջին անգամն է ձեզի հետ խօսելուս . անոր համար կը յայտնեմ ձեզի որ խըզճատանքս ամեննեին չզարներ ո և իցէ բանի մը վրայ , և թէ պաշտպաններս ճշմարտութիւնը խօսեցան ձեզի :

» Ես ոչ երբէք վախցեր եմ որ իմ կառավարութիւնս քննուի . բայց սիրտս կտոր կտոր եղաւ տեսնալով որ ամբաստանութեանցս մէջ դրուած է թէ ժողովրդեան արիւնն ուզեր եմ վազցընել տալ , և թէ օգոստոսի 10ին գէշ գիպուածներուն պատճառն ես եղեր եմ :

» Կը խոստովանիմ որ ժողովրդեան վրայ ունեցած սիրոյս բազմաթիւ նշաններն որ տուեր եմ միշտ, և իմ՝ բռնած ճամբաս, պէտք էր ցուցընէին որ ես աւելի յանձն կ'առնէի կեանքս վտանգի մէջ գնել քան թէ ժողովրդեան արիւնը թափել տալ » :

Ժողովրին գահերէցն հարցուց թէ ալ ուրիշ բան ըսելիք ունի իր պաշտպանութեանը վրայօք. երբոր թագաւորը չէ ըսաւ, հրամայուեցաւ որ գուրս ելւայ: Դուրս ելածին պէս՝ Լուդովիկոս գրկուեցաւ խանդաղատանօք Տըսէղի հետ, ետքը հոնտեղիմարդիկներուն դառնալով, « Խեղճը քրատինքի մէջ կը լողայ, ըսաւ. կարելի չէ արգեօք մէկէն շապիկ մը ճարել » : Ժամը հինգին Լուդովիկոս Տաճարը գարձաւ. և ընտանեաց քաշած սրտմաշուրը մտածելով՝ մէկէն տոմսակ մը գրեց, որ իրիկուան պիտի հասնէր անոնց ձեռքը: Երբոր կերակուրէն կ'ելլէր, Մաւերպ, Դրոնչէ ու Տըսէղ եկան. թագաւորը զովացուցիչ բաներ հրամցուց իրենց, զոր Տըսէղ միայն առաւ: Ետքը պատկելու խուցը քաշուեցան, և Լուդովիկոս ասանկ ըսաւ անոնց. « Հիմա համոզուած էք որիմ ջատագովութիւնս լսուելէն առաջ իմ մահաերգմունքով որոշուած էր: — Զէ, տէր արբայ, համոզուած չենք, պատասխանեց Դրոնչէ. ամենեին խելքերնիս չպատկիր ասոր, և նոյն իսկ Դաշնաւորութեան ժողովրն ալ չգիտեր թէ քուէն ո՞ր կողմը պիտի որոշէ »: Եւ աւելցուց ըսելու որ ժողովրն որոշած էր որ ջատագովութիւնն ու թագաւորին ըրած խօսակցութիւնը տպագրուին ու հրատարակուին: Իսկ Լուդովիկոս պատասխանեց. « Աս օրս լընցուց իմ բանս. անոր համար զիս այսչափ հանդարտ կը տեսնէք: Ես կարողոս Աին պէս չհարցուցի իրենց թէ որովլ իշխանութեամբ իրենց առջեն հանեցին զիս, բայց նախորդիս պէս կ'ըսեմ. « Երկար ատենէ ՚ի վեր ամէն բան վերուցին ինձմէ, բաց ՚ի ան բաներէն որ կեանքէս աւելի սիրելի են ինձի, այսինքն խղճմտանքս և պատիւս » :

Երկրորդ օրը Տըսէղ քանի մը օրինակ տուաւ թա-

գաւորին իր ջատագովութենէն զոր ինքը տպագրել տուեր էր : Վէնսան անունով պաշտօնակալը , որ ձեռքէն եկած ծառայութիւններն ըրած էր թագաւորական ընտանեաց , յանձն առաւ օրինակ մը անկէց ծածուկ թագուհւոյն տանելու . և աս առթով երբոր Լուդովիկոս շնորհակալ կ'ըլլար աս իր ըրած ծառայութեանն համար , իրմէ յիշատակ մը խնդրեց . թագաւորը հանեց վզնոցն ու տուաւ անոր :

Նոյն իրիկունը թագաւորին խօսակցութիւնը սովորականէն աւելի տեսեց իր փաստաբաններուն հետ . Լուդովիկոս թագաւորութիւնն ու կեանքը կորսնցը նելուն վրայ չէր ցաւէր , հապա թէ ինչ թշուառ ու ձախորդ հետեւանքներ պիտի ունենար խոռվարարաց բոնած ընթացքը . « Ի՞նչ փորձանքներ պիտի դան զլուխնիդ , ըսաւ իր փաստաբաններուն . թերես անօրէնութիւն պիտի սեպեն զիս պաշտպանելնիդ ու միխթարելնիդ : Ի՞նչ խեղճ վիճակի մէջ եմ . ժողովուրդս մոլորեալ կը ձգեմ , հայրենիքս՝ թշուառ , ընտանիքս՝ գերի , բարեկամներս՝ վտանգի մէջ . արդեօք իմ արիւնս բաւական պիտի ըլլայ Աստուծոյ բարկութիւնն իջեցընելու : Ինչպիսի ուրախութեամբ կը զոհէի զան՝ թէ որ անով Գաղղիա խաղաղութիւն , միաբանութիւն և արդարութիւն գտնար » :

1793ին յունուարի 1ին Գլէրի կանուխ թագաւորին անկողնին քով դնաց և ցած ձայնով աղաշեց որ թշուառութիւններէն խալըսելու համար իր ըրած բարեմաղթութիւններն ընդունի : — « Կ'ընդունիմ բարեմաղթութիւններդ » , պատասխաննեց թագաւորը ու ձեռքն երկնցուց , զոր Գլէրի համբուրեց ու արցունքներովը թրջեց : Երբոր անկողնէն ելաւ Լուդովիկոս , պաշտօնակալաց մէկուն աղաշեց որ իր կողմանէ երթայ տեղեկանայ իր ընտանեաց ինչպէս ըլլալն ու իրենց նոր տարի շնորհաւորէ : Պաշտօնակալաց սիրտը շարժեցաւ թագաւորին ողորմուկ ձայնէն . « Ինչո՞ւ համար , անոնցմէ մէկն ըսաւ Գլէրիի՝ երբոր թագաւորն իր խուցը մտաւ , ինչո՞ւ համար շխնդրեր որ ընտանիքը տեսնայ . հիմա որքըն-

նութիւնը լրճնցաւ, ամենեին դժուարութիւն մը չկը բ-
նար հանուիլ ասոր գէմ. բաւական է որ Դաշնաւո-
րութեան ժողովքին առաջարկուի » : Թագուհոյն
խուցը գացողպահատանն իր պատգամաւորութիւնն
ընելով գարձաւ և ըստաթագաւորին՝ որ իր ընտանի-
քը չնորհակալ կ'ըլլան իր բարեմաղթութիւններուն
և թէ իրենք ալ նոյնը կը մաղթեն իրեն . « Ի՞նչ տա-
րեզլուխ » , ըստ թագաւորը : « Նոյն իրիկունը Գլէ-
րի ըստ կուգովիկոսի որ թէ որ Դաշնաւորութեան
ժողովքէն իր ընտանիքը տեսնելու թոյլտուութիւն
խնդրէ , անտարակոյս գէմ չեն դառնար : « Փանի
մը օրէն անշուշտ եմ որ աս միսիթարութիւնս ինծի
կը չնորհեն , ըստ թագաւորը . պէտք է սպասել » :

Հետեւեալ օրերը նշանաւոր բան մը չհանդիպեցաւ.
բայց այսչափը զիտելու է որ օր օրուան վրայ Հասա-
րակութիւնը ժժուարաւ բանտարգելոց պահպանու-
թեանն համար պաշտօնակալներ կը գանար , որով-
հետեւ ընտրուողներէն մեծ մասը չէին ուղէր յանձն
առնուլ : Թագաւորն օրուան մեծ մասը Դաշնաւորու-
թեան ժողովքին մէջ խօսուած ճառերը կարդալով
կ'անցընէր . և իր սրտին խաղաղութիւնը վերցընե-
լու առիթ չէին ըլլար անոնք , որովհետեւ ինքզինքը
անմեղ կը ճանչնար և իր խղճմտանքին ուղղութեա-
նը վկայ ունէր զԱստուած : Բայց քանի մը օրէ 'ի
վեր իր աղջկան ակարութեանը վրայ շատ տիրած
էր ու տագնաալով կը հոգար . որովհետեւ իրիկուն-
ներն առած տեղեկութիւնները սովորական հաղոր-
դակցութեան միջոցովը՝ չէին կրնար բոլորովին սիր-
ող հանգարտեցընել : Անոր համար յունուարի 13ին,
պառկելու ատենն , ըստ Գլէրիի . « Աղջըկանս վիճա-
կին վրայ ստոյգ տեղեկութիւն մը առ . որովհետեւ կը
վախեմ որ զիս չվշտացընելու համար կը ծածկեն ինծ-
մէ ընտանիքս հիւանդութեան ծանրութիւնը » : Եր-
կրորդ օրը Գլէրի չկրցաւ տեսնուիլ Դիւրժիի հետ . ա-
նոր տեղը՝ ծածուկ պաշտօնակալի մը յանձնեց որ եր-
թայ տեղեկանայ . երբոր անիկայ լուր մը չբերաւ ,
աս լուսութենէն ամ աւելի այլայլեցաւ խեղճ հայրը :

Նոյն իրիկունը փաստաբաններն անդրադառնալով
առ բանիս վրայ , պատճառն հարցուցին . և իմանա-
լով իրմէ՝ խօսք տուին որ գանգատ ընեն պաշտօնա-
կալաց ժողովքին այսպիսի ծառայութիւն մը չընել-
նուն վրայօք : Բայց ժամը ութին Լուգովիկոս վայր-
կեան մը զուրս ելաւ , որովհետեւ սովորական պայ-
մանագրեալ ժամն էր . և երբոր ներս մտաւ , հաղիւ
հազ սրտին ուրախութիւնը զսպելով « Պարսններ ,
ըսաւ , ընելու գանգատնուգ վրայ մտածեցի , և կ'ա-
զայտեմ վաղուան ձգեցէք , միանգամայն ինձի հետ
տեսնուելէն առաջ բան մը մի ըսէք » : Երբոր եր-
կրորդ օրն եկան , մէկէն ըսաւ անոնց . « Փա՛ռք
Աստուծոյ՝ իմացայ որ աղջիկս աւելի աղէկ վիճակի
մէջէ , և Պրիւնիէ բժշկը պիտի գայ նայելու զին-
քը , և թէ թագուհւոյն սիրտը հանգարտ է » :

Ամսուն 15ին ազգային Դաշնաւորութեան ժողով-
քը վճռեց որ Լուրդովիկոս Գարեջ դաշտան է ընդդեմ ա-
զատուրեան հայրենեաց և վնասապարտ Պետուրեան ա-
պահովուրեանը դէմ : Ետքը ուրիշ հրովարտակ մըն ալ
ելաւ , որ կ'ըսէք թէ Ազգային Դաշնաւորուրեան տալու
վճոյին հաստատուրեանն համար ժողովրդենէ հաստա-
տուրիւն պիտի լինելուի : Նոյն իրիկունն ըստ սովո-
րականին փաստաբաններն եկան տեսութեան .
Դրոնչէ և Տըսէզ իմացուցին իրեն՝ որ երկրորդ օրը
չէին կրնար գալ : Երկրորդ առաւօտը Մալէրս ե-
կաւ աշտարակն ու քանի մը ժամ՝ հոն անցուց ,
մինչդեռ իր երկու ընկերները Գաշնաւորութեան
ժողովքն էին : Երթալու միջոցն ըսաւ թագաւո-
րին որ դատաստանին վրայ տեղեկութիւն կը բե-
րէ : — « Ուրիշ խնդիրք մըն ալ պիտի ընեմ քեզի ,
զուրցեց Լուգովիկոս . իմ կողմանէս ըսէիր Պ . Ֆիր-
մոնի որ պատրաստ կենայ , որովհետեւ օրը կը մօտե-
նայ » : Նոյն իրիկունը ժամը վեցին՝ չորս պաշտօնա-
կալ մտան թագաւորին խուցը և հրովարտակ մը կար-
դացին իրեն , որուն մէջ կը զուրցուէր թէ անկէ
ետքը գիշեր ցորեկ չորս հասարակութեան պաշտօ-
նակալ իրեն քովը պահսլանութիւն պիտի ընեն , և

թէ անոնցմէ երկուքը գիշերն իր անկողնոյն քովալիտի հսկեն : — « Իմ վճիռս տրուեցաւ , հարցուց թագաւորը : — Նիտակը չեմ գիտեր , պատասխանեց Տիւ Ռուր պաշտօնակալը՝ թագաւորին բազմոցին վը րայ նստելով , որ ան միջոցին ոտքի վրայ կեցած էր . ամենեին հոգս չէ որ Դաշնաւորութեան ժողովրին մէջն եղած բաներն իմանամ » : Վիչ մը վերջը Մալբրալ եկաւ ու իմացուց որ գեռ ժողովրին գումարմանքը չէր լմընցած , և թէ հաւանականաբար մինչեւ խոր գիշեր կը տեէ :

Նոյն միջոցին խուցերէն մէկուն կրակարանը բռընկելով , բազմութիւն ժողովրդեան Տաճարին գաւթին մէջ խոնեցաւ : Մէկէն պաշտօնակալ մը սարսափած կերպով մը ներս մտաւ ու ըսաւ Մալբրալին որ նոյն վայրկենին ելլէ երթայ : Ժութացաւ գնաց Մալբրալ , խոստանալով թագաւորին որ վճիռն իմացընելու համար կու գայ : Գլէրի հարցուց ան պաշտօնակալին թէ « Ինչէն այդչափ սարսափեր ես : — Տաճարին մէջ կամաւ կրակ ձգեցին , պատասխանեց անիկայ , որ ան խառնակութեան մէջ կարենան Դարէզն աղատել . բայց ես Տաճարին բոլորակը խել մը պահապաններով ամրացուցի » : Վիչ ատենէն իմացուեցաւ որ կրակը մարեր էր , և թէ պարզ գիպուածով միայն եղեր էր :

Յունուարի 17ին առաւօտը բոլոր հարիդ գիտէր թէ իր ազնիւ թագաւորին օրերն ալ համրուած էին , բայց թագաւորը գեռ չէր գիտէր թէ ամսուն Զլը սեօր էր իրեն համար : Ուաւուեան ժամը իննին իրեք փաստաբաններն եկան աշտարակը : Մալբրալ մէկալնոնցմէ առաջ անցաւ , և Գլէրիի հանդիպելով « Ալ ճար չկայ , ըսաւ ծերունին , դատապարտուեցաւ թագաւորը » : Լուգովիկոս ԺԶ նոյն միջոցին նստած էր՝ կռնակը գէպ՚ի դուռը , արմուկներուվը ստովի մը վրայ կրթընած , և ձեռքերովի երեսը գոցած՝ կը մըտածէր : Փաստաբաններուն ներս մտնալու ձայնը լսելով ոտքի վրայ ելաւ զանոնք ընդունելու և ըսաւ . « Երկու ժամ է որ մտքիս մէջ կը փնտռեմ կը նայիմ

թէ արդեօք թագաւորութեանս միջոց իրաւացի գանցատ մը ընելու առիթ տուեր եմ ժողովրդեանս : Եւ ահա Աստուծոյ առջև կ'երդնում անկեղծութեամբ որ միշտ ժողովրդեանս աղէկութիւնն ուզեր եմ, և անկէց զատ փափաք մը ոչ երբէք ունեցեր եմ» :

Թագաւորին խօսքերն որ լսեցին փաստաբանները այն միջոցին՝ որ մահը կը բերէին իրեն իբրև յանցաւորի մը, մեծապէս այլայլեցան : Մալէրազ չկրցաւ ցաւը զսպել . թագաւորին ոտքն ինկաւ, կու լար կը հեծէր գառնապէս, ու հեծեծանքներէն խելմը վայրկեան խօսք մը չկրցաւ արտաքերել : Թագաւորն ոտք հանեց զինքը ու խանդաղատանօք զրկուեցաւ հետք . « Ես արդէն կը սպասէի լսելու ան բանն որ արցունքներդ կ'իմացընեն ինծի . անոր համար սիրտդ հանդարտ բռնէ, սիրելի Մալէրազ : Աւելի աղէկ է որ մարդ անստոյգ վիճակի մէջ չմնայ . թէ որ զիս կը սիրես, տրամելու տեղ՝ զիտցիր որ աս բանս միայն իմ ազատութիւնն է : — Տէր արքայ, գեռ բոլորովին յոյսերնիս կորսուած չէ . հիմա պիտի որոշուի թէ արդեօք ուշացընեն վճռոյն գործադրութիւնը, և թէ որ հակառակն ալ սահմանուի, գեռ կրնանք ազգին բոլորել : Ազգը վեհանձն է, և դու բարերար թագաւոր մըն ես : — Զէ, չէ, պատասխանեց թագաւորը, ալ յոյս չկայ . ազգին միտքը մոլորեալ է, և ես պատրաստ եմ զլուխս տալու իրեն համար : Երանի թէ արիւնս, որուն ծարաւի են, կարենար ազատել ժողովուրդն այն ահաւոր դէպքերէն որ զլուխը պիտի գան անտարակոյս » :

Ետքը նստեցուց զանոնք, և Մալէրազ պատմեց դատաստանին ընթացքը . ամբաստանողք, անձնական թշնամիք, աշխարհականք, եկեղեցականք, հոնչեղող երեսփոխանները, ամէնքն ալ կարծիքնին տըւեր էին . հանդերձ այսու՝ մահուան դատապարտողները հինգ քուէ միայն աւելի ունեցեր էին, և դատապարտողներուն շատն ալ ան մոքով տուեր էին քուէնին՝ որ ժամանակաւ ՚ի գործ դրուի դատապակնիքը : Բայց որոշուեր էր որ երկրորդ անգամ մըն ալ

աս նիւթիս վրայ խօսուի . և կը յուսացուէը ան ատեն որ այս անօրէն վճիռը կրնար փոխուիլ , երկու չափաւոր կողմերն իրարու հետ միաբանելով , այս ինքն մահը ուշացընել ուղղողներն ու բնաւ սպաննել չուղղողները : Բայց արիւնահեղ մարդկանց խումբ մը , որոնք բարիզու նուիրակութենէն գնուած էին , և բոլոր ան խոռովարար ուամիկն որ անզգամութիւններով վարժեր էր անօրէնութեանց և սեպտեմբերի սպանութիւններովն արիւն թափելը արուեստ մը ըրած էր իրեն , ժողովարանին դրան առջև կեցած՝ իրենց ահաւոր ունալու ձայներովն ու ձեռքերնին ունեցած զէնքերովը կը սպառնային ան ամէն ժողովականներուն՝ որ սուրը թագաւորին գլմաէն վերցընէին . իսկ անդին բոլոր բարիզ քաղաքն անշարժ կեցած՝ չէր համարձակէր կամ չէր ուղէր խալբսել զլուգովիկոս ՃԶ . ասանկով խեղճ թագաւորն ոմանց մոլեգնութեամբն և ուրիշներուն վատութեամբը պիտոր վերնար աշխարհէս :

Բայց Մալէրակ ըսաւ թագաւորին թէ « Երբոր Դաշնաւորութեան ժողովարանէն դուրս կ'ելլէի , քանի մը հոգի չորս կողմն առին և ըսին ինծի որ թագաւորին հաւատարիմ հպատակները պիտի յափշտակեն թագաւորը դահճաց ձեռքէն , կամ հետը պիտի մեռնին : — Կը ճանչնաս զանոնք , հարցուց լուգովիկոս : — Զէ , տէր արքայ , բայց կրնամ գտնալ զիրենք : — Աղէկ ուրեմն նայէ որ երթաս գտնաս ու իմացընես իրենց որ ես շնորհակալ եմ իրենց սիրոյն , բայց չեմ ուղեր որ ձեռք զարնեն անոր . որովհետեւ ու իցէ կերպով ալ փորձ ընեն՝ իրենց կեանքը վտանգի մէջ կը դնեն և իմ կեանքս չեն կրնար խալբսցընել : Երբոր ան ատենն որ զէնքով կրնայի թագաւորութիւնս ու կեանքս խալբսցընել ու չըրի , կարելի՞ բան է որ այսօրուան օրս ուղենամ ինծի համար գաղղիացի արիւն թափել տալ : — Գոնէ չես կրնար , ըսաւ ան ատեն Դրոնչ , արգիւել մեղի որ ամէն օրինաւոր միջոցները փորձենք : Ուստի կ'ազշենք որ ձեռքովդ գրես ու ստորագրես սա յայտ-

արարութիւնը » : Լուղովիկոս իր իրեք բարեկամաց աղաչանքներէն ստիպուած, օրինակեց ու ստորագրեց Դրոնչէի յօրինած յայտարարութիւնը, որ էր հետևեալը .

« Իմ պատուոյս և իմ ընտանեացս համար կը պարտաւորուիմ չընդունելու ան վճիռն որ չգործած յանցանքս կը դնէ վրաս : Անոր համար կը յայտնեմ որ կը բողոքեմ ազգին իր երեսփոխաններուն տուած վճոյն վրայօք, և այս թղթովս իմ փաստաբաններուս մասնաւոր իշխանութիւն կու տամ, և ամենայն խնամքով կը յանձնեմ իրենց հաւատարմութեանն որ աս բողոքս իմացընեն ազգային Դաշնաւորութեան ժողովքին ո և իցէ միջոցներով որ կրնան ընել, և պահանջնեն որ իր գումարմանց արձանագրութիւններուն մէջ յիշատակուի ասիկայ :

» Գրեալ յաշտարակի Տաճարին, 16⁴ յունուարի 1793 .

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ :

Երբոր փաստաբաններն երթալու վրայ էին, թագաւորն ըսաւ Մալէրպի որ կենայ, և պաշտօնակալաց հաւանութիւնն առնելով իր սենեակը տարաւ դանիկայ, և դուռը դոցելով ժամու մը չափ հետը կեցաւ : Թագաւորէն բաժնուելու միջոցը՝ Մալէրպ չկրցաւ արցունքները բանել . « Բարեկամ, ըսաւ անտեն Լուղովիկոս ձեռքը սխմելով, մի լար . լաւագոյն կեանքով մը կը միանանք իրարու հետ : Կը ցափմքեղի պէս բարեկամէ մը բաժնուելուս վրայ, մնաս բարով : Խուցէս ելլելուդ միջոցը՝ բռնէ գքեզ, որով հետև հարկ է . յիշէ որ դիտողներ կան » : Ետքը ինչ չուան դուռն ընկերեց անոր, և ըսաւ . « Աս իրիկուն կանուխ եկուր, աս դժուարին միջոցիս ստէպ դքեզ տեսնելու կարօտութիւն ունիմ : Երթաս բարով, եր-

4 Ամսուն թուականը կ'երևայ թէ պատահմամբ սխալ գրուած է, որովհետև 17 պիտի դրուէր :

թամս բարով . . . » : Մալէրպ ճղակտոր սրտիւ գնաց ,
որովհետև կը մակարերէր թէ ալ աս վերջին ան-
դամն էր որ իրարու հետ տեսնուեցան :

Թագաւորն իր խուցը դառնալու ատեն ըսաւ Գլէ-
րիի . « Այդ բարի ծերունւոյն ցաւը սիրտս շատ շար-
ժեց » : Թէպէտ շատ այլայլած էր Գլէրի , բայց հան-
դերձ այսու պատրաստեր էր ածիլուելու հարկաւոր
բաները : « Թագաւորն օճառը քսեց երեսին , կը զրէ
Գլէրի , ես իր դիմացը ոտքի վրայ կեցեր էի՝ ձեռքս
կոնքը բռնած , և ոյժ կու տայի ինծի որ ցաւս գրսէն
շյատնեմ , անոր համար աչքերս գժբաղդ տիրոջս
վրայ չէի գարձնէր . բայց յանկարծ աչքս վրան գը-
նաց , և արցունքներս սկսան վազել : Անանկ մը կար-
ծեմ՝ թէ թագաւորն յիշեց իր վիճակը ու մէկէն երե-
սին գոյնը նետեց . աս որ տեսայ , ծնկուըներս սկը-
սան կտըրտիլ : Թագաւորը տեսնալով այլայլութիւնս ,
երկու ձեռքովը զիս ամուր բռնեց , ու ցած ձայնով
մը (որովհետև ետևէն դիտող կար) ըսաւ . « Աւելի
կտրիճ եղիր » . . . : Ետքը հանդարտութեամբ ածիլուե-
ցու . և ես օգնեցի իրեն հագուելու :

» Թագաւորը խուցին մէջ մնաց , և կարդալով ու
քալելով անցուց ինչուան կերակրոյ ատենը : Իրի-
կունը երբոր տեսայ որ իր ընթերցման սենեակը
կ'երթար , ես ալ ետևէն գացի : — « Լսեցի՞ր դատաւ-
տանիս պատմութիւնը , հարցուց ինծի թագաւորը :
— Ա՛հ , տէր իմ՝ արքայ , պատասխանեցի , յուսանք
որ վճռոյն կատարումն ուշացընեն , ինչպէս որ կը
կարծէ Պ. Մալէրպ : — Բնաւ բանի մը յոյս չունիմ .
բայց ինծի համար մեծ ցաւ է տեսնալ որ ազգականս
Օոլէանի դուքսն ալ իմ՝ մահոււանս կողմը քուէ ձգեր
է . . . : — Ժողովուրդն , ըսի ես , աս եղածներուն
դէմ սկսեր է ձայնը բարձրացընել . Տիւմուրիէ բա-
րիզ է , և կ'ըսուի թէ իր զօրաց կարծիքը կը բերէ
հակառակ հրամանքիդ դէմ եղած որոշմանը : Ժողո-
վուրդն Օոլէանի դքսին բռնած ճամբուն դէմ զայրա-
ցած է . և կ'ըսուի դարձեալ թէ օտար տէրութեանց
դեսպաններն ալ կ'ուղեն ազգային ժողովրին ներ-

կայանալ . վերջապէս՝ աս ալ կ'ըսեն որ Դաշնաւորութեան ժողովը կը վախնայ թէ մեծ խռովութիւն մը կրնայ ելլալ քաղքին մէջ : — Շատ կը ցափիմ , պատասխանեց թագաւորը , թէ որ այդ բանը հանդիպելու ըլլայ . վասն զի նորանոր սպանութեանց պատճառ կ'ըլլայ : Ես մահուրնէ չեմ վախնար . բայց առանց սոսկալու չեմ կրնար մտածել այն խեղճ վիճակին վրայ , որ իմ մեռնելէս վերջը պիտի համնի ընտանեաց զլիտուն , թագուհւոյն ու իմ գֆրադդ որդիքներուս : . . . Եւ ովլափիտի օգնէ ան իմ հաւատարիմ ծառաներուս , որ զիս բնաւ չթողուցին . և ան խեղճ ծերերուն , որ իմ տուած չափաւոր թոշակովս միայն կ'ապրէին : Աչքիս առջեւը կը տեսնամ թէ բնչպէս ժողովուրդն անտէրունչ մնացած՝ իրարու հակառակ կուսակցութեանց զոհ պիտի ըլլայ . անօրէնութիւնը պիտի յաղթանակէ , և Գաղղիա երկարատե կրից յուզմունքներով տակնուվրայ պիտի ըլլայ » : Եւ վայրկեան մը լուռ կենալէն ետքը , « Աստուած իմ , ըսաւ , այս է ուրեմն փոխարէնն որ կ'ընդունիմ իմ ըրած այնչափ բարիքներուս տեղը : Միթէ ձեռքէս եկածին չափ փոյթ չըրի՞ Գաղղիոյ երջանկութեանն համար » : Այս ըսեղով ձեռքս կը սխմէր . մեծարանոք արցունքներովս ձեռուրները թրջեցի . բայց պէտք եղաւ որ զինքը նոյն վիճակին մէջ թողլով հեռանամ քովէն : Թագաւորը Պ . Մալէրափին սպասեց , բայց պարագ տեղը . իրիկունը հարցուց ինծի թէ արդեօք եկած էր . ես ալ արդէն պահապաններուն հարցուցեր էի նոյն բանը , ամէնքը չէ ըսեր էին » :

Ամսուն 18ին թագաւորին փաստաբաններն աշտարակը չեկան . թագաւորը շատ վշտացաւ աս բանիս վրայ , մանաւանդ Մալէրափի չգալուն : « Դնա , ըսաւ կուգովիկոս Գլէրիի , Անգղիոյ պատմութեան ան հատորը բեր , որ կարողս Ախն մահուան պատմութիւնը կ'ընէ » : Աս առթով իմացաւ Գլէրի որ կուգովիկոս Տաճարին մէջ երկուհարիւր յիսուն հատոր զիրք կարդացեր էր : Իրիկունը տիսրութեամբ

անցաւ ու երկայն երեցաւ . թագաւորն ըստ սովորականին իր ընտանեաց լուրերն առաւ . բայց ալ միմիթարութեան տեղ մեծ վիշտ կը պատճառէր աս հաղորդակցութիւնը . որովհետև ընտանիքը փողոցն աղաղակողներէն իմացեր էին թագաւորին դատակնիքը , և յուսահատութեան մէջ էին :

Դիին , շաբաթ օրը , առտուան ժամը իննին՝ կոպոյ անունով պաշտօնակալմը ներս մտաւ , ձեռքը թուղթ մը բռնած . իրեն հետ կար նաև աշտարակին դռնապանը , որուն անունն էր Մաթէ և ձեռքը կաղամար մը կար : Պաշտօնակալն ըստ թագաւորին՝ որ եկած էր իր կահկարասիքն և ուրիշ բաները ցուցակի վըրայ առնելու . թագաւորը Գլէրին ան մարդուն հետ թողուց , և ինքը պղոխ աշտարակը քաշուեցաւ : Ցուցակ շինելու պատճառանքով կոպոյ մանրամասնաբար ամէն բան ու ամէն տեղ աչքէ անցուց , որ պէս զի զէնք մը կամ ուրիշ կտրելու գործիք մը պահուած չըլլայ խուցին մէջ : Ուզեց բանալ նաև ան պղտի զզրոցն , որուն մէջ կը սրահէր թագաւորն իր թղթերը . ուստի հարկ եղաւ կանչել զինքը , որովհետեւ բանալին քովն էր . առանց տհաճութիւն մը ցուցընելու եկաւ , և մէկիկ մէկիկ ամէն դարանները բացաւ և մէջի թղթերը մէկիկ մէկիկ ցըցուց :

Երբոր նոյն խուզարկութիւնն սկսաւ ընել կոպոյ նաև պղտի աշտարակին մէջ , թագաւորը իր խուցն եկաւ որպէս զի տաքնաց . Մաթէ վառարանին գիմաց անանկ գիրքով մը կեցեր էր՝ կռնակը կրակին տուած , որ թագաւորը չէր կրնար լաւ տաքնալ . երբոր աներես գոնապանը տեղէն չէր շարժէր , « Մէկ զի քաշուէ » , ըստ թագաւորը : Մաթէ հեռացաւ . կոպոյ ալ քննութիւնը լմընցընելէն վերջը ելաւ գընաց :

Իրիկուան թագաւորը խնդրեց պաշտօնակալներէն որ Հասարակութեան խորհրդոյն հարցընեն թէ ինչ պատճառաւ չէին թողուր որ իր փաստաբաններն աշտարակը գան . գոնէ Մայթակին հետ կը փափաքէր խօսիլ : Անոնք ար խնստացման որդան

բանս կատարեն . բայց անոնցմէ մէկն յիշեցուց՝ որ արգելեալ էր իրենց լուգովիկոսի և և իցէ խնդիրքն ընդհանուր խորհրդոյն ներկայացընելու , թէ որ գըրով տուած ու անունն ալ տակը ստորագրած չըլլայ : « Ինչո՞ւ համար ուրեմն երկու օրուընէ 'ի վեր չէք իմացըներ ինձի աս նոր փոփոխութիւնը » , ըստ թագաւորը . և մէկէն հետեւեալ տոմսակը գրեց .

« Կ'աղաչեմ Հասարակութեան պաշտօնակալաց որ հաղորդեն ընդհանուր խորհրդոյն իմ բողոքներս , նախ՝ հինգաբթի օրուան վճռոյն վրայ , որ գիշեր ցորեկ պահպանութիւն դնել տուաւ վրաս . կրնայ երեակայութիւն թէ իմին հանդամանացս մէջ որչափ ծանրբան է մինակչմնալս՝ հանդարտութեամբ միտքս ամփոփելու համար , և միանգամայն թէ գիշերը մարդ հանգելու կարօտութիւն ունի : Երկրորդ , ան վճռոյն վրայ՝ որ կ'արգելու ինձի փաստաբաններուս հետ տեսնուելու . ազգային ժողովը հրովարտակով մը ինձի հրաման տուեր էր աղատ համարձակ տեսնուելու անոնց հետ , առանց որոշեալ սահման կտրելու , և չեմ լսած թէ այդ հրովարտակը ետ առնուած ըլլայ :

ԼՈՒԴՈՎՀԻԿՈՍ » :

Պաշտօնակալք երկրորդ առաւօտը (ամսուն 20ին) տարին աս տոմսակը Հասարակութեան . բայց անիկայ ականջները գոցեց թշուառի մը վերջին ձայնին : Իրաւցընէ Լուգովիկոս ԺԶին քաշած թշուառութեանցն ու տանջանքներուն մէջ մահը ամենէն թեթևագոյնը պիտի ըլլար , թէ որ ամենէն քաղցրագոյնը չըսենք նէ :

Ճ

Թագաւորին սպանութիւնը :

21 յունուար 1793 :

Կիրակի օրը, յունուարի 20ին, երբոր անկողնէն ելաւ թագաւորը, հարցուց պաշտօնակալաց թէ արդեօք ներկայացուցե՞ր էին իր բողոքը Հասարակութեան ընդհանուր խորհրդոյն. անոնք ըսին թէ մէկէն տարեր էին: Տասնին ատենները երբոր Գլէրի թագաւորին խուցը մտաւ, Լուդովիկոս ըսաւ իրեն. « Ինչո՞ւ չգար Պ. Մալէրապը: — Տէր արքայ, շատ անգամ գուռն եկեր է, բայց չեն թողուցած որ ներս մտնէ: Իրեք օրէ ՚ի վեր էր որ Հասարակութիւնը աղջային Ժողովքէն հրաման առնելով՝ Տաճարին գուները գոցեր էր:

Ժամը երկու նոր զարկած էր, երբոր յանկարծ գուռը բացուեցաւ, և գործադիր Ժողովքին անդամները ներս մտան. ասոնցմէ էին կարա արդարութեան պաշտօնեայն, Լըպրէօն արտաքին գործոց սփառտօնեայն, և կրուվէլ Ժողովոյն ատենադպիրը: Սանդէռ, որ անոնց առջեւէն կու գար, ըսաւ Գլէրի թէ « Իմացուր որ գործադիր Ժողովքն է »: Թագաւորը քալելու ձայն լսելով՝ ոտքի վրայ ելեր քանի մը քայլ առաջ եկեր էր. բայց աս հանդիսաւոր գալուստը տեսնալով, իր խցին գրան և նախասենեկին դրան մէջտեղը կեցաւ՝ վեհ կերպով մը: Կարա, գըլ խարկը գլուխը, ասանկ սկսաւ ըսել. « Լուդովիկոս, աղջային Դաշնաւորութեան Ժողովքը հրամայեց այս մեր առժամանակեայ գործադիր Ժողով

քիս, որ իր յունուարի 15, 16, 17, 19 և 20 օրերուն տուած հրովարտակներն իմացընենք քեզի, և ահա Ժողովքիս ատենադպիրը զանոնք կը կարգայ » :

Ան ատեն կրուվէլ բացաւ իր ձեռքի թուղթն և դողդոջուն ու տկար ձայնով մը սկսաւ կարգալ .

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՔԻՆ
ՑՈՒՆՈՒԱՐԻ 15, 16, 17, 19 և 20 ՕԲԵՐՈՒԻՆ
ՏՈՒԱԾ ՀՐՈՎՈՐՏԱԿՆԵՐԼ :**

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա

Ազգային Դաշնաւորուրեան ժողովքը յանցաւոր իր ժա- նցանե զԼուրովիկոս Գարեկ, Գաղղիացոց վերջին բա- գաւորը, իրուոց դաշնանե ազգային ազատուրեան և Պե- տուրեան անդորրուրեանը :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Բ

Ազգային Դաշնաւորուրեան ժողովքը կը վճակ որ Լու- րովիկոս Գարեկ ապանենոր :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Գ

Ազգային Դաշնաւորուրեան ժողովքը Լուրովիկոս Գա- րեկի բողոքը, զոր իր վաստարաններուն ձևորով ներ- կայացոց ատենին ընդ անուամբ Բողոք առ ազգն Դաշ- նաւորուրեան ժողովքին իր վրայ տուած դառակներոյն դեմ, անզօր և ոչինչ կը սեպէ. և կ'արգելու ո և իցէ մարդու բանի տեղ դնելոց զանիկայ. ապա թէ ոչ դա- տաստանի տակ կ'իշեայ որ կը պատճուի իրքն յանցաւոր Հասարակացեատուրեան անդորրուրեանը դէմ :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Դ

Առժամանակակայ գործադիր Ժայռվքը օրուանս մէջ պարտական է առ հրովարտակի ծանուցանելոր Լուրովի- կոս Գարեկի. և իրեն խմացընելեն ևտքը քանի լուր ժա- մուան միջոցին մէջ վճիռն ի գործ պիտի դնել տայ ամե- նայն կարևոր զգոշուրիւներն ընելով որ հրամանն ա- պահովապէս առաջ երրայ. և գործադրուրեանեն ևտքը մէ- կեն ամեն բան ազգային Դաշնաւորուրեան ժողովքին պի- տի ծանուցան :

« Այս բաներս կարդալու միջոցը թագաւորին վը-
րայ բնաւ այլայլութիւն մը չտեսնուեցաւ , կ'ըսէ
Գլէրի . միայն երբոր առաջին յօդուածին մէջ դառա-
հան բառն եկաւ , դժուարելու կերպով մը ժպտե-
ցաւ : Իսկ երբոր ապանեռի բառը լսեց , երկնային
նայուածքով մը աչքերը չորս կողմի եղողներուն վը-
րայ դարձնելով իմացուց որ մահն անմեղի մը հա-
մար վախնալու բան չէր » : Ետքը կրուվէլի մօտե-
նալով առաւ հրովարտակը ծալլեց , և գրապանակն
հանելով գրապանէն՝ մէջը դրաւ . ետքը ուրիշ թուղթ
մը հանելով նոյն գրապանակէն , ըստ կարայի .
« Պարոն , զու որ պաշտօնեայդ ես արդարութեան ,
կ'աղաչեմ որ այս նամակս հիմա մէկէն 'ի մէկ աղ-
գային Դաշնաւորութեան ժողովքին ձեռքն հասցը-
նես » : Երբոր անիկայ տարակուսած կեցեր էր , « Ա-
հա կը կարդամ զայն ճեր առջելը » , ըստ թագա-
ւորն և կարդաց հետեւեալը .

« Կը խնդրեմ որ երեք օր ինձի ժամանակ տրուի ,
որպէս զի կարենամ Աստուծոյ դիմաց ելլելու ինք-
ղինքս պատրաստել . ուստի կ'աղաչեմ թոյլ տրուի
ինձի որ աղատութեամբ տեսնուիմ այն անձին հետ ,
զոր ուզեմ Հասարակութեան պաշտօնակալներէն .
և թէ այն անձն ամեննեին վախի ու վտանգի մէջ
չինայ ինձի ընելիք բարերարութեանն համար :

» Կը խնդրեմ որ գիշեր ցորեկ քովս կեցող պա-
հապաններուն հսկողութենէն աղատ ըլլամ , զոր
ընդհանուր ժողովքը սահմանեց քանի մը օրէ 'ի վեր :

» Կը խնդրեմ որ աս միջոցիս մէջ կարենամ տես-
նել իմ ընտանիքս՝ երբոր ուզեմ , և առանց ուրիշ
ներկայութեան : Կը փափաքէի դարձեալ որ աղ-
գային Դաշնաւորութեան ժողովքը մէկէն որոշէր իմ
ընտանեացս վիճակն ալ , և թողուր որ երթան աղա-
տութեամբ ուր որ ինքը ժողովքը պատշաճ սեպէ :

» Կը յանձնեմ աղգին բարեգթութեանը ինձի ծա-
ռայող ամէն անձինքը , որոնցմէ շատը իրենց հարը-
տութիւնը պաշտօններնուն վրայ դրած էին և հիմա

թոշակ չունենալնուն՝ պէտք է որ խեղճութեան մէջ ըլլան . նոյնպէս անոնք , որ իրենց թոշակովը միայն կապրէին . ասոնց մէջ խել մը ծերեր , կանայք և տղաք կան , որ անկէց զատ ապրուստ չունէին :

» Գրեալ յաշտարակի Տաճարին , քսան յունուարի հազար Եօթը հարիւր իննսունուիրէք տարւոյն :

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ :

Կարա թագաւորին նամակն առաւ , և ապահովցուց զինքը որ մէկէն կը տանի Դաշնաւորութեան ժողովքին : Երբոր դուրս ելելու վրայ էր , Լուդովիկոս ըստաւիրեն . «Պարոն , թէ որ Դաշնաւորութեան ժողովքը ուղած անձս ինծի կը չնորհէ , ահաւասիկ իր հասցէն » . ըստ և հանեց գրապանակէն թուղթ մը , որուն վրայ գրուած էր . Պ . Խավորտի տր Ֆիրմուն , Ռիւ տիւ Պագ , թիւ 483 : Թագաւորը պաշտօնականներէն մէկուն տուաւ զայն ու ետեւ քաշուեցաւ . և պաշտօնեայն ալ իր ընկերներովը մէկտեղ դուրս ելաւ :

Թագաւորը մինակ ուղեց մնալ . քիչ մը ատեն խուցին մէջ վեր վար պտըտելէն ետքը , մօտեցաւ Գլէրիի ու ըստաւ որ իր ճաշը բերէ : Փիչ մը վերջը երկու պաշտօնակալ կանչեցին զԳլէրի կերակրոյ խուցը , և հրովարտակ մը կարդացին , որուն մէջ ասանկ գրուած էր . « Լուդովիկոս կերակրոյ ատեն ոչ դանակ և ոչ ալ պատառաքաղ գործածէ . և իր սենեկապանին դանակ մը միայն տրուի , որպէս զի հացն ու միսը կտրէ՝ երկու պաշտօնակալաց ներկայութեամբը . և կտրելէն վերջը նորէն առնուի դանակը » : Պահապաններն ըսին Գլէրիի որ առաջուց իմացընէ աս բանս թագաւորին , բայց անիկայ յանձն չառաւ :

Թագաւորը կերակրոյ խուցը մտնալով , տեսաւ որ թագուհւոյն կերակուրն ալ հոն էր . հարցուց թէ ինչո՞ւ ժամ մը ուշացուցեր էին անոնց կերակուրը , և վրայ բերաւ թէ խեղճերն անհանդիսա եղած պիտի ըլլան աս բանիս վրայ : Երբոր սեղան նստեցաւ ,

« Դանակ չունիմ » ըսաւ . ան ատեն Մինիէ անուամբ պաշտօնակալն իմացուց իրեն Հասարակութեան հրավարտակը : Երբոր պատճառն իմացաւ Լուդովիկոս , « Այսչափ զիս վատ կը կարծեն , ըսաւ , որ ինքինքս սպաննեմ : Վրաս յանցանքներ կը դնեն , բայց ես անմեղ եմ , անոր համար մահուքնէ չեմ վախնար . կը փափաքէի որ մահուամբս Գաղղիացիք երջանիկ ըլլան , ու աղատին այն թշուառութիւններէն՝ որ աչքիս առջեք կը տեսնեմ » : Լուդիւն տիրեց աս խօսքիս վրայ . քիչ կերաւ Լուդովիկոս . միսը դգալով կարեց , հացն ալ ձեռքովք . և բոլոր կերակրոյ միջոցը քանի մը վայրկեան տեեց :

Աս միջոցիս կարա խոստունքը պահեր էր . և Դաշնաւորութեան ժողովքին որոշմանն համեմատ՝ մարդ խրկեր էր որ ուզուած քահանայն գտնայ : Եճվօրտհ քահանայն կամաւ Բարիդէն չէր հեռացած՝ Մալէրապէն լաած ըլլալով թագաւորին փափաքը . և երբոր կը յուսար որ թագաւորին պատիժն աքսոր միայն ըլլայ , կամ գոնէ մահուան դատակնքոյն գործադրութիւնն ուշացուի , մէյ մ'ալ յունուարի 20ին իրիկուան ժամը չորսին անծանօթ մարդ մը մտաւ իր տունն ու աս տոմսակը տուաւ ձեռքը . « Գործադիր ժողովքը ամենահարկաւոր բան մը ունի իմացըննելու Եճվօրտհ տը Ֆիրմոն քաղաքացւոյն . անոր համար կը հրամայէ որ առանց վայրկեան մը կորսնցընելու իր գումարման տեղը գայ » : Անծանօթն իմացուց որ կառք մը պատրաստ կեցած էր վարը . մէջը մտան երկուքն ու գացին : Երբոր Եճվօրտհ հասաւ Դիւկերրի , ուր Գործադիր ժողովքը կը գումարուէր , բոլոր պաշտօնեայքը մէկտեղ ժողովուած էին , և սարսափն առեր էր զիրենք : Ոտքի վրայ ելան ասոնք , ու չորս կողմն առին . ան ատեն արդարութեան պաշտօնեայն այսպէս սկսաւ խօսիլ . « Դու Եճվօրտհ տը Ֆիրմոն քաղաքացին ես : — Այո , պարոն : — Լուդովիկոս Գարէդ կը փափաքի որ իր վերջին վայրկեաններուն քովն ըլլաս , անոր համար կանչեցինք զքեղ հոս՝ իմանալու համար որ կը հաւանիս արդեօք

իր ուղած ծառայութիւնն ընելու իրեն : — Որովհետեւ
Լուգովիկոս ժօ աս փափաքն ունեցեր և անունս
ալ տուեր է , պարտքս է քովեւ երթալը : — Անանկ է
նէ , հետո Տաճարը կու գաս , ահա ես հիմա հոն
կ'երթամ » : Ճամբուն վրայ լուռ կեցան . միայն մէկ
երկու անդամ մը կարա ընդհատեց լուռթիւնը .
« Տէր Սստուած , ազաղակեց , ի՞նչ ահաւոր գործ
յանձնեցին ինծի » : Քանի մը վայրկեան վերջը՝ ա-
սանկ զուրցեց . « Ինչպիսի մարդ . ինչպիսի համա-
կամութիւն . ինչպիսի կարեճութիւն : Չէ , մարդ ըր-
նութեամբ միայն չկրնար այսչափ ոյժ ստանալ . հոս
գերբնական բան մը կայ » : Թէպէտ խօսակցութեան
յարմար առիթ մըն էին ասոնք քահանային , բայց
քահանայն կամաւ լուռ կեցաւ , որպէս զի չըլլայ որ
յանկարծ իր ընելու ծառայութիւնն արգիլուի : Ժա-
մը հինգուեկէսին ատեններն հասան Տաճարն ու պաշ-
տոնակալաց հետ խորհրդոյ սենեակն ելան , ուր
ժողվուեր էին մնացած պաշտօնակալները : Խճվօրտէ
ասոնց վրան ան սարսափը չտեսաւ՝ ինչ որ տեսեր
էր պաշտօնէից վրայ . նոյն օրը ասոնց ամէնն ալ կա-
տաղի խոռվարաց գիրտէն էին , և ասոնցմէ մէկն
էր Մէրսրոյ որմնագիրը , որ աս անդամ պահպանու-
թեան համար Տաճարն եկած միջոցն ըսեր էր . « Ոչ
ոք կ'ուղէր այսօր հոս գալ . իսկ ես՝ ինչ որ ալ տան
ինծի , չեմ փոխեր այսպիսի օր մը » . անդիէն ալ
Պոտսոն անունով երիտասարդ մը , որ 22 տարուան
կար՝ թէպէտ հաղիւ տասնընթը տարուան կը ցու-
ցընէր , « Ես ալ , ըսեր էր , անոր համար խնդրեցի
Տաճար գալու՝ որ անոր վաղուան ընելու խեղճու-
թիւնները տեսնամ » : Բաւական չէր այսպիսիներուն
առջւ թագապսակ զոհը . կ'ուղէին հետը խաղալ ալ .
գաղանային սրտեր :

Կարա ըստաւ քահանային որ հետը գայ . բայց
պաշտօնակալաց ժողովքն աս որ լսեց , գէմ կեցաւ .
և քանի մը վայրկեան իրարու ականջէն խօսելով
խորհելէն վերջը , որոշեցին որ պաշտօնակալաց մէկ
մասը պաշտօնէին հետ երթայ թագաւորին խուցը ,

իսկ մնացած մասը քահանային քով կենայ : Երբոր առջինները գացին, քահանային վրայ վերէն վար քննեցին նայեցան ըստ սովորականին, ներումն ալ խնդրելով աս բանիս համար : « Այն միջոցին կարա աշտարակին երկրորդ յարկն ելեր էր . Գլէրի, որ ցաւոց մէջ ընկղմած իր խուցը կեցեր էր, ոտք ելաւ լսած ձայնէն, և իմացուց լուգովիկոսի արդարութեան պաշտօնէին դարձը : Անդէռ, որ կարայի առջևէն կու գար, մօտեցաւ թագաւորին, ու ցած ձայնով մը ըսաւ . « Ահաւասիկ գործադիր ժողովրը » : Ան ատեն կարա առաջ անցնելով ըսաւ թագաւորին որ իր նամակը տարեր էր ժողովքին, և թէ ժողովը յանձներ էր իրեն՝ իմացընելու թագաւորին հետեւեալ պատասխանը .

« Ազատէ լուգովիկոս ու և իցէ քահանայ կանչելու քովը, և համարձակ ու առանց վկայից ընտանեացն հետ տեսնուելու . աղջը, որ միշտ մեծ է և արդար, իր ընտանեաց վիճակին վրայօք կը մտածէ . և որոնք որ իր ընտանիքէն առնելիք ունին, տէրութիւնը անոնց կը վճարէ . իսկ իրեք օր ուշացընելուն աղջային դաշնաւորութեան ժողովքը հաւանած չէ » :

Թագաւորը ձայն մը չհանեց, և իր խուցը մտնալով ըսաւ Գլէրիի . « Անդէռի կերպէն անանկ կը կարծէի որ իրեք օր ուշացընելու խնդիրըս կատարեր են » : Դաշնաւորութեան ժողովքին պատասխանը կարդացուելէն վերջը, պաշտօնակալք առանձին կանչեցին արդարութեան պաշտօնեայն, և հարցուցին թէ թագաւորը ինչպէս կրնար տեսնել իր ընտանիքը : — « Առանձին, ըսաւ կարա, վասն զի Դաշնաւորութեան ժողովքին կամքն աս է » . այն ատեն պաշտօնակալք իմացուցին իրեն Հասարակութեան այն վճիռն, որ կ'աւալսարէր իրենց գիշեր ու ցորեկ թագաւորին վրայ աչք ունենալ : Եւ այս երկու իրարու հակառակ վճիռներն իրարու հետ յարմարցընելու համար՝ որոշեցին պաշտօնակալք արդարութեան պաշտօնէին հետ, որ թագաւորը սեղանատան մէջ տեսնուի իր ընտանեացն հետ, որպէս զի

ապակափեղկէն տեսնեն դրսինները ներսի եղողները . և թէ դուռը գոցուի , խօսածնին չլսելու համար :

Լուդովիկոս կանչեց արդարութեան պաշտօնեայն , և հարցուց թէ արդեօք իմացուցե՞ր էին Ֆիրմոնի . կարա պատասխան տուաւ թէ իր հետը կառքով եկեր էր , և Խորհրդոյ սենեակը կը սպասէր , և թէ քիչ ատենէն հետը կը տեսնուի : Մէկէն երկու պաշտօնակալ վար իջան որ երթան բերեն զանիկայ : Թագաւորը բացաւ իր գզրոցը ու հանեց մէջէն ան իրեք ստակի ծրարներն՝ որոնց վրայ ուրիշ տեղ յիշատակութիւն ըրինք , և Պօտրէ անունով պաշտօնակալին ձեռքն յանձնելով , որ արդարութեան պաշտօնէին հետ կը խօսէր , ըստաւ . « Աս 3000 ֆրանգը ուսկի ստակ , Պ . Մալէրապինն է . կ'աղաչեմ որ իրեն ձեռքն հասցընես » : Պահապանը թէպէտ խօսք տըւաւ , բայց չխտակ զայն խորհրդոյ սենեակը տարաւ , անկից ալ Հասարակութեան անցաւ . և Մալէրպ ան ստակին երեսը չտեսաւ :

Երբոր էնվօրտէն ներս մտաւ , թագաւորը ձեռքով նշան ըրաւ հոն եղողներուն որ դուքս ելլան . և դուռը գոցելով , առանձնացաւ անոր հետ իր խուցին մէջ : Քահանայն երբոր իր առջեք տեսաւ զլուդովիկոս ժօ , որ ատենօք փառաց և իշխանութեան ծայրն էր և հիմա փողոցի տիղմէն աւելի արհամարհեալ , չկրցաւ ինքզինքը բռնել . յորդ արցունքներով ինկաւ անոր ոտքը , ու իրեն ցաւովը միայն կը խօսէր : Թագաւորն որ աս տեսաւ , ինքն ալ արցունքով պատասխանեց սկզբան . ետքը ըստաւ անոր . « Թողութիւն ըրէ , պարոն , թողութիւն ըրէ աս վայրկենական տկարութեանս , թէ որ տկարութիւն կրնայ կոչուիլ նէ : Երկար ժամանակէ 'ի վեր թշնամեացս մէջ կ'ապրիմ , և վարժութիւնը կերպով մը ընտանեցուցած է զիս անոնց հետ . բայց հաւատարիմ հպատակի մը տեսութիւնն ուրիշ կերպով տպաւորութիւն կընէ սրտիս վրայ . այնպիսի տեսարան մըն է ասիկայ , որուն աչքերս ալ վարժած չեն , անոր համար ալ սիրտս կ'ելլաց » :

Ժամը ութին՝ պաշտօնակալ մը ներս եկաւ ու իւ-
մացուց թագաւորին որ ընտանիքն հիմա վար կու-
գայ : Ան ատեն Լուդովիկոս ըստ պաշտօնակալաց .
« Որովհետեւ չթողուցին որ ես իրենց քովն երթամ ,
գոնէ անտարակոյս կրնամ առանձնանալ անոնց հետ
իմ խուցիս մէջ : — Զէ , պատասխանեց անոնցմէ
մէկը . արդարութեան պաշտօնէին հետ որոշեցինք
որ կերակրոյ խուցին մէջ տեսնուիք : — Բայց լսե-
ցիք , կրկնեց թագաւորը , որ Դաշնաւորութեան ժո-
ղովքին հրովարտակը հրաման կու տայ ինձի առան-
ձին տեսնուիլ հետերնին : — Ասոր տարակոյս չկայ ,
ըսին պաշտօնակալք , որ խուցին մէջ մինակ պիտի ըլ-
լաք , գուռն ալ գոց՝ որ խօսածնիդ չլսենք , և միայն
ապակափեղկէն պիտի գիտենք զձեղ : — Վար բե-
րէք ընտանիքս » :

Ան ատեն թագաւորը կերակրոյ սրահը մտաւ .
Գլէրի ալ հեաը ետեէն գնաց , և սեղանատախտա-
կը քովընտի քաշեց , որպէս զի տեղ բացուի , ու ա-
թոռներ շարեց : « Լաւ կ'ըլլայ , ըստ թագաւորը ,
որ գաւաթ մը ու քիչ մը ջուր բերես » : Հոն արդէն
սեղանատախտակին վրայ շիշ մը կար , որ կէս մը
սառած էր . Գլէրի գնաց միայն գաւաթ մը բերաւ :
« Գնա նոր ջուր բեր որ սառած չըլլայ , կրկնեց թա-
գաւորը , վասն զի թէ որ թագուհին ասկից խմէ ,
կրնայ վասուիլ : Ըսէ նաև Պ . Ֆիրմոնի որ խցէն
գուրս չելլէ , որովհետեւ ընտանիքս կրնայ զինքը
տեսնելով խուցիլ » :

Այն պաշտօնակալն որ զիրենք բերելու գացեր
էր , քառորդ մը ուշացաւ . թագաւորն անհամբերու-
թեամբ սպասելով՝ կու գար կ'երթար խցին մէջ , և
մերթ ընդ մերթ անոնց գալու դրան առջև կանկ կ'առ-
նէր անսովոր այլայլութեամբ մը : Ութուկէսին գուռը
բացուեցաւ . ամենէն առաջ թագուհին իր որդւոյն
ձեռքէն բռնած ներս մտաւ , ետեէն թագաւորական
Տիկինը , և հուսկ յետոյ Եղիսաբեթ տիկինը . ամէնքն
ալ թագաւորին հետ պլլուեցան , ու քանի մը վայր-
կեան լուռութիւն տիրեց . իշխանուհիներուն հեծե-

ծանքները միայն կ'ընդհատէին զայն : Թագուհին
կ'ուղէր թագաւորին հետ առանձնանալ . — « Զէ, ը-
սաւ թագաւորը , սա սրահը մտնանք , ուրիշ տեղ
չեմ կրնար ձեզի հետ տեսնուիլ » : Երբոր ներս մը-
տան , պաշտօնակալք ապակափեղկ գուռը գոցեցին :
Թագաւորը նստեցաւ . թագուհին իր ձախ կողմն ու
Եղիսաբեթ տիկինն աջակողմը նստեցան , աղջիկը
դիմացնին , և տղան ոտքի վրայ թագաւորին ծնկուը-
ներուն մէջ կեցաւ : Ամէնքն ալ զլուխնին դէպ'ի ա-
նոր կը ծռէին և ստէալ ստէալ կը զրկէին զինքը :
Լուգովիկոս իր գատաստանը պատմեց , անմեղա-
գիր ընելով զինքը գատապարտողները : Ետքը յանձ-
նեց իր որդւոցը իր մահուանը վրէժը չխնդրելու ,
ու օրհնեց զանոնք : Թագուհին շատ կը փափաքէր որ
բոլոր ընտանիքն իրեն հետ անցընէ ան գիշերը . բայց
Լուգովիկոս յանձն շառաւ՝ ըսելով թէ պէտք է որ
սիրտն հանդարտ մնայ ու միտքն ամփոփ : Մէկ ժամ
իրեք քառորդ տևեց աս խօսակցութիւնը . և երբոր
լմբննալու վրայ էր , թագաւորն ուղելով անջնջելի
կերպով տպաւորել իր որդւոյն սրտին մէջ ներելու
յօժարութիւնը՝ զոր պատուիրեր էր իր կտակին մէջ ,
ծնկուըներուն վրայ առաւ զանիկայ ու ըսաւ . « Ար-
գեակ իմ , լսեցիր ըսածներս . բայց որովհետեւ երդ-
մունքը խօսքէ աւելի սրբազան բան է , ձեռքդ վեր
վերցուը ու երդուընցիր որ պիտի կատարես հօրդ
վերջին կամքը » : Տղան լալով հնաղանդեցաւ հօրը
ձայնին , և մէկալնոնք ալ իրենց արտասուօքն ըն-
կերեցին անոր :

Եճգորտհ քահանայն թէպէտ պղտի աշտարակին
խուցին մէջ փակուած էր , բայց որոշ կը լսէր թագա-
ւորական ընտանեաց խօսակցութիւնը : « Գրեթէ քա-
ռորդ մը , կը զրէ ինքը , ամենեին բերան չբացին .
և ոչ թէ արտասուօք կամ հեծեծանօք , հապա բար-
ձրածայն աղաղակաւ կ'ողբային : Վերջապէս ար-
ցունքները դագրեցան , որովհետեւ ալ ոյժ չէր մնա-
ցած վրանին լալու » : Իրիկուան տասը քառորդ մը
անցած , ամէնքն ոտք ելան , և անանկ կը հեծէին՝

որ մարդուս սիրտը կտոր կտոր կ'ըլլար : « Ապահով եղէք , ըսաւ կուգովիկոս ԺԶ իր ընտանեացը , որ վաղը առաւօտ ժամը ութին կը տեսնուիմ հետերնիդ : — Կը խոստանա՞ս , հարցուցին ամէնքը միաբերան : — Այո , կը խոստանամ : — Ինչո՞ւ համար ժամը եօթին ըլլայ , ըսաւ թագուհին : — Աղէկ ան ատեն , ժամը եօթնին , պատախանեց թագաւորը . մնաք բարով . . . » : Անանկ ձայնով մը տուաւ աս հրաժարական ողջոյնը , որ ընտանեաց հեծութիւնները նորէն սկսան , և Արքունական Տիկինը մարեցաւ ինկաւ թագաւորին ծնկուըներուն վրայ : Թագաւորն ուզելով վերջ տալ աս սրտաճմիկ տեսարանին , գրկուեցաւ հետերնին ու « Մնաք բարով . . . մնաք բարով . . . » ըսելով ոյժ ըրաւ ինքն իրեն ու իր խուցը քաշուեցաւ . ընտանիքն ալ իրենց բնակարանը դարձան :

Լուգովիկոս պղտի աշտարակը մտնալով աթոռի մը վրայ նստաւ , ու այսպէս ըսաւ իր խոստովանահօրը . « ԱՇ , տէք , ի՞նչ տեսութիւն էր ըրածս , ի՞նչ բաժանմունք : . . Զոհն ըրինք . հիմա օգնէ ինձի որ ամէն բան մոռնամ ու փրկութիւնս միայն հոգամ » : Կէս ժամ՝ մը որ ասանկ խօսակցութեամբ անցաւ , Գլէրի եկաւ իմացուց որ ընթրիքը պատրաստէ : Թագաւորը սկզբան չուզեց ուտել , բայց վերջէն յանձն առաւ ու բաւական ախորժակով քիչ մը բան կերաւ : Նոյն իրիկունը սովորականէն աւելի պաշտօնակալք կային թագաւորին նախասենեակը . և թէպէտ ցած ձայնով կը խօսէին , կրցաւ թագաւորն այս խօսքը լսել՝ թէ « Ժամանակն եկաւ որ ժողովուրդը վրէժ առնէ : — Ժողովուրդն , ըսաւ ան ատեն կուգովիկոս , օր մը որ ճշմարտութիւնը ճանչնայ և արդար երենալու ազատութիւնն ունենայ՝ պիտի արդարացընէ զիս . բայց ափսոս որ ինչուան ան ատեն շատ թշուառ պիտի ըլլայ » : Ընթրիքը հինգվայրկեան քշեց . կուգովիկոս մտաւ իր ուսման սենեակը , և առաջարկեց Ֆիրմոնի որ բերանը բան մը դնէ :

Անմիջոցին Խճվօրտհ քահանան կը հոգար թէ ինչ-
պէս կրնայ սուրբ հաղորդութիւն տալ թագաւորին .
ծածուկ բերել չէր ըլլար , որովհետեւ Տաճարը մը-
տած ատենը վրան զլուխը նայելու միջոցը՝ բանը
դուրս կ'ելլար . ուստի ուրիշ ճար չկար՝ բայց եթէ
թագաւորին խուցը զուրցել պատարագը , թէ որ
թող տային նէ : Երբոր աս բանս առաջարկեց թա-
գաւորին , անիկայ սկզբան զարհուրեցաւ մնաց , մը-
տածելով թէ ինչ վտանգի մէջ կը գնէր ինքզինքը
Ֆիրմոն . բայց վերջապէս թող տուաւ որ երթայ
հրաման խնդրէ : Ֆիրմոն ան ատեն գնաց խորհը-
գոյ սենեակը , ու Լուգովիկոսի բերնէն ըրաւ խըն-
դիրքը : Պաշտօնակալք շատ յանկարծակիի եկան
աս բանիս վրայ , ու ջանացին որ դէմ դնեն . « Աս
ժամուն , ըսին , ուր գտնանք քահանայ մը , և թէ
որ գտնայինք ալ ուսկի՞ց գտնալու է պատարագի
զգեստները : — Քահանան գտնուած է , պատաս-
խանեց Խճվօրտհ , ահաւասիկ ես , իսկ պատարագի
զգեստներն ամենէն մօտիկ եկեղեցիէն կը գտնանք :
Խնդիրքս արդարացի է , և ձեր սկզբունքներն իսկ
կը սորվեցընեն թէ չէր կրնար մերժել զանիկայ » :
Ան ատեն պահաւաններէն մէկն ըսաւ թէ չըլլայ թէ
աս առթուլ թոյն արուի Լուգովիկոսի , որովհետեւ
պատմութեան մէջ ասոր նման օրինակներ կան :
Ֆիրմոն մէյ մը նայեցաւ անոր երեսն ու ըսաւ . « Հոս
մտած ատենս վրաս քննեցիք նայեցաք ու թոյն չգը-
տաք քովս . ուստի թէ որ վաղը քովս թոյն գտնուի ,
դուք տուած պիտի ըլլաք ինծի , որովհետեւ պատա-
րագի համար ամէն հարկաւոր եղած բաները ձեր
ձեռքէն պիտի անցնին » : Պաշտօնակալք պատաս-
խան տուին թէ դեռ չեն կրնար ստոյգ բան մը ըսել ,
որովհետեւ թիւերնին ամբողջ չէ , բայց խօսք տուին
որ երթան կանչեն մէկալնոնք ալ , և ետքը կ'իմացը-
նենք , ըսին , ժողովքին որոշմունքը :

Քառորդ մը վերջը՝ կանչեցին զֆիրմոն խորհրդոյ
սենեակը , և գահերէցն ըսաւ անոր . « Քաղաքացիդ
պաշտօնեայ կրօնից , ժողովքը մտածեց Լուգովիկոս

Գարէդին կողմանէ ըրած խնդիրքիդ վրայ . և ու րովհետեւ ատ խնդիրքն համաձայն է օրինաց որ աւ մէն կրօնից ազատութիւն կու տան , անոր համար հրաման կու տանք որ կատարուի : Բայց երկու պայմանով . մէջ մը՝ որ աս վայրկենին աղերսագրով մը տաս խնդիրք՝ տակը անունդ ստորագրած . երկրորդ՝ վազը առաւօտ՝ ամենէն ուշ ժամը եօթնին ամէն բան լմբնցած պիտի ըլլայ , որովհետեւ ժամը ճիշդ ութին՝ Լուգովիկոս Գարէդ սպանման տեղը պիտի երթայ » :

Եճջօրտհ գրեց աղերսագիրն ու թագաւորին խուց գնաց , որ անհամբերութեամբ կը սպասէր լսելու աս բանիս վերջը : Շատ ուրախացաւ Լուգովիկոս , և մէկէն առանձնացաւ իր խոստովանահօրն հետ՝ ապաշխարութեան խորհուրդն ընդունելու համար , և ինչուան կէս դիշերը կէս ժամանցած քահանային հետ մնաց : Եճջօրտհ տեսնելով որ խեղճը սաստիկ յողնած է , ստիպեց որ քիչ մը հանգչի քուն ըլլայ . յանձն առաւ Լուգովիկոս , ու զինքն ալ Գլէրիի խուցը խրկեց :

Գլէրի երբոր կ'օգնէր թագաւորին հանուելու , չկրցաւ արցունքը բռնել : «Կտրիճ եղիր , ըսաւ Լուգովիկոս . զիս սիրողները պէտք չէ որ փափաքին որ ասանկ երկայն հոգեարքութիւն մը լմբնցընեմ » : Ետքը գուրցեց . « Գլէրի , ժամը հինգին արթնցուր զիս » . և խորին քուն մը իջաւ աչուըներուն վրայ , որ երկրորդ օրը երկնքին մէջ պիտի բացուէին : Գլէրի աթոռի մը վրայ պառկեցաւ թագաւորին խուցին մէջ , աղօթելով Աստուծոյ որ ոյժ տայ իր տիրոջը : Երբոր առաւօտեան ժամը հինգին կրակը կը վառէր , թագաւորը ձայնէն արթնցաւ , և « Աղէկ ու առանց ընդհատութեան քուն եղայ , ըսաւ . երէկ անանկ յոդնեցայ՝ որ շատ կարօտութիւն ունէի քունի : Ո՞ւրէ Պ . Ֆիրմոն : — Իմ անկողինս պառկած է : — Հապա գու ինչպէս անցուցիր դիշերը : — Աս աթոռին վրայ : — Շատ կը ցաւիմ : — Ա՞չ , տէր իմ արքայ , կրնամ ես աս վայրկենիս ինքզինքս մտածել » : Թա-

դաւորը ձեռքն երկնցուց և ծառային ձեռքը սխմեց
խանդաղատանօք :

Գլէրի օգնեց թագաւորին հագուելուն և սան-
տրեց զինքը . սանտրելու միջոցը Լուդովիկոս իր
ժամացոյցին վրայէն կնիքը փրցուց ու առջի օրուան
գործածած ձերմակ բաճկոնին գրապանին մէջ դրաւ ,
իսկ ժամացոյցն ալ կրակարանին վրայ դրաւ . ետքը
մատէն մատնի մը հանեց , ու խել մը անգամ վրան
նայելէն վերջը՝ նոյն գրապանին մէջ խոթեց : Շապի-
կը փոխեց , վերոյիշեալ բանկոնը հագաւ , վրայէն
ալ զգեստը , որուն գրապանէն հանեց գրապանակը ,
ակնոցը , քթախոտի տուփը , քսակն և ասանկ ու-
րիշ մանր մունք բաներ , և առանց ամեննեին խօսե-
լու ամէնն ալ կրակարանին վրայ դրաւ՝ պահապան-
ներուն գիմացը : Ասոնք ընելէն վերջը՝ ըստ Գլէրիի
որ իմաց տայ ֆիրմոնի . և երբոր եկաւ անիկայ ,
հետն առանձնացաւ իր ուսման սենեակը կէս ժամի
մը չափ , խղճմտանքը բոլորովին մաքրելու համար :

Ան ատեն Գլէրի մեծկակ դարան մը մէջ տեղը
դրաւ , և պատարագ ըսելու խորան մը ձեւացուց .
որովհետեւ զիշերուան ժամը երկուքին ատենները
պատարագ ըսելու համար հարկաւոր եղած ամէն
բաները բերեր էին : Քահանայական զգեստներն իր
խորան դրաւ , և ամէն բան պատարաստելէն վերջը
իմաց տուաւ թագաւորին : Լուդովիկոս հարցուց ի-
րեն թէ արդեօք սպասաւորութիւն կրնա՞ր ընել .
Գլէրի պատասխանեց թէ գրքով կրնայ ընել . ան-
տուեն թագաւորը ձեռքի զիրքը բանալով պատա-
րագի սպասաւորութեան կտօրը վինտուեց մէջը ու
Գլէրիի ձեռքը տուաւ . իսկ ինքը ուրիշ գիրք մը
տուաւ : Ան միջոցին քահանան սկսեր էր հագուիլ .
Գլէրի խորանին առջև թևաւոր աթոռ մը պատրաս-
տեր էր , և մեծ բարձ մըն ալ զետինը դրեր էր . բայց
թագաւորը վերցընել տուաւ զան , և գնաց իր ներ-
քին խուցէն մազէ պղտի բարձ մը բերաւ , որ ա-
զօթքի ատեն կը գործածէր : Երբոր պատարագն
սկսաւ , պաշտօնակալք նախասենեակը բաշուեցան ,

և խոր լուսթիւն մը տիրեց . ժամը վեցն էր : Թաւ-
գաւորը միշտ ծունկի վրայ եկած՝ խորին ջերմեռան-
դութեամբ տեսաւ պատարագն ու հաղորդուեցաւ .
և դոհութեան աղօթքն ընելէն վերջը՝ իր ներքին սե-
նեակը քաշուեցաւ :

Գլէրի իր ետևէն հոն գնաց . ան ատեն Լուդովի-
կոս անոր երկու ձեռքէն բոնելով « Գլէրի , ես քու
ծառայութեանդ վրայ գոհ եմ , ըսաւ : — Ա՛չ , տէր
իմ արքայ , պատասխանեց անիկայ ոտքն իյնալով ,
ո՞րչափ կը փափաքէի իմ կեանքս տալով . քու անո-
ղորմ գահիներուդ սիրտը կակղացընել , ու աղա-
տել քու կեանքդ , որ այնչափ սիրելի է ամէն բարի
գաղղիացիներու : Զեմ կարծեր , տէր իմ , որ հա-
մարձակին մահաբեր հարուածը տալու քեզի : — Մա-
հը զիս չվախցըներ , պատասխանեց հանդարտու-
թեամբ թագաւորը , որովհետեւ արդէն պատրաստ
եմ . բայց գուն քու կենացդ զգոյշ եղիր : Պիտի խըն-
դրեմ որ որդւոյս քով մնաս . նայէ որ ամէն կարելի
խնամք տանիս վրան աս ահաւոր բնակարանին մէջ ,
և պատմէ իրեն թէ ինչ վիշտ զգացեր եմ իրեն քա-
շած նեղութեանցն համար : Գուցէ օր մը պիտի գայ
որ կարենայ վարձատրել քու հաւատարիմ ծառայու-
թիւնդ : — Ես ուրիշ վարձք չեմ ուզեր , ըսաւ Գլէրի՝
որ գեռ ծունկ չոքած էր , բայց եթէ քու օրհնու-
թիւնդ . և յուսամ որ չես զանար աս բանս այն յե-
տին գաղղիացւոյն որ ինչուան ցայսօր հետդ մնաց :
Թագաւորը տուաւ իր օրհնութիւնն աղնիւ ծառային ,
ետքը ոտք հանեց ու գրկուելով հետը՝ ըսաւ . « Մաս-
նակից ըրէ աս օրհնութեան զանոնք ալ , որ վրաս
սէր ցըցուցին . և Դիւրժիկի ալ չնորհակալ եղիր իմ
կողմանէս » : Ետքը « Գնա , ըսաւ , որպէս զի չկաս-
կածին վրադ » . յետոյ նորէն կանչեց զանիկայ , և
դարանին վրայէն թուղթ մը առնելով տուաւ ու
զուրցեց . « Ասիկայ թէդիոնի առ իս դրած նամակն
է քու չաճար գալու ատենդ , ասով կրնաս դար-
ձեալ հոս մնալ » : « Եորէն ձեռքը պագաւ Գլէրի , և
երթալու ատենը « Աստուած հետդ ըլլայ » ըսաւ ի-
րեն Լուդովիկոս :

Երբոր Գլէրի իր խուցը մտաւ, տեսաւ որ Յիրմոն իր անկողնին դիմաց ծնկան վրայ եկած աղօթք կ'ընէր : « Ինչպիսի՞ թագաւոր, ըսաւ քահանայն ոտք եղելով. ինչ աստիճանի համակամութեամբ ու կտրը ճութեամբ մեռնելու կ'երթայ : Անանկ խաղաղ ու հանգարտ է, իբրև թէ իր պալատին մէջ պատարագ տեսած ըլլար՝ իր պալատականներէն բոլորուած : — Ինձի հիմա իր գորովալիր հրաժարական ողջոյնը տըւաւ, ըսաւ Գլէրի, խոստանալով թէ խնդրէ որ աշտարակին մէջ մնամ իր որդուոյն քով կենալու համար : Կ'աղաշեմ, տէր, որ իր միաբը ձգես ասքանս երբոր գուրս եղայ, վասն զի ասկէ վերջը չեմ կրնար ես զինքը առանձին տեսնել : — Հոգ մի ըներ », պատասխանեց Յիրմոն, ու թագաւորին քովգնաց :

Լուդովիկոս ան միջոցին կրակարանին քովլնստեր կը տաքնար . երբոր տեսաւ դքահանայն, « Աստուած իմ, ըսաւ, ինչպէս չնորհակալ եմ որ աղէկ սկըզբունք ունիմ . ապա թէ ոչ ինչ կ'ըլլայի ես այս վայրկենիս . ընդ հակառակն մահը հիմա քաղցր է ինձի » : Եճվօրտհ կը գրէ թէ իր կատարած քահանայական սուրբ պաշտօնին պատճառաւ չիրնար ամէն բան գրել . ապա թէ ոչ շատ բան կար ըսելու, կը գուրցէ, թէ որ կարենայի պատմել :

Յունուարի 21ին՝ առաւօտեան լոյսն սկսածին պէս, Քարիզու ամէն կողմը թմբուկներուն զարնելու ձայնը լսուեցաւ : Նոյն գիշերը անձրև եկեր էր . որով նոյն օրը անանկ մութ ու մառախլապատ էր, որ գիշերուենէ քիչ տարբերութիւն ունէր : Ամէնքը տուներուն մէջ արթուն էին . մէկը կը գողար, մէկը կը հեծէր, ուրիշ մը կը տագնապէրիսեղճ թագաւորին վրայ . կանայք և տղայք տուներուն ամենէն հեռու խուցերը կը քաշուէին ցաւագին սրտիւ . իսկ մոլեգնելոց բազմութիւնը, մարդասպանները, աւազակաբարոյ մարդիկ և խոռվարարաց գիրտերը առտուանց կանուխ արուարձաններուն փողոցները կը քալէին՝ սպառնալիքներ թափելով բերաններէն ու

յաղթութեան աղաղակներով գոչելով։ Այսպէս բուր Բարիզ յուզեալ էր, ոմանք ուրախութեամբ և անհամբերութեամբ, ուրիշները սարսափով։ միայն արդարոյն ճակախն վրայ խաղաղութիւն ու հանգարտութիւն կը փայլէր, թէպէտ մահուան հոտը կ'առնէր։ Այս շփոթութեան ու շարժման ձայներն ինչուան աշտարակը կը հասնէին, ու քահանային և Գլէրիի սիրտը կտոր կտոր կ'ընէին։

Լուգովիկոս ականջ գրաւ մէյ մը, ու ըսաւ . « Հաւանականապէս ազգային պահապաններն են որ կը ժողվուին » : « Քիչ վերջը ծիաւոր զօրքեր մտան Տաճարին գաւիթը, որոնց ձայնը լսելով թագաւորն ըսաւ նորէն հանգարտութեամբ . « Ահաւասիկ մօտեցան » : Եւ յիշելով իր ընտանիքն ու տուած խոստմունքը, ուղեց վերջին անգամ տեսնուիլ հետերնին . բայց Եճվօրտհ քահանայն աղաշեց իրեն որ թողուաս տեսութիւնը, որ կրնար թագուհւոյն վրայ մեծ այլայլութիւն բերել։ Թագաւորը վայրկեան մը կեցաւ, և տիսրութեամբ պատասխանեց . « Իրաւունք ունիս, տէր . մահուան հարուած մը տալ ըսել է ասիկայ թագուհւոյն . լաւագոյն է որ աս տիսուր միսիթարութենէն զրկուիմ, որպէս զի քանի մը վայրկեան աւելի տեսէ խեղճին յոյսը » : Աս ըսելով, խցէն գուրս ելաւ, Գլէրին կանչեց, ու առանձին ըսաւ անոր . « Աս կնիքը որդեռոյս տաս, իսկ աս մատնին՝ թագուհւոյն, և ըսէ իրեն որ վշտալից սրտիւ կը վերցընեմ զայն մատէս . . . : Աս պղտի ծրարիս մէջ ընտանեացս մազը կայ, նորէն իրենց դարձուր զան : Յսէ թագուհւոյն, սիրելի զաւկըներուս և քրոջն, որ խոստացեր էի իրենց՝ աս առաւօտ հետերնին տեսնուելու, բայց լաւագոյն է որ ասանկ դառն բաժանման մը ցաւը չքաշեն . ի՞նչպէս սիրտս կը կտըրտի՝ որ առանց վերջին գրկահամբոյր մը ընդունելու իրենցմէ՝ պիտի երթամ » : Աս որ ըսաւ աչքին արցունքները սրբեց, և հառաջանաց ձայնով աւելցուց . « Դու իմ տեղս վերջին բարես տուր իրենց » : Եւ մտաւ իր ներքին սենեակը :

Պաշտօնակալք լսեր էին թագաւորին խօսակցութիւնն ու տեսեր էին տուած բաները . ուստի ձեռքէն կ'ուզէին առնել . բայց մէջերնէն մէկն առաջարկեց որ իրեն քովը ձգեն զանոնք՝ մինչեւ որ ժողովքն որոշմունք մը ընէ , և ամէնքը հաւանեցան :

Քառորդ մը վերջը , Լուգովիկոս խուցէն գուրս ելաւ , ու « Մկրատ մը ուզէ ինծի համար » ըսաւ Գլէրիի . և նորէն ներս գնաց : Գլէրի պաշտօնակալաց հետ խօսեցաւ . անոնք ալ հարցուցին թէ « ի՞նչ պիտի ընէ մկրատը » . երբոր Գլէրի « Զեմ գիտեր » պատասխանեց , ըսին իրեն որ երթայ իմանայ : Գլէրի խցին գուռը զարկաւ , ու թագաւորը գիմացն ելաւ . և Գլէրիի հետ գացող պահապաններն ըսին Լուգովիկոսի . « Իմացանք որ մկրատ մը ուզեր ես . բայց ժողովքին հարցընելէն առաջ պէտք է որ պատճառն իմանանք » . իսկ թագաւորը պատասխանեց . « Կ'ուզեմ որ Գլէրի մազս կտրէ » : Պաշտօնակալք քաշուեցան , և իրենցմէ մէկը ժողովքի խուցը գնաց հարցընելու համար . հոն կէս ժամ մտածուելէն ետքը որոշուեցաւ որ չտան : Մէրսրոյ պաշտօնակալն ան ատեն եկաւ իմացուց թագաւորին ժողովքին որոշմունքը . թագաւորը « Մկրատին չեմ զպչիր , ըսաւ , կը փափագիմ որ Գլէրի մազս կտրէ ձեր առջելը : Խնդրեմ , պարոն , գնա նորէն ընկերներդ տես . ահաւասիկ բացատրեցի խնդիրքս , մերժելու բան չէ : — Հաւ հաւ , զուրցեց Մէրսրոյ , ասիկայ ան ատեն կրնայիր զուրցել՝ երբոր թագաւոր էիր . բայց հիմա ալ չես » : Լուգովիկոս պատասխան չտուաւ . դուռը գոցեց , ու ըսաւ Ֆիրմոնի . « Կը տեսնաս թէ ինչպէս կը վարուին աս մարդիկները հետո . բայց պէտք է ամէն բանի համբերել » : Փանի մը վայրկեան վերջը՝ ուրիշ պաշտօնակալ մը եկաւ ու իմացուց թագաւորին՝ ժողովքին բացարձակ արգելքը : Երբոր խուցը մտաւ Լուգովիկոս , ժամուելով մը ըսաւ քահանային . « Աս մարդիկները ամէն բան սուր ու թոյն կը կարծեն . կը վախեն որ ինքզինքս կը սպաննեմ . ափսո՞ս որ աս աստիճանի չեն ճանչնար

դիս : Զիս սպաննելս վատութիւն կ'ըլլար . ես բաւական կտրըճութիւն ունիմ աղէկ մահուամբ մեռնելու » :

Նոյն միջոցին երկու պաշտօնակալք իմացուցին Գլէրիի որ հարկ էր թագաւորին հետ մէկտեղ երթալ ինչուան գլխատման տեղը՝ զինքը հանուեցընելու համար : Գլէրի երբոր լսեց աս բանս , գլխուն կայծակ իջաւ . բայց ինքն իրեն ոյժ տալով պատրաստուցաւ աս վերջին ծառայութիւնն ալ ընելու իրտիրոջը , որովհետեւ աւելի հաճելի էր Լուդովիկոսի որ նոյն ծառայութիւնը դաշիճ մը շընէ . սակայն նոյն ատենը ուրիշ պաշտօնակալ մը եկաւ , ու ըսաւ Գլէրիի որ աւելորդ տեղը չպատրաստուի , որովհետեւ նոյն բանը դաշիճն ալ կրնար ընել :

Ամէն անգամուն որ թագաւորին դուռը կը զարնէին , Եճվօրտհի միրտը վախէն կը թնդար՝ ըլլայ թէ վերջին անգամն ըլլայ ըսելով : Իննին ատենները աղաղակն երթալով աւելցաւ . զէնքերու , ձիերու ու թնդանօթներ տեղէ տեղ փոխազդելուն ձայները իմաց կու տային որ տխուր ժամն հասեր էր : Մէյմ'ալ յանկարծ թագաւորին սենեկին հաստ գուները կատաղութեամբ մը բացուեցան . Եճվօրտհի միրտը նորէն թնդաց , և աս անգամ իրաւամբք . որովհետեւ Սանդէռ ներս կը մտնար :

Սանդէռ հետը Պէռնար և Ոու պաշտօնակալներն առեր էր , որ քահանայութիւննին թողած անզգամ մարդիկ էին , և տասը զինուոր՝ որ երկու կարգի վրայ շարուեցան : Հինգ վեց պաշտօնակալ ալ ասոնց ետեէն մտան թագաւորին խուցը : Լուդովիկոս իր ներքին սենեկին դուռը բացաւ . Ինծի՞ համար եկեր ես , հարցուց Սանդէռի : — Ս.յո : — Գործ մը ունիմ , ըսաւ թագաւորը հաստատութեամբ , ինդրեմ վայրկեան մը թող տաս ինծի , հոս սպասէ » : Գոցեց դուռը , ու Եճվօրտհի առջև ծունկ չոքելով , « Ամէն բան լմընցաւ , տէր , ըսաւ . տուր ինծի օրհնութիւնդ , և աղօթէ Աստուծոյ որ ինչուան վերջին վայրկեանն օգնէ ինծի » : Եւ շուտով մը ոտքի վրայ

ելլելով, ուուրս ելաւ խցէն, ու դէպ 'ի զինուորներուն գնաց . անոնց ամենուն զլուխը զլսարկ տեսնելով, Լուգովիկոսի միտքն եկաւ որ զլսարկն առած չէր, ուստի ուզեց զան : Երբոր Գլէրի արտասուալից աչքերով գնաց բերելու, թագաւորն ըստ . « Մէջերնիդ Հասարակութեան անդամ՝ մը կայ » : Երբոր Ռու առաջ անցաւ, Լուգովիկոս « Կ'աղաշեմ, պարոն, ըստ, աս զրուածքը (որ իրեն կտակն էր) ընդհանուր Ժողովրին գահերէցին ձեռքը յանձնես : — Զեմ կրնար ո և իցէ բան առնել, պատասխանեց անիկայ . իմ պաշտօնս զքեզ մահուան տեղը տանելն է : — իրաւունք ունիս », կրկնեց թագաւորն առանց նեղանալու . և նոյն խնդիրքն ըրաւ Պօտրէ անունով պաշտօնակալին, որ առաւ զայն : Ետքը Լուգովիկոս ուրիշ պաշտօնակալի մը դարձաւ, ու « Խընդրեմ, ըստ, ասիկայ կնոջս տար . կ'ուզես նէ կարդա, որովհետեւ մէջը անանկ բաներ կան՝ որոնք կ'ուզեմ որ Հասարակութիւնը զիտնայ » :

Գլէրի թագաւորին ետեւը կեցեր էր կրակարանին մօտ . երբոր թագաւորն իրեն դարձաւ, ուզեց լսյն վերարկուն տալ . « Հարկաւոր չէ, պատասխանեց Լուգովիկոս, զլսարկս միայն տուր » : Գլմարկը տալու ատեն պատահմամբ Գլէրիի ձեռքը թագաւորին դպաւ, զորն որ վերջին անգամ սխմեց Լուգովիկոս, ու պաշտօնակալաց դառնալով « Պարոններ, ըստ, Հասարակութեան կը յանձնեմ Գլէրին՝ իմ սենեկապանս, որուն ծառայութեանը վրայ գոհ եղած եմ : Ժամացոյցս և բոլոր ուրիշ բաներս՝ թէ հոս ունեցածներս և թէ անոնք որ Հասարակութեան քովն են, իրեն տրուի : Կը փափաքիմ որ որդւոյս քովը մնայ, որ իրեն ծառայութեանը վարժած է . յուսամ որ 'ի փոխարէն սիրոյն որ իմ վրաս ցըցուց, Գլէրին կը թողուի թագուհւոյն քով . . . կնոջս քով, շտապաւ մը սրբագրեց թագաւորը : Նոյնպէս կը յանձնեմ Հասարակութեան իմ Վերսայլի և Դիւլերիի հին ծառաներս » : Ոչ որ պատասխանեց թագաւորը նայեցաւ մէյ մը Սանդէռի ու կտրըճու-

թեամբ ըստաւ . « Երթանք » : Աս վերջին խօսքն եղաւ
որ իր խցին մէջ զուրցեց :

Սկսան քալիել . սանդխոյն գլուխը թագաւորը
Մաթէ պաշտօնակալին հոնդիպելով , ասանկ ըստաւ .
« Երէկ չէ առջի օրը քիչ մը նեղացայ քեզի , բայց
կ'աղաչեմ որ ներես » : Մաթէ և ոչ իսկ պատաս-
խան տուաւ , գլուխը դարձուց ու սկսաւ հեռանալ
հոնտեղէն : Վար որ իջան , Անդէո և պաշտօնա-
կալը թագաւորին չորս կողմն առին , և խոստովա-
նահայրն ալ ետեէն կ'երթար . թմբուկներն հնչելուն
պէս՝ սկսան ճամբայ ելլել : Լուգովիկոս ոտքով ան-
ցաւ առաջին գաւթէն՝ նիդակաւորաց ու հրացանա-
ւորաց խուռն բազմութեան մէջէն . և երկու անգամ
գէպ՚ի աշտարակը դարձաւ վերջին բարե տալու հա-
մար իր սիրելիներուն , որ չէին լսէր իր բարեք :
Երկրորդ գաւթին մէջ բարիզու քաղաքապետին
կառքը կեցեր էր , և անոր դրանն առջեւ երկու դի-
նուոր կային . թագաւորն ուրախացաւ երբոր տե-
սաւ որ թող տուփին խոստովանահօրը իրեն հետ մէկ-
տեղ գալու . երբոր կառք մոտան , հետերնին նստե-
ցան նաև երկու զինուորներն և դուռը գոցեցին : Կ'ը-
սուի թէ հրաման տրուած էր աս երկու զինուորնե-
րուն՝ որ դուրսը ժողովրդեան մէջ պղտի շփոթու-
թիւն մը ելլալուն պէս՝ մէկէն սպաննեն զթագաւո-
րը . բայց չգիտացուիր թէ ստոյդ է աս բանս :

Բայց աս յայտնի է որ իրաւամբք էր վախերնին
թէ կրնար խոռովութիւն մը ելլել : Որովհետեւ խել մը
մարդիկ հաստատութեամբ մտքերնին դրեր էին որ
զէնքով թագաւորը գահիններուն ձեռքէն աղատեն .
և ասոնց գլխաւորն էր Պաց պարոնը , որ անհաւա-
տափ գործունէութեամբ մը զինուորեր էր ան ամէն
անձինքներն որ յանձն առեր էին արիւննին թափել
թագաւորին կենացն համար , Ասոնց թիւը հաղար
հինգ հարիւրէն երկու հաղարի կրնար հասնիլ . բայց
կը յուսար Պաց որ ասոնց օրինակովը կը գրգռուին
ան քաղաքացիներն ալ որ աղգային պահապանի
պաշտօննին բռնութեամբ պիտի ընէին նոյն օրը ,

և կը խալըսեն թագաւորն անօրինաց ձեռքէն : Այտա-
ծեց թէ որ տեղը կրնար ընտրել իր գիտաւորու-
թիւնն՝ի գործ դնելու համար . գիտէր թէ թագաւո-
րասպանք վախնալով փողոցներէն տանելու թագա-
ւորը , պողլարներէն կ'անցընեն , ինչպէս որ առջի
երկու անդամն ըրեր էին՝ Լուգովիկոսը Դաշնաւո-
րութեան ատեանը տարած ատեննին . որով Սէն-
Տընի դռնէն գէպ 'ի Պօն-Նուովէլ արուարձանը պի-
տի երթային : Հոն աւելի լայն է ուրիշ տեղերէն , և
խել մը փողոցներ կու գան կը հանգչին հոն , որոնց
մէջ բաժնուելով յարձակողները՝ առանց խմացուե-
լու յանկարծակի կրնան վրայ հասնիլ ու ամէնքը մէկ-
տեղ միանալ . և որովհետև տեղոյն բարձրութեա-
նը պատճառաւ՝ թնամեաց թնդանօթները վարէն
վեր նետելով գնտակները՝ գրեթէ վնաս մը չէին կըր-
նար ընել , անոր համար կտրիճ Պացը ան տեղն ըն-
տրեց իր յարձակմանն համար : Իր աչքին առջև ո
և իցէ վտանգ արհամարհելի կ'երեւար՝ երբոր Գաղ-
զիոյ թագաւորին անդին գլուխը արեան ծարաւի
մարդկանց ձեռքէն խալըսելու համար էր : Առաքի-
նութիւնը միշտ սիրելի է . բայց ևս առաւել , երբոր
բոլոր աչքին առջև տեսածը անդգամութիւն է :

Բայց խոռովարարք ամէն բան մտածած էին . գի-
տէին որ Գաղզիա ամբողջ և նոյն իսկ Բարիզ քա-
զաքը՝ չուզեր Լուգովիկոսի մահը . իմացած էին որ
քանի մը օրէ 'ի վեր բոլոր ժողովրդեան մէջ թղթեր
կը տարածուին , որոնցմով կը գրդուեն ժողովուրդը
թագաւորն աղատելու . և թէ ազնուական տիկնայք
և հարուստ կնիկներ միտք ունին երթալու գտնալու
վաճառանոցներու հասարակ կնկտիքը , որոնց ձեռ-
քէն շատ բան կու գար ան միջոցներուն , և ստրկով
շահին զանոնք՝ որ Լուգովիկոսի կենաց պահպանու-
թիւնը խնդրեն : Նոյնպէս ականջնին հասեր էր թէ
խել մը երիտասարդներ ոտք կ'ելլան ու խոռովութիւն
հանելու գիտումն ունին : Այս ամէն բաները գիտ-
նալով Հասարակութիւնը , անանկ պատրաստու-
թիւններ տեսեր էր՝ որ դահճէն զատ ոչ ոք կրնար

դատապարտելոյն քով մօտենալ : Հրաման հաներ
էր ամենայն երիտասարդաց որ նոյն առաւօտը իւ-
րաքանչիւրն իրեն թաղին մէջ աս ժամուն աս տեղը
գտնուին , իմացընելով իրենց որ երկու զատ զատ
գրքերու վրայ եկողներուն ու չեկողներուն անուն-
ները պիտի գրուին , և թէ չեկողներն՝ առանց
քննութեան դաւաճան պիտի սեպուին , և հայրեր-
նին անոնց պատասխանատու պիտի ըլլան : Ով որ
կրնայ ձեռքը զէնք առնել , 'ի բաց առեալ հասարա-
կաց պաշտօն ունեցողները , առոտուանց կանուխ ի-
րեն համար որոշուած պահպանութեան տեղը պիտի
երթայ , և հեռուէն սպանութեան կառքը տեսնելուն
պէս՝ պիտի լուռ կենայ ու բացարձակապէս ո և իցէ
շարժմունք մը պիտի չընէ : Ուրիշ ո և է անձանց
կ'արգիլուէր Բարիզու փողոցաց մէջ երենալու , կամ
մահապարտին անցնելու փողոցներուն վրայ՝ գոներն
ելլալու կամ՝ պատուհաններէն նայելու . կ'արգի-
լուէր ո և իցէ անձի զինուորաց երկու կարգին մէ-
ջէն անցնիլ , ապա թէ ոչ դաւաճանի պատժոյն կը
դատապարտուի , այսինքն մահուան . կը պատուի-
րուէր որ ո և իցէ կառք չքալէ նոյն օրը . դարձեալ
կ'արգիլուէր կանոնաւոր զինուորաց խումբերուն
տեղերնէն չշարժելու , մինչև որ իրենց գլխաւորնե-
րը մասնաւոր հրաման մը չընդունին տեղերնին փո-
խելու :

Աս պատուէրներէն զատ , Սանդէս բազմութիւն
հետևակ և ձիաւոր զօրաց խրկեր էր քաղքին ամէն
գոները , որպէս զի ամենեին չթողուն որ ո և է
բազմութիւն մարգկան , թէ զինեալ ըլլան և թէ
անզէն , Բարիզ մտնան կամ գուրս ելլան : Դարձեալ
ոստիկանութիւնը մասնաւոր վճռով արգիլեր էր վա-
ճառանցներու կնիկներուն որ նոյն օրը տեղերնէն
չշարժին , մինչև որ գլխաւորմը կատարուի : Բարի-
զու հատածներուն անզգամներն ալ ամենայն ե-
ռանդեամբ հսկողութիւն կ'ընէին աս կարգադրու-
թեանց 'ի գործ գրուելուն . և իբրև վերջին հնարք
մը ապահովութեան՝ հետևեալ ծանուցմունքը տա-

բածել տրուած էր քաղքին մէջ . « Ամէն կարգի մարդկանց մէջ լրանեսներ կան . և ամենամեծ վարձը խոստացուած է ամբաստանողներուն . ովզ որ տեղէն շարժի՝ զլուկսը կը կտրուի :

Թմբուկներուն ձայնն իմացուց որ դատապարտեալ թագաւորը Տաճարէն ճամբայ ելեր է . հոնտեղէն ինչուան պուրփարը՝ տասը Հազարէն աւելի զինեալ մարդիկ կեցած էին . ամէն դուռ , ամէն պատուհան գոցուած էր . իսկ պուրփարին վրայ երկու կողմէն չորս չորս կարգ մարդիկ շարուած էին՝ պատի մը պէս հոծ ու ամուր , և հրացաններով կամ նիզակներով զինուած էին : Խոսվուրեան Հրապարակն ալ , ուր պիտի կատարուէր սպանութիւնը , քսան Հազարէ աւելի զինեալ կար : Քաղքին բոլոր մէկալ թաղերը անապատ դարձեր էին , կարծես թէ Աստուծոյ վրէժինդիր ձեռքէն անմարդացած :

Կառքին առջեւէն ու ետեւէն խելմը թնդանօթներ կ'երթային , և հետը բազմաթիւ խումբ մը հետեւակ և ձիաւոր զօրաց կ'ընկերէր : Առջեւէն խելմը թմբկա հարներ կ'երթային , որպէս զի թէ որ յանկարծ ազատելու ձայներ լսուին՝ թմբուկներուն աղաղակաւը մարեն զանոնք : Իրարմէ քիչ հեռաւորութեամբ գունդ գունդ զօրքեր զիզուած էին , որպէս զի առաջին նշանին վազեն հարկաւոր եղած տեղը : Ասահաւոր տեսարանին վրայ արեւ չուզելով նայիլ , մառախլին տակ պահուըտեր էր . կարծես թէ բնութիւնն աւելի կը զգարքան զմարդիկները : Իսկ լուգիկոս կառքին մէջ փակուած լուռ կեցեր էր . ետքը Եճվօրտէի հետ սազմոս սկսան ըսել տուն առտուն , ան սազմոսներն որ իր վիճակին աւելի կը յարմարէին :

Երբոր կառքը Աէն-Տընի գուռն հասաւ , Պաց պարոնը սկսաւ վինտուել իր ընկերները , բայց ընդունայն տեղը . փողոցներուն մէջ մարդ չկար , աները գոց էին , և միայնութիւն միայն կը գտնար առջեւը : Յուսահատութիւնն առնելու վրայ էր զինքը . մէջ մ'ալ տեսաւ որ երկու սակաւաթիւ խումբ կու դար .

աս խումբերուն մէկէն երկու երիտասարդ գուրս
ելան ու իրեն մօտեցան : Ան ատեն Պաց զանոնք ու
իր Տըվոյ բարեկամն առած՝ սուրը ձեռքը յարձակե-
ցաւ , զինուորները ճղբեց անցաւ , և չորսը մէկէն
խել մը անդամ պոռացին որչափ որ ձայն ունէին .
« Մեր քովի եկէք , Գաղղիացիք , Հետերնիս միա-
ցէք որոնք որ կ'ուզէք ձեր թագաւորը խալըսել . . . »:
Բայց ոչ ոք պատասխան տուաւ , որովհետեւ ամէն
մարդ քովինէն կը վախնար՝ որ չըլլայ թէ սպաննէ
զինքը կամ մատնէ . ուստի վախը ամենուն բերանը
գոցեց ու դէնքերնին անշարժ պահել տուաւ : Պաց
և իր բարեկամները տեսնելով որ կողմնակից չգտան ,
անցան նորէն աղջային պահապանաց մէջէն , որ
ապշած մնացեր էին . կանչեցին երկու խումբերը ,
որոնք վազելով կու գային . բայց նոյն միջոցին դի-
տանոցէ մը տեսնուելով աս բանս , պահանորդ զօր-
քերէն գունդ մը աս անվեհեր մարդուն ու իր ընկե-
րաց վրայ նետուեցաւ . երկու երիտասարդները ու-
ղեցին առւն մը ապաէինիլ , բայց անիկայ գոց էր ,
և դրանն առջել յօշ յօշ սպաննուեցան . իսկ Պաց և
Տըվոյ աներեւոյթ եղան մէջտեղէն :

Աս գէպքը շիոթութիւն մը չձգեց , ու կառքն
հանդարտաքայլ առաջ կ'երթար . իսկ կառքին մէջ
եղողները ոչ բան մը տեսեր էին և ոչ ալ բան մը
լսեր . Լուգովիկոս ալ հոգւովը երկրիս վրայ չէր .
ոչ զօրաց բազմութիւնը կը տեսնար , և ոչ եղած ան-
հաւատալի պատրաստութիւններն ամէն աղատու-
թեան փորձ արգիլելու համար . անխուով ոգւով հո-
գևարքի աղօթքները կ'ընէր ու բոլորովին Աստուծոյ
հետ էր մտածութիւնը :

Անկէ վերջը ամեննին նշան մը չէր երենար խոռո-
վութեան . և լուութիւն տիրած էր բոլոր ամբոխին
մէջ : Մէկ ժամէ վերջը կառքը կանկ առաւ խոռովու-
թեան հրապարակը , ուր կանդնուած էր սպանու-
թեան գործին . ժամը՝ տասը քսան վայրկեան ան-
ցած էր : Թագաւորը տեսնելով որ կառքը չքալեր ,
աչքերը վեր առաւ , գոցեց ձեռքի աղօթագիրքը՝

մատը կարդացած երեսը դնելով, և իճվօրտհին դառնալով, « կարծեմ հասանք » ըսաւ : Վահանայն լուռ կեցաւ . Լուգովիկոս նորէն բացաւ զիրքն ու սաղմոսին մնացած երկու տուներն ալ ըսաւ : Դահիճները հոն կեցեր էին . անոնց մէկը կառքին դուռը բացաւ , և զինուորներն ուղեցին վար իջնալ : Թագաւորը կեցուց զանոնք , և ձեռքը իճվօրտհի ծնկուըներուն վրայ դնելով « Պարոններ , ըսաւ , ձեզի կը յանձնեմ զինքը . ջանացէք որ մահուընէս վերջը ձեռք չդաշուի իրեն . փոյթ տարէք աս բանիս » : Երբոր անոնք պատասխան չտուին , թագաւորը կ'ուզէր նոյն բանը կրկնել . բայց երկուքէն մէկը կատաղի ձայնով մը խօսքը կտրեց . « Հրամերես , մենք փոյթ կը տանինք աս բանիս , մենք զիտենք ընելիքնիս » :

Լուգովիկոս իջաւ կառքէն , և գէպ ՚ի Դիկեռի դառնալով , աչքը դարձուց զինեալ բազմութեան վրայ , ու ահագնացայտ ձայնով մը զուրցեց թմբկահարներուն . « Լուռ կեցէք » . և մէկէն կանկ առին անոնք : Սանդէռ , որ ձիռ վրայ էր , հոն վաղեց և հրամայեց որ թմբուկները նորէն զարնեն : Իրեք դակիճ թագաւորին քովին եկան ու կ'ուզէին զգեստներն հանել . բայց ինքը թող չտուաւ ու ինքնիրեն հանուեցաւ , մաղերն արձըկեց , փողպատն հանեց , շապիկը բացաւ վիզն ու ուսերը ազատ թողլու համար , և ծունկ չորեցաւ խոստովանահօրը վերջին օրհնութիւնն առնելու համար : Եսքը ոտք ելաւ ու սպանման տեղւոյն առջի աստիճանին վրայ դրաւ ոտքը : Դահիճները կեցուցին զինքը ու ձեռքերէն կ'ուզէին բռնել . « Ի՞նչ կ'ուզէք , հարցուց թագաւորը : — Պիտի կապենք զքեղ , պատասխանեց անոնցմէ մէկը : — Կապեղ զիս , ըսաւ թագաւորը նեղացած . չեմ՝ հաւանիր ասոր . կրնամ առանց անոր ալ մեռնիլ » : Երբոր դահիճները կը պնդէին , « Զէ , չէ , կըրկնեց թագաւորը . կատարեցէք ինչ որ ձեզի պատուէր տրուած է , բայց զիս մի կապէք . մտքերնէդ հանեցէք աս բանս » : Դահիճները ձայներնին բար-

ձրացուցին . ան ատեն թագաւորը աչքերը խոստովանահօրը վրայ դարձուց՝ անոր կամքն ուղելով իմանալ : Ակղբան լուռ կեցաւ քահանայն . բայց տեսնելով որ թագաւորը կը շարունակէր նայելու , « Տէր արքայ , ըստ արտասուօք , աս բանովս աւելի նմանող կըլլաս Աստուծոյ , որ հիմա պիտի վարձատրէ գքեղ » : Թագաւորն աչքերը դէպ ՚ի երկինք վերուց ցաւագին նայուածքով մը , ու « Իրաւցընէ , ըստ Աստուծոյ օրինակը պէտք է որ կարենամ այսպիսի նախատինք մը յանձն առնել » : Եւ զահիճներուն դաւնալով , « Ըրէք ինչ որ կ'ուզէք նէ , զուրցեց , կը խմեմ բաժակը դիրտովն հանգերձ » :

Մէկէն կապեցին ձեռքերն իր թաշկինակովը , և մազերն ալ կտրեցին : « Կը յուսամ , ըստ թագաւորը , որ հիմա թող կու տան որ խօսիմ » : Եւ սկըսաւ բարձրաւանդակին աստիճաններուն վրայ ելլել . և ձեռքերը կապած ըլլալով , արմուկովը խոստովանահօրը թեփին կրթընեցաւ : Երբոր վերջին աստիճանն հասաւ , կարձառութեամբ մը առաջ անցաւ , մէկ նայուածքով մը լուցընել տուաւ քսանի չափ թըմբուկներն որ առջեւը կեցած կը զարնէին , և զօրաւոր ձայնիւ ըստ աս յիշատակաց արժանի խօսքերը .

« Կը մեռնիմ ես առանց յանցանաց . կը ներեմ մահուանս պատճառ եղողներուն , և կը խնդրեմ Աստուծմէ որ իմ արիւնս Գաղղիոյ վրայ չգայ : Եւ դու , դժբաղդ ժողովուրդ » :

Նոյն միջոցին ձայն մը պոռաց . « Թող մի տաք որ խօսի » . և Սանդէռ վրայ բերաւ . « Ես հոս գքեղ ատենաբանելու համար չքերի , հապա մեռնելու » : Զիաւոր սպայ մը ձեռքը սուր՝ թմբկահարաց քով վաղեց ու բռնադատեց զանոնք որ զարնեն : Ան միջոցին զազանացեալ մարդկանց աղաղակ մը բարձրաւանդակին չորս կողմէն սկսաւ լսուիլ , որոնք զդահիճները կը խրախուսէին . անոնք ալ քաշեցին թագաւորը , ու տապարին առջեւ բերածնուն պէս՝ իջաւ դործին ու զբուխը գլորտըկել տուաւ :

Եճզօրտէ քահանան մահուան հարուածին ձայնը

լսածին պէս՝ ծունկ չոքեցաւ . և առջի բերան խոր լոռւթիւն տիրեց հանդիսականաց մէջ, զորոնք ակամայ իսկ սարսափը պատեր էր : Դահիճներուն երիտասարդագոյնը, որ հաղիւ տասնըութ տարուան կար, առաւ գետնէն ան գլուխն որուն վրայ հանգչած էր Գաղղիոյ զարդը՝ թագաւորական պսակը, և բարձրաւանդակին չորս կողմն երթալով ցըցուց զան ժողովրդեան : Երբոր գեռ Ֆիրմոն ատիճաններուն մէկուն վրայ ծունկ չոքած էր խոնարհեալ գիտով, քանի մը արեան ջերաջերմ կաթիլներին կան գլխուն վրայ . կարծես թէ օրհնութեան ցողեր էին որ կը վարձատրէին զինքը յանձն առած առաքինական ու կտրիծ ծառայութեանն համար : Քիչ ատենէն քանի մը կեցցէ՝ ազգն, կեցցէ՝ Հասարակապետորիւնն ազագակներ լառեցան . քիչ քիչ ասձայները շատցան, ու քանի մը վայրկենէն ամէնքը միաբերան նոյն կեցցէները կը պոռային, և ամէնքը զիսարկնին վեր կը բարձրացընէին : Ան ատեն իճվօրտէ ճղքեց անցաւ հազարաւոր նիզակաւորներն ու հրացանաւորները, և ասանկ հրաշալի կերպով մը խալքսեցաւ ամբարշտաց ձեռքէն :

Երբոր կամաց կամաց բազմութիւնը քիչ մը պարպուեցաւ մահահոտ հրապարակէն, ժողովրդեան մէջէն ամենէն ցած մարդիկը դէպ ՚ի բարձրաւանդակը վազեցին, և զէնքերնին նոր թափուած արեան մէջ թաթխեցին . ոմանք ձեռքերնին մէջը լուացին, ոմանք զգեստնին արիւնոտեցին, եղան նաև որ երեսնին լուացին անուլ . և պար մը բռնեցին հոն ու ուրախութեան վայրենի ազագակներով թունդ կը հանէին օղը : Մէջերնէն մէկը բարձրաւանդակին վրայ ելաւ, և սպանելոյն հագուստը նիզակի մը ծայրն անցուցած՝ պոռաց . « Ահաւասիկ բռնաւորին զգեստը » : Մէկէն կտոր կտոր ըրին զանիկայ, ինչպէս նաև գլխարկը . և հարիւրաւոր ձեռքեր իրարմէկուզէին յափշտակել անոնց կտորները, նոյն օրուան տեսարաննէն յիշատակ մը ունենալու համար : Այսպէս մարդս կրնայ դժոխքը երկրիս վրայ փոխել,

ինչպէս որ առաքինքը երկինքը երկիր կիջեցընեն :
Լուգովիկոս ԺԶին սպանութեան ականատես վը-
կաները՝ քանի մը պարագայ միայն իրարմէ տարբեր-
կը պատմեն , բայց ամէնքը կը միաբանին ըսելու որ
Լուգովիկոս ան սարսափելի վայրկեաններուն քրիս-
տոնէական կտրճութիւն , ազնուական քաղցրու-
թիւն և անպատմելի անդորրութիւն ոգւոյ ցըցուց :
Բայց որովհետեւ եղան այնպիսի չարասիրտներ ալ ,
որ ուրիշ պարագաներ հնարեցին , այնպիսի մարդու
մը վկայութիւնը բերենք , որ Լուգովիկոսի սպանու-
թեան գործին կրնայ սեպուիլ , այսինքն իր գահձին :
Աս նամակը գրած է Աննասոն դահիճը Ջերմաշափ-
լրագրին մէկ յօդուածին առթովը որուն մէջ շինծու
դիպուածներ պատմուած էր թագաւորին մահուա-
նը վրայ , և զորոնք լրագրապետը իրեն կը յանձնէր
ուղղել :

« ՔԱՂԱՔԱՅԻԴԻ :

» Համառօս ճամբորդութեան մը պատճառաւ չը-
կրցայ ինչուան հիմա Լուգովիկոս Գաբէդի վրայօք
ըրած խնդիրքդ կատարել : Ահաւասիկ ըստ խոստ-
մանս ճշմարտութեամբ կը պատմեմ եղածը : Երբոր
կառքէն վար իջաւ , ըսուեցաւ իրեն որ պէտք էր
զգեստն հանել . ինքը քիչ մը դժուարութիւն հանեց՝
ըսելով թէ անանկով ալ կրնար սպաննուիլ . բայց
երբ անկարելի ըլլալն ըսուեցաւ , ինքը անձամբ օգ-
նեց հագուստն հանելու : Նոյնպէս դժուարութիւն
հանեց երբոր ձեռքերը պիտի կապուէր . բայց եր-
բոր իր քովի անձն ըսաւ թէ աս վերջին զո՞ւ մըն էր
որ պէտք էր ընէր , սիրով տուաւ ձեռքերը : Ան ա-
տեն հարցուց թէ թմբուկներն ինչուան վերջը պիտի
զարնեն . պատասխան տրուեցաւ թէ չենք դիտեր .
և ճշմարիա էր պատասխանը : Բարձրաւանդակին
վրայ ելաւ , և ուղեց ծայրն երթալ խօսելու համար ,
բայց երբոր ըսուեցաւ որ չէր ըլլար աս բանս , թող
տուաւ որ տանին կապեն զինքը . և հոնաեղէն բարձր
ձայնով պոռաց . « Ո՞վ ժողովուրդ , անմեղ կը մեռ-

նիմ ես » : Ետքը դէպ ՚ի մեզի դառնալով , « Պարոններ , ըստ , անմեղ եմ վրաս դրուած յանցանքներէն : Կը փափաքիմ որ իմ արիւնս կարենայ Գաղղիացոց երջանկութիւն բերել » : Ահաւասիկ , քաղաքացիդ , ասոնք են իր վերջին ու յատուկ խօսքերը :

» Ան պղտի վէճն որ վարն եղաւ՝ անոր վրայ էր , որ ինքը հարկ չէր սեպէր որ զգեստը հանուի և ձեռքերը կապեն : Նոյնպէս ուղեց ինքն իր մազերը կտրել :

» Եւ ճշմարտութիւնը խոստովանելու համար՝ կը յայտնեմ որ աս ամէն բաներս անանկ հանդարատութեամբ ու անվրդով հաստատութեամբ մը քաշեց , որ ափշեցուց զմեզ : Ես բոլորովին համոզուած եմ որ ինքն աս կտրըճութիւնը կրօնքի սկզբունքներով ստացեր էր , որոնք ան աստիճանի իր որտին մէջ թափանցած ու տոգորուած էին , որչափ որ ուրիշ մարդու վրայ տեսնուած չեն :

» Կրնաս ապահով ըլլալ , քաղաքացիդ , թէ ճըշմարտութիւնը լաեցիր ըստ ամենայն մասանց :

» Պատիւ ունիմ , քաղաքացիդ , ըլլալու քեզի Քաղաքակից

ՍԱՆՍՈՆ :

Բարեզ , 20 փետրուարի 1793 , երկրորդ ամ Գաղղիական Հասարակապետութեան :

Ի՞նչ քան զայս փառաւոր վկայութիւն մը կրնայ ըլլալ Լուգովիկոսի մահուանը . և աս վկայութիւնը դահճի մը սրտէն ելած է՝ ինքնայօժար կամքով : Շատ մահեր տեսեր էր , մանաւանդ թէ աւելի ճիշդն ըսենք՝ շատ մահեր տուեր էր Սանսոն , բայց աս մահը վրան տպաւորութիւն ըրաւ . իմացաւ որ թագաւորին ցըցուցած քաջութիւնը գերբնական բան մըն էր , և արքունի արիւնն որ տեսաւ , աղաղակեց . « Աստուած մը կայ » : Այսչափով չլմընցաւ բանը . արդարն Լուգովիկոսի արիւնը թափանցեց

իրեն սիրտն ու խօսեցաւ անոր հետ . ան օրուընէ ՚ի վեր ալ չծառայեց մահուան Աանսոն , թողուց դահանութիւնը , և անանկ խիղճը զարկաւ անմեղին մահուանը վրայ , որ հալեցաւ մաշեցաւ և վեց ամսուան մէջ գերեզման մտաւ , կտակով ապրսալրելով որ ամէն տարի յունուարի 21ին իր ծախրովը պատարագ մը զուրցուի Լուդովիկոս ֆջին հոգւոյն համար : Ասիկայ Լուդովիկոս թագաւորին յաջորդին արեան հրաշքն էր , որով Նախախնամութիւնն ուղեց փառաւորել անոր յիշատակը . կրնանք ուրեմն կերպով մը երանի տալայն հարուածին , որ դահիճը զոհին հետ միացուց լաւագոյն կեանքի մը մէջ : Սանսոնի ապրսալրած պատարագը՝ իրեն որդին , որ նոյն արուեստին մէջ յաջորդեց իրեն , ամէն տարի անխափան կատարել տուաւ մինչեւ ՚ի 1840 , որ տարին կնքեց իր կեանքը :

Դառնանք հիմա նորէն մեր տխուր պատմութեանը : Խոռվարաբը յաղթանակը կանգնեցին . Լուդովիկոս ֆջին մարմինը անկենդան տարածուած է գետինը . և բազմութեան մեծ մասը , որ խոռվուրեան հրապարակին մէջ ժողվուած էր , ցրուեր է ու իւրաքանչիւր ոք խոնարհեալ գլխով կ'երթայ իր տունը փակուելու , ու ահուդողով կը պատմէ իր ընտանեացը նոյն օրուան գիպուածը . և նոյն խսկ թըշնամիք ալ չեն յանդգնիր ուրախ երես ցուցընելու : Բոլոր հարիդ լուռ էր , կարծես թէ հոգեւարքի վիճակ հասեր էր . բայց որչափ որ անձայն էր դուրսը , ո՞ւր էր թէ մէկը կարենար թափանցել աչքով տուներուն խորը , ի՞նչ սարսափ , ի՞նչ ցաւ , ի՞նչ կսկիծներ և թերես ի՞նչ խղճմտանքի տանջանքներ կը տեսնար ան ատեն . և ո գիտէ թէ կրնար արդեօք համրել այն արցունքներն ու ողբոց հառաչանքները , որ բարեբաղդաբար լուռ պատերը միայն կը լսէին , որոնց վրայ վախ չկար որ խոռվարաբաց հետ դաւակից ըլլան : Զինուոր մը Լուդովիկոսի սպանութիւնը լսելով սրտին ցաւէն մեռաւ . Վանդ անունով գրավաճառը խենթեցաւ . և Գիւղիւր-Սինդ-Գա-

րերին փողոցին մէջ խանութ ունեցող մաղայարդար մը , որ թագաւորական ընտանեաց վրայ մեծ սէր ունէր , կսկիծէն ածելիովմը վիզը կտրեց : Նոյն իսկ վէռնիոյ , որուն վրայ թագաւորին մահը սաստիկ ջերմ բերեր էր , տագնապեալ ոգւով ու խղդուկ ձայնով կը պատմէր իր մէկ բարեկամին՝ որ առջի գիշերը թագաւորին արիւնաշաղախ ստուերն ահաւոր կերպարանքով երևցեր է իրեն , և թէ անոր կտրուած գլուխը մէյ մը յանդիմանութեան՝ մէյ մը ներելու խօսքեր զուրցեր է :

Ժամը երկուքն հասեր էր , և դեռ խանութ մը չէր բացուած . մառախուղն առջինէն աւելի թանձրացեր էր : Նոյն մեռելատիպ ախրութիւնը տիրած էր փողոցներուն և հրապարակներուն մէջ . միայն երբեմն երբեմն կընդհատէր արիւնահեղ անզգամներու մը-ուրնչիւններէն ու բոնած բարբարոսական պարերէն : Քաղքէն դուրս սկսեր էր տարածուիլ աս սպանութեան ձայնը , որ բոլոր Գաղղիոյ ճակտին նախատինքի դրումը կը կոխէր : Տիրութիւնը մահուան սեքողին պէս գաւառներուն վրայ տարածուեցաւ . և իմացաւ Գաղղիա որ շատ տարիներով այս արիւնահեղութիւնը պիտի պղծէ իր անունը : Բայց դեռ չէր գիտէր որ ինչ վիհ կը բանար իր ոտքին տակը , որուն մէջ որչափ որ արիւն թափէր ու որչափ որ գիակ նետէր՝ գոցուելիք չունէր : Շատ մեծ փիլիսոփայութեամբ ու քաղաքական տեսութեամբ զուրցած է հռչակաւորն Շէքսբիր՝ թէ « Ան կեանքն ուսկից որ շատ կեանքեր կը կախուին , այսինքն թագաւորին կեանքը , ամենուն համար յարգի է : Թագաւորութիւնը մինակ չգլորիր . անօրէնները կը վերցընեն մէջտեղէն թագաւորը , անոր բոնած տեղը անդունդ մը կը բացուի և բոլոր շուրջ եղողները կը կլէ : Նոյն բանը պիտի հանդիպէր Գաղղիոյ . անոր համար պէտք չէր որ թագաւորին , հտափ ինքն իր վրայ լար : Ան ամէն անձինքն որ մասն ունեցան թագաւորական գլխոյն հատմանը , եթէ վճռելով դայն և եթէ թոյլ տալով , Աստուծոյ արդարութեա-

Նը գործադիր հրեշտակը նշան մը զարկաւ անոնց ճակատը՝ որ դահճին առջև ձգուին։ Փուճ տեղը կը կարծեն որ Լուդովիկոս ԺԶին սպանութեան բարձրաւանդակը կործանեցին։ ոտքի վրայ է անիկայ, կը սպասէ թագաւորին գատաւորներուն, ու մագնիսի պէս կը քաշէ իրեն որչափ որ խռովարար գլուխ կայ։ Իրբեւ ազգին ազատութեանն համար Լուդովիկոսի սպատիժն հարկաւոր սեպուեցաւ։ ընդ հակառակն ան մահուամբ ծնաւ այն զարհութելի բռնաւորութիւնը, որ գաղաններով բնակեալ աշխարհի մը մէջալ անհաւատալի է։ Ով որ առաքինի է, ով որ արդար է, կամ ազնուական, կամ ճարտասան, և կամ հոչակաւոր, սպանութեան գործիքին կը զոհուէր։ ծերունիք՝ որ իրենց երկայն հասակովը պատկառելի են, տղաք՝ որ դեռ կենաց համը չեն առած, կանայք՝ որ միշտ շփոթութեանց ու խռովութեանց մէջ խնայուած են, ամէնն ալ մահուան սիրելի են ըսերով գաշտի խոտին պէս կը հնձէին։ Չերկընցընենք խօսքերնիս, այնչափ ամօթալից է Գաղղիոյ համար այն ժամանակը, որ իրեն քսանամեայ անթիւ ըրած յաղթանակներովն հանդերձ չկրցաւ մարդկանց մաքէն հանել Յեղափոխութեան յիշատակը։

Աւելորդ կը սեպենք գովեստ մը տողել հոս Լուդովիկոս ԺԶին մահուան առջև հանդիսացուցած առաքինութեանը. անանկ խօսուն են պատմած դէպքերնիս, որ բառ մը չենք կրնար աւելցընել վրան։ Միայն քանի մը խօսք զուրցենք իր թաղմանը վըրայօք. Բենեդիկտոս Լը Տիւգ քահանայն, որ թագաւորին ազգականն էր, Լուդովիկոսի մահապարտութեան վճիռը լսածին պէս՝ Գոնդի իշխանին տունը վաղեր էր, որ թագաւորական ցեղէ իշխանազուն էր, ու հարցուցեր էր անոր որ միտք ունի՞ արդեօք թագաւորին մարմինը պահանջելու։ « Կը փափարիմ, պատասխաներ էր երկչոտ իշխանը, բայց գիտեմ թէ չեն տար, անոր համար փուճ տեղը վը-

տանգի մէջ չեմ՝ դներ զիս : — Թոյլ կու տան ինծի ,
կրկներ էր Լը Տիւդ , որ ես ընեմ աս բանս : — Ա-
մենևին դէմ չեմ դներ ու կը ցանկամ որ յաջողցը-
նես . բայց չեմ հաւտար :

Յունուարի 21ին առաւտառը Լը Տիւդ վրան թուխ
զգեստ մը առաւ , որ ժագույքեններուն նշանազգես-
տին կը նմանէր , երկու բերնով ատրճանակ մը դրաւ
վրպանն ու տնէն դուրս ելաւ : Դուրսն իմացաւ որ
փողոցներուն մէջ երենալու համար պէտք էր զէնք
ունենար . բայց որովհետեւ չէր կրնար ատրճանա-
կովն իբրև զինուոր ձեւնալ , յանկարծակի կայծա-
կի պէս յարձակեցաւ մէկու մը վրայ , որ իրեն սահ-
մանուած տեղը կ'երթար , ու հրացանը ձեռքէն յա-
փրշտակեց միաքը դնելով որ աղէկ վախճան ունե-
նալով կրնար ըրածն արդարանալ : Դիմացինը զար-
մանքէն քար կտրեցաւ . և ան միջոցին յարձակովը
բազմութեան մէջ սահած պահութած ըլլալով , հարկ
եղաւ որ աս խեղճ մարդը փախչելով խալըսի : Աս
կերպով Լը Տիւդ բազմութեան հետ ինչուան Դաշ-
նաւորութեան ժողովարանը գնաց . հոն բաժնուե-
ցաւ ուրիշներէն և ուզեց ներս մտնալ . բայց չորս
կողմը թնդանօթեներ առած էին : Ան միջոցին երես-
փոխան մը անցաւ , Լը Տիւդ անոր ետևէն գնաց ու
ըսաւ որ վերջին աստիճանի հարկաւոր աղերսագիր
մը ունի ժողովքին ներկայացընելու : Երեսփոխանը
յանձն առաւ գաւիթներուն մէկը մացընելու դինքը .
և առաւ անոր աղերսագիրն որ տանի գահերէցին ,
որուն մէջ Լը Տիւդ կը խնդրէր Լուդովիկոսի մար-
մինը՝ ան օրինաց զօրութեամբ , որ կու տայ այս շը-
նորհքը մահապարտաց աղդականներուն : Առջի բե-
րան երեսփոխաններուն ծիծաղը շարժեց աս բանս ,
որովհետեւ չէին ճանչնար ՊԼը Տիւդ և չէին կրնար
ալ հաւտատալ . որ Լուդովիկոսի աղդական ըլլայ .
բայց ետքը ուշադրութեամբ կարդացին անոր աղեր-
սագիրն ու տեսան որ Լը Տիւդ Լուդովիկոսի մար-
մինը կ'ուզէր Անն քաղքին մայր եկեղեցւոյն մէջ
թաղելու համար , իր հօրը մեծ Տօֆենին ոսկերացը

քով։ Ան միջոցին որ երկու երեսփոխան սկսան աս
աղերսագրին դէմ խօսիլ ու մերժել տալ զանիկայ,
քանի մը ուրիշ երեսփոխաններ հետաքրքրութեան
համար գուրս ելան որ տեսնան թէ ով էր անիկայ,
որ ինքզինքը թագաւորական ցեղին ազգական կը
հրատարակէր, սկսան հետը խօսիլ, և վերջապէս
բանտարկութեան սպառնալիք ըրաւ անոնցմէ մէկը։
— « Անանկ բան միտք մի գներ, ըստ Լը Տիւդ.
նայէ քովս երկու բերնով ատրճանակ մը ունիմ. թէ
որ խօսք մը հանես բերնէդ, առջի հարուածը քու
վրադ կը պարպեմ, և հրէշէ մը կը խալըսցընեմաշ-
խարհս. իսկ երկրորդը իմ վրաս կը պարպեմ, ու
կը խալըսիմ պատժէն »։ Աս սպառնալեաց խօսքը
կամաւ ըստաւ, որ կարենայ խալըսիլ, ու մէջտեղի
չփոթութիւնն օգնական առնելով ելաւ փախաւ։

Աս պատիւն իրեն պահուած չէր. Հասարակապե-
տութիւնն որոշած էր որ ինքն իր ծախքովն ընէ թա-
զումը, և տաք կրով մը հետք չթողու ան մարմնէն,
որպէս զի չըլլայ որ ժամանակաւ ուղենան Գաղղիա-
ցիք պատուել դայն։ Առջի օրուընէ Մատէյե տր լա
վիլ-ի Ելէքի ժողովրդապետը կանչեցին ու անոր
հետ յարմարցուցին ամէն բան. հրաման տրուեցաւ
Մատլէյնի գերեզմանատան մէջ պատէն տասը ոտք
հեռաորութեամբ փոս մը փորել տասը ոտք խո-
րութեամբ, ու աս փոսին քովը տաք կիր պատրաս-
տել թաղման ատենը մէջը դնելու համար։

Յունուարի 21ին առաւօտեան ժամը իննին՝ երբոր
դեռ Լուգովիկոս Տաճարէն դէպ ՚ի Խորվութեան
հրապարակը կ'երթար, Լը Պլան և Տիւպուա ա-
նուամբ երկու անձինք մասնաւոր յանձնարարու-
թեամբ Մատլէյնի ժողովրդապետին տունը գացին,
որ Բիգավէ կ'ըսուէր, տեղեկանալու համար թէ
տրուած հրամաններն ՚ի գործ դրուած էին։ Հոնտե-
ղէն հետերնին առին Ունար և Տամուրոյ ժողովը-
դապետի փոխանորդները, որովհետեւ ժողովրդա-
պետը հիւանդութեան պատճառաւ անոնց յանձներ
էր թաղումն ընելը, և նոյն ժողովրդապետութեան

գերեզմանատունը գացին , ուր տեսան աչքով որ
տրուած հրամանները կատարուած էին :

Ժամը տասնըմէ կին ատենները կառք մը եկաւ կե-
ցաւ գերեզմանատանն առջեւ , որուն հետ հետեւակ
դինուորաց խումբ մը կու գար : Մէկէն բազմութիւն
ժողովրդեան թափուելով գերեզմանատան մէջ փո-
սին քով ժողովուեցան . անդիէն ալ բաց դագաղ մը
բերուեցաւ , որուն մէջ կը տեսնուէր Լուգովիկոսի
դիակը՝ զլուխը զատ դրուած : Վահանայք մեռելոց
աղօթքները զուրցեցին վրան . և նոյն ռամիկը , որ
քառորդ մը առաջ պիզծ խօսքերով կը նախատէր
մեռելոյն սպանութեան բարձրաւանդակը , մեծարա-
նօք մտիկ ըրաւ ան աղօթքներուն , որով եկեղեցին
կը խնդրէր անոր հոգւոյն համար հանդիստ : Մար-
մինը փոսին մէջ իջեցընելէն առաջ , կարգ մը կիր
դրին մէջը . ետքը բաց դագաղը դրին , և ուրիշ կարգ
մը տաք կրով գոցեցին զան . վրան հողը լեցուցին ու
աղէկ մը զարնելով պնդացուցին . և բազմութիւնը
լուսութեամբ դուրս ելաւ ցրուեցաւ :

Այսպէս ահա հաւասար եղաւ հողոյ Լուղովիկոս
ԺԶ առաքինի թագաւորը , և իրեն հետ մէկտեղ ու-
թը հարիւր տարուան Գաղղիոյ թագաւորութիւնը :
Այսօրուան օրս կ'ամը չնան Գաղղիացիք այս դէպքն
յիշելով , մանաւանդ երբոր կը մտածեն որ անպար-
տը մահուան խրկողները իրենց հայրերն էին : Շա-
տերուն կրնար առասպել ալ երեւնալ Գաղղիոյ Յե-
ղափոխութեան պատմութիւնը , թէ որ այնչափ թա-
փուած արիւններուն հոտը չըուրէր նէ :

ԺԱ

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԵ

21 Յունիուար 1793 — 19 Յունիուար 1794:

Ան տապարն, որ Լուդովիկոս Ժջին զլուխը կտրեց, իջաւ նաև Գաղղիոյ թագուհւոյն՝ Մարիամ Անդուանէթի ու թագաւորին քրոջը՝ Եղիսաբեթ տիկնոջ պարանոցին վրայ, որոնց յանցանքն այն էր՝ որ առաջինը Լուդովիկոսի ամուսինն էր, և երկրորդը աղքունական ցեղէն էր։ Ասոնց գատապարտութեան և պատուհասին վրայ պիտի լուէ գրիչնիս որովհետեւ սպանութեան գործին ու և իցէ զլսու վրայ ինալու ալ ըլլայ՝ հարուածը մէկ է, մանաւանդ որ իրեք մահապարտներն ալնոյն առաքինութեան ոգւով այն ահաւոր տեղւոյն առջև երան։ Բայց արդեօք ինչ մահուամբ մեռաւ այն գեղեցիկ ու զուարթալից պատանեակն, որուն զլուխը պիտի փոխադրուէր Գաղղիոյ պանծալի արքունական թագը ։ պատմութենէ զիտենք որ 1795 տարւոյն գեկտեմբերի 18ին Արքունական Տիկինը թօթափելով իր գերութիւնը վերջին բարեւը տուաւ այն տիսուր Տաճարին, որ իր հայրը, մայրն ու հօրաքոյրը մահուան ձեռքը տուեր էր, և աղատութեան օդը շնչեց։ Իսկ Լուդովիկոս Կարողոս, ծնողաց յոյսն ու ուրախութիւնը, ինչ եղաւ արդեօք. — ելաւ ինքն ալ Տաճարէն դուրս, բայց գագաղի մը մէջ գրուած ։ սուրը չննձեց զինքը, հապա այնպիսի մահ մը հնարեցին իրեն համար անսիրտ խոռոշարարները, որ պատմութեան մէջ օրի-

նակը տեսնուած չէ : Խեղճ պատանեակ , այսակիսի բարբարոսներու ձեռքն իշնալու համար աշխարհ ե- կեր էիր :

Վշտագին սրտիւ առաջ տանինք գրիչնիս , և աս վաղամեռիկ ծաղկին քաշածներն համառօտարար պատմենք . որպէս զի տեսնանք թէ Լուդովիկոս ֆջին յաջորդն ինչ կերպով թագաւորական աթոռն ելաւ , և իր արքունիքը , այսինքն սև բանտին պա- տերը , ինչ պատիւ ըրին իրեն :

Երբոր 1793 տարւոյն յունուարի 28ին թագաւո- րին մեծ եղբայրը բրովանսի կոմսը Լուդովիկոս ֆջին սպանութիւնը լսեց Վեսդֆալիոյ Համբարձ- քին մէջ , մէկէն թագաւոր հրատարակեց զջօֆենք՝ Լուդովիկոս ժիշտ անուամբ , և ինքզինքը խնամակալ նորապսակ թագաւորին , մինչև որ անիկայ յարբունս հասնի : Գաղղիայէն գուրս պանդիստեալ թագաւո- րականներուն բանակը կեցցէ՝ Լուդովիկոս ժիշտ պո- ռաց , և գրեթէ բոլոր Եւրոպայի տէրութիւններն ընդունեցան զանիկայ . իսկ խեղճ տղան ան միջոցին բանտին մէջ թագուհւոյն գիրկը հօրը մահուան վր- րայ կու լար , և չէր գիտէր թէ Գաղղիայէն գուրս անուամբ կը թագաւորէ : Ի՞նչ ցաւալի օրեր անցուց անկէ վերջը թագաւորական ընտանիքը . Լուդո- վիկոս ժիշտ անմեկնելի էր իրենց սրտէն ու մտքէն , և աւելի անոր կորստեան ցաւը կը վշտագնէր զի- րենք՝ քան թէ իրենց կրած նեղութիւններն , որ եր- թագով կ'աւելնային : Մի միայն միսիթարութիւն որ ունէին Մարիամ Անդուանէթ և Սղիսաբեթ տիկինն այն էր՝ որ գոնէ տօֆենն ու Արքունական Տիկինը ի- րենց աշքին առջեն էին և կրնային անոնց վրայ բե- ւեռելուրախութեան մէկ հետք մը : Զեռքերնէն եկա- ծին չափ անոնց դաստիարակութեանն ու յառաջա- գիմութեանը հոգւով չափ կ'աշխատէին . թէպէտ չէին կրնար լատիներէն լեզուն սորվեցընել տօֆենին , զորն որ հայրն սկսած էր սորվեցընել , բայց մէկալ ուսմունքները առաջ կը տանէին , այսինքն աշխար- հագրութիւնը , պատմութիւնը , և գրի կրթութիւ-

նը : Բայց խոռվարքը աս երջանկութիւնն ալուզեցին յափշտակել խեղձերուն ձեռքէն , և հասարակաց ապահովութեան ժողովքը զրպարտողաց խօսքերուն հաւատալ ուզելով , յուլիսի Արն հրովարտակ մը հանեց , որ ասանկ կ'ըսէր .

« Հասարակաց ապահովութեան ժողովքը կը վճռէ որ Գաբէգի որդին մօրմէն զատուի , և Հասարակութեան ընդհանուր ժողովքը դաստիարակ մը ընտրէ իրեն » :

Աս երկու վճիռները Դաշնաւորութեան ժողովարանէն հաստատուելով , յուլիսի Յին՝ի գործ դրուեցան : Գիշերուան ժամը աասն էր . աղան անոյշքուն կ'ըլլար , և անմեղութիւնը կը հսկէր անկողնին քովք : Իսկ թագուհին ու Եղիսաբեթ տիկինն ընտանեաց զգեստները կը կարկըտէին . և Մարիամ Թերեզա ալ երկուքին մէջ նստած՝ բարձր ձայնով զիբք մը կը կարդար . և ան միջոցին որ կառը մը չունչ կ'առնէր , մայրը գլուխը վեր կը վերցընէր , ու մտիկ կը գնէր կարուսի հեղիկ շունչը : Մէյ մ'ալ յանկարծ սանդուխներուն վրայ քաղելու ձայներ լսուեցան , և անմիջապէս ետքը գզրդմամբ մը գուռուը բացուեցաւ ու վեց պաշտօնակալ ներս մտան . ասոնցմէ մէկը կոպիտ կերպով մը « Եկանք , ըսաւ , Ժողովքին հրամանն իմացընելու ձեզի և Գաբէգի որդին մօրմէն ու ընտանիքէն բաժնելու » : Աս որ լսեց թագուհին , գոյնը նետեց ու ոտքի վրայ ելլալով « Զաւակի ձեռքէս առնել , պոռաց . չէ , չէ , կարելի բան չէ » : Եղիսաբեթ ու Մարիամ Թերեզա սարսափած կը նայէին . իսկ թագուհին կրցածին շափ դսպելով դողը՝ « Պարոններ , ըսաւ , Հասարակութիւնը չկրնար որդիս ինձմէ վերցընել . աս հասակին , աս տկարութեամբ՝ կարօտ է իմ՝ խնամքներուս : — Ժողովքը ասանկ վճռեց , պատասխանեց պաշտօնակալը , Դաշնաւորութիւնը հաստատեց զան , ուստի մենք աս վայրկենին պիտի՝ի գործ դընենք զան : — Չեմ կրնար ես յանձն առնուլ ասքանս , կ'աղաղակէր խեղճ մայրը . Աստուծոյ սիրոյն

Համար ըլլայ՝ ասանկ փորձանք մը գլուխս մի բերէք » : Եւ իրեն ընկերներն ալ իրեն հետ կ'արտասուէին հեծեծանօք ու կ'աղաչէին . և իրերը մէ կտեղ տղուն անկողնին առջեւ կեցած՝ թող չէին տար որ պաշտօնակալք մօտենան . բայց անոնք մափկ չդրին ու սկսան բռնութիւն գործածել : Ան շարժմունքն անկողնին վարագոյրը տղուն գլխուն վրայ ինկաւ . արթնցաւ իշխանը , և տեսնելով եղածը՝ մօրը գիրկը նետուեցաւ ու կ'ըսէր . « Մայր իմ , մայր իմ , մի թողուր զիս » : Մայրն ալ ուժով բռներ էր զինքը , ու բոլոր ուժովն անկողնոյն մէկ ոտքին պլլուած՝ չէր ուզէր բաժնուիլ անկէ : Ան ատեն պաշտօնակալաց մէկը « Ջենեկուինք , ըսաւ , կանանց հետ . երթանք զինուորները կանչենք » : Բայց Եղիսաբեթ տիկինը տեսնելով որ աւելորդ է ընդգիմանալը , խնդրեց միայն որ ան գիշերը քովերնին թողուն տղան , և ամէն իրիկուն հետերնին աեսնուելու գայ : Երբոր ասոր պատախան չտրուեցաւ , Մարիամ՝ Անդուանէթ « Գոնէ խոստացէք ինձի , ըսաւ , որ աշտարակին մէջ մնայ , և ամէն օր կարենամ հետը տեսնուիլ՝ գոնէ կերակրոյ միջոցը : — Քեզի համար տալու պարտք չունինք , և քեզի չկնար աղգին որոշմունքներուն տեղեկանալ : Ալւոր նայեցէք , տղան քովին առնելով գլխուն ձիւն կու գայ . հապա մերինները չես նայիր , որ ամէն օր կ'երթան թշնամեաց գնատակներն ուտելու , որոնք քու պատճառաւադմեր սահմաններուն վրայ կու գան : — Տղաս դեռ շատ պղտիկ ըլլալուն՝ չկրնար հայրենեաց համար ծառայութիւն ընել . բայց կը յուսամ որ եթէ Աստուած կամենայ՝ օր մը սիրով պիտի դնէ իր հեանքն անոր վրայ » :

Եւ սկսաւ երկայն բարակ հագուեցընել տղան , որպէս զի քիչ մը ժամանակ վաստըկի . ետքը աթոռի մը վրայ նստելով , զիմացն առաւ տղան ու ձեռքերն անոր ուսերուն վրայ գրած՝ աղդու խրատ մը տուաւ . ետքը ճակատը պագաւ , ու պաշտօնակալաց ձեռքն յանձնեց : Տղուն դուրս ելլալէն վերջը

ովկրնայ համբել արցունքներուն , հեծութեանց և յուսահատ աղաղակներուն թիւը . ցաւագին մայրը տղուն անկողնին վրայ կը թաւալէր և ըրածը չէր գիտէր . բայց քօղ մը ձգենք աս տեսարանին վրայ ու լուռւթեամբ անցնինք :

Պաշտօնակալք առին տարին պատանին անխուցն , ուր բնակած էր իր բարեյիշասակ հայրը . հոն կը սպասէր իրեն մարդ մը , որ իրեն տէրը պիտի ըլլար , և էր Ախմոն անունով կօշկակարը : Պաշտօնակալք Ախմոնին ականջէն վար քանի մը խօսք ըսին , ետքը ելան գացին . և երկուքը դիմացէ դիմաց մնացին : Տղան երկար ատեն լացաւ խուցին մէկ ծայրը քաշուած . և հազիւ հազ քանի մը համառօտ պատասխաններ տուաւ Ախմոնի հարցմունքներուն , որ հայ հայութիւններով կը բանար բերանը : Երկրորդ առաւոտը Ախմոնի կինն ալ եկաւ , որպէս զի էրկանն հետ միատեղ Գաղղիոյ թագաւորը կրթեն . բայց այնպիսի դաստիարակութիւն առած էր տօֆէնը , որ աս երկու անդգամները անբաւ աշխատութիւն պէտք էր ընէին որ ջնջեն զայն տղուն սրտէն ու իրենք զիրենք նկարեն անոր վրայ :

Լուգովիկոս կարողոս երկու օր հացէ զատ բան չգրաւ բերանը . մերթ կու լար , մերթ աչուըները կը փայլէին բարկութեամբ , և ան միջոցներէն մէկուն մէջ ըսաւ պաշտօնակալաց . « Կուզեմ գիտնալ ո՞ր օրէնքով բաժնեցիք զիս մօրմէս ու բանտեցիք զիս . ցըցուցէք ինծի աս օրէնքը , կ'ուզեմ տեսնալ » : Բայց Ախմոն կը յանդիմանէր զինքը , « Լուռ կեցիր , Գարէդ , կ'ըսէր , շատախօս ես դու » : Երրորդ օրը հանդարակեցաւ տղան , ու աչքերէն արցունք չէր վազէր , բայց չէր խօսէր : Ախմոնի սիրտը չէր գթար այսպիսի շնորհալի տղու մը վրայ , զորն որ ատելը անկարելի կ'երևար մարդու . բայց ինչ կը յուսացուէր այնպիսի ցած մարդէ մը : Օր մը ցուցը նելու համար տղուն որ թէ պատժելու և թէ վարձատրելու իշխանութիւն ունի , նուագարան մը ընծայ ըրաւ անոր նախատանաց խօսքերով : Երբոր

տղան չառաւ , Աիմոն կիրք ելած՝ առաջին անգամ ծեծեց Գաղղիոյ պատանեակ թագաւորը : Ուրիշ անգամ մըն ալ որ ասանկ դիպուած մը եղաւ , իշխանը « կրնաս զիս պատժել , պոռաց , թէ որ պակսութիւն մը ընեմ նէ . բայց չես կրնար ձեռք վերցընել ինծի , կը հասկընաս : Դժբաղդաբար դու ինձմէ աւելի զօրաւոր ես : — Ես հրամայելու համար դրուած եմ հոս , անբանի կտոր : Ինչ որ կ'ուզեմ ան կընեմ . կեցցէ աղատութիւն , կեցցէ հաւասարութիւն » :

Յուղիսի 7ին Բարիզու մէջ ձայն ելաւ թէ դաւաճաններ Լուղովիկոս ԺԶին որդին աշտարակին յափշտակեր ու յաղթանակաւ Աէն-Գլու տարեր են : Ժողովուրդը խոռված՝ գէպ ՚ի Տաճարը գնաց , ճըշմարտութիւնն իմանալու համար : Տաճարին պահպանութիւն ընող զինուորներն ալ , որ տղուն մօրմէն բաժնուելէն ետքը չէին տեսած զանիկայ , ըսին թէ իրօք աշտարակին մէջ չէր իշխանը : Անանկով հասարակաց կարծիքն աւելի հաստատուեցաւ : Աս խոռվութիւնն հանդարտեցընելու համար Հասարակաց ապահովութեան ժողովը բազմաթիւ նուիրակութիւն մը խրկեց աճապարանօք Տաճարը , որպէս զի երթան պաշտօնական կերպով ստուգեն տղուն հոն ըլլալը : Հազիւ հազ հասան տօֆենին խուցը , հրամայեցին որ մէկէն բոնառորին տղան պարտէզ տարուի , որպէս զի զինուորները տեսնան զանիկայ : Ետքը խորհրդոյ խցին դոները գոցեցին ու տեղեկացան թէ ինչպէս կը կատարէր Աիմոն իր դաստիարակի պաշտօնը և թէ ինչ ծածուկ հրահանգ տրուած էր իրեն : Ինչուան ան ատենները Աիմոն ըմբռնած չէր խոռվարաց տէրութեան միտքն ու դիտաւորութիւնը . ինքը կը կարծէր թէ անոնց կամքն այն էր որ թագաւորական յիշատակները վերցուին տղուն մաքէն , անանկ որ ինքզինքն ուրիշներուն հաւասար՝ պարզ քաղաքացի մը սեպէ և հասարակապետական ոգի ունենայ : Բայց ետևէ ետև իրեն եկած հրամաններէն՝ կամաց կամաց վեր ՚ի վե-

րոյ մը կը մակաբերէր որ ուրիշ գիտմունք ունին իշխանին վրայ : Անոր համար նոյն օրը պարզ պարզ հարցուց նուիրակներուն թէ ի՞նչ էր կամքերնին . « Քաղաքացիք , ինչ որոշած էր գայլի ռազմուն համար (տղան կը հասկընար) . աներևսորեւան ձամբուն մէջն էր , բայց ևս անոր քիրը կ'իջևը են : Թէ որ ձարի նէ , վեասն իրեն , ին հոգու չէ : Ոչրեմն ինչ է նայինք կառավարչաց կամքը . արտորել զանիկայ : — Պատասխան . Զէ : — Սպանենել : — Զէ : — Թունաւորել : — Զէ : — Հապա ինչ : — Պատասխան . Մէջտեղել վերցրենէլ » : Ահաւասիկ այս էր խոռվարաց գիւահնար դիտմունքը . չէին համարձակէր յայտնի մահով մը վերցընել այնպիսի անմեղ մանուկ մը , հապա ոտն առ ոտն անոր բարոյականն ու առողջութիւնը աւրելով իբրեւ ինքիրեն մահուան դուռն հասցընել . և իրօք ժոյլ տուաւ Նախախնամութիւնը որ երկու տարուան մէջ իրենց դիտմունքն յաջողցընեն :

Ան օրէն ի վեր իշխանին վերակեցուն առջինէն շատ աւելի խիստ կերպ մը առաւ . տղուն ազնուաւ կան կերպն ու կրթեալ միտքը տեսնելով , կիրք կ'եւ էր ու իբրեւ ազնուապետութեան նշան սեպելով զանոնք՝ կը ջանար որ իր օրինակովը գռեհիկ ընէ աշկերտը : Յուլիսի 12ին Աւստրիացւոց բանակին Գոնտէ քաղաքն առնելը լսելով , մոլեգին զաղանութեամբ կարողոսի վրայ յարձակեցաւ , ու կը պոռար . « Արբագան գայլու ձագ , դու կէս մը աւստրիացի ես , ուստի կ'արժէ որ կէս մը սպաննեմ զքեզ » : Երկու օր վերջը Սիմոնի կինն եկաւ սարսափած իմացուց էրկանը Մարայի սպանութիւնը , որ Սիմոնին պաշտպանն էր : Սիմոն ցաւէն յուսահատած՝ սկսաւ հայհոյել ու ծեծել տղան : Գինի ու օղի ըերեւ տուաւ , և խմեց ու կնոջն ալ խմցուց . ու չկըրնալով հանդարտ կենալ , որովհետեւ գլուխը կրակ կտրեր էր , կնոջն ու աշկերտին հետ աշտարակին տանիքն ելաւ , որպէս զի ժողովրդեան լացն ու ողբը լսէ . « Կը լսես , Գարեկ , ըսաւ , փարը լսուած աղաղակները . ժողովուրդը իր բարեկամին մահուան

անկողնոյն քովլ կը հեծէ : Ես միտքս դրած էի սգոյ զգեստներդ վաղը հանել տալ¹ . բայց գեռ կը հագուիս . որովհետեւ կ'ուղեմոր Մարայի համար սուգ պահես : Արբազան իժ , տիրած չես երևնար . ըսել է որ իրեն մահուանը վրայ կ'ուրախանասս » : Աս ըսելով ձեռքը անանկ ուժով խեղճին գլխին վրայ կրթընցուց , որ կարծես թէ ուսերուն մէջ պիտի խոթէր : — « Ես չէի ճանչնար մեռնողը , պատասխանեց տղան . բայց միտքդ մի գներ թէ ուրախացեր եմ : Մենք մէկու մը մահը չենք ուզեր : — Հա հա . ինչ է աս մենք մէկու մը մահը չենք ուզեր ըսելը . ինչ , քու բռնաւոր հարցդ պէս կ'ուզես խօսիլ : — Յոգնակի դէմքով ըսի , որովհետեւ զիս ու ընտանիքս մէկտեղ կը հասկընայի » : Յուլիսի 22ին կամ 23ին լսելով Ախմոն Հասարակապետութեան զօրաց սաստիկ ջարդը Սօմիւրի քովերը , կայծակնացայտ աշքերով տղուն վրայ գնաց , ու « Քու բարեկամներդ զմեզ կը մորթեն » ըսելով կարկուտի պէս կ'իջեցընէր հարուածները : Թէպէտ տղան կ'ըսէր թէ « ինձ մէ չէ աս բանս » , անողորմ բանտապանը մազերէն բռնած անանկ կը շարժէր գլուխը , որ կարծես թէ տեղէն պիտի հանէր : Տղան ճայն չէր հանէր , հապա միայն լուսութեամբ կու լար , որպէս զի ըրլայ թէ մօրը ականջն հասնին իր ողբերը ու կտոր կտոր ընեն անոր սիրտը :

Կարողոսի դէմքին վրայ ալ ուրախութեան հետք չէր մնացած , և կը սկսէր առողջութիւնը տկարանալ . գիշերները առջինին չափ քունը չէր տանէր . և թէպէտ ամէն օր պարտէզ կ'ելլար , բայց աչքերն իր մայրը կը փնտուէին , ինչպէս որ ծաղիկն երկինք կը նայի ցող խնդրելու համար : Մայրը խրկեց անոր գրքերն ու թղթերը . բայց թղթերը խառնափնդոր մէկ անկիւն մը նետուեցան , իսկ գիրքերը Ախմոնի ծխաքարչը ըուընկցընելու ծառայեցին . որովհետեւ ա-

1 Տղան ինչուան ան ատեն հօրը մահուանն համար սգոյ զգեստ կը հագնէր , ինչպէս նաև ընտանիքն ալ :

մենեին ուսումնական կրթութիւն չէին ուզէր տալ իշխանին : Այդ հասակին անգործ ու դատարկ մնաց լով կարողոսի միտքը , իր ցաւերովը կը սնանէր : Սիմոն իրեն հարկաւոր եղած ծառայութիւններն անոր ընել կու տար , և ծեծելով ամենէն նուաստ սպասաւորութիւններուն կը ստիպէր զանիկայ : Վերջապէս հանել տուաւ անոր սգոյ զգեատները , ու ժագոպէնի զգեստ հագցուց . բայց երբոր ծիրանեգոյն զվարկն ալ կ'ուզէր դնել զլուխը , տղան յանձն չառաւ ու ծեծն օգուտ մը չըրաւ . ուստի Սիմոն իր կնոջ խօսքին մը տիկ ընելով՝ ուրիշ ժամանակի թող տուաւ : Մարդուն սիրաը չտանիր աս երկուքին բռնած ընթացքը տեղն 'ի տեղը պատմելու . կը ջանային որ չար օրինակներով՝ առաքինութեան զաղափարները հանեն անոր սրտէն , և պիղծ խօսքերու վարժեցընեն անոր ականջը : Խեղճին գեղեցիկ ու երկայն մազերուն ալ նախանձեցան , որ վտակի մը ալիքներուն պէս վէտ վէտ կը ծփային , և Սիմոնի կինը կտրեց զանոնք , որոնց վրայ տղան տխուր աչքովնայեցաւ : Նոյն իրիկունը երբոր տղուն աչքերուն վրայ քուն կու դար , երկու դաւաթ գէշ զինի մը խմցընել տուին իրեն , ու ժագոպէնի զվարկը զլուխը դրին : Օգոստոսի 7ին Սիմոնի կինը թատրոն գնաց բրուտոսի ողբերգութիւնը լսելու համար , և երբոր Տաճարը դարձաւ , աշխուժովէրկանը կը պատմէր տեսածը : Սիմոն շատ կը զուարճանար . բայց յանկարծ տեսնալով որ տղան անտարբեր կերպով մը զլուխը կը դարձնէր՝ չուզելով լսել , բարկութեամբ պոռաց . « Աըրբազան գայլու ձագ , չես ուզեր ուրեմն քաղաքացի կնոջս պատմածը լսել , որպէս զի խելք սորվիս . միշտ ուրեմն անմիտ կ'ուզես մնալ ու բռնաւորի տըզայ : — Ամէն մարդ իր ծնողքը պէտք է պատուէ » , պատասխանեց իշխանը քաղցրութեամբ . բայց աս անոյշ պատասխանին փոխարէն Սիմոն շրջուն ձեռքով ապտակ մը ու ոտքով կից մը զարկաւ ու տասը ոտք հեռուն զետինը նետեց տղան , և խայթող խօսքերու հեղեղ մը թափեց վրան :

Առաջին և վերջին անգամ կ'իմացընենք հոս մեր
ընթերցողներուն, որ Լուդովիկոս Ժէինքաշած ան-
տանելի վշտացն ու կերած բիւրաւոր հարուածնե-
րուն մէկ քանին միայն կը յիշենք հոս, ապա թէ ոչ
շատ կ'երկըննար պատմութիւննիս : Երբոր թագու-
հին Գոնսիկրժրդրի բանտը փակեցին խոռովարարը,
որպէս զի դատաստան ընեն վրան և դահճին խրկեն,
խել մը տետրակներ ու երգեր ելան անոր դէմ, ո-
րոնց մէջ նախատական խօսքերով ու զրպարտու-
թեամբք կը թշնամանէին աշատրիացի մատակ գայլը
(այսպէս կ'անուանէին զՄարիամ Անդուանէթ) :
Որ մը որ աս երգերէն մէկը Սիմոնի ձեռքն ինկեր էր,
« Քեզ տեսնամ, Գաբրէդ, ըսաւ տղուն, սրւիկայ
նոր երգ մըն է, առ երգէ » : Առաւ կարդաց զայն
տղան, ու թէպէտ ամէն բան տեղն 'ի տեղը չհաս-
կըցաւ, բայց սոսկաց անոր մէջի ամպարիչտ իմաստ-
ներէն, ու առանց խօսք մը արտաքերելու՝ ստոյին
վրայ գրաւ : Սիմոն կատղած ոտքի վրայ ելաւ, ու ը-
սաւ . « Կարծեմ թէ քեզի ըսի որ պէտք է որ երգես
սրւիկայ : — Ոչ երբէք պիտի երգեմասանկ երգ մը,
պատասխանեց տղան : — Գիտնաս որ կը սատկեցը-
նեմ զեքը՝ թէ որ չերգես նէ » : Ըսաւ ու կրակարա-
նին երկաթն առաւ և տղուն վրայ իջեցուց . կարո-
լոս Կ'լյնար կը մեռնէր նոյն վայրկենին՝ թէ որ ա-
րագութեամբ մը հարուածէն փախուստ առւած չըլ-
լար նէ :

Աս զաղանային խստութիւններէն զատ, ձեռքէն
եկած ամէն խնամքը կը թափէր Սիմոն տղան աւրե-
լու : Ակսաւ սովորականէն աւելի ուտել տալու անոր
ու շատ զինի խմցընելու, և մարմնոյ կրթութիւնն ու
շարժմունքը քիչցուց . խեղճ տղան ինչուան ան ա-
տեն ջուր միայն խմած էր, և ամենենին գինի չէր ա-
խորժէր . ուստի բռնութեամբ խմելով ան աստիճա-
նի վնասուեցաւ, որ առողջութիւնը գնաց բոլորովին
վրայէն, և սաստիկ ջերմէ մը բռնուեցաւ . և շատ
ուտելովը՝ սկսաւ զիրնալ ու մարմնոյն աճումը դա-
դրեցաւ : Երբոր ջերմն անցաւ, նոյնպէս սկսան չա-

փէ դուրս կերցընել ու գինովցընել . և գինովութեան միջոցը ահաւոր հայհոյանքներ ըսել կու տային ու ամպարիչտ երգեր կ'երգեցընէին անոր : Եղան պաշտօնակալներէն ոմանք , որ Սիմոնի բռնած կերպը կը պախարակէին մտքերնէն , բայց չէին համարձակէր ձայն հանելու . բայց մէջերնէն լը Պէօֆ անունով մէկը անդամ մը ձայն հանեց՝ կարեկցելով տղուն քաշած տանջանացը : Օր մը ըստ սովորականին կարողոս կը ծառայէր Սիմոնի սեղանին , որ նոյն օրը գինովցած էր , և չհասկընալով անոր զուրցածը՝ չուզած մէկ բանն ըրաւ . կօշկակարը անձեռոցովը անանկ մը զարկաւ տղուն , որ քիչ մնաց աչքը կը հանէր : Նոյն միջոցին լը Պէօֆ ներս մտնելով ու տեսնելով եղածը , « Զես ամըչնար , ըսաւ Սիմոնի , որ ասանկ կը չարչարես տղան : Դու քեզի տրուած հրամաններէն անդին կ'անցնիս . կարելի բան չէ որ տէրութիւնը քու վայրենութիւններուդ հաւանի » : Սիմոն պատասխան չտուաւ ան միջոցին , բայց ետքը Հասարակութեան բողոքեց , և լը Պէօֆ բանտ դրուեցաւ :

Երբեմն անանկ բարձր ձայնով կը հայհոյէր Սիմոն , որ Եղիսաբեթ տիկինն ու Մարիամ Թերեղան իրենց խուցէն կը լսէին , ինչպէս նաև տղուն լացը և Սիմոնի հետ Մարիկնեզ ու Գարմանեօլ երգերն երգելը : Եղիսաբեթ տիկինը կ'աղաչէր պաշտօնակալաց որ խօսին տղուն դաստիարակին հետ ու մեղմացընել տան անոր խստութիւնները . բայց գրեթէ ամէնքն ալ կ'արհամարհէին անոր աղաչանքը , իսկ ոմանք կը գովէին ալ կօշկակարը , ուրիշներն ալ վախերնէն լուութեամբ կ'անցնէին , թէպէտ ներքուստ իրաւունք կու տային Եղիսաբեթ տիկինոջ . բայց Պարէլ անուամբ պաշտօնակարը , որ աղոց տէր մարդէր , կարեկցութեամբ մտիկ ըրաւ իշխանուհւոյն պաղատանացը , և անոյշ ու քաղաքավար կերպով մը խորհուրդ տուաւ Սիմոնի որ կերպը քաղցրացընէ . բայց անիկայ գժկամակեցաւ , ու « Դու իմ տեղս ըլլայիր նէ , ըսաւ , թերևս ինծմէն աւելի շուտ կը լմրնցընէիր » : Եւ անկէց ետքը աւելի խստութեամբ վարուեցաւ տղուն հետ :

Սեպտեմբերի 6ին խմացուեցաւ Տաճարին մէջ որ
Դուլոն քաղաքը օգոստոսի 28ին բացեր էր իր նա-
ւահանդիստն Անդղիացւոց առջև, 1791 տարւոյն
սահմանադրութիւնն հրատարակեր ու Լուդովիկոս
Ժէր թագաւոր հրատարակեր էր : Պինէ պաշտօնա-
կալը զուարճախօսութեամբ մը ըսաւ Սիմոնի . « Յը-
ցուք մեզի Դուլոնի թագաւորը : — Մոնալորիզոնի թա-
գաւորը կ'ուզես ըսել, պատասխան տուաւ Սիմոն,
(որովհետեւ օգոստոսի 6ին Մոնալորիզոն քաղաքն ա-
պօստամբեր էր՝ կեցցէ՛ լուղովիկոս Ժի պոռալով) :
— Զէ, Դուլոնի թագաւորը : — Վ անտէայի թագա-
ւորը, ըսաւ անդիէն ուրիշ պաշտօնակալ մը : — Քա-
ղաքացիք, կրկնեց Սիմոն, գոնէ ոչ երբէք Բարիզու
թագաւորը պիտի ըլլայ » : Տղուն աչքերուն մէջ յու-
սոյ նշոյլ մը փայլեցաւ, բայց մէկէն ամօթէն կարմրե-
ցաւ՝ մտածելով թէ այնպիսի վիճակի մէջ յոյս ու-
նենալու կը համարձակէր : Սիմոն անկողնին քովը
խրկեց աշկերտը՝ ինչուան որ նոր հրաման տայ, ու
իրենք սկսան քաղաքական նիւթերու վրայ խօսիլ :
Երբոր պաշտօնակալք գացին, Սիմոն գնաց տղուն
ականջէն բռնեց ու խուցին մէջանդը ստոլին քով
բերաւ : Ետքը, « Գաբէդ, ըսաւ, թէ որ վ անտէա-
ցիք խալըսէին զքեզ, ինչ կ'ընէիր ինծի : — Կը նե-
րէիս, պատասխան տուաւ անմեղը : Ո՛չչափ արդեօք
ուրախացաւ Լուդովիկոս Ժ. երկնքէն՝ տեսնելով
որ որդին իր կտակին պատուէրը կը կատարէ ու տը-
ւած երդմանը հաւատարիմ կը մնայ :

Տղուն վրայ նայողը ալ զգալի կը տեսնար որ առ-
ջինը չէ . կապոյտ աչքերուն վրայ կենդանութիւն
չէր մնացած, մաղձոտառութիւնը տիրեր էր գէմքին վը-
րայ, ու մարմնոյն վրայ ոյժ չէր մնացած : Բայց դեռ
մօրն անունը սիրելի էր իրեն, և երբոր հոկտեմբե-
րի 3ին Սիմոն նախատական մակդրով մը յիշեց զայն
ու ստիպեց տղան որ ինքն ալ կրկնէ, կարողոս յանձն
առաւ ծեծ ուտելու և չըսաւ տիրոջն ուղածը : Դրժ-
բաղդ տղայ, չես գիտեր որ գաղանային սրտով մար-
դիկներ կ'ուզեն որ մօրդ ամբաստանն ու դահիճը

դուն ըլլաս . առանց գիտնալուդ . պիտի խօսեցընեն զքեզ ու ըսել պիտի տան քեզի ան ամպարշատական զրպարտութիւններն , որ թէ որ իմանայիր՝ աւելի յանձն կ'առնէիր որ բիւր մահով սպաննէին զքեզ : Դաշնաւորութեան ժողովարանը հրովարտակաւ հը- րաման հանեց որ մէկէն Լուդովիկոս Գաբէդի այր- ւոյն դատաստանը կտրուի . բայց որովհետև ամբաս- տանութիւն չկար մէջտեղը թագուհւոյն դէմ , Հէ- պէր անունով անզգամը միտք ձգեց Սիմոնի և ու- րիշներուն որ խաբէութեամբ տղուն բերնէն ամբաս- տանութիւն առնեն մօրը դէմ . ուստի ան օրն որ հարցաքննութիւնը պիտի ըլլար , առաջուց գինովու- ցին տղան . և երբոր Բարիզու քաղաքապետը՝ Բաշ և Հասարակութեան գործակալը՝ Շօմէթ եկան Տա- ճարը , հարցաքննութիւն մը կարդացուեցաւ անոնց առջև զորն որ առաջուց շիներ էին նենդաւորներն ու ահաւոր զրպարտութիւններ գրեր էին մէջը . և այնչափ ինկան տղուն վրայ , այնչափ բռնադատեցին ու ստիպեցին , որ վերջապէս խեղճը ստորագրեց : Ի՞նչպէս Աստուծոյ վրէժխնդիր ձեռքը խնայեց ա- նոնց այդ վայրկենին :

Բայց խոռվարանները տեսան որ այսչափով չէր լմբննար բանը և երկրորդ օրը Շօմէթ և Բաշ նո- րէն Տաճարն եկան և ուղեցին Եղիսաբեթ տիկնոջ ու Մարիամ Թերեզայի բերնէն անանկ խօսքեր առ- նել որ կարողսի բերանը դրուած զրպարտութիւն- ներուն համաձայն ըլլան : Նախ աղջիկը կանչեցին խորհրդոյ սենեակը , ու առանց ամըչնալու և ա- ռանց պատրուակի՝ վերոյիշեալ ահաւոր զրպարտու- թիւններուն հաստատութիւն ուղեցին իրմէ : Աղջը- կան վրայ անանկ սոսկում եկաւ , որ համարձակե- ցաւ ըսելու թէ վատ անզգամութիւն էր ըրածնին : Երբոր վախճաննուն չհասան հարցաքննութիւն ը- նողները , կարողսն ու իր քոյրը գիմացէ գիմաց հա- նեցին ու իրեք ժամի չափ բռնադատեցին աղջիկն որ պատասխան տայ տղուն , որուն բերանը իրենք կը դնէին խօսքերը : Ետքը Մարիամ Թերեզան խրկե-

ցին ու Եղիսաբեթ տիկինը կանչեցին , և անոր ալ նոյն հարցմունքներն ըրին , նաև տղուն առջեն ալ . իշխանուհին աղջկան պէս անխոսով մերժեց անոնց ամբաստանութիւնները : Երբոր Եղիսաբեթ տիկինը խուցը դարձաւ , «Ո՛վ զաւակս » ըսելով գրկուեցաւ աղջկանն հետ . կրած ամօթենէն երեսնին կարմրցեր էր , և աչուըներնէն արցունք կը վաղէր . գետին ին կան ու Աստուծոյ նուիրեցին իրենց ցաւերը :

Թէպէտ Շովոյ-Լակարտ և Դրոնտոն տիւ Գուտրէ փաստաբաններն արդարացուցին թագուհին , բայց անօգուտ տեղը , որովհետեւ խուվարարաց ատեանն ամենայն արդարութիւն ոտքի տակ առած՝ դատապարտեց դանիկայ մահուան : Մարիամ Անդուանէթ սպանութեան տեղը երթալէն քանի մը ժամ առաջ աղուոր նամակ մը գրեց Եղիսաբեթ տիկնոջ , որ արժանի կը սեպենք դնել հոս .

ՎԵՐՋԻՆ ԹՈՒՂԹ ՄԱՐԻԱՄՈՒԻ ԱՆԴՈՒԱՆԷԹՍՅ

« 16 Հոկտեմբերի , առաւտօնեան ժամը չորսուկէսին :

» Այս վերջին թուղթս քեզի կը գրեմ , քոյր իմ : Դատապարտուեցայ , ոչ ամօթալի մահուան մը , որ յանցաւորաց բաժինն է , հապա եղբօրդ քով երթալու . իրեն պէս անմեղ եմ , և կը յուսամ որ իրեն պէս կտրիճ կը դտնուիմ վերջին վայրկեաններուս : Հանգարտ եմ , որովհետեւ խղճմտանքիս վրայ ծանրութիւն չունիմ . շատ կը ցաւիմ որ խեղճ տղաքս կը թողում . գիտես որ իրենց համար միայն կ'ասլրէի . և դու ալ , ազնիւ ու սիրելի քոյր իմ , գու որ պարզ սիրոյ համար ամէն բան զոհեցիր՝ որպէս զի մեր հետ մնաս , ինչպիսի՛ վիճակի մէջ կը թողում գրեզ : Դատաստանիս պաշտպանողական ատենաբանութենէն իմացայ որ աղջիկս քեզմէ բաժնուած չէ . խեղճ աղջիկ . մեղք որ չեմ համարձակիր գրելու իրեն , որովհետեւ գիտեմ՝ որ չեն հասցըներ նամակս ձեռքը . նոյն իսկաս նամակս ալ չեմ գիտեր որ ձեռքդ

պիտի հասնի՞ : Երկուքին համար ալ կու տամ հոս
իմ օրհնութիւնս . կը յուսամ որ օր մը երբոր մեծ-
նան՝ կարենան միանալ հետդ ու քու խնամքդ վայ-
ելել : Միշտ մտածեն որ կենաց առաջին հիմունքը՝
իր պարտքերը ճանչնալն ու ճիշդ կատարելն է . իսկ
երջանկութիւննին՝ իրարու վրայ սէր և վստահու-
թիւն ունենալով կ'ըլլայ , ինչպէս որ միշտ զուրցեր
եմ իրենց : Գիտնայ աղջիկս որ իր հասակին պէտք
է խորհրդով օգնէ իրեն եղբօրը , որչափ որ իր ու-
նեցած փորձն ու սէրը կը թելագրեն իրեն . որդիս
ալ ամէն խնամք ու ծառայութիւն ընէ իր քրոջը .
վերջապէս՝ երկուքն ալ դիտնան որ ո և իցէ վիճակի
մէջ ալ գտնուին , ան ատեն միայն ճշմարտապէս
երջանիկ կ'ըլլան՝ երբոր իրարու հետ միացած ըլլան :
Որինակ առնեն մեզմէ . մեր թշուառութեանց միջո-
յը իրարու վրայ ունեցած սէրերնիս որչափ զմեզ
միսիթարեց : Խսկ երջանկութեան միջոց՝ կրկին կ'ըլ-
լայ մարդուս երջանկութիւնը երբոր իր բարեկամին
հետ կը վայէ զայն . և ինչ աւելի ճշմարիտ ու աղ-
նիւ բարեկամ կրնայ գտնուիլ մէկուն՝ քան իր ըն-
տանեաց անձինքները : Ոչ երբէք մոռնայ որդիս իր
հօրը վերջին խօսքը , որ գիտմամբ կը կրկնեմ հոս
իրեն . « Մեր մահուան վրէժխնդրութիւնն առնել
չուղենայ » : Բան մը ունիմ ըսելիք քեզի , որ մեծ
վիշտ է սրտիս . կը մակարերեմ թէ որչափ վիշտ տը-
ւած պիտի ըլլայ քեզի աս տղան . ներէ իրեն , սի-
րելի քոյրս , մտածէ թէ քանի տարեկան է , և թէ
որչափ դիւրին է մարդուս զուրցընել տալ տղու մը
ինչ որ ինքը կ'ուղէ , և ինչ որ խեղճը չհասկընար .
յուսամ թէ օր պիտի գայ որ աղէկ պիտի զգայ քու
իրենց երկուքին վրայ ունեցած ներողամիտ սիրոյդ
յարգը : Հիմա կը մնայ յայտնել քեզի իմ վերջին մը-
տածութիւններս . կ'ուղէի դատաստանիս սկսելու
օրերը գրել . բայց չկրցայ՝ մէյ մը որ թող չէին տար
ինձի գրելու , և երկրորդ՝ անանկ չուտուլ լմբնցաւ
դատաստանս , որ ուղենայի նէ ալ՝ իրօք ժամանակ
չէի ունենար :

» Կը մեռնիմ ուղղափառ, առաքելական և հռումէական հաւատարով, որ իմ հարցս հաւատքն եղած է, և ես ալ անոր մէջ մեծցեր եմ և միշտ անիկայ խոստովաներ եմ. յոյս չունիմ ամենեւին հոգեւորական միաթարութեան մը, որովհետեւ չեմ դիտեր թէ նոյն հաւատքէն քահանայ մնացած է հիմա հոստեղ. թող որ ինքզինքը մեծ վտանգի մէջ կը դնէր այնպիսին, թէ որ հոս մտնար: Անկեղծ սրտիւ թողութիւն կը խնդրեմ Աստուծմէ ծնընդենէ 'ի վեր գործած ամէն մեղքերուս. կը յուսամ որ իր բարութեամբը մտիկ կընէ վերջին խնդիրիս, որ շատոնց 'ի վեր արդէն կընեմ, և ողորմութեամբ կ'ընդունի հոգիս: Թողութիւն կը խնդրեմ ան ամէն անձինքներէն որ կը ճանչնամ, և մասնաւորապէս քեզմէ ան ամէն վշտերուն համար, որ կրնամ առանց ուղելուս քեզի տուած ըլլալ: կը ներեմ ամէն թշնամեացս ինծի ըրած չարիքնին: Վերջին բարես կու տամ աղջականներուս և բոլոր եղբարցս ու քուրերուս: Բարեկամներ ունէի. իրենցմէ բաժնուելուս ու իրենց կրած նեղութիւններուն մտածութիւնը՝ մեծ ցաւ կու տայ ինծի մեռնելուս միջոցը. դոնէ դիտնան որ ինչուան վերջին վայրկեանս իրենց վրայ մտածեցի: Մնաս բարեաւ, աղնիւ և սիրելի քոյրս. երանի՛ թէ աս նամակս ձեռքդ հասնէր. միշտ մտածէ վրաս: Բոլոր սրտանց համբոյրս կու տամ քեզի, ինչպէս որ իմ խեղճ ու սիրելի զաւակներուս: Աստուած իմ, ինչպէս կը կտրրտի սիրտս իրենցմէ զատուելուն վըրայ: Ողջամբ մնա, ողջամբ մնա. ալ ես հոգեւորական պարտքերս կատարելու հետ սիրտի ըլլամ: Որովհետեւ տէր չեմ ըրածիս, թերես իրենց քահանաներէն մէկը բերեն ինծի. բայց կը յայտնեմ հոս որ բառ մը չեմ ըսեր անոր, և իբրեւ բոլորովին օտար անծի մը հետ կը վարուիմ հետը »:

Նոյն օրը մահուան հարուածը Գաղղիոյ թագուհւոյն գլուխն առաւ, որուն վրայ խօսքերնիս չենք երկնցըներ՝ ինչպէս որ առաջ ալ ըսինք: Սիմոն ըս-

տոյդ չեր գիտէր թէ որ օրը սահմանուած էր գլխատումը . բայց որովհետեւ նոյն օրը աղաղակ լսեց գուրցեց իր կնոջը թէ անտարակոյս Մարիամ Անդուանէթի համար է . բայց անիկայ չհաւտաց , և երկուքը մէկէն աշտարակին վրայ ելան , ուակից լսեցին զօրաց ձայնը որ իրենց զինուորանոցները կը դառնային . երբոր գեռ չեր հաւտար Աիմոնի կինը , երկուքնին մէջերնին խօսք դրին որ որուն ըսածն որ սխալ ելլար՝ նոյն իրիկուն օդի պիտի խըմցընէր մէկալին : Երբոր պաշտօնակալներն եկան , իմացուեցաւ որ Սիմոնի մակարերութիւնն իրաւ էր . ուստի դարձաւ անիկայ իր կնոջն ու ըսաւ . « Կորսընցուցիր : — Ի՞նչ կորսնցուց , հարցուց տղան անմեղութեամբ : — Քեզի վերաբերեալ բան չէ , բայց թէ որ խելօք ըլլամ՝ քեզի ալ մասն կայ » : Եւ իրաք նոյն իրիկունը Մարիամ Անդուանէթի զաւակը խմեց ան օդիէն , որով որ իր մօրը մահուանն համար կը գինովնային Սիմոն ընտանիքը :

Խոռովարարք ուզելով Եղիսաբեթ տիկինն ալ խըրկել լուղովիկոս ԺԶի քովը , կը ջանային ամբաստանութեան նիւթ գտնալ . և ինչպէս որ առջի անգամ իրենց դիտմանը ծառայեցուցին անմեղ տղան , նոյն պէս ըրին նաև աս անգամ , և երկու անգամ հարցագրնութեամբ խօսեցընել տուին խեղճը , որ ըսածը չեր գիտէր :

Ջափաղանցութիւն չենք ըներ թէ որ զուրցենք որ կարողոսի ամէն օր քաշածներուն թիւը իր մազերուն համրանքէն աւելի էր . անդգամ պաշտօնակալաց ըրածներուն որ մէկը պատմէ գրիչնիս . գրկերնուն մէջ կ'առնէին զինքը , երեսն 'ի վեր աղէկ մը կը ծխէին , զինիով հոտած շունչերնին երեսը կը փչէին , ու ինչուան կը թքնէին ալ վրան , ու իրարու կը նետէին զինքը , որպէս զի ամէնքը նոյն բանն ընեն : Միայն Պարէլ պաշտօնակալը , որուն անունը վերն յիշեցինք , կարեկցութեամբ ու սիրով կը վարուէր տղուն հետ , և կը ջանար զուարճացընել դանիկայ՝ որպէս զի միտքն զբաղի : Անանկ կը գուրզու-

րար կարողոսի վրայ, որ ամէն անդամուն որ Տանար կու գար, մէկալ պաշտօնակալները ծազր ընելով կ'ըսէին իրեն . « Քեզ տեսնանք, Պարէլ, գնաբարեկամդ տես »: Պարէլ քանի մը անդամ հրաման առեր էր ու Տաճարին լուացարար կնոջ աղջիկը ձեր մակեղէնները բերած ատենը տղուն քով տարեր էր. Լուգովիկոս Ժէ ուրախութենէն ինքիրմէն դուրս ելեր էր ու ժամերով հասակակցին հետ խաղ խաղցեր էր: Անոր համար տղուն սիրառ անանկ կապուեր էր Պարէլի հետ, որ առաջուց կը համրէր թէ որ օրն էր իրեն կարգը Տաճարը դալու, և անհամբերութեամբ կը սպասէր: Օր մը Սիմոնի թոյլ տուութեամբը կարողոս իր կերակրէն վառեակ մը (ՏՃ. Փիղիձ) պահեց Պարէլի համար. երբոր Պարէլ թղթի մէջ պլած իր գրպանը կը դնէր զայն, ըստ տղուն . « Ուր էր թէ, խեղճ տղաս, կարենայի աս վառեակին պէս մէկալ գրպանս դնել զքեզ ու հոստեղէն խալըսցընել »:

Մէօնիէ Տաճարին խոհակերներէն մէկը՝ տղուն վրայ գթալով, քանի մը պղտի թոչուն բերաւ անոր, որ աղուոր կ'երգէին. Կարողոս ուրախութեամբ առաւ զանոնք ու մէկիկ մէկիկ պագաւ. և մէջերնէն մէկը աւելի սիրեց, որ կու գար քովը կը թոչըտէր, ձեռքին վրայ կը կենար ու կարծես թէ կ'ուզէր որ սիրուի: Բայց սակաւօրեայ եղաւ աս ուրախութիւնը. պաշտօնակալք վերուցին քովէն թոչունները: Սիմոնի բնաւորութիւնն ալ երթալով օր օրուան վըրայ կը վայրենանար. որովհետեւ հրաման չունենալով ամեննեին Տաճարէն դուրս ելլելու, միայնութիւնը, պարապորդութիւնն ու ձանձրութիւնը կը դառնացընէին զինքը. և վնասը միշտ տղունն էր, որուն վրայ կը թափէր Սիմոն իր թունալից բարկութիւնը: Գիշեր մը (կամ 14 կամ 15ն էր յունուարի 1794 տարւոյն) Սիմոն տեսաւ որ կարողոս քունին մէջ ծունկ չոփեր ու ձեռքերը միացուցեր ջերմեռանդութեամբ կ'ալզօթէր: Սիմոն արթնցուց իր կնիկը. ետք գոյլ մը ջուր առաւ ու տղուն գլխուն վրայ լե-

ցուց , որ ան ցուրտ օդին կրնար մահացու հիւանդութիւն մը պատճառել : Տղուն վրայ դող գալով , առանց ձայն հանելու անկողնին մէջ տարածուեցաւ . բայց անկողնին ու մարմնոյն թացութենէն արթընցաւ ու բարձին վրայ ելաւ նստաւ , որ չոր մնացեր էր , ու սաստիկ կը դողար : Ան միջոցին Սիմոն հագուեցաւ , թէպէտ կինը կ'աղաչէր իրեն որ տեղը հանդարտ կենայ , ու « Ես քեզի ազօթք ընել սորվեցնեմ » բսելով , իր մեծ գամերով հողաթափը ձեռքն առաւ , և քիչ մնաց կ'իջեցընէր երեսը , բայց տղան երկու ձեռքովը դէմ կեցաւ ու զուրցեց . « Ի՞նչ ըրբի քեզի որ կ'ուզես սպաննել զիս : — Սպաննել զքեզ , զայլու ձագ . կ'ուզեմ որ սպաննել զքեզ , կամ թէ ուզեր եմ ինչուան հիմա : Հայ . չգիտեր իժը որ մէկ անդամ մը միայն վզէն ըռնելու ըլլայի նէ , ալ ձայն չէր հանէր » : Ու թեովը զարկաւ գլորեց զանիկայ անկողնին մէջ , որ լիճ գարձեր էր . տղան սարսափած ու շունչը կտրած՝ մնաց ան ջրին մէջ յունուար ամսու գիշերովմը : Ան օրէն վերջը՝ ալ տղուն վրայ բարոյական վշատութիւն մը եկաւ . իմացաւ որ գերի է , ուստի անկէ ետքը աչքերը վար առաւ , ու յանցաւորի մը պէս կը կենար իր տիրոջն առջեւ :

Բայց Նախախնամութիւնը թող տուաւ որ Լուդովիկոս Ժէին տանջանքները փոխուին , որպէս զի ամեն կերպով ընտիր ընէ զանիկայ : Նոյն միջոցներուն Հասարակութիւնը վճռեց որ ո և իցէ անձ մը չկարենայ անդամ ըլլալ իր ժողովքին և միանդամայն վարձքով պաշտօն մը ունենալ : Եւ որովհետեւ Սիմոն , Լուդովիկոս Ժէին գաստիարակը , և Գորիւ Տաճարին մատակարարը , աս պարագային մէջն էին , երկուքն ալ վեհանձնութիւն սեպեցին որ վարձքով պաշտօննին ձգեն ու մնան ընդհանուր ժողովքին անդամ : Ընդունուեցաւ Սիմոնի հրաժարականը . և յունուարի 16ին հասարակաց ապահովութեան ժողովքը վճռեց որ աւելորդ էր Սիմոնին տեղուրիշ մարդ մը դնել , հապա թէ Հասարակութեան ժողովքին անդամները հսկեն Տաճարին բանտարգե-

լոց վրայ : Կոյն ամսուն 19ին Ախմոն և իր կնիկը գացին Տաճարէն . Ախմոնի վերջին բարեր՝ հայհոյանք եղաւ . ձեռքը տղուն զլխուն վրայ կրթընցուցած՝ « Ճախճախուտէն դուրս պիտի չկարենայ ելլալ գորտն , լսաւ , թէ որ երկնքի բոլոր վեղարաւոր կրօնաւորներն ալ ուղեն զինքը անկէց հանել » : Աս անօրէն մարդը , որուն ձեռքը դահճին տապարին պէս արիւնովներկուած էր , չէր գիտէր թէ քիչ տենէն իր աշխատութեան փոխարէնը սպանութեան տեղւոյն վրայ պիտի ընդունէր :

ԺԲ

Լուղովիկոս ԺԵհն միայնութիւնը :

19 յունուար — 27 յուլիս 1794 :

Լուղովիկոս ԺԵին ինչուան հիմա քաշածները բան մը չէին անոնց համեմատութեամբ՝ որ հիմա պիտի քաշէր : Հիմա բոլորովին մարդկանց երեսէն պիտի ձգուէր , լուսութեան՝ միայնութեան ու յետին տնանկութեան մէջ պիտի թաղուէր , ու վախով պիտի չարչարուէր : Ազնիւ արարած , թէ որ արքունեաց մէջ ծնած չըլլայիր նէ , կը խալըսէիր աս ամէն անհաւատալի վիշտերէն . ինչո՞ւ համար հիւղի մը մէջ չգրին խանձարուրքդ :

Շօմէթ և Հէպէր , որ վերակեցուներն էին Տաճարին , անկէ վերջը մէկ խուց մը միայն տուին բանտարգելոյն , որ ատենօք Գլէրիի խուցն էր . և գուռը երկու մաս բաժնեցին , վարի մասը՝ որ մէկ մէդրի մը բարձրութիւն ունէր՝ գամերով ու պտու-

տակներով գամեցին , և ամբողջ դրան երկայնութեան վրայ երկաթէ ձողերով վանդակ քաշեցին . իսկ վերի մասին վրայ գարան մը դրուեցաւ , ուսիից վեր երկթէ գունակ մը բացին , զոր կը կղպէին խոշոր բանալիով մը : Աս դռնակէն կու տային տղուն իր կերակուրը , և անկէց կ'առնեին : Խուցին մէջոչ կրակ կը դրուէր , ոչ լոյս . դրսի խուցը կրակարան մը դրուած էր , որուն խողովակը տղուն սենեակը կը մտնար . իսկ կանթեղն ալ երկթէ վանդակին առջեւ կախուած էր :

Այս ամէն նորոգութիւնները մէկ օրուան մէջ լմբնցան , և առանց թագի թագաւորը ան օրը փակուեցաւ իր նոր բանար՝ որ օրն որ հայրը սպանութեան աեղը գացեր էր (21 յունուար 1794) : Անկէց վերջը իրեն համար ոչ տարի , ոչ ամիս և ոչ շաբաթ կար . ժամանակը անշարժ ու մեռեալ լճի մը պէս՝ չէր քալէր . և օրերն իրարմէ չէին զանազանուէր , որովհետեւ ամէն օր կը տանջուէր : Վեց ամիս նոր օդ չմտաւ աս խուցին մէջ . հաղիւ հաղ օրուան լոյսը կրնար ներս թափանցել որչափ որ վանդակապատ հաստ փեղկերը թոյլ կու տային . և ոչ ան ձեռքը կը տեսնար տղան՝ որ կերակուրը կը գնէր դարանին մէջ . բանալիներու և փականքներու ձայնէն զատ ձայն չէր լսէր . միայն՝ իրիկունը ահաւոր ձայն մը ականչին կու գար՝ որ կը հրամայէր իրեն պառկելու , որովհետեւ չէին ուզէր լոյս գնել իր խուցը : Իրեն կ'իյնար խուցն աւշելը , թէ որ կ'ուզէր որ քիչ մը մաքուր ըլլայ . բայց դժբաղդաբար քաշած նեղութիւններէն , գէշ կերակուրներէն ու անշարժ կեանքէն քիչ ատենուան մէջ չկրցաւ աւել ձեռք առնել : Օրերը դարեր կ'երևային իրեն , որովհետեւ ոչ կ'աշխատէր , ոչ կը խաղար , ոչ ուրիշ զբաղանք մը ունէր , և ոչ մէկու մը հետ կը խօսէր . ինը տարրուան տղայ մը ինքը իրեն մնացեր էր . հանդերձ այսու գոնէ քիչ մը լոյս կը տեսնար ու անով կը սփոփէր : Բայց ովհերնայ պատմել իրեն անցուցած գիշերները . խեղճ տղուն երևակայութիւնն ան միայնու-

թեան ու միտութեան մէջ անանկ բոլնկած էր , որ
միակերպ հրէշներ կը տեսնար աչքին առջեր , ու
վախէն երբեմն անկողնէն վեր կը ցատքէր , երբեմն
կը դողար սաստիկ , երբեմն ալ քար կը կտրէր :
Խուցին պատերէն զատ ուրիշ ընկեր չունէր իրեն .
անկողինը արցունքով կը թրջէր , ու իր հեծութիւն-
ներուն պատասխան՝ նոյն հեծութիւններուն արձա-
գանգը կ'առնէր : Կերակուրը օրը երկու անդամ
ջրով ապուր մըն էր՝ մէջը քիչ մը հաց , կտոր մը ե-
ղան միս , հաց մը ու աման մը ջուր : Պաշտօնակալք
գիշերուան դէմ կու գային վանդակէն կը նայէին թէ
ինչ կ'ընէ բանտարգեալը , ու պոռալով կը հրամայ-
էին որ պառկի : Բայց այսչափս բաւական չէր . նոր
պաշտօնակալները , որ միշտ խոր գիշերով կու գայ-
ին , պէտք էր որ պահպանութիւնն սկսած միջոցնին
տղան մէյ մը տեսնային ու ալպահով ըլլային թէ հոն
է . ուստի կ'երթային կ'արթնցընէին տղան , որուն
սրտին վրայ սարսափը կը պատէր : Երբոր երբեմն
աչքերը քունէն ծանրացած՝ ուշանար քիչ մը պա-
տասխան տալու , դռնակը կը բանային ու ահաւոր
ձայնով մը կը պոռային . « Գաբէդ , Գաբէդ , կը բը-
նանամ , ինչ կ'ընես . քեզի պէս իժ , ելիր նայինք
անկողնէդ » : Ծղան անկողնէն վար կը ցատքէր , գո-
ղալով առջեւ կու գար , ու անոյշ ձայնով մը կ'ըսէր .
« Հոս եմ , քաղաքացիդ : — Ոտ եկուր որ տեսնամ
գքեղ » : Երկու իրեք ժամ վերջը ուրիշ պաշտօնա-
կալներ կու գային , ու երկըթի գուռն իրեն ծխնինե-
րուն վրայ կը գառնար . տղան պէտք էր որ նորէն
ոտք ելլար , և ներքին զգեստով ան ցրտուն պէտք
էր մտիկ ընէր անոնց նախատական ու պիղծ խօս-
քերը : Այնչափ գառնացաւ աս ամէն բաններէն տը-
ղուն սիրտը , որ հաստատ միտքը զրաւ անկէ ետև
բան մը պատասխան չտալու իր անձին և իր ընտա-
նեաց թշնամիներուն : Եւ ալ մահուան գաղափարը
ծնաւ սրտին մէջ . ձեռքերը կուրծքին վրայ խաչա-
ձե գրած՝ կը սպասէր որ նախախնամութիւնն որոշէ
իր վիճակը :

Աս վիճակին մէջ օրեր , շաբաթներ ու ամիսներ անցընելով , մարմինը նիհարցաւ , միտքը տկարացաւ , զգացմունքները ցամքեցան , աչքերը խորցան ու ալ արցունք չէին թափէր . հաղիւ հաղ կրնար ձեռքովն իր կերակուրներուն պնակները վերցընել : Հատօնց խուցն աւլելը դադրեցուցեր էր , ոչ յարգէ անկողինը կը շտկէր և ոչ անկողինը կը վերցընէր . և թէ որ ուզէր ալ վրան ոյժ չկար : Հագած ձերմակեղինները վրան մնացին , ու անկողինն ծածկոյթը կտոր կտոր եղեր էր . ոչ պատուած զգեստները կը ընար կարել , ոչ լուացուիլու մաքրուիլ . քիչ ատենէն և ոչ իսկ գիշերը սկսաւ հանել զգեստները : Տկարութենէն ասանկ անշարժ կեցած մեռելոյ պէս պաղ ու աննշան նայուածքով կը նայէր դռնակին վրայ . ետքը հագուստով պինդ անկողինն վրայ կը տարածուէր , ու օրուան մեծ մասը կը քնանար . անանկով գիշերը քունը չէր տանէր ու սաստիկ կը տագնապէր : Ո՞հ , գոնէ այսչափ տառապանքներուն մէջ մէկ անգամ մը միայն երազին մէջ տեսնար իր մայրն անկողինն քով ու խօսէր հետը : Երբեմն զիշերները կ'ելլար անկողինն մէջ կը նստէր , և ձեռքերովն ինքզինքը կը պաշտպանէր , իբրև թէ վրան յարձակող մը ըլլար . քրտինքը ճակտէն գետի պէս կը վաղէր : Խուցին թանձր , խոնաւ ու ապականեալ օդը կապարի պէս կուրծքին վրայ կ'իջնար . և երբոր ծարաւէն շրթունքները կը չորնային , կ'ուզէր ոտք ելլալ ու երթալ խմել , բայց չէր կրնար . հաղիւ հաղ շատ ստիպելով ինքզինքը՝ սողալով կը հասնէր ջրոյ դոյլին քովը . երբեմն չէր ալ հասնէր : Երբեմն ալ հիւանդութիւնը զինքը անանկ կը թմրեցընէր , որ ոչ աչքը կը տեսնար , ոչ ականջը կը լսէր , ոչ կ'իմանար թէ ծարաւ ունի և ոչ թէ կենդանի է : Ետքը երբոր արիւնը կը սկսէր քալել , ջերմը վրան կու գար : Ասանկով հետզհետէ թմրութիւնը հոգւոյն վրայ ալ անցաւ . մարմինն անզգայ բան մը գարձաւ , հաղիւ հաղ շունչ կ'առնէր , և իր թշուառութեանց սաստիութենէն կերպով մը մասւոր կարողութիւնը խան-

գարեցաւ : Ա. Հուրախութիւն կամ արցունք չկար ի-
րեն վրայ , ոչ աղաջանք կամ յուսահատութիւն . ա-
մէն բան լմշնցեր էր . մարմին մըն էր որ կը լուծուէր,
միաք մը որ կը մարէր : Կերակուրներուն մնացորդը
գետնին կամ անկողնին վրայ ինկած կը մնային .
մկները բոյն շինած էին խուցին մէջ , ու կու գային
իրեն կերակուրն ուտելու , և հիւսնդը՝ քովէն հե-
ռացընելու համար զանոնք , իր հացին և կերակուր-
ներուն մէկ մասն անոնց կը նետէր : Աև մամուկներ
ալ կը բնակէին խուցին մէջ ու անկողնին վրայ կը
քալէին . և անանկ կը նեղուէր տղան անոնցմէ , որ
շատ անգամ կ'ելլար անկողնէն , աթոռի մը վրայ կը
նստէր ու բոլոր դիշերը արմուկները ստոլին վրայ
կրթնցուցած կը կենար : Փոշոյն ու աղտօնութեան
չափ չկար . ողին ապականութիւնն արգէն ըսինք ,
որովհետեւ վեց ամսէ ՚ի վեր խուցին պատուհանը
բացուած չէր . անկողինը ստորագրելու բան չէ . և
աղտօնութենէ առաջ եկած կենդանիներն անանկ
բազմացեր էին , որ չէր կրնար տղան մարրել զտ-
նոնք , և ողեսպառ կընէին զինքը : Այսպէս խոռ-
վարարը կ'ուղէին Լուգովիկոս Ժիին աստիճան աս-
տիճան հիւծիլն ու դէպ ՚ի գերեզման խոնարհիլլ
տեսնալ . ո՞հ , ամենէն անմեղ գլխուն ամենէն ա-
հաւոր տանջանկները կը տրուին եղեր :

Առանց գիտնալու ստուգիւ և մանրամասնաբար
Տաճարին մէջ եղածները , իմացաւ ժողովուրդն որ
տօֆէնին առողջութիւնն երթարով կը տկարանար ,
և թէ ոտքի վրայ չէր կրնար կենալ : Մարգ եղաւ որ
խեղճին վրայ կարեկցութիւն զգաց , թէպէտ և ոչ ոք
գաղափար ունէր տղուն բուն վիճակին վրայ . Լը
Մոնիէ թագաւորին բժիշկը՝ մասնաւոր Մոնդրէօյլէն
Բարիզ եկաւ ու իր կենաց վտանգովը խնդրեց որ
Տաճարը մտնայ ու խնամէ Լուգովիկոս Ժիին զա-
ւակը . և իրօք դեռ կրնար վարպետ բժիշկը բոլորո-
վին խալքացընել տղան հիւսնդութենէն կամ զոնէ
երկնցընել կեանքը . բայց խոռվարարը մերժեցին ի-
րեն խնդիրը , որովհետեւ մտքերնին դրած էին որ

ան ատեն միայն բժիշկ խրկեն հիւանդին քով երբոր
ապահով ըլլան որ ալ բժշկի ժամանակն անցած է :

ՃԳ

Լուղովիկոս ՃԳին որդոց պահապանները .
Լորան, Կոմէն, Լազնը :

28 յուլիս 1794 — 3 մայիս 1795 :

Քերմաքեր ամսուն 9ին, այսինքն 1794 տարւոյն
յուլիսի 27ին, Որպէսքիէրի բռնաւորութիւնը գա-
դրեցաւ . որովհետեւ իր հակառակորդները միանա-
լով բռնեցին դինքն ու իր կուսակիցները , և եր-
կրորդ օրը կտրեցին զլուխնին : Պառա դինուորաց
ընդհանուր հրամանատար անոււաննելով , սպանու-
թեան օրը Բարիզու զօրաց ամէն կայանները զնաց,
որպէս զի ազգային Դաշնաւորութեան հաւատարիմ
մնալու երդմունքը նորոգել տայ ամենուն : Իրեն
հետ առած բազմաթիւ անձանց մէջ կար նաև Լո-
րան անունով մէկը , որ Ա . Գոմինիկոս կղզին ծնած
էր . Պառա ապօսապրեց անոր որ ՚ի գարձին իր տունն
հանդիպի . և հոն ըսաւ Լորանի . « Առանց քեզի
հարցընելու վրադ կարգադրութիւն մը ըրինք : Պէտք
է որ կառավարութիւնը հասարակութեան պաշտօ-
նակալներէն զատ , որ օրէ օր կը փոխուին և կը
հսկեն Տաճարին աշտարակին ապահովութեանը ,
մշտնչենաւոր հոգաբարձու մը ունենայ հոն՝ որուն
վրայ վստահ ըլլայ : Ժողովքները իմ առաջարկու-
թեամբս անոււաննեցին զքեզ Պարէզի որդւոցը պա-
հապան , ճանչնալով քու փոյթդ ու հայրենասիրու-
թիւնդ : Վաղը կը սկսիս պաշտօնդ » :

Լօրան, որ դրեթէ երեսունըհինդ տարուան էր ան միջոցին, հասարակապետական էր կարծեօք. բայց փորձը ցըցուց որ մարդասիրութիւն ալ ունէր և թէ կտրըճութեամբ իր կարեկցութիւնը կրնար յայտնել այնպիսի արարածի մը վրայ, որ ամենուն խաղալիկն եղած՝ մահուան հետ կը կռուէք: Յուլիսի 29ին գիշերն եկաւ Տաճարը, և խորհրդոյ սենեկին մէջ իր իշխանութիւնն յայտնելէն վերջը պաշտօնակալաց, զիշերային ժամը երկուքին տղուն խուցը գնաց անոնց հետ: Ի՞նչպէս ափշեցաւ մնաց երբոր խուցին դրանն առջև հասնելով, ներսի անտանելի գարշահոտութիւնն առաւ, ու ի՞նչպէս քար կը տրեցաւ սարսափէն՝ երբոր պաշտօնակալներէն մէկը դռնակէն բարձր ձայնով կանչեց քանի մը անդամ Գարեգը, ու Գաբէդ պատասխան չտուաւ. Հուսկութեամբ հազիւ թէ տկար ձայնով մը այո ըսաւ, բայց չկրցաւ սոտի վրայ ելլել՝ թէպէտ դրսէն սպառնալիքով կը կանչէին զինքը: Լօրան մէկէն իմացաւ որ պէտք էր վկայութիւն մը առնէ թէ ինչ վիճակի մէջ իրեն ձեռքն յանձնուեցաւ տղան, որպէս զի չըլլայ որ օր մը յանցանքն իրեն վրայ նետուի. անոր համար երկրորդ օրը հասարակաց ապահովութեան ֆողովքէն խնդրեց որ մասնաւոր մարդիկ խրկէքնութեան համար:

Յուլիսի 31ին հասարակաց ապահովութեան ժողովքին խել մը անդամներ ու քանի մը պաշտօնականեր մէկտեղ աշտարակը գացին՝ բանտարգելոյն վիճակն ստուգելու համար: Կանչեցին տղան, բայց անիկայ պատասխան չտուաւ. ան ատեն հրաման տուին որ դուռը բացուի ու ներս մտան: Երբոր աչքերնուն առջև տեսան ան աշաւոր տեսարանը, կուգովիկոս Ժան սպանողներուն սիրառ կտոր կտոր եղաւ. իննամեայ տղան ան աղտեղութեան մէջ անշարժ պառկեր էր, կոնակը կորացած, դէմքը տըժոյն և աւրուած, երեսները ներս գացած, աչքերն առանց փայլի, գլուխն ու լիզը թարախալից վէրքերով ծածկուած, սրունքները՝ աղդերքն ու թեերը

բարակցած ու արտաքոյ կարգի երկնցած . դաստակ-ներուն (ՏՃ. Պիլիք) ու ծնկուըներուն վրայ կապոյտ և գեղնագոյն ուռեցքներ տարածուած . ոտքերն ու ձեռքերը՝ որ ալ մարդկութեան վիճակէն ելած էին , չափազանց երկայն ըղունգներ ունէին՝ որոնք եղջիւրի չափ պինդ էին . այնչափ ատենուան աղտը ձիւթի պէս կառուցեր էր ականջներուն քով տղուն դեղին աղուոր մաղերն , որոնց վրայ պիտի հանգչէր Գաղղիոյ արքունական թագը . զլխուն ու բոլոր մարմնոյն վրայ կենդանիները լեցուեր էին , ու մըուկ-ները իր զգեստներուն ու անկողնի ծածկոցին ամէն ծալքին մէջ կը վխտային , և սե մամուկներն ալ վեր վար անկողնին վրայ ժուռ կու գային . և անանկ անզգայութիւն մը կը տեսնուէր վրան , որ կարծես թէ վայրենի վիճակի մէջ էր : Հազիւ հազ կը բնակէր հոգին այս մարմնոյն մէջ , և յայտնի կը տեսնուէր որ թոչելու վրայ էր :

Հազար տեսակ հարցմունքներ ըրին իրեն , բայց պատասխան չառին . աննշան նայուածքով մը պաղ պաղ կը նայէր տղան իրեն այցելութեան եկողնե-րուն վրայ : Պաշտօնակալներէն մէկը տեսնալով որ գրեթէ ճաշին ձեռք չէր դպուցած , հարցուց թէ ին-չու համար չէր ուտէր . սկզբան ձայն չհանեց տղան , բայց երեսը նոյն հարցմունքը խել մը անզամ հայ-րական ձայնիւ կրկնեց նուիրակներուն զլխաւորը , տղան հանդարտութեամք մը « Կ'ուղեմ մեռնիլ » ը-սաւ : Այս խօսքս միայն կրցան առնել իրեն բերնէն նուիրակները , որոնց գալուստը շատ քիչ օգուտ ու-նեցաւ տղուն վիճակին վրայ :

Բայց Լօրան , կը կրկնենք զուրցելու , թէպէտ թագաւորական կառավարութեան սիրող չէր , ա-մէն վտանգ աչք առաւ ու ջանաց տղուն վիճակը լաւցընելու՝ որչափ որ իր ձեռքէն կու գար , և ինչ փոփոխութիւն որ հիմա պիտի պատմենք՝ իրեն ար-դիւնքն եղաւ : Նուիրակներուն հաւանութեամքը հազիւ հազ թոյլտուութիւն առաւ պաշտօնակալնե-րէն , որ գաղջ ջուր բերուի՝ տղուն վէրքերը լուալու

սրբելու համար : Վանդակապատ դուռն ու դռնակը
նորէն իրենց տեղը չդրուեցան , հապա առջի դուռը
դրին . պատուհանին վանդակափեղկերուն թիւը
քիչցուցին , որպէս զի օդը փոխուի ու խուցը լոյս
առնէ . խուցն ալ մաքրեցին : Աս միջոցին հիւանդը
իր հօրը խուցը փոխազրեցին ու քիչ մը ատենուան
համար երկրթէ անկողնի մը վրայ դրին . Լուգովիկոս
Ժէին նայուածքը մեռածի պէս էր , ու չէր ըմբռնէր
թէ ինչ կ'ըլլայ : Լօրան ուրիշ անկողին մը բերել տը-
ւաւ ու հոն փոխազրեց տղան . բաղնիք ընել տուաւ ,
ու զգեստները փոխեց . մազերն ալ կարել ու զլու-
խը սանտրել տուաւ : Այսչափով ալ գոհ չեղաւ Լօ-
րան . որովհետեւ հիւանդին գլխուն ու վզին վէրբե-
րուն համար մասնաւոր խնամք պէտք էր , խնդրեց
հրաման առաւ որ պաշտօնակալաց մէկը , որ արուես-
տիւ վիրաբոյժ էր , գայ երբեմն երբեմն վէրքերը
նայելու ու դարմանելու : Նոյնպէս հրամանով վե-
րէն վար մաքուր զգեստ շինել տուաւ տղուն :

Դժբաղդ տղան չէր կրնար իմանալ թէ ինչ կը նը-
շանակէր ամ մարդուն ցըցուցած այսչափ խնամքը .
և օր օրուան վրայ զարմանքը կ'աւելնար՝ տեսնա-
լով որ Լօրան ձեռքերը բացած ու կարեկից գէմքով
մը կու դար միշտ իր քովք . և վերջապէս օր մը « ին-
չու համար վրաս խնամք կը տանիս » , հարցուց Լօ-
րանի . և երբոր սիրապիր պատասխան մը առաւ ան-
կէ , — « կարծէի որ չես սիրեր զիս » զուրցեց , ու
սիրտն ելլելով աչքէն կաթիլ մը արցունք վազեց :

Այնչափ տկարացած էր զլուխը , որ երբոր կը
սանտրէին զանիկայ ու երբոր վիրաբոյժն օծանե-
լիք մը կը քսէր վրան , անչնարին ցաւ կը զգար , ա-
նանկ որ երբեմն չէր կրնար ինքոհնքը զսպել ու կը
պրուար սրտաճմիկ ձայնիւ . օր մը որ ասանկ պո-
ռացեր էր , վիրաբուժն ետ կանչեց ու թողութիւն
խնդրեց իրմէն որ չէր կրցած համբերել ցաւին : ին-
չուան ան ատեն Գաբէդ անունը միայն կը տրուէր
իրեն . բայց անկէ ետքը Լօրան Պ . կարողոս սկսաւ
ըսել , և ուրիշ ամէնքն ալ իրեն օրինակին հետեւ-

ցան : Ո՞րչափ կը վշտանար Լօրանի սիրտը որ իրեն
պատուիրուած էր՝ առջինին պէս միայնութեան մէջ
թողլու տղան . որովհետև գիտէր թէ անոր նիւթա-
կան և բարոյական առողջութեան վնասակար էր առ
բանս : Հրաման չունէր քովն երթալու՝ բայց եթէ կե-
րակրոյ միջոցը , ան ալ միշտ պաշտօնակալաց աչքին
առջեք . հանդերձ այսու՝ կրցաւ քանի մը անգամ
թոյլտուութիւն առնել անոնցմէ տղան աշտարակին
վրայ տանելու ու քալցընելու : Առաջին անգամն որ
կրցաւ Լօրան աս շնորհքը ձեռք ձգել , իրիկուան
գէմ էր . բռնեց թեւէն տղան ու վեր հանեց , ուր
հիւանդը աղէկ մը ծծեց անոյշ օդը . բայց երբոր
վար կ'իջնար , երրորդ յարկին դրանն առջեւ կանկ
առաւ կարողոս , ու անյագ և տխուր աչքով մը
կը նայէր ան դրան վրայ . կը կարծէր որ գեռ մայ-
րը հոն էր : Բայց Լօրան թող շտուաւ որ երկայն
ատեն կենայ հոն , որպէս զի ան դառն յիշատակ-
ները մտքէն ցրուին : Տղան խել մը անգամ զլուխը
ետ դարձուց ու չէր կրնար աչքը հոնտեղէն բաժնել-
այնչափ տառապանքները մօրը սէրը չէին կրցած
սրտէն ջնջել . նոյն իրիկունը հազիւ թէ դպաւ իր
ընթրիքին : Ուրիշ անգամ մըն ալ որ վեր ելան , տը-
զան փոխանակ գէպի ի երկինք աչքերը վերցընելու ,
տանիքին ու ատամնաձև զարդերուն վրայ դարձուց ,
ու գեղնագոյն պղտիկ ու խեղճ ծաղիկներ տեսնե-
լով , որոնք առանց հողի մեծցեր էին ու իրեն պէս
տժգոյն էին , ուրախութեամբ մը ժողվեց զանոնք ու
ջանաց փունջ մը շինել , թէպէտ բարակ ու կարճ էր
ցողուննին . անտարակոյս Վերսայլ միտքն եկաւ ,
ուր իր մօրն ընծայ կը տանէր գեղեցիկ փունջեր :
Երբոր իր խուցը գառնալու միջոցն եկաւ , քանի որ
վար կ'իջնային՝ բոլոր վրան մնացած ուժովը ջանաց
իր պահապանին ընթացքը ծանրացընելու , և երբոր
երրորդ յարկին դրանն առջեւ հասան՝ կեցուց զանի-
կայ : « Սխալցցար , կարողոս , աս քու գուռդ չէ » ,
ըսաւ ան պաշտօնակալն որ իրենց ետեւէն կու գար :
— « Զեմ սխալած » , պատասխանեց տղան տխրու-

թեամբ . նոյն օրը աս խօսքը միայն զուրցեց : Աիրելի պատանեակ , մօրդ աչքերը կը փնտռես . բայց ան դրան վրայ նայելու տեղ , դէպ ՚ի երկինք վերցուր նայուածքդ , հոն կը հանդիպիս իրեն աչքերուն :

Թէպէտ կրցածին չափ խնամք կը տանէր Լօրան իշխանին վրայ , բայց այնչափով չէր կրնար բժըշ կուիլ տղուն մեռելատիպ տկարութիւնը , որն որ աւելի կը ծանրանար միայնութենէն : Կը տագնապէր Լօրան ու ամէն փորձ կ'ընէր որ կարենայ հարկաւոր եղած գարմաններուն թոյլտուութիւն առնել . բայց կառավարողք , որ ինչպէս ուրիշ տեղ ըսինք՝ երդուընցած էին թագաւորութեան յաջորդին մահը , բացարձակ կը մերժէին ամէն առաջարկութիւն և պաշտօնակալաց ձեռքով ամենայն խստութեամբ կը հսկէին տղուն պահապանին վրայ :

Լօրանի աշխատութիւնն այնչափ սասափի էր , որ սկսաւ սաստիկ յոգնիլ , և տեսաւ որ առանց ուրիշի մը օգնականութեանը չէր կրնար առաջ տանիլ պաշտօնը : Ուստի խնդրեց հասարակաց ապահովութեան Ժողովքէն որ օգնական մը տայ իրեն . և իրօք 1794ին նոյեմբերի 8ին Ժողովքը հաւանեցաւ իր խնդրքին ու կոմէն անունով մէկն որոշեց նոյն պաշտօնին : Կոմէն , որ 1757ին ծնած էր և հանդարտ քնաւորութեամբ մարդ էր , չուղեց յանձն առնել . բայց ըսուեցաւ իրեն թէ իրաւունք չունէր հրաժարելու , և թէ կառք մը կը սպասէր իրեն : Կոմէն ազնիւ սիրտ ունէր , ու կը գուրգուրար թագաւորական ընտանեաց վրայ . բայց բնութեամբ շատ վախկոտ մարդ էր ու գրեթէ իրեն շուրքէն կը վախսէր , որ ըլլայ թէ յանկարծ ամբաստանուելով մահուան տեղը խաւրուի : Գիշեր ատեն հասաւ ջաճարը . և իր իշխանութիւնը ցուցընելով Լօրանի , անոր հետ վերելաւ բանտարգեալները տեսնալու : Երբոր տղուն խուցը մօտեցան , Լօրան հարցուց իր օգնականին թէ ատենօք տեսած էր արդեօք Արքունական իշխանը : « Զեմ տեսած , պատասխանեց կոմէն : — Բնելէ որ շատ ժամանակ պէտք է սպասես որ քեզի

խոսք մը զուրցէ » , ըսաւ Լօրան : Եւ աչք մը տալէն վերջը տղուն , ելան խուցէն . բայց կոմէնի սրտէն արիւն գնաց տեսնալով որ մահը նկարուած էր հիւանդին գէմքին և անդամոց վրայ :

Կոմէն Լօրանի պէս գետնայարկը բնակեցաւ խորհրդոյ սենեկին մէջ , ուր իրեք անկողին կար՝ երկուքը պահապաններուն համար , իսկ երրորդը ան պաշտօնակալին համար , որ Բարիզու իւրաքանչիւր հատածները կը խրկէին կարգաւ՝ քսանքչորս ժամ հսկողութիւն ընելու համար քանտարգելոց վրայ : Կոմէնի գալուստն օգտակար եղաւ Լօրանի , որուն աշխատութիւնները քիչ մը թեթևացան , և կրցաւ անկէ ետքը երբեմն երբեմն իր տան ծաղիկները հոգալ , որոնց վրայ մասնաւոր խնամք ունէր , և աղաւտական ձողովակի մը ներկայ գտնուիլ : Ամէն առաւօտ՝ ժամը իննին ատենները երկու պահապանները պաշտօնակալին հետո տօֆենի խուցը կ'երթային . հետերնին ծառայ մը ունէին , որ կը հագուեցընէր տղան , և անոր նախաճաշիկ ըրած միջոցը անկողինը կը շտկէր ու կ'աւլէր խուցը : Ուրիշ ծառայ մըն ալ նախաճաշիկը կը բերէր , որ կամ կաթ կըլլար կամ պտուղ : Ետքը մինակ կը թողուէր իշխանը մինչև ճաշու միջոցը , այսինքն մինչև ժամը երկուքը : Կերակուրը ապուր մըն էր , պղտի կտոր մը խաշած միս , ու պնակ մը ընդեղէն , որ սովորաբար ոսպ կըլլար : Անկէ վերջը ինչուան իրիկուան ժամը ութը նորէն մինակ կը ձգէին տղան . ընթրիքէն ետքը կը պառկեցընէին ու գարձեալ մինակ կը թողուին :

Կոմէն Տաճար գալէն իրեք օր վերջը իմանալով որ տօֆենը իր առաջին մանկութեան միջոցը ծաղկի սէր ունեցած էր , չորս թաղար տունկ տարաւ անոր խուցը , որոնք աղուոր ծաղիկներով զարդարուած էին : Տղան երբոր տեսաւ աս սիրոյ նշանը , զգացման յորդութենէն սկսաւ լալ : Ետքը ուրախութենէն ինքիրմէն գուրս ելած՝ սկսաւ անոնց չորս կողմը պարտիլ , անյադ աչքերով վրանին նայիլ , ու երկու ձեռքով բռնած՝ կը հոտուըտար զանոնք . մէկիկ մէկիկ քննե-

Են վերջը՝ հուսկ ուրեմն ծաղիկ մը կտրեց . . . ետքը
մելամաղձոտ նայուածքով մը աչքը կոմէնին վրայ
դարձուց . նորէն մայրը միտքն եկեր էր : Թող տուր,
ծնողասէր տղայ , թող տուր ձեռքի ծաղիկդ . չես
կրնար ընծայել զան մօրդ , և ոչ իսկ իր գերեզմա-
նին վրայ տանիլ դնել :

Լորանի գուշակութիւնն ստոյդ ելեր էր . կոմէն
թէպէտ ձեռքէն եկած աղէ կութիւնը կը ջանար ընել
իշխանին , բայց դեռ անոր բերնէն խօսք մը չէր կըր-
ցած առնել : Առաջին անգամն որ կարողոս բերանը
բացաւ , երախտագիտութեան խօսք մը զուրցեց կո-
մէնի անոյշ նայուածքով . « Դու ինձի ծաղիկ տուիր .
մտքէս ելած չէ » : Աս երկուքին գալստենէն վերջը՝
տղուն երեսներուն վրայ քիչ մը գոյն եկեր էր . կար-
ծես թէ սկսեր էր քիչ մը յոյս առնել , ինչպէս որ
իր պահապաններն ալ քիչ մը յոյս ունէին խալըսցը-
նելու զինքը : Օր մը (25 յունուար 1795) անանկ գէշ
հով կը փշէր , որ կրակարանաց ծխահաններուն մէջ
պայոյտքելով կրակին ծուխը բանտարգելոց խուցե-
րը կը դիզէր : « Աւելի աղէկ է որ մսին քան թէ ծու-
խէն խղդուին » ըսաւ Լորան ու կրակը մարել տը-
ւաւ : Կոմէն ան ատեն այն օրուան պաշտօնակալէն
թոյլտուութիւն առաւ որ իրենց խուցն իջեցընեն տը-
ղան : Նոյն օրուան կերակուրը՝ տղուն ուրիշ օրուան
կերակուրներուն չէր նմանէր . և սկսեր էր ախոր-
ժակովու գոհ սրտով ուտել , մէյ մ'ալ անդիէն պաշ-
տօնակալը , որ Գաղղոյ կը կոչուէր , ասանկ զուրցեց
պահապաններուն . « Դուք ինձի ըսիք տղուն համար
թէ սաստիկ հիւանդ է . բայց ես անանկ չեմ տես-
նար : Արդեօք սիրտս շարժելու համար զրեթէ հո-
գեարք ձևացուցիք զինքն ինձի : — Հոգեարք չը-
սինք , պատասխանեց կոմէն . բայց ինչ որ կ'ուզես
նէ ըսէ , քաղաքացի , աս տղան աղէկ չէ : — Աանկ
նանկ բաւական աղէկ է . այնչափ տղաքներ կան որ
իրեն չափ կ'արժեն ու իրմէն աւելի հիւանդ են .
այնչափ տղաքներ կան որ կը մեռնին և իրմէն աւե-
լի հարկաւոր են » : Տղան աս խօսքը լսածին պէս՝

գլուխը դարձուց ու պատերուն վրայ կը նայէր . և
անկէ ետքը բան մը չդրաւ բերանը , թէպէտ սիրած
անուշեղէնը կար սեղանին վրայ : Ազնիւ կոմէնը
կտոր մը այն անուշեղնէն պահեց , և տղան խուցը
տարած միջոցը՝ անոր ստոլին վրայ դրաւ : Եւ եր-
կրորդ օրը տեսնելով որ չէր դպած անոր , անոյշ
կերպով մը յանդիմանեց զինքը : Տղան ան ատեն
պատասխան տուաւ . « Շատ սիրով քեզմէ կ'ընդու-
նէի զան . բայց ան մարդը ձեռք դպուց անուշեղե-
նին . անոր ո՛ւ և իցէ բանը չեմ առներ » : Երկու օր
վերջը ցած ձայնով կը կրկնէր . Այնչափ տղաքներ կան
որ կը մեռնին ու իրմեն առելի հարկաւոր են : Գաղզոյի
գալստեան օրէն վերջը տղուն ապաքինութիւնը կանկ
առաւ , երբեմն երբեմն վրան չերմ կու դար , ու
գաստակներուն և ծնկուըներուն ուռեցքները սաստ-
կացան : Պահապանները վախնալով որ հիւանդու-
թիւնը կը զայրանայ , շատ ջանք ըրին հրաման առ-
նելու որ կարենան պարտէղ տանիլ տղան՝ քիչ մը
շարժմունք ընելու համար . բայց աս անդամալ ջան-
քերնին պարապը գնաց : Բարեսիրտ ըլլալով եր-
կուքն ալ 'ի բնութենէ , երբոր աղէկ ու հանդարտ
պաշտօնակալի մը կը հանդիպէին՝ առիթը չէին փախ-
ցընէր ու ձեռքերնէն եկածը կ'ընէին նոյն օրը . թէ-
պէտ և ստորին կարգի ծառայողներէն ալ վախ ու-
նէին , որոնք քանի մը անդամ սպառնացեր էին
վրանին բողոք ընելու : Փետրուարի 24ին եկող պաշ-
տօնակալն անանկ ազնիւ մարդ մըն էր , որ ոչ միայն
թող տուաւ աշտարակին վրան հանելու տղան , հա-
պա նաև ուզեց օրուան մեծ մասը տղուն քով անցը-
նել : Կոմէն տեսնելով անոր բարեսրտութիւնը , բա-
ցուեցաւ հետը ու ան վայրկենէն բարեկամացան ի-
րարու հետ . և երբոր երկրորդ օրը բաժնուեցան ի-
րարմէ , խօսք տուին տեսնուելու : Եւ իրօք չորս օր
վերջը ջըպիէնը , այս էր պաշտօնակալին անունը ,
Տաճարն եկաւ ուրախ դէմքով ու քանի մը խաղա-
լիկներ ընծայ բերաւ իշխանին . ետքը աղէկ լուրեր
ալ տուաւ կոմէնի , որ սկսաւ յուսալ թէ քիչ ատե-

նէն Գաղղիոյ մէջ շփոթութիւն մը կ'ելլայ և հիւանդ իշխանը վանտէա կ'անցնի , թէպէտ միանգամայն վախէն գող կ'ելլար բոլոր մարմինը : Կոմէն ուրիշ անձի հետ ալ վերաբերութիւն ունէր . Ֆընոյլ մարդիզը , որ կարծեօք և սրտով ջերմ թագաւորական էր և ձեռքէն եկածին չափ կը ջանար օգտակար ըւլալու թագաւորական ընտանեաց , երբեմն երբեմն Տուազի անունով մէկը կը խրկէր Տաճարը , որ հին բարեկամ ձեւանալով կոմէնի հետ՝ վանտէայի վըրայօք լուրերը կու տար անոր ու պատանի թագաւորին առողջութեան վիճակին վրայ տեղեկութիւն կ'ուղէր :

Խօսքերնիս տղուն վիճակին վրայ դալով , յունուարի 25էն 'ի վեր սաստիկ խորին տխրութիւն մը տիրած էր կարողոսի վրայ , որուն հետևանքն եղած էր յետին աստիճանի անգործութիւն մը . հազիւ հազ կրնային բաժնել զինքը կրակին քովէն ու համոզել որ աշտարակին վրայ ելլայ . թէ և կարողութիւն ալ չունէր քալելու , անանկ որ երկու իրեք անգամ մը լօրան կամ՝ կոմէն զրկեցին տարին զինքը : Հիւանդութիւնը քիչ օրուան մէջ մեծաքայլ առաջ գնաց . և վիրաբոյժ պաշտօնակալ մը Հասարակութեան ժողովքին տեղեկութիւն տալով աս բանիս վրայ , անիկայ ալ փութաց բարձրագոյն իշխանութեան իմացընելու , որուն առջև ներկայացան նաև հասարակութեան պաշտօնակալներ , ու իմացուցին որ բանտարգեալը մահուան վտանգի մէջէ . պատմեցին որ հիւանդին ամէն յօդուածներուն վրայ ունեցքներ ելած էին , մասնաւորապէս ծնկուըներուն վրայ . և թէ անկարելի էր բերնէն խօսք մը առնելը , ու ո և իցէ շարժմունք չէր ուղէր ընել : Ան ատեն հասարակաց ապահովութեան ժողովքը որոշեց Հարման անուամբ իր անգամներէն մէկը որ երկու ընկերով երթայ Տաճարն ու մանրամասն տեղեկութիւն մը տայ իրեն : Երկրորդ օրը Հարման գնաց աշտարակը , և թէպէտ կարողոսի վտանգալից վիճակն ստորագրեց , բայց կառավարութիւնը դար-

ման մը չըրաւ , և հիւանդը սկսաւ դէպ՚ի գերեզման
մօտենալ : Կոմէն գեռ ինքզինքը կը խարէր և կը
նայէր որ զբաղեցընէ տօֆէնին միտքը . երբեմն հետ
տարբերական գիրք մը կը բերէր ու կ'աղաչէր որ
կարդայ . տղան ծնկուցներուն կամ ստոլին վրայ
դնելով գիրքը՝ սիրով կը կարդար : Օր մը պատմու-
թիւն մը կարդալ սկսաւ , որուն անանկ հաւնեցաւ՝
որ ընկզմեցաւ մէջն ու մեծաւ ուշադրութեամբ ծայ-
րէ 'ի ծայր կարդաց . աս պատմութիւնը գիրցազնի
մը գժբաղդութեամբը կը սկսէր ու անոր երջան-
կութեամբը կը լմննար : Խեղճը իրեն վրայ յարմար-
ցուց անտարակոյս աս պատմութիւնն ու իրեն ցա-
ւերը նշան մը սեպեց լաւագոյն ժամանակի մը . աս
յոյսէն խարուած վայրկեան մը սկսաւ լալ ու խրն-
տալ միանգամայն , նման ապրիլ ամսուան ան ա-
ռաւատուն՝ որ անձրեւով արե կ'ունենայ : Կոմէն
հետը տամա ալ կը խաղար ու միշտ դիմացինին
յաղթել կու տար : Իրիկուն մը , որ մարտի 12ն էր ,
կոմէն մինակ գտնուելով կարողոսի հետ , առա-
ջարկեց որ կամ կարդան կամ խաղ խաղան : Տղան
երախտագիտութեամբ մը նայեցաւ երեսը , ու կ'ու-
զէր իմանալ թէ արդեօք ուղած շնորհքը կ'ընէր ի-
րեն . և յոյս մը առնելով պահապանին սիրալիր
նայուածքէն , ոտքի վրայ ելաւ ու դէպ՚ի դուռը
գնաց , ու միակերպ աչքը կոմէնի վրայ էր աղաչանքի
կերպով մը : « Գիտես որ աս բանս չըլլար » , ըստ
կոմէն , որուն սրտէն սուր կ'անցնէր՝ տղուն խրն-
դրուածքը կատարել չկրնալուն համար : — « կ'ուզեմ՝
անգամ մը տեսնալ զինքը (մայրը կը հասկընար) .
թող տուր կ'աղաչեմ որ մեռնելէս առաջ մէյ մը տես-
նամ՝ զինքը » : Կոմէն սրտին ցաւէն այլայլեցաւ ,
բայց բռնեց տօֆէնին թեէն ու իր տեղը դարձուց ,
ան ատեն տղան անկողնին վրայ տարածուեցաւ ու
ինքզինքը կորսնցուց : Երբոր ինքզինքը գտաւ ու ցա-
ւը նորոգուեցաւ , կոմէն ցած ծայնով մը ըստ իրեն .
« իմ յանցանքս չէ որ քեզի վիշտ կը պատճառեմ ,
պարտքս աս է . խնդրեմ ըսէ խօսքով որ կը ներես

ինծի » : Տղան սկսաւ հառաջանքներով հեկեկալու ողբալ : « Պարոն Կարոլոս, զուրցեց կոմէն, մի լար ասանկ, ձայնդ կը լսեն . . . » : Լուռ կեցաւ տղան, և երբոր կոմէն նորէն թողութիւն կը խնդրէր, մեծ արցունք մը կաթեց աչուրներէն : « Գիտես, կրկնեց կոմէն, որ գուռը գոց է, և թէ որ բաց ալ ըլլար, անտարակոյս գուրս չէիր ելլար՝ մտածելով որ զիս մահուան դատապարտել կու տայիր » : Տղան զլուխը շարժեց տիրութեամբ ու համոզուեցաւ պահապանին խօսքին, որուն վրայ մասնաւոր սէր ունէր :

Եղյն ամսուն 25ին Գոլոյ անունով պաշտօնակալ մը եկաւ Տաճարը, որ տօֆենին աչքերը քննելով, « Աս տղան վաթսուն օր չկրնար ապրիլ » ըսաւ : Եւ տեսնելով որ կոմէն ու Լօրան վշտացան աս խօսքին վրայ, որովհետեւ շատ գէշ տպաւորութիւն կը քնար ընել հիւանդին վրայ, վրայ բերաւ չարասիրտը . « Ես ձեզի կ'ըսեմ, քաղաքացիք, որ վաթսուն օրուընէ առաջ ապուշ ու անզգայ կը դառնայ, թէ որ չճարի նէ » : Այս ահաւոր անէծքէն չխոռովիցաւ տղան . անտարակոյս ինքը ան մարդէն աւելի ստոյգ գիտէր իր մահը : Կոմէն երբոր մինակ մնաց նոյն օրը տղուն հետ, ջանաց որ անոր մոքէն հանէ առաւտեան խօսքերուն տպաւորութիւնը . Կարոլոս ըլկրցաւ զգացած ցաւը զսպել, աչքէն արցունք վազեց, և լեցուն սրտով ու քաղցր հառաջանքով մը զուրցեց . « Ես մէկու մը շարիք ըրած չեմ » :

Վեց օր վերջը, մարտի 29ին 1793, Լօրան խընդրեց ելաւ Տաճարէն, որովհետեւ մայրը մեռեր էր ու ընտանիքն իրեն պէտք ունէին . Տաճարին մէջ ամենուն ցաւ պատճառեց աս բանս : Լօրան տիրուր սրտիւ բաժնուեցաւ դեռահասակ իշխանէն, որ ցաւագին դէմքով ձեռքը սխմեց :

Լօրանի տեղը Ստեփան Լազնը անունով մէկը խրկուեցաւ Տաճարը մարտի 31ին . ասիկայ ծնած էր 1757 տարւոյն, և թէպէտ կոմէնի չափ փափուկ սիրտ չունէր, բայց անկէց աւելի մտաց հաստատութիւն ունէր : Երբոր առաջին անգամ կոմէնի հետ

տղան ու քոյրը տեսնելու գնաց , անոնք իր ծանր կերպէն կարծեցին որ ուրիշ թշնամի մըն ալ աւելցաւ . բայց ետքը մտքերնին փոխեցին : Թէ պէտք էր կու պահապաններուն ալ հաւասարապէս պարտքն էր Լուդովիկոս ֆջի որդւոցը վրայ հսկել , բայց մէշերնին կերպով մը պաշտօննին բաժնեցին . Լազնը աւելի տօֆենին հոգ տարաւ , կոմէն ալ թագաւորական Տիկնոջ :

Լազնը իր նախորդներուն պէս վշտացաւ տեսնելով պատանեկին անկարող վիճակը . և ուզեց ցուցընել անոր որ իբրև ծառայի մը պէս կու գար քովը՝ քան թէ իբրև պահապան : Ինքը կը սանտրէր անոր զլուխոը , կը լուար , ու զգեսաններուն փոշին կը մաքրէր . տղան ուշադրութեամբ մը կը քննէր զինքը՝ առանց ամենեին պատասխան տալու ըրած հարցմունքներուն : Երկու պահապանները թէ պէտ զանազան բնաւորութիւններու տէր մարդիկ էին , բայց իրարու հետ յարմարեցան ու համարմունք ունէին մէկմէկու վրայ . իրարու ժամանակ կու տային որ երթան դուրսը քիչ մը յոզնութիւն առնեն , և այս պիսի բարեկամութեամբ մը պաշտօննին քաղցրացաւ իրենց : Երբեմն կը միանային ու կոմէն իր ջութակը¹ զարնելով և Լազնը երգով ընկերելով կը զուարթացընէին պղտի կարողուր :

Իրեք շաբաթ անցնելէն վերջը՝ կարողոս սկսաւ խօսիլ Լազնի հետ , ան ատեն Լազնը առջինէն աւելի խնամքով շարունակեց իր պաշտօնը . տուաւոտւընէ քովը կ'երթար ու գրեթէ ինչուան իրիկուն հետն էր , ՚ի բաց առեալ կերակրոյ ժամանակը : Ատէպ աշտարակին վրայ կը հանէր զինքը ու մէկ երկու ժամ մը կը պտըտցընէր հոն . տղան իր թևէն բունած հաղիւ հաղ կաղալով կը քալէր , ու իր երախտագիտութիւնը նայուածքով մը , ձեռվ մը , խօսքով մը կը յայտնէր : Երբոր օդը գէշ կ'ըլլար , Լազնը թուզթ կամ տօմինայ կը խաղար հետը . և աս առ

թովօր մը Լազնը յիշեցուց տղուն Արքունական-Ճօ-
ֆեն անուանք պատանի զինուորաց վաշտին ըրած
ընծան իրենց մանուկ հազարապետին , որ կարո-
ւոսն էր . և գովեց ան զինուորներուն կրթութիւնը ,
ու ըսաւ որքիչ ատենէն հազարապետնին ալ իրենց
արժանաւոր վղուխ պիտի ըլլար : Տղուն աչքերը
պըլալացին սրտին զուարթութենէն , ու չորս զին
մէյ մը նայելով որ չըլլայ թէ մէկը լսէ , « Տեսեր ես
զիս , հարցուց , սուրս մէջքս կապած » : Երբոր Լազ-
նը պատասխան տուաւ թէ տեսեր էր , գոհ եղաւ
տղան , միայն կ'ուզէր իմանալ թէ ի՞նչ եղած էր
արդեօք ան սուրը : Լազնը կը կարծէր որ օգոստոսի
10ին օրը կամ խորտակած կամ կորսուած կ'ըլլայ .
բայց անանկ չէ . ինչուան հիմա պահուած է աս սու-
րը , և վրան Լուդովիկոս ՃԶին որդույն աւրք գրուած
է . ան թագաւորն՝ որ թագ չունեցաւ ու թագաւո-
րական գերեզման չմտաւ , և կենացը մէջն ալ Ախմո-
նի հետ միայն պատերազմեցաւ համբերութեամբ ,
անոր մի միայն հետքը ապագայ դարուց մէջ սուր
մը մնաց :

Երբոր հիւանդը խօսակցութենէ կը յոգնէր , Լազ-
նը երգերով կը սփոփէր զինքը . մանաւանդ զուար-
ձալի երգեր որ կը լսէր կարողս , միշտ կը խնտար:
բայց մեղք որ ալ բնութիւնն հիւծեր ու մաշեր էր
այնչափ ատենուան հիւանդութենէն , ու մահը կը
վազէր իրեն նուազեալ աչքերը գոցելու : Փիչ ատե-
նէն պիտի իմանար կարողս որ իրեն ընտանեաց ար-
քունիքն երկինք փոխադրուեր էր , և թէ ծնողքը
թեատարած իրեն կը սպասէին . և իր վշտաց անթա-
ռամ ծաղիկներովը պիտի կարենար անգին փունջ
մը ընծայել իր մօրը :

ՃԴ

Լուդովիկոս ԺԵՒ վերջին օրերն և մահը :

4 մայիս — 10 յունիս 1795:

Կոմէն և Լաղնը հարկ սեպեցին խմացընել կա-
ռավարութեան բանտարգելոյն անյոյս վիճակը . և
իրեք անգամ ծանուցանելին ետքը , հաղիւ հաղ
մայիսի նին լուր եկաւ իրենց որ Տըսօլ բժշկին ա-
պըսպրուած էր երթալու խնամելու տղան : Իրօք
Տըսօլ անյապաղ եկաւ , և երկար ատեն մեծաւ ու-
շագրութեամբ նայեցաւ հիւանդը , բայց պատաս-
խան մը չկրցաւ առնել իրմէ . և իր կարծիքը չյայտ-
նելով պաշտօնակալաց , հորապինի ըմպելիք մը միայն
ապըսպրեց՝ որ մէյմէկ դգալ առնէ կէս ժամը մէյ
մը , առաւօտեան ժամը վեցէն մինչև երեկոյեան ժա-
մը ութը . և ելաւ գնաց : Բայց Տաճարէն գուրս լուռ-
չկեցաւ , ու յայտնեց որ շատ ուշ կանչեր էին զին-
քը , որովհետեւ հիւծմամբ մաշեր էր հիւանդը , և ա-
ռաջարկեց որ մէկէն գեղտեղ փոխադրեն իշխանը ,
ուր կը յուսար որ օդին աղէկութեամբն ու միակերպ
խնամքով կրնար խեղձին կեանքն երկնցընել . բայց
ինչպէս որ կրնայ մակաբերուիլ խռովարաբք բանի
տեղ չդրին իրեն առաջարկութիւնը : Տըսօլ երկրորդ
օրը ժամը իննին նորէն եկաւ . քննեց հիւանդը ,
առջի օրուան ապսպրածը չփոխեց , միայն ուռեցք-
ներուն համար շփելու նիւթ մը ապսպրեց : Երթալու
միջոցը կոմէն հարցուց իրեն թէ աղէկ չէր ըլլար որ
տղան պարտէղ տանելու փորձուի . « Ի՞նչպէս կա-

րելի է, պատասխանեց Տըսօլ. ո և իցէ շարժմունք ը-
նէ՝ ցաւ կը զգայ: Տարակոյս չկայ որ օդ առնելու կա-
րօտ է, բայց գեղի օդը պէտք է իրեն»: Տղան թող
տուաւ որ վէրքերը չփէ լաղնը. բայց ապրապուած
դեղը չէր խմած, և թէպէտ շատ աղաչեցին իր պա-
հապանները՝ յանձն չառաւ. թերեւս կը վախէր որ
մէջը թոյն խառնուած է: Կոմէն իրեք անգամ իրեն
առջեր ան ըմպելիքէն խմեր էր առջի օրը. բայց ո-
գուտ չէր եղած: Երկրորդ օրը լաղնը պազատելով
կ'ըսէր. «Գիտես, պարոն, որ ես քու առողջութիւնդ
միայն կ'ուզեմ, ու մեծապէս կը վշտանամ տեսնելով
որ չես առներ ան բանն որ կրնայ առողջութեանդ
օգտակար ըլլալ: Շնորհքի տեղ կը խնդրեմ՝ որ աս
վիշտը չտաս ինձի»: Աս զուրցեց ու սկսաւ խմել ան
դեղէն. տղան ան ատեն առաւ անոր ձեռքէն դգալն
որ իրեն կու տար ու անհամբերութեամբ մը ըսաւ.
«Ուրեմն երգուրնցեր ես որ խմեմ. տուր նայինք,
ահա կը խմեմ»: Ան վայրկենէն վերջը ինչ որ ըսին
իրեն հպատակեցաւ:

Յր օրուան վրայ կարոլսի տկարութիւնը կ'աւել-
նար. իր պահապանները հաղիւ հազ կրնային ին-
չուան աշտարակին վրայ հանել զինքը, որովհետեւ
ոտքերը սաստիկ կը ցաւեին քալելէն, և ամէն մէկ
ըրած քայլին կանկ կ'առնէր ու երկու ձեռքովը
կուրծքը կը բռնէր սրտին թալուկէն: Քիչ ատենէն
և ոչ իսկ քալել կրցաւ. ուստի լաղնը դիրկն ա-
ռած՝ անանկ կը տանէր զինքն աշտարակին վրայ
կամ պզտի աշտարակը: Մեծ աշտարակին ատամ-
նաձեւ զարդերուն մէկուն մէջ անձրեւ կամաց կա-
մաց պզտի աւազան մը ձեւացուցեր էր, և նոյն տա-
րին զարնան շատ մրբիկներ հանդիպելով, անոր
մէջ միշտ ջուր կը գտնուէր: Ամէն անգամուն որ տր-
դան աշտարակին վրայ կ'ելլար, կը տեսնէր խումբ
մը ճնճղուկներու որ կու դային անկէց ջուր կը խը-
մէին ու մէջը կը լուացուէին: Ասոնք առջի բերանը
երբոր զինքը կը տեսնային՝ կը վախչէին. բայց
կամաց կամաց վարժեցան ու երբոր քովերնին շատ

կը մօտենար՝ ան ատեն միայն թևերնին կը շարժէին։ Զարմանալին ան է որ միշտ նոյն թռչուններն էին, անանկ որ կարողոս կը ճանչնար գանոնք ու իր թռչունները կ'անուանէր։ Երբոր վեր կ'ելլար, առջի գործողութիւնը աւազանին վրայ նայիլը կ'ըլլար, և թռչունները միշտ հոն կ'ըլլային։ Իր պահապանին ճախ թևին կրթընած կամ լաւ ևս ըսենք անոր թևէն կախուած և կոնակը պատին տուած՝ երկար ատեն անշարժ կը կենար ու թռչուններուն վրայ կը նայէր։ Կը տեսնար որ կ'երթան կու դան, պղտի կտուցնին ջրին մէջ կը խոթեն, վզերնին ու թևերնին մէջը կը լուան, ետքը թևերնին բացած կը թըռչին կ'երթան։ և խեղճ տղան այլայլութեամբ մը իր պահապանին թևը կը սխմէր, կարծես թէ կ'ուզէր ըսել թէ Վեդը որ ես չեմ կրնար անոնց պէս ընել։ Իրեն ամենէն մեծ զուարձութիւնն աս էր . բայց չե, խօսքերնիս շակենք, զուարձութիւն չէր, վայրկենական հաճոյք մը՝ որ ետքն իր վիճակն աւելի դառն կ'երեցընէր իրեն։

Լուգովիկոս Փջին առջի սենեկապանը՝ Հիւ, լսելով տօֆենին վտանգի մէջ ըլլալը, հասարակաց ապահովութեան Ժողովրէն պազատանօք խնդրեց որ իր հին տիրոջ որդւոյն ծառայութիւն ընէ, բայց չկրցաւ աս մսիթարութիւնն ունենալ, և ըսուեցաւ իրեն որ աւելրդ էր իր ծառայութիւնը, որովհետեւ Տրսօլ ամէն օր կը խնամէր տղան և ծաճարին պաշտօնակալները չէին հեռանար քովէն։ Խեղճ Տրսօլը ինչ կրնար ընել, երբոր օգի փոփոխութիւն կ'ուզէր ու հրաման չէր տրուէր։ և ոչ իսկ պաշտօնակալք կը նային բան մը ընել (թէ որ աղէկ մարդիկ ալ ըլլային), որովհետեւ կառավարութիւննէն կը կախուէին, որուն հրամանները բանտարգելոյն վրայօք՝ միշտ անգութ էին։

Կարողոս բժշկին անդուլ անդադար խնամքն ու ամենօրեայ գալուստը տեսնելով, անկէց ետքը անտարբեր աչքով չէր նայէր անոր վրայ ու կը փափաքէր որ անպակաս քովը դայ . և երախտագիտու-

թենէն լեզուն արձակուելով՝ կը խօսէր անոր հետ։
Տըսօլ որչափ որ իր զբաղանքները թող կու տային,
կամ մանաւանդ թէ ըսենք՝ որչափ որ պաշտօնա-
կալք թող կու տային՝ երկայն կը կենար հիւանդին
քով։ Երբոր պաշտօնակալք կըսէին որ ժամանակն
էր երթալու, տղան բժշկին զգեստէն բռնած՝ թող չէր
տար որ քովէն բաժնուի. ան ասափան իրարու հետ
ողինին կապուած էր. տղան իր սէրը նայուածքովն
ու հպատակութեամբը կը ցուցընէր, իսկ բժիշկն ալ
իր բիւր տեսակ խնամքներովն ու ցըցուցած կարե-
կցութեամբը։ Երկու անդամ Տըսօլ Տաճարէն ելած
միջոցը շիտակ իր տունը գնաց՝ ողբալու տղուն ան-
գին կենացը վրայ որուն ճար չէր կրնար ընել ու ա-
պրեցընել։ Մայիսի 30ին, Պէջոյեար պաշտօնակալն
որ կը ճանչնար զՏըսօլ՝ սանդոււխէն վար իշնալու ա-
տեն ըսաւ անոր. « Աս տղուն բանը բուսած է, ա-
նանկ չէ։ — Ես ալ անանկ կը վախեմ. բայց մարդիկ
կան որ յուսով կը սսլասեն անոր։ » Աս վերջին խօս-
քերն եղաւ որ Տըսօլ ըսաւ Տաճարին մէջ։

Երկրորդ օրը Պէլանժէ անուամբ պաշտօնակալ
մը եկաւ, որ պատկերահան էր և ատենօք թագա-
ւորական տան ծառայած ըլլալով՝ ամենեին չէր մոռ-
ցած իր բարերարներուն յիշատակը. ասիկայ եկա-
ծին պէս ըսաւ որ տղուն խցին մէջ կը սպասէ բժը-
կին. բայց Տըսօլ չեկաւ նոյն օրը։ Ան ատեն Պէ-
լանժէ, որ հետը իր ուրուագիծները բերեր էր, բա-
ցաւ ու տղուն առջեւ գրաւ. տղան առջի բերան ան-
տարբերութեամբ մը նայեցաւ, բայց երթալով կ'ա-
խորժէր ու իւրաքանչիւր ուրուագիծին վրայ երկայն
բարակ կը նայէր. և երբոր ծայրէ ՚ի ծայր նայեցաւ,
նորէն գարձուց սկիզբէն. ասով քիչ մը կը մոռնար
բժշկին չգալուն վրայ զգացած ցաւը։ Նկարիչը կը
բացատրէր ան բաներն որ տղան չէր կրնար գիտնալ.
Կարողոս ալ մտիկ կ'ընէր անոր ուշագրութեամբ և
վերջապէս պատասխան ալ տուաւ անոր հարցմանը
ներուն։ Երբոր երկրորդ անգամ նայելը լընցուց
տղան, Պէլանժէ ըսաւ իրեն. « կը վախաքէի, պա-

րոն, ուրուագիծ մըն ալ աւելցընել ասոնց մէջ, բայց չեմ ուզեր ընել թէ որ հրամանքդ կը տհաճիս նէ : — Ի՞նչ ուրուագիծ, հարցուց տօֆեեր : — Դէմքիդ ուրուագիծը . ինձի համար շատ հաճոյական բան կ'ըլլար ասիկայ, թէ որ հրամանքիդ նեղութիւն չէ նէ : — Քեզի հաճոյական կ'ըլլայ », զարմանքով և ուրախութեան ժպիտով մը ըսաւ տղան ու հաւանութիւն տուաւ : Պէլանթէ ան ատեն լաբիսով առաւ Լուգովիկոս Ժիխն դէմքը, ուսկից իրեն կիսարձանը շինուեցաւ քսան տարի ետքը :

Յունիսի Ախն Տըսօլ նորէն չեկաւ . պահապանները կը զարմանային աս բանիս վրայ ու հիւանդը կը վշտանար : Երկրորդ օրը նոր եկող պաշտօնակալն իմացուց որ չսպասեն Տըսօլին, որովհետեւ յանկարծական ներմէ մը բանուած՝ երկու օրուան մէջ մեռեր էր : Ասանկով ինչուան յունիսի օր բժշկի խնամքէ զուրկ մնաց հիւանդը . նոյն օրը հասարակաց ապահովութեան ժողովքը խրկեց դիէլդան վիրաբոյժը, որ կը զրէ թէ « Անանկ գէշ վիճակի մէջ գտայ տղան, որ աղաչանօք խնդրեցի ուրիշարուեստակցի մը օգնականութիւնն ունենալու, որպէս զի աղատիմ այնպիսի բեռէ մը՝ որ չէի ուզէր միայն տանիլ » : Մատադ տունկի մը պէս՝ որուն արմատը որդմը խածեր է՝ խեղճ տղան գլուխը կը ծոէր . բայց առանց տրտունջ մը բերնէն հանելու կը կրէր, առանց գանգատելու իր կենաց լոյսը կը պակսէր : Ան միջոցին որ ներսը կ'էրէր տաքութեամբ ու կարծեսթէ սիրտը կը կեղեքէր, ստէպ աշուշները գէպ ՚ի երկինք կը վերցընէր : Բիէլդան բժիշկը Տըսօլէն վար չմնաց խնամք տանելու կողմանէ . ինչուան համարձակեցաւ յանդիմանել պաշտօնակալները խուցին վանդակափեղերն ինչուան ան ատեն վերուցած չըլլանուն համար, ինչպէս նաև խոշոր բանալիները՝ որոնց աղաղակը միշտ անախորժ եկած էր կարողոսի ականչին ու միշտ գողալ տուեր էր . և կտրընութեամբ ու բարձրաձայն ըսաւ թօրի անուամբ պաշտօնակալին . և թէ որ անմիջապէս հանել չես տար աս կը դ-

պանքներն ու վանդակափեղկերը, գոնէ չես կրնար դէմ կենալ որ ուրիշ խուց մը փոխազրենք տղան, որովհետև կարծեմ անոր համար խրկուեր ենք հոս՝ որ դարման տանինք տղուն » : Տղուն սիրտը շարժելով աս խօսքերուն վրայ, նշան ըրաւ բժշկին որ քովը մօտենայ, ու « Խնդրեմ աւելի ցած ձայնով խօսէ, ըստ, կը վախնամ որ վերէն ձայնդ կը լսեն (իր ընտանեցն համար կ'ըսէր) . ինձի մեծ վիշտ կ'ըլլայ թէ որ իմանան որ հիւանդ եմ, որովհետև սրտերնին շատ կը տագնապի » : Պաշտօնակալը հաւանեցաւ բժշկին խօսքին, ու կոմէն դիրկն առած տղան՝ տարաւ զինքը որոշուած խուցը պղտի աշտարակին մէջ. հիւանդը շատ նեղութիւն զգաց ճամբան, բայց երբոր հոն հասաւ՝ փոխարէնը գտաւ. մեծ պատուհան մը կար հոն առանց երկաթի ճողերու ու վանդակափեղկերու, զարդարուած ճերմակ վարագոյրներով. պատուհանը բաց էր, և յունիսի պայծառ ու զուարթ արեւը ներս մտնելով բարե կու տար բանտարգելոյն: Կամաց կամաց օդը զովացուց տղուն զլուխն որ կ'էրէր, ու ինչուան սիրտը թափանցեց, և կենդանութեան թեթև նշոյլ մը գարձաւ ցուլաց գէմբին վրայ: Աչքերը մեծ մեծ բացաւ ու իր նոր բնակարանը կը զննէր. ետքը կոմէնի վրայ գարձուց աչքը լի երախտագիտութեամբ. այնչափ ատենուան մահուընէն վերջը՝ որչափ քաղցր էր տառապելոյն համար վայրկեան մը երկնքի լուսով ապրիլը: Բէլգան ծըսոյի ապրսալրածները չփոխեց, որովհետև գիտէր թէ մարդկային հնարքէ ապստամբէր էր անոր հիւանդութիւնը. միայն արեւու լոյսը շնորհեր էր հիւանդին իբրև մի միակ և վերջին միտիթարութիւն: Նոյն իրիկունն ըստ սովորական կանոնին՝ ժամը ութին մինակ թողուեցաւ տղան ինչուան երկրորդ առտուան ժամը ութը:

Յունիսի 6ին Լազնը մտաւ ամենէն առաջ տղուն խուցը, աջ ծունկն ու ձախ դաստակը օճանելեաւ մը շփեց, ու դգալ մը հոռպղոնի խաշոյէն խմցուց. և կարծելով թէ աւելի աղէկ է նոյն օրը, անկողնին

մէջ նստեցուց : Ժամը ութուկէսին Բէլդան եկաւ ,
երակը նայեցաւ , ուռեցքները քննեց ու նոր բան մը
չապրսպրեց . միայն հարցուց տղուն , « Գո՞հ ես աս
խուցն ըլլալուդ վրայ : — Հրամերես , շատ գոհ եմ » ,
պատասխանեց տօֆէնը տկար ձայնով մը և տիրուր
ու անոյշ ժափիտով մը , որ հօնտեղիններուն սիրաը
կտոր կտոր ըրաւ : Ժամը երկուքին կոմէն ճաշը բե-
րաւ . հետք նոր պաշտօնակալը կար , որ Հէպէր ա-
նուն ունէր : Տղան քիչ մը ապուր կերաւ , ետքը յո-
գնած աս աշխատութենէն՝ երկնցաւ անկողնին մէջ ,
ու քովը կտոր մը կեռաս դրաւ , որ երբեմն երբեմն
կ'առնէր կ'ուտէր : Ան ատեն Հէպէր ըսաւ կոմէնի .
« Հոս եկուր նայինք , քաղաքացի , ցըցուր ինծի գայ-
լի ձազը տեղէն փոխելու հրամանազիրը : — Հրա-
մանազիր չունինք , պատասխանեց կոմէն . բայց
բժիշկը , որ վաղը առաւօտ կը տեսնաս , կ'իմացընէ
քեզի որ մենք իրեն հրամանին հպատակեցանք : —
Ե՞րբ սկսան բժիշկները Հասարակապետութիւնը կա-
ռավարել , կրկնեց Հէպէր ձայնը բարձրացընելով :
Պէտք է որ Հասարակաց ապահովութեան ժողով-
քէն բերել տաս հրամանը , կը հասկընա՞ս » : Աս ըս-
պառնալիքաց խօսքը լսածին պէս տղան՝ ձեռքէն թո-
զուց կեռասն ու ձեռքը ներս քաշեց :

Երկրորդ օրը Բէլդանի խնդիրքը կատարուեցաւ .
Հասարակաց ապահովութեան ժողովը խրկեց իրեն
օգնական Տիւմանժէն անունով բժիշկը , և երկուքը
մէկաեղ մէկէն Տաճարը գացին : Հոն լսեցին թէ տը-
ղան , որուն տկարութիւնն յետին աստիճանի էր ,
վէրքերուն շփմունքէն և սովորական դեղն առնելէն
վերջը՝ մարեր էր . բայց երբոր բժիշկներն եկան ,
քիչ մը վրայ դրեր էր : Բէլդան և Տիւմանժէն տե-
սան որ հիւծումնը երթալով կ'առաւելուր , և թէ ու-
րիշ բան չէին կրնար ընել՝ բայց եթէ հոգեւարքու-
թեան ցաւերը մեղմացընել : Եւ շատ վրայ տուին թէ
խօսքով և թէ դրով որ զիշերը հիւանդապահ մը դը-
րուի քովը . բայց երբոր հրամանն եկաւ , բանը բա-
նէն անցեր էր : Ապըսպրեցին բժիշկները որ թէ որ

Հիւանդը ջուր ուզէ, շաքարախառն ջուր տան . և երբոր դուրս ելան, Բէլլան ըսաւ թէ երկրորդ օրը կը մեռնէր տօֆենը, իսկ Տիւմանժէն քիչ մը աւելի հեռու կը կարծէր մահը . և խօսք գրին մէջերնին որ երկրորդ առաւօտք ժամը ութին Բէլլան գայ, իսկ տասնըմէկին՝ Տիւմանժէն :

Իրիկուան երբոր կոմէն ընթրիքի ատեն հիւանդին քով գնաց, ուրախացաւ որ քիչ մը աւելի աղէկ կը տեսնար կարողոսը . տղան մէկէն « Դու ես, ըսաւ կոմէնի աշխոյժ կերպով մը : — Յաւերդ աւելի քիչ չե՞ն: — Հրամերես: — Աս խուցին արդիւնքն է . հոս օդը աղատ կը մտնէ կ'ելլայ, լոյսը կը թափանցէ . բժիշկներն ալ կու գան նայելու գքեզ, ասիկայ ալ մխիթարութիւն մըն է քեզի »: Տղան ան ատեն վշտագին աչքով մը նայեցաւ իր պահապանին վրայ, ու լացաւ . կոմէն հարցուց թէ ինչ ունէր . « Միշտ մինակ եմ, պատասխանեց տղան . մայրս մէկալ աշտարակին մէջ մնաց »: Կոմէն կրկնեց . « Իրաւ մինակ ես, որ շատ գէշ բան է . բայց գոնէ հոս գէշ մարդիկ չես աեսնար ու գէշ գործողութիւններու օրինակներ չկան աչքիդ առջեք: — Ո՛չ, կայ կայ, ցած ձայնով պատասխանեց . բայց (աւելցուց ըսելու անոյշ ձայնով մը ու ձեռքն անոր թերին կրթընցուցած) աղէկ մարդիկներ ալ կը տեսնամ, որ պատճառ կ'ըլլան որ մէկալնոնց չնեղանամ »:

Ան ատեն կոմէն ըսաւ իրեն . « . . . պաշտօնակալն որ ստէպ կու գար հոս, բռնուեր ու բանտուեր է : — Կը ցաւիմ, ըսաւ տօֆենը : Հոս է : — Չէ, ուրիշ տեղ . Ֆօրս բանտը, Սկեղ-Անդրէն թաղին մէջ : Կարողոս երկար ատեն լսու կենալէն վերջը՝ այսպէս զուրցեց . « Եատ կը ցաւիմ . որովհետեւ մեզմէ աւելի գժբաղդ է ինքն իր գժբաղդութեանն արժանի ըլլալովը »: Վսեմ խօսք, որ մարդ տասնամեայ տղու մը բերանը չտար :

Գիշերն եկաւ, յետին գիշեր՝ որ իրեն մահուան

1 Անունը չգիտցուիր :

ծածկոյթը կը պատրաստէր . ան ալ միայնութեամբ անցուց : Երկրորդ առաւօտ , յունիսի 8ին , գարձեալ լազնը ամենէն առաջ հիւանդին խուցը մըտաւ : Բժիշկներն ալ իւրաքանչիւրն իրենց որոշեալ ժամանակին եկան . անոնց երթալէն վերջը կոմէն գնաց լազնի տեղ տօֆենին խուցը , անկողնին քովը նստաւ ու ամենեին բերանը շրացաւ՝ որպէս զի ցոգնեցընէ զինքը : Երբոր տեսաւ որ իշխանը խորին տիրութեամբ մը իրեն վրայ դարձուց աչքը , — « Ա՛հ , ինչ կը քաշեմ , ըստ կոմէն , քու նեղութիւններդ տեսնելով : — Մխիթարուէ , պատասխանեց տղան , միշտ պիտի չնեղուիմ » : Կոմէն ծունկ չոքեցաւ , որպէս զի աւելի մօտ ըլլայ անոր . տղան ձեռքէն բռնեց ու պազաւ : Կոմէն ան ատեն հառաչանօր եռանդագին աղօթք մը ըրաւ Աստուծոյ հիւանդին համար , որ կենաց եղերքն հասեր էր : Տղան չճգեց կոմէնի ձեռքը , և աչքը գէպ 'ի երկինք բարձրացուց՝ ան միջոցին որ կոմէն իրեն համար աղօթք կ'ընէր :

Հոս վսեմ վայրկեան մը առջենիս կ'ելլայ նկարագրելու . որո՞նք եղան արդեօք մեռնողին վերջին խօսքերը . լսելու խօսքեր են : Կոմէն տեսնալով որ հանդարտ , անշարժ ու լուռ կեցեր է , ըստ անոր . « Յուսամ որ աս վայրկենիս չես կրեր : — Ո՛հ , կը կրեմ այս , բայց շատ աւելի քիչ . որովհետեւ երաժշտութիւնը խիստ աղուոր է » : Կոմէն զարմանալով աս բանիս վրայ , որովհետեւ ոչ աշտարակին մէջ և ոչ մօտ տեղուանք երաժշտութիւն կը լսուէր , « Ո՞ր կողմէն կը լսես , հարցուց , աս երաժշտութիւնը : — Վերէն : — Երկայն ատեն կայ : — Քանի որ ծունկ չոքեր ես : Դու չլսեցիր : Մահիկ ըրէ , մահիկ ըրէ » : Ու գողգոջուն ձեռքը գէպ 'ի երկինք վերցուց և աչքերն յափշտակուած էին : Քանի մը վայրկեան ուշադրութիւն ընելէն վերջը , շարժեցաւ տղան , աչքերը փայլեցան , ու անպատմելի ուրախութեամբ մը ըստ « Այնչափ ձայներու բազմութեան մէջ մօրս ձայնը ճանչցայ » : Ա՛լ երկնքին գոներուն մօտեցեր էր հո-

գևարքը, անոր համար կը լսէր երկնային երաժշտութիւնը, և նոր կեանք մը կը զգար սրտին մէջ:

Փիչ մը վերջը աչքերուն փայլը մարեցաւ, ու դէմքը պատի գոյն առաւ. և երբեմն երբեմն դէպի պատուհանը կը նայէր. կոմէն հարցուց թէ ինչո՞ւ հոն կը նայէր. տղան քանի մը վայրկեան պահապանին երեսը նայեցաւ, և թէպէտ նոյն հարցմունքը նորէն լսեց՝ կարծես թէ չհասկցաւ ու պատասխան չտրւաւ. Ան ատեն լազնը եկաւ ու կոմէն գուրս ելաւ. Լազնը անկողնին քով նստաւ, և իշխանը խել մը ատեն անշարժ նայեցաւ անոր վրայ. ու երբոր թեթև շարժմունք մը ըրաւ, լազնը հարցուց իրեն թէ ինչպէս էր և թէ ինչ կ'ուզէր: Տղան ըստաւ. « Ի՞նչ կ'ըսես, արդեօք քոյրս լսած է երաժշտութիւնը. որ չափ ախորժած կ'ըլլար »: Լազնը պատասխան ըլլիրցաւ տալ. ան միջոցին մեռնողին աչքը պատուհանին վրայ տնկուած էր. և ուրախութեան ձայն մը հանելէն վերջը, ըստ իր պահապանին. « Բան մը ունիմ ըսելիք քեզի . . . »: Լազնը ձեռքը բռնեց. բայց բանտարգելոյն գլուխը խոնարհեցաւ, և թէպէտ լազնը մտիկ ըրաւ, բայց ՚ի զուր. Կարոլոս փոխանակ լազնի հազորդելու իր վերջին մտածութիւնը, Աստուծոյ պահեց զայն. Լազնը ձեռքը լուդովիկոս Ֆլիփ սրտին վրայ դրաւ, և տեսաւ որ չէր զարնէր. Ժամը երկուքը քառորդ մը անցեր էր:

Կոմէն, և Տաման՝ որ նոյն օրուան պաշտօնակալն էր, իմանալով հիւանդին մահը, մէկէն մեռելոյն քով գացին: Վերուցին ան խուցէն դիակը ու իր առջի խուցը փոխադրեցին, ուր երկու տարի վշտաց տակ հեծեր էր: Ետքը կոմէն մէկէն հասարակաց ապահովութեան ժողովարանը գնաց. հոն զտաւ կօթիէ անուամբ ժողովքին անդամներէն մէկը, որ ըստ իրեն. « Աղէկ ըրեր ես որ աս պաշտօնը անձամբ և շուտով կատարեցիր. հանդերձ այսու՝ ուշ համար, որովհետեւ գումարմունքը լմընցաւ. անոր համար այսօր տեղեկութիւն չկրնար տրուիլ աս բանիս վրայ ազգային դաշնաւորութեան ժողովքին:

ինչուան վաղը գաղտուկ պահեցէք աս լուրը , մինչեւ
որ ես պէտք եղած բաներն ՚ի գործ դնեմ . ես հիմա
Պ . Պուրկինեօնը Տաճար կը խրկեմ , որ հասարա-
կաց ապահովութեան Ժողովրին քարտուղարներէն
մէկն է , որպէս զի գայ ստուգէ ըսածդ : Իրօք
Պուրկինեօն եկաւ , ու ստուգելին վերջը՝ ինքն ալ-
յանձնեց որ ծածուկ պահուի լուրն ու սովորականին
պէս ծառայութիւնն ՚ի գործ զրուի :

Իրկուան ժամը ութին ըստ սովորականին ընթրի-
քը պատրաստ էր . և կոմին ձեացուց որ ինքը կ'ու-
զէր տանիլ զան . բայց առանց անոր գնաց աղուն
խուցը , ու տիրութենէն սիրաց կը կտըրտէր . դու-
ռը գոցեց ու Լուդովիկոս Ժէին դիակին առջեւ ըս-
կըսաւ լալ ու ողբար , և ինքինքը կը մեղադրէր ը-
սելով թէ ինչո՞ւ համար աւելի կտըրճութիւն չէր ցը-
ցուցած ինչուան ան ատեն :

Յունիսի 9ին առաւեօտեան ժամը ութին՝ հասարա-
կաց ապահովութեան Ժողովրէն չորս հոգի եկան
աշտարակը՝ իշխանին մահն ստուգելու համար . և
իրենք զիրենք անտարբեր բռնեցին : Ետքը անդա-
մահատութիւնն ընելու որոշուած բժիշկներն եկան ,
որ էին Տիւմանժէն , Բէլդան , Ժանրուա և Լասիւս .
ասոնք երբոր ըսին որ ան խցին լոյսը քիչ էր , պաշ-
տօնակալք նախասենեկին մէջ ստոլ մը դրին պատու-
հանին քով , և անոր վրայ փոխադրեցին դիակը .
ան ատեն բժիշկները ձեռք զարկին իրենց գործողու-
թեանք :

Աղջային Դաշնաւորութեան ժողովը սրտանց
կ'ուրախանար տօֆենին մահուանը վրայ , որ երկար
ժամանակէ ՚ի վեր իր ակնկալութիւնն ու իր ար-
դիւնքն էր . բայց արտաքուստ չէր ցուցընէր իր ու-
րախութիւնը : Ան միջոցին Լուդովիկոս Ժէին մա-
հուան լուրը տարածուեր էր Բարիզու մէջ , ու սկը-
սեր էին բազմութիւն մարդկան Տաճարին մօտերը
ժողովուիլ : Ամէնքը աս մահուան վրայ կը խօսէին ,
ոմանք ուրախութեամբ , բայց ժողովրդեան մեծ մա-
սը կարեկցութեամբ ու ցաւով , որովհետեւ կը յիշէին

իշխանին աղնիւ կերպն ու վեհանձն սիրտը : Նոյն ատենները կնիկ մը արագաքայլ կու գար Ակն-Մարդկեն փողոցէն, երեսին գոյնը նետած, մազերն արձըկած, ձեռքը թոռմած ծաղիկներ բռնած, ու հառաջածայն ողբալով : Փողոցի տղաքներ գինով կարծելով զանիկայ՝ չորս կողմի առին . անոնցմով մէկտեղ Տաճարին դուռը գնաց, բայց պահապանը վը-որնտեց զինքը : Երբոր սկսաւ կնիկն աղաղակել ողբովք, Տարք գռնապանն ու զինուոր մը հարցուցին անոր թէ ինչ կ'ուզէր : « Կ'ուզեմ տեսնալ զինքը, պատասխան տուաւ, կ'ուզեմ տեսնալ ան աղնիւ տղան, որ զիս նստեցուց իր Դիւլերիի պատի պարտիզին մէջ » : Եւ երբոր Տարք ըսաւ թէ ոչ ոք կըրնար ներս մոնալ, — « Մեռելներուն քով միշտ կ'երթըցուի, զուրցեց կինն հեծեծագին : Կ'ուզեմ դագաղին մէջ դնել ինծի տուած ծաղիկները » : Բայց Տաճարին քով եղող անձինքներէն ոմանք առին տարին զինքը : Այսպէս ամէնքն խմացան իշխանին մահը, բաց ՚ի Մարիամ թերեկզյէն, որ իր մօրը, հօրաքրոջն ու եղբօրը մահը մէկտեղ պիտի լսէր :

Յունիսի 10ին երեկոյեան ժամը վեցին Տիւոէ, Առնուլ և կոտէ անուամբ պաշտօնատէրերն եկան Տաճարը՝ մահուան վկայագիրը յօրինելու ու մեռելոյն թաղումը կատարելու համար : Վկայագիրը պատրաստելէն վերջը, երկար ատեն լրիկ մնջիկ դիտեցին դիտկը, ետքը անոնցմէ մէկն ըսաւ . « Որդեք զեռ պատրաստութիւնները եղած չեն : Ուր է ան մարդն որ խրկեցինք : — Հոս կը սպասեմ », պատասխանեց հաստ ձայնով մէկը մթուն մէջ, որ դրան քով կեցած թեին տակը գագաղ մը ունէր : « Մօտեցիր որպէս զի շուտով լընցընենք », ըսուեցաւ ասոր. մէկէն մարդը զետին դրաւ գագաղը, ու մերկ մերկ դրաւ իշխանին մարմինը մէջը . այսպէս ծիրանեաց մէջ ծնաւ կարու լսու և առանց սաւանի մը մէջ պլլուելու մեռաւ : « Արւիկայ գլխուն տակը գիր » ըսաւ մարդուն պաշտօնատէրերէն կրտսերագոյնը ու իր թաշկինակը տըւաւ . ընկերները զարմանքով մը վրան նայեցան, ու

չեին կրնար ըմբռնել թէ ի՞նչպէս համարձակեցաւ
աս բանիս : Լազնը ասոր օրինակէն խրախոյս առ-
նելով գնաց սաւան մը բերաւ Գաղղիացւոց վերջին
թագաւորին : Տաճարին առաջին գաւիթն իջեցուցին
դագաղն ու վրան սև կերպաս մը ծգեցին . և ժամը
եօթնին հրաման տրուեցաւ որ գէպ ՚ի գերեզմանա-
տուն ճամբայ ելլըցովի : Թէպէտ պաշտօնակալներէն
մէկը կ'ուզէր որ երկրորդական դռնէ մը ծածուկ
դուրս հանուի մարմինը , բայց ջիւսէ դէմ կեցաւ ,
ու մեծ գուոք բացուեցաւ իր ծխնիներուն վրայ :
Խուռն բազմութիւն զիղուած էր , և ամենուն դէմ-
քին վրայ տիրութիւն նկարուած էր . յուղարկաւո-
րութեան առջևէն ու ետեէն զօրաց պղտի խումբ մը
կ'երթար . դագաղը չորս հոգի վերուցած էին , որ
հետզհետէ կը փոխուէին . անմիջապէս վերջը կու-
գային ջիւսէ և Լազնը , չորս պաշտօնակալք՝ Տա-
մոն , Տարլոյ , Կէրէն և Պիկոյ . դարձեալ կոտէ ,
Պիար և Առնուլ : Ճամբան Բարենցուր փողոցին մէջ
քանի մը հասարակ տատիճանի տղաք մեծարանքով
գլուխնին բացին դագաղին , որուն մէջ իրենց բնիկ
թագաւորը տարածուած էր : Հուսկ ուրեմն հասան
Ա . Վարդարիտայի գերեզմաննոցը , ուր թաղեցին
պատէն ութը ինը ոտք հեռաւորութեամբ , առանց
ամենեին հողը բարձրացընելու գերեզմանին վրայ ,
որպէս զի կորսուի թագաւորութեան համար ծնած
տղուն ոսկերուեաց հանգստարանը : Ժամը ինն էր .
հորիզոնին վերջալոյսը իր վարդագոյն ու անոյշ քո-
ղը սփոեց այն խաղաղ դամբանին վրայ :

Տասը տարուան կեանքին մէջ ի՞նչ աղէկ յոյսեր
տուաւ Լուդովիկոս կարոլոս . բայց արշալոյս միայն
մնաց խնդը , և չկրցաւ գոնեայ հորիզոնին ծայրէն
իր արեւ ցուցընել . այսպէս Աստուծոյ ամենէն գե-
ղեցիկ ու ազնուական գործերն ալ երբեմն մար-
դուս կատաղութեանը ձեռքը կը մատնուին : Բայց
փոխանակ մենք խօսելու Լուդովիկոս Ժէին վրայ ,
մեր տեղը Վիկաոր Հիւկոյ արդի հռչակաւոր բա-
նաստեղը խօսեցընենք , որ վեհ և սրտաշարժ տո-

ղերով պատանի թագաւորին յազմանակը կը նկարագրէ , և որուն թարգմանութիւնը կիրթ քերթողի մը արդիւնքն է :

Ի ԼՈՒԴՈՎԻԿ ԺԷ

Յայնժամ երկնից գրունք ոսկեղէնք բացան , Եւ լոյսն անմատոց Երեւեցաւ ի խորոց սըրբարանին դըղըրդելը .
Երկնիք համօրէն կացին առ վայր մի հողանի ,
Եւ արդարոց հոյլը լուսեղէնք տեսին մանկիկ փայլւալ հոգի ,
Զի գայր հասանէր ընդ մանրերամ խառնէր զուարթունս
Յաստեղազարդ անդ ի կամարս :

Ինքըն մանկիկըն գեղանի յերկոէ աստի զնայր փախըստեայ ,
ի կապուտակ աշկունս ըզիիստ վըշտակրութեան բերելով նիշ .
Եւ զգունատեալ գիմօք խարտեաչքըն խոպոպիք գեղածըփեալ .
Կուսանք երկնաճենք ընդ յաղթանակ վըկայական
Ածեալ բուրբէին ի գլուխ նորա զըւարթ երգովք
Յեռեալ պըսակ անմեղութեան :

Բարբառք ընդ ամազս լըսելի եղեն յայնժամ՝ որ ասէին .
“ Զուարթուն պատանեկիկ , ժըպտի ՚նդ ամբիծ փառըս ք Տէր .
Ե՞կ արդ ի գիրկըն նորին , ուստի ոչ եւըս մեկնեսցիս :
Եւ դուք որ զՏէրըն միշտ տերանց օրհնեք , բանակ սրովբեագունդ ,
Հըեշտականեաք եւ մարգարեք , դիք արբային շուք երեսաց ,
Աւէք ի վկայն երդ յաղթական , :

Իսկ մանկիկն ասէր յանձին . “ Ո՞ւր իմ երբէք թագաւորեալ .
Կապեալ եմ ես , չեմ ես աբբայ . ի խորս անլոյս աշտարակին
կայի յերեկն անդ ի քուն . ո՞ւր ասա իմ թագաւորեալ ,
Ուսս ինձ , Տէր : Եզնակ զիս . հայր իմ ի գահ՛աց լեալ չարամահ .
Նոքա լեղի ինձ արբուցին . որբ ի խընդիր մօրն իմոյ գամ ,
Զոր ինձ յերկինս անուրջք ցուցին , :

“ Զայնէ ֆըրկիչըն քո ըզքեզ , կըրկնեն անդրէն նըմա զուարթունք .
Յեղեռնաւոր երկու զհոգի քո հրաւիրէ առ ինքն Աստուած .
Խոյս յամզարիշտ տուր աշխարհէ , որը խալն ոտին առնի կոխան ,
Ուրանոր անդըր քան ըզման վազեալ եղեռն արբայասպան ,
Ի գերեզմանս խոկ խիլ արկեալ ըզթագաւորս յուզէ սպանող ,
Գըրկախառնեալ ընդ արհաւիրս , :

Կըրկնէ մանկին . “ Ի սակաւո՞ն ապա լցի երկայնաւուրս ,
Անցին ուրեմն զինեւ վիշտը որ կային ինձ առաջի .
Իցէ՛թէ ոչ ի յայգուն խլմէր զիս աջ բանստապանին ,
Ի յերկնաւորս անըրջոց զարթնուլ անդրէն ինձ ի շողթայս .
Իցէ՛թէ լուաւ ինձ Տէր , եւ ոչ երազք իցեն , ոչ , այսոքիկ .
Իցէ՛թէ հաստ Տէր ըզշղթայս իմ , եւ վիճակ եւ ինձ բարի
Զրաւել ի հեք կենաց աստի :

,, Զըգիտիցէք դուք արգեօք իբր աւաղելի կէի կենցաղ .
Օր իւրաքանչիւր ածէք աղէտս ինձ նորանոր ,
Եւ չէք ի լաւ իմում ինձ մայր՝ որ երգս առ ողբս իմ յեղւեղէր ,
Կամ ի ժըպիտ մայրենի հնարէք զարոսոր իմ ըսփոփիել .
Ի պատուհաս անվախճան մասնեալ ի զոհ , ծիւրեալ ծընգեալ .
Խըլեալ ի բնէ իմնէ ի բաց արկայ ընձիւլ գեռաւողբուջ .
Զոր ի յորբանս գործեալ ոճիր :

,, Սակայն լուարուք . մինչ արհաւիրքս այս ի վերայ իմ չեւ հասեալ .
Յուշ ի հեռուստ գեղանըսիհին ինձ անկանին աւուրք փառաց ,
Որոց շշունջ ազտօտաձայն յիս ի նիրհել իմում աղդէք ,
Մինչ ժողովուրդք ցընծալից հըսկէին շուրջ զինեւ ի պահ :
Այլ ի նըսեմ ի խորհուրդը ծածկեցան յանկարծ բընաւք .
Տեսի զբախտին խոստամունս ի բաց սրացեալ յիմոցս ակընկալեաց ,
Եւ անտէրունչ ի յերկրի լըքեալ մանուկ զիս ապիկար .
Ո՛հ , զի եղեն ինձ թըշնամիք :

,, Կենդանւոյն նորք ի վիհ զիս ընկեցին յեղերական .
Աչք իմ նուալեալ ի լալեայ ոչ եւս ըզլոյս տեսին զարփուոյն .
Այլ դուք , զոր այժմը ճանաչեմ , եղբայրակիցք իմ դուք զուարթունք ,
Դուք ինձ ի բուն այց առնէիք : Յարիւնախանձ ձեռըս նոցա
Թարշամեցան աւուրք իմ , Տէր , այլամպարիշտք միշտ են թըշուառ .
Մի առ մաղթանս իմ , ոչ , փակեք հանգոյն նոցին ըզլոսելիս ,
Վասըն նոցին առ քեզ մաղթեմ , :

Յայնժամ հրեշտակք երդէին . “ Ե՛կ դու ըզհետ մեր արի եկ ,
Ահա բանայ քեզ տապանակին , եւ ի ճակատ ք գեղանի
Յեռումք ըզմի յաստեղաց , ու ի թիկնամեջըս քոյին թեւս
Ընկալ ի թիու քրովեկականըս կապուտակըս ծիրանիս ,
Եւ զմանկանն ի լալիս եկ ի շարժել ընդ մեզ զորբան ,
Կամ զարփից ի լուսեղէն նորել ի շունչ ըզմանկութիւն
Ի հրաճաճանչ կամարն իւրեանց , :

Եւ լոռեցին յայնժամ զուարթունք . երգոցն ի լուր կային արդարք .
Մանկիկն արկեալ զաշ ի խոնարհ ըզնըւաղեալս ի յարտասուաց .
Հոյլք աշխարհաց ի խորանարդ երկնից ըզկայ առին լուռմուռ .
Եւ ձայն բարձրեալս ետ այսանակ .

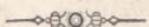
“ Ի մարդկեղէն մեծութեանց ի բացեայ զքեղ կալսյ զարբայդ .
ի գահոյից ի շողմայս անկեալ ըզբոյդ օրհնեա զարկած :
Ըզգերագոյն գերութեան շառեր գու զփորձ Ժագաւորաց .
Թէպէտ բազուկը քո զկապուտակ առեալ ըզնիշս շողմայից ,
Այլու ճակատ քո ըզմագին :

,, Դու ընդ բեռամբ կենաց , որդեակ իմ , ընկճեցար վաղամեռիկ ,
Մինչ զորբանաւ քով կայր երկիր յուզեալ ի յոյս եւ ի նախանձ :
Եկ արդ . եւ Տէր իսկ քոյին , թէպէտ անվիշտ ելով բնութիւն ,
Եղեւ հանգոյն քեզ վըշտամբեր , եւ արքունի ցուազ ի յաջում’
Քո պէս փրչովք պըսակեցաւ ., :

Լուդովիկոս Ժէին մահուքնէն վերջը , իր քոյրը
Մարիամ՝ թէրեղա քանի մը ամիս ալ զեռ կեցաւ
Տաճարին բանտին մէջ , թէպէտ առջինէն շատ աւելի
Քաղցրացուցած էին իր վիճակը : Վերջապէս խոռոշ
վարագը Աւստրիոյ արքունեաց խնդիրքին զիջանեւ
լով 1795 տարւոյն գեկտեմբերի 18ին գիշերն աղատ
տեցին իշխանուհին , որ Սուսի տիկնոջ և կոմինի ու
Մէշէն զինուորականին հետ զէպ ’ի Վեննա ճամ
բայ ելաւ , ու չորս գերեզման թողուց ’ի Գաղղիա ,
որ իրեն սիրտը կը կեղեքին :

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՅՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ա. Հոկտեմբերի 5, 1789	1
Բ. 20 Յունիս, 1791	25
Գ. Փախուստ	59
Դ. 20 Յունիս, 1792	69
Ե. 40 Օգոստոսի	100
Զ. Տաճարը	427
Է. Հասարակապետութեան հրատարակումը Տաճարին առջև .	150
Ը. Տաճարին մեծ աշտարակը	472

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Թ. Թագաւորին դատաստանը	185
Ժ. Թագաւորին սպանութիւնը	245
ԺԱ. Լուդովիկոս ԺԵ	254
ԺԲ. Լուդովիկոս ԺԵին միայնութիւնը	270
ԺԳ. Լուդովիկոս ԺԵին որդւոց սլահապանները. Լօրան, Կոմէն,	
Լազնը	275
ԺԴ. Լուդովիկոս ԺԵի վերջին օրերն և մահը	289

ՈՒՂԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գրքիս մեջի Վարան անունը Վարեն կարդալու և , և
Մաղերպը՝ Մաղերպ :

